

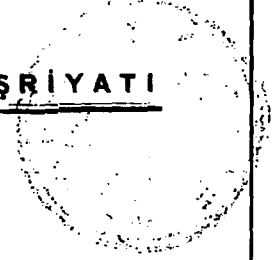
VAKIFLAR DERGİSİ

ISSN 1011 - 7474

**Sahibi :
Vakıflar Umum Müdürlüğü**

**Yazı İşlerini fiilen idare eden :
Ali Uygur**

VAKIFLAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ NEŞRİYATI

VAKIFLAR DERGİSİ

Metinden hariç 103 Resim, 10 Plân ve Kroki, 11 fotokopiyi hâvidir.

Sayı: VI

TIPKI BASIM

PYS VAKIF SİSTEM MATBAASI - ANKARA - 2006

BAHA MATBAASI — İSTANBUL - 1965

Ö N S Ö Z

Vakıflar; geçmişteki ihtişamlı günlerinde olduğu gibi bugün de, hiçbir ayırım gözetmeksizin herkesin yanında olmanın azim ve gayreti ile, durup dinlenmeden ve zaman mefhumu gözetmeden, bir seferberlik duygusu içerisinde çalışmalarına devam etmektedir. Kuruluşundan bu yana gerçekleştirdiği sanat şaheseri mimari yapıları ve yazılı kaynaklarıyla, dünya üzerindeki tüm medeniyetlere örnek teşkil eden ve hayranlık uyandıran vakıflar, önemli bir kültür ve medeniyet hazinesine sahip olmanın haklı gururunu bugün de yaşamaktadır.

Evet! Vakıflarımız yaşayan bir medeniyettir. İşte, bundan dolayıdır ki, vakıf şuurunu yaşatmak ve sürekli canlı tutmak amacıyla 2006 yılını "Vakıf Medeniyeti Yılı" ilan ettik. Bu büyük medeniyeti, toplumun her kesimine anlatmanın, daha da geliştirmenin ve hak ettiği gurur içerisinde yaşatmanın en büyük görevlerimizden biri olduğu inancındayız.

Amacımız; bir yandan, geçmişten günümüze vakıf kurumunun geçirdiği evreleri ele alarak "vakıf geleneğini" günümüze taşımak, diğer yandan da gerek geçmişte, gerekse günümüzde kurulmuş olup da gerçekleştirdiği hizmetler ve başarılı çalışmaları ile öne çıkan nitelikli vakıfların tanıtılmasına zemin hazırlamak ve bu vesile ile esasen vakfın özünde var olan, topluma hizmet şuurunu yeniden canlandırarak, etkin ve verimli hale getirmektir.

Bu şuur ve inançla; bizlere emanet edilen 41500 mazbut vakfa ait 1111 eserin restorasyonunu tamamladık ve halkımızın hizmetine sunduk. Ağlayan vakıf eserlerin artık yüzü gülmeye başladı. Hedefimiz, 2006 ve 2007 yıllarında ülkemiz genelinde restore edilmemiş vakıf eseri bırakmamak ve gelecek nesillere tüm vakıf eserlerini mamur edilmiş olarak intikal ettirmektir.

Ecdadın bizlere emanet ettiği, üstün insanlık duygularıyla kurulmuş ve yoğrulmuş, gurur ve övünç kaynağımız olan vakıf geleneğinin korunması, geliştirilerek sürdürülmesi, özümsemesi ve özenli bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılması inancındayım.

İşte bu nedenledir ki kültür ve medeniyetimizin geliştirilerek devam ettirilmesinde kültür mirasımızın bir parçası olan vakıf yayınları ve özellikle Vakıflar Dergisi büyük bir önem taşımaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1938 yılında yayın hayatına başlayan bu dergilerde vakıf üzerine söylenmiş sözler, yapılmış ilmi araştırmalar, tespit ve değerlendirmeler incelendiğinde, içerik zenginliğini ve yazar kalitesini sizlerin de takdir edeceğinizden eminim. Bu dergilerde, 1950'de Dışişleri Bakanı olan ve 28 Haziran 1966'da bir trafik kazasında vefat eden Fuat Köprülü'den her sayıda fevkalade güzel makaleler sunan Halim Baki Kunter'e, Ahmet Süheyl Ünver'den Ekrem Hakkı Ayverdi'ye, Firuzan Selçuk'tan F. Kerim Gökay'a, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan Ali Himmet Berki'ye kadar pek çok ilim adamı, akademisyen ve araştırmacının paha biçilmez değerdeki çalışma ve değerlendirmeleri bu sayılar içinde yer almaktadır.

Ancak; bu dergilerin ilk 10 sayısının mevcudu kalmadığı için, bu sayılara olan yoğun talebin karşılanamadığını ve 1998 yılında basılan 27. sayıdan itibaren de yeni sayıların basılmadığını gördüm. Bu alandaki kültür boşluğunu doldurmak ve yoğun talebi karşılamak amacıyla, Vakıflar Dergisinin mevcudu kalmayan ilk 10 sayısının yeniden basımına karar verdik.

Ayrıca; Prof. Dr. İlber Ortaylı başkanlığında, Prof. Dr. Bahaattin Yediyıldız, Prof. Dr. Mahmut Kaya, Yard. Doç. Dr. İnci A. Birol ve Mehmet Çetin'den oluşan yayın inceleme kurulumuzun titiz çalışmalarıyla 28 ve 29. sayıların basımını gerçekleştirdik. Otuzuncu sayının da basımı için hazırlık çalışmaları devam ediyor. Vakıf kültür ve medeniyetinin sürekli yaşatılabilmesi için, önemli bir kaynak ve bir kültür hazinesi olan Vakıflar Dergisinin ilk 10 sayısının tıpkı basımının yapılması ve yeniden okuyucu ile buluşturulması 2006 Vakıf Medeniyeti Yılı'nın anlamı açısından da büyük önem taşımaktadır.

Bugüne kadar 29 sayısının basımı gerçekleştirilen ve içerisinde, taşınır ve taşınmaz çeşitli vakıf eserleri ile ilgili ilmî ve tarihî çok önemli bilgilere yer veren Vakıflar Dergisinin ilk 10 sayısını genç kuşaklara ve bilim dünyasının hizmetine sunmaktan onur duyar, ilmi araştırma ve çalışmalarınızda temel bir kaynak olarak yararlanabileceğimiz bu dev eserin, pek çok yeni düşünce ve yaklaşımın da itici gücü olacağı inancıyla emeği geçenlere teşekkür eder, saygılar sunarım.

Ö N S Ö Z

Genel Müdürlüğümüz bir taraftan, Ecdadımızın bizlere armağan etmiş oldukları Mescit, Cami, Kütüphane, Köprü, Medrese, Çeşme ve Sebül gibi kıymetli âbidelerin - maddî imkânlarımız nisbetinde - onarımına çalışırken diğer taraftan, bu âbidelerimizin tarihi ve mimarî değerleri hakkında da, ilmi araştırmalar yapmak, yaptırmak ve bu sahada ilim âlemine faydalı olabilmek amacıyla, öteden beri neşrine devam ettiğimiz «Vakıflar Dergisi» nin VI. ncı sayısını alan bu dergimizde metinden başka 103 (yüzüç) resim, 10 (on) plân ve kroki, 11 (onbir) fotokopi bulunmaktadır.

İlim adamlarımızla meraklı okuyucularımıza bu dergimizin de, - bundan öncekiler gibi - kendi ölçüsünde hizmet edeceğini ummaktayız.

Bu vesile ile, Dergimize yazı gönderen zevata ve neşrinin teminine gayret göstermek suretiyle yardımda bulunan arkadaşlarıma şükranlarımı sunmayı vazife telâkki ederim.

Vakıflar Genel Müdürü
Nihat Danışman

İÇİNDEKİLER

<i>Nihat DANIŞMAN</i>	: Önsöz	
<i>Vakıflar Genel Müdürlüğü</i>	: Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Çalışmaları Hakkında Bilgi	1
<i>Avukat Ali Himmet BERKİ</i>	: Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti	5
<i>Avukat Ali Himmet BERKİ</i>	: Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler .	9
<i>Ord. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER</i>	: Türk Sanat Tarihinde Edirnekârî Lâke İşleri ve Sanatkârları	15
<i>Furuzan SELÇUK</i>	: Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar) "Islamic Society and the West"	21
<i>Halim Bakı KUNTER</i>	: Tarsustaki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri	31
<i>Prof. Tayyib GÖKBİLGİN</i>	: 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm	51
<i>Ekrém Hakkı AYVERDİ</i>	: İlk Fatih Camii Hakkında Yeni bir Vesika .	63
<i>Ekrém Hakkı AYVERDİ</i>	: Bursa Orhangazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi	69
<i>Prof. Dr. Şakir Berki</i>	: Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler	85
<i>Sezer TANSUĞ</i>	: 18. Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı	93
<i>Sezer TANSUĞ</i>	: The Fountains of Istanbul in the 18th Century and the Shadırvan of Saint Sofia	102
<i>Muzaffer ERDOĞAN</i>	: Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik yazma Kaynakları	111
<i>Prof. Dr. Semavi EYİCE</i>	: Ohri'nin Türk Devrine Ait Eserleri	137
<i>Dr. İlhan AKÇAY</i>	: Yakutiye Medresesi	146

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜNÜN ÇALIŞMALARI HAKKINDA BİLGİ

Vakıflar, ilk çağ insanlarının aralarında kurdukları yardımlaşma geleneğinden doğmuştur. Orta Asya'nın steplerinden büyük müşkülleri aşarak Anadolu'da yerleşmiş olan ecdadımız ise bu lüzumu daha çok hissettiklerinden Türk vakıfları daha sağlam esaslar üzerine kurulmuş, aynı zamanda yalnız dinî değil, sosyal ve insanî temeller üzerine de oturtulmuştur.

Kurulan Türk hükümetlerinin ve Osmanlı İmparatorluğunun ilerlemesine paralel olarak Türk vakıfları da inkişaf etmiştir. Bu devrede toplumun bütün hayrî ve sosyal hizmetleri devlete hiçbir külfet tahmil edilmeksizin ve bir Nezaret halinde idare edilen vakıflar tarafından büyük bir mükemmeliyetle idare edilmiştir.

Bugün sosyal hizmetlerde en ileri gitmiş bir memleket olan İngiltere'nin, Osmanlı devrinde Türk vakıflarının tahakkuk ettirdiği imaretleri (fakir halka parasız yemek veren aşocakları) erişilmesi gereken bir gaye olarak tuttuğunu kaydetmek bu konuda ecdadımızın ne dereceye kadar ilerlediği hakkında açık bir fikir verir.

Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesine paralel olarak inkişafı durmuş olan Türk vakıflarının üzerine eğilerek tekrar canlandırmak bugünkü vakıf faaliyetinin esasını teşkil etmektedir.

Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün iki fonksiyonu vardır:

1 — Hayrî ve sosyal hizmetleri,

2 — Âbideler ve eski eserlerin onarım ve restorasyonu.

Bu iki fonksiyonu tahakkuk ettirmek için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bir de ekonomik faaliyet ve tedbirleri vardır.

1 — Hayrî ve sosyal hizmetleri: Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu faaliyeti; fakir çocukları barındırmak ve okutmak için öğrenci yurtları açmak, fakir ilkokul öğrencileri için yazın dinlenme kampları açmak, imaretler tesis ederek fakir halka ve öğrencilere sıcak yemek vermek, bir de kör ve muhtaçlara maaş bağlamak suretiyle, icra edilmektedir.

Eskiden medreselerde ilmiye talebesinin barındırılarak okutulmasının zamanımıza adapte edilmiş şeklinin öğrenci yurtları açmak olduğuna kani olan Genel Müdürlük şimdikiye kadar 22 yerde orta tahsil öğrenci yurdu açmıştır. Bu yurtlarda 1720 öğrenci barındırılmaktadır.

Ayrıca İstanbul'da bir kız, bir erkek, Ankara'da bir kız yurdu olmak üzere 3 adet yüksek tahsil öğrenci yurdu vardır. Bu yurtlarda barındırılan 770 öğrenci de muhtelif Fakülte ve Yüksek Okullara devam etmektedir. 1963 yılında açılan ve yukarıdaki rakama dahil olan Van, Bitlis, Urfa ve Uşak yurtlarına ilâveten 1964 yılında lüzum görülecek diğer bazı vilâyetlerde yurtların açılması tedbirlenmiştir.

19 vilâyette faaliyette bulunan imaretlerde ise, 8700 fakir halk ve ilkokul öğrencilerine yemek verilmektedir. Bu hayrî ve sosyal hizmetlere ilâveten binden fazla muhtaca aylık maaş bağlanmıştır. Ayrıca İstanbul'da her sene 300 fakir ilkokul öğrencisi için dinlenme kampı açılmaktadır.

Sosyal hizmetlerin en önemlilerinden birini Bezmiâlem Valide Sultan vakfından İstanbul Vakıf Guraba Hastahanesi teşkil etmektedir. Halen 350 yataklı olan bu hastahane büyük çapta fakir vatandaşın sağlığını korumakta, elem ve ızdırabını gidermektedir. Hizmete girmek üzere olan ve 2 milyon lira sarfı ile inşa ettiri-

len yeni ilâve pavyon daha geniş bir vandaş kitlesinin sağlık ihtiyacını karşılayacaktır. Ayrıca Guraba Hastahanesinin çayırılık sahasına, Hastahane Yaptırma Derneği ve Genel Müdürlüğün yardımı ile yaptırılacak olan 20 milyonluk ve 575 yataklı yeni ve modern bir hastahane temeli atılmış bulunmaktadır.

2 — Âbide ve eski eserlerin onarım ve restorasyonu :

Vakıflar İdaresinin yapmakla mükellef bulunduğu hizmetlerinin başında yurtda mevcut ve her biri teker teker dünya çapında birer şaheser olan âbide ve eski eserlerin bakım, onarım ve restorasyonu gelmektedir.

Bu eserlerin miktarı 3.500 civarındadır. Hey'eti umumiyesinin restore ve onarımının 600.000.000 liraya baliğ olacağı mütehasısları tarafından ifade edilmiştir.

İdadrenin son derece mahdut bütçe imkânları içinde bunu tahakkuk ettiremeyeceği izahıtan varestedir. Bütün bir milletin malı olan bu ecdat yadigarı şaheserleri gelecek nesillere ayakta devretmek lüzum ve zaruretini hisseden hükümetler her sene Vakıflar Bütçesine Hazinesinden yaptığı yardımlarla bu işi imkân nisbetinde tahakkuk ettirme yoluna girmiş ve bu cümleden olarak beş yıllık kalkınma plânı çerçevesi içinde Vakıflar İdaresince hazırlanan programa göre her yıl 20 milyon sarfetmek suretile beş yılda 100 milyonluk bir faaliyet içinde «543» adet âbide ve eski eserlerin restorasyon ve onarımını mümkün kılacak tedbirleri almıştır.

Vakıflar İdaresinin mevcut maddî servetlerini daha iyi bir şekilde değerlendirebilmesi hususunda almağı düşündüğümüz âcil tedbirlerle artacak varidatının mühim bir kısmını bu hizmete tahsis suretiyle ve ihalelerden yapılacak tasarruflarla her sene ait faaliyet programının, daha fazla eseri restore edecek şekilde tâdil ve tevsi edileceğini kuvvetle ümit etmekteyiz.

Plânın ilk yılı 1963 de : Ele alınan eser adedi «175» tir, bunların onarımı için 17.000.000 lira sarf edilmiştir.

1964 yılında 17.850.000 lira sarfiyle 137 adet eski eser ve âbidenin mütehasıs elementleri nezaretinde ve en iyi bir şekilde onarılması işi ele alınmıştır.

Vakfın İktisadî Faaliyetleri :

Vakıflar İdaresi büyük çapta maddî ve manevî servetlere mâlik bulunmakta ve maddî servetlerin büyük bir kısmını da gayrimenkulleri teşkil etmektedir.

Yurdun muhtelif bölgelerinde şehir ve kasabaların en iyi mevkilerinde bulunan bu gayrimenkullerin musakkaf olanlarından ilgili kanunların verdiği imkânlar nisbetinde istifade sağlanmaktadır.

Halen ikmal edilmiş tesbitlere nazaran İdarenin elinde 6246 adedi musakkaf olmak üzere cem'an 19.992 adet gayrimenkul vardır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü yeni inşaat cümlesinden olarak 1963 yılında hey'eti umumiyesi 6.190.033,26 liraya baliğ olan Konya, Zonguldak ve İstanbul - Aksaray iş hanlarının ihalesini yapmış olup, bunların inşaatına devam olunmaktadır. 1964 yılında yapılması plân ve programda derpiş edilmiş bulunan İstanbul Aşir Efendi caddesindeki iş hanı, Amasya'da dükkân ve iş yeri projeleri hazırlanmış olup, ihalelerinin tahakkukuna çalışılmaktadır. İzmir Karşıyaka'da yapılacak çarşı ve iş hanı da 29/5/1964 tarihinde 1.430.976,06 lira bedelle ihale edilmiştir.

Ayrıca Adana'da Orozdibak arsasında yapılacak ve 6.000.000 liraya çıkacak olan büyük çarşı ve iş hanının proje ve keşifleri de hazırlanmakta olup, bunun da 1964 yılı içinde ihale safhasına intikal ettirilmesine çalışılmaktadır. Vakıflar İdaresinin tahakkukuna çalıştığı en önemli yatırım teşebbüsünü Vakıflar Bankası ve diğer ortağın da iştirakiyle İstanbul - Taksim bakçesinde yaptıracığı büyük turistik otel teşkil etmektedir. Bu teşebbüsün tahakkuku halinde geniş çapta yerli ve yabancı turistlerin otel ihtiyacı karşılanacağı gibi İdare geniş ölçüde ve devamlı bir varidat kaynağına daha kavuşmuş olacaktır. Bu konudaki çalışmalar sür'atle ilerlemektedir. Genel Müdürlük bölgelelerinin ihtiyacını ve teşebbüsün rantabilitesini birinci derecede göz önünde tutarak 1965 ve müteakip yıllara ait inşaat yatırımları etüdlerine de başlamış bulunmaktadır.

İdarenin diğerk bir gelir kaynağını da Aydın ve Ayvalık Zeytinlikler işlemleri teşkil etmektedir.

1963 yılında yeniden hizmete girmiş bulunan iki fabrika ile Ayvalık işletmesi takviye edilmiş ve inşaatları biten işçi pavyonları ile zeytin amelesinin daha medeni bir şekilde çalışması imkânları sağlanmıştır.

Her iki işletmenin elinde cem'an 340.000 zeytin ağacı mevcut olup, senede vasati bin ton civarında zeytinyağı elde edilerek istihlâke arz olunmakta ve ortalama %7 civarında kâr sağlanmaktadır.

1964 İşletme bütçelerine konan 600.000 lira, ziraî faaliyetler ve sosyal hizmetler için sarfolunacaktır.

Halen mahsulü ağaçta satılmakta bulunan Antalya Vakıf Zeytinliklerinin islâhı,

veriminin artırılması ve kabil olursa bir işletme haline getirilmesi için mütehassıslar marifetiyle etüdler yaptırılmaktadır.

Tetkikat neticesi müsait görülürse önümüzdeki yıllarda Antalya'da da bir işletme tesis edilerek Antalya ve havalisindeki zeytin mahsullerini de daha iyi değerlendirmek mümkün olacaktır.

Vakıflar İdaresi hizmetlerini daha iyi bir şekilde görebilmek ve bugünün iktisadî ve sosyal şartlarına intibak edebilmek amacıyla son derece kısıtlayıcı hükümleri ihtiva eden mevzuat değişiklikleri çalışmalarına da behemehal girecektir.

Bu suretle Türk Vakıflarını en az ecdadımızın ulaştırdığı seviyeye götürmek millî kalkınmamız ve sosyal seviyemizin yükselmesinde müessir bir hale getirmek için her türlü çaba sarfedilmektedir ve edilecektir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü

VAKIFLARIN HUKUK VE TARİH BAKIMINDAN KIYMETİ

ALİ HİMMET BERKİ

Vakfiye vakıf akdinin, daha doğru bir tâbirle vakıf tasarrufunun senet ve hüccetidir ki, vücut bulan vakıf hükmî şahsiyetinin nizamnamesi mesabesindedir. Hadiseler, ihtilâflar vakfiyenin sarahat ve delâletleriyle hallolunur. Sarahat ve ya delâlet olmıyan hususlarda vakfın umumî hükümleri tatbik olunur. İlmî ictihatlardan da istifade olunur.

Vakfiyeler müteaddid fıkralardan teşekkül eder. İlk fıkrada Allaha hamd-ü senâ ve Resûl-i Ekrem'e salât-ü selâmdan sonra hayır ve hanesantın ecir ve sevabı ve bu hususdaki âyet-i celîle ve hadîs-i şerifler yazılır. Bu, Allah'ın ni'metlerine şükür için mukaddime kabûlinden olup, vakfiyenin hukukî bünyesinden değildir. Bundan sonra mahkemeye gelen vâkıfla vakfa muvakkat mütevellî tayin olunan zâtın isim, şöhrat ve mahall-i ikametleri kaydolunur ve vâkıfın takriri aynen zabta geçirilir.

Vâkıfın takriri ekseriyetle, vakfın mahiyetini, vakfın devamı için tahsis olunan para mikdârını, vakfolunan mallar arasında akar varsa bunların mahal, mevki ve hududlarını, vakfın nasıl idâre olunacağını ve vakfın vâridâtının mahal ve suret-i sarfını ve kimlerin mütevellî olacağını, hizmet erbabının ücretlerini ihtiva eder. Nihâyet Hâkim, yapılan vakıf usûl-i meşrûasına muvafık ise vakfın lüzumunu icthad eden müctehitlerin kavlini tercih ile vakfın sıhhat ve lüzûmuna hükmeder. Böylece zabta ve cereyanı hale muvafık olarak vakfiye tanzim olunarak sicile kaydolunduktan sonra Hâkim tarafından mühürlenerek alâ-

kalılara verilir. Bundan sonra ne vâkıf, ne vârisleri bu vakıfdan rücû edemezler. Vakfın lüzum ifâde etmesi müctehitler arasında ihtilâflı olduğundan hâkimden lüzûmuna hüküm alınması rücû olunamamak içindir. Yoksa bir kimse bir vakıf yapıp veya bir vakfiye yazıp işhad eylese muteberdir; yani vakıf vücut bulur. Çünkü İslâm hukukunda akid ve tasarruflar şekle tabi değildir. İrade ızhariyle vücut bulur. Bir de vakıf vasiyet suretiyle olur ki vasiyet eden rücû etmeden vefat ederse vakıf hâkimin hükmüne muhtac olmaksızın lüzum ifâde eder ve bu vasiyet ne suretle ve ne gibi kayıd ve şartlarla vâki olmuş ise öylece tenfiz olunur.

Vakıflar Dergisi'nde intişar eden bir yazıda (*) izah ettiğimiz vechile vakıf, sahih ve gayr-i sahih, yani tahsis olmak üzere iki kısma ayrılır ve bu cihetle vakfiyeler mevzuu itibariyle muhtelif mahiyet arzeder. Şöyle ki: Vakfedilen mallar ya sırf vâkıfın mülküdür veya kısmen mülkü ve kısmen bir kıt'a-i arazinin veya bir mezraanın öşür, harc-ı ferâğ ve intikal gibi menafi-i emiriyesi veya tasarruf hakkı veya yalnız menafi-i emiriye veya tasarruf hakkıdır. Selâtin, Ümera ve Vüzerâ veya Eizze vakıflarının çoğu ikinci ve bazıları üçüncü nevidendir.

Meselâ, Cennetmekân Fâtih Sultan Mehmed ve İkinci Bâyezîd Han Hazarâtının vakfiyelerine bakarsak görürüz ki müessesât-ı hayriyenin idamesi için vakfedilen akarlardan bazıları Müşarün-ileyhlerin mülkü ve bazıları rekabesi dev-

lete ait olan toprakların menafi-i emiriyesi veya hukuk-ı tasarrufiyesi veyahut her ikisidir; yani hem menafi-i emiriyeye, hem de hukuk-ı tasarrufiyedir.

Medeni Kanun (madde 74) hükümünce tanzim olunacak tesis (vakıf) senedi vakfiye mâhiyetindedir. Bu senedlerde de vakıf yapanın isim ve hüviyeti ve vakfettiği mallar, maksat ve gaye ve vâkıfın arzu ve şartları ve idâre uzuvları (mütevelli) beyan edilir. Bu sened mahkeme siciline kaydolunur. Kaydolunmadıkça vakıf hükmî şahsiyet iktisâb etmez**.

Zikri geçen 74 üncü maddenin sarahati veçhile Medenî Kanuna göre tesis (vakıf) şekle tâbidir. Resmî senedle veya vasiyet tarikiyle olur. Resmî senet resen tanzim olunan senettir. Vâkıf tarafından yazılıp imzası Noterden tasdik olunan veraka ile vakıf vücud bulmaz. Medenî Kanunda her nerede resmî senet denmiş ise salâhiyetli memur tarafından resen tanzim olunan senettir. Vâkıf tarafından Vasiyet de Kanununun 478 ve müteakip maddelerinde gösterilen şekillerden birine muvafık olmak lâzımdır. Bu şekillerden birine uymıyan vasiyet muteber değildir.

Vakıf ve tesis (vakıf) senedleri, icâbında delil ve hüccet olmak üzere hıfzolunur. Her ikisi de hukukî ve kanûnî vüsûku hâizdir. Vakfiyelerin vüsûk kuvveti esâsât-ı sâbika ve tesis senedlerinin vüsûk derecesi Noter Kanunu ile muayyendir.

Vakfiyeler diğer ilâm ve hüccetler gibi mahkeme sicilinde mukayyed ise mündericâtiyle amel ve hükmolunur. Nitekim mülga Mecellenin 1626 ncı maddesinde «Mücerred vakfiye ile amel olunmaz amma bervech-i bâlâ mevsuk ve mu'temedünbih olan sicil-i mahkemede mukayyed ise ol halde ma'mûlünbih olur.» diye müseccel olan vakfiyelerin mündericâtiyle amel olunacağı tasrih edilmişdi.

Şeyh-ül-İslâm Ebussuud Efendi merhum da Sultân Süleyman'a takdim eylediği marûzâtında "Sakk-i kadîm¹ velev yüz sene veya daha fazla müddet geçmiş olsun gerek mülk ve gerek

vakıf hakkında iki şâhid makamına ka'imdir." demiştir.

Mahkeme sicilinde kaydı bulunamıyan veya sicilleri ziyaa uğrıyan vakfiyelerin sıhhatine kanaat hasıl olursa bunlarla da amel olunmak icâbeder². Fakat sicil-i mahkemede kaydı olmayıp minel kadîm mündericâtiyle amel olunmamış olan ve sıhhatine kanâat hâsıl olmıyan vakfiyelerle amel olunmaz.

Vakfiyelerin ihtiva eylediği ibâre ve beyanlar arasında mücmel veya za'fı te'lif yüzünden birbirine uymıyan beyanlar olabilir. Bunlar lisan esaslarına göre tefsir olunur. İmâli mümkün olmayan lâfızlar terk ve ihmal olunur.

Bir de vakfiye ile Defterhâne kayıtları arasında mugayeret olabilir. Bu takdirde vakfiye ma'mûlünbih ise, yani, ötedenberi bu vakfiye mündericâtiyle amel oluna gelmiş ise vakfiye ile, bilâkis ötedenberi Defterhâne kaydı ile amel olunup vakfiye ile amel olunmamış ise Defterhâne kaydı ile amel olunur.

Meselâ vakfiyede vakfın tevliyeti evlâd ve evlâd-ı evlâda meşrut olduğu yazılı olduğu ve ötedenberi tevliyet hususunda bu kayd ile amel olunduğu halde Defterhâne kaydında yalnız evlâda meşrût vakıf diye yazılı olsa kemâfissâbık vakfiye ile amel olunup tevliyet evlâd-ı evlâda da tevcih olunup tevliyet yalnız vâkıfın evlâdına meşrûttur diye evlâd-i evlâda tevcihden imtinâ olunmaz. Amma ötedenberi Defterhâne kaydı mûcibince yalnız evlâda tevcih yapılmış ise evlâd-ı evlâda tevcih yapılmaz. Hulâsa bu gibi hallerde teâmüle itibar olunur.

** Gerek vakfiyelerde, gerek tesis senetlerinde hayır ve cihet, suret-i idare veya idare uzuvları gösterilmemiş olursa ne yapılacağı «Vakıflar» adlı eserimizin birinci ve ikinci cildinde izâh olunmuştur. Arzu edenlere oraya müracaat etmelerini tavsiye ederiz.

1. Sakk : ilâm ve hüccet demektir. Bir de şeri ve saikin elfaz ve ibaresine sakk ve medlûl ve mazmununa sebki tabir olunur. "Bu ildmın sakk ve sebki muvafıktır" demek: "ibareler usul-i inşaya ve mazmunu usul-i mahkeme ve şeriyeye muvafıktır" demek olur.

2. Bir vakfiyedeki mührün o tarihde vakfiyeyi tanzim eden mahkemede hâkim olan zatın mührü olduğu, hüccet ve vakfiyelerde riayet olunan resim ve adete muvafık hususlar mevcut bulunduğu anlaşılırsa bu vakfiyenin sıhhat ve vüsûkunda tereddüd edilmemek icâbeder.

Vakfiyelerin çoğu Vakıflar kütüğünde kayıtlıdır. Evkaf Nezâreti teşkil edilmezden evvel elde mevcut bazı vakfiyeler vakıf işlerine bakan nezâretlerce kütüğe kaydedilmişti. Vakıflar arşivinden edindiğimiz malûmata nazaran 26300 küsur vakfiye ve vakfiyete aid ilâm kaydedilmiş, 1198 vakfiye kanunî şartları hâiz olmadığından kütüğe geçirilmemiştir. Bunlardan arşivde 448 vakfiye aslı vardır ki bunların ekserisi Pâdişahlar, Ümera ve Vüzerâ vakfiyeleridir.

Vakıflar Kanunu ile vakfiyelerin Vakıflar kütüğüne kaydı mecburiyet altına alınmıştır. Müddetinde kaydettirilmeyen vakıfların mazbut vakıflar meyanına alınması Vakıflar Kanununun 36 ncı maddesi iktizâsındandır (Bk. madde 7).

Vakfiyeler, Vakıflar kütüğüne geçirilmek için evvel ve âhır Vakıflar Nizam-nâmesinin 32 nci maddesinde yazılı hususlar tahkik olunarak vüsûku anlaşılmak lâzımdır. Kütükteki kayıtlar mes'ul memurlar tarafından imza edilmiş, kazıntı ve çıkıntı gibi şübhe ve tereddüdü mucib şeylerden hâlî bulunmuş ise aslına mutâbık addolunur ve ledel'icab bu kayıtlara istinad olunabilir.

Vakfiyelerin Vakıflar kütüğüne kaydettirilmesinin mecburiyet altına alınmasında tam bir isabet vardır. Zira vakıf bir taraftan Devlet ve âmme hukukuyla alâkalı olduğu gibi Vakıflar idâresi mülhak vakıflar üzerinde kontrol ve kanun, idâreye tahmil eylediği diğer vazifeleri yapabilmek için mevcut vakıfları bilmeğe ihtiyaç vardır. Aynı zamanda vakfiyelerin kütüğe geçirilmek suretiyle

daha emin resmî bir mahalde muhafazası alâkalıların menfaati icabındandır. İstatistik bakımından ise faidesi aşikârdır.

Vakfiyelerin aslı fedsûdeleşmiş veya bir yangında yanmış veyahud da her hangi bir sebeple zâyi olmuş olabilir. Bu gibi hallerde mahkeme sicillerinden veya varsa Vakıflar kütüğünden bir sûret istihsal olunur. Vakıflar kütüğünde kaydı olup olmadığını anlamak için vâkıfın ismi ve malûm ise vakfiyenin tarihi beyan olunarak vakıflar arşivine müracaat edilir.

Vakfiyelerin tarih bakımından kıymeti :

Târihin bir hayli kaynakları vardır. Bunlar arasında vakfiyeler en mevzûk ve o nisbette kıymetli vesâiktendir. Mahkemelerce tanzim olunmuş olmak itibâriyle bunların mündericâtının hakikat ve nevs-el-emre muhâlif olması muhtemel değildir. Rivâyete ve hele sokak dedikodularına dayanan haberlerin ise kıymeti yoktur.

Müverrih vakfiyelerden, kadîm vakıf eserlerin hangi devre ait olduğu ve mimarî mebânîden o devirde fen ve sanatın ne derecede bulunduğu ve tarihî şahısların kabile ve aileleri ve bunların fakirlik ve hayırseverliği ve adı değişen şehir, kasaba ve köylerin eski adları hakkında malûmat edinir ve hiç tereddüd etmeksizin yeri geldikçe bunları eserine geçirir ve bunlardan başka vakfiyenin yazıldığı tarihte resmî beyan ve üslûba ait fikir edinilir. Bilhassa Selçuklara, Anadolu beylerine ait vakfiyeler tarih bakımından pek kıymetlidir.

VAKIFLARIN TARİHİ, MAHİYETİ, İNKİŞAFI VE TEKAMÜLÜ. CEMİYET VE FERTLERE SAĞLADIĞI FAİDELER

ALİ HİMMET BERKİ

Vakıfların tarihini, ne zaman ve ne şekilde başladığını araştırırken, nazarları mazinin derinliklerine doğru uzatmak gerekir. Her şeyden evvel söyleyelim ki, müslümanlıktan evvel hukukî bir müessesede halinde Vakıf fikri mevcut değildi, yalnız Vakıf fiili vardı ki, kadim mabetler, çeşme ve kuyular, menzilhâneler, hülâsa umumun intifâına arz edilmiş türlü eserler vardı. Bunlar gelip geçen ümmetlerde Vakıf fiilinin mevcut olduğuna delâlet eder.

Vakıf, bir malı bir maksada tahsis olduğuna göre, kadim eserleri Vakıf telâkki etmek doğru olur.

Bu kadim eserlerin bir çoğu dinî ve bazıları içtimaî bir ihtiyaç mahsûlü olarak vücuda getirilmiş ve bazıları Peygamberan-ı İzâma Cenabı Hakk'ın vahy ve ilhamıyla vukubulmuştur. Kudüs ve civarında Hâlılürrahmân vakıfları adıyla anılan İ b r a h i m aleyh-is-selâm'ın vakıfları bu cümledendir.

Meşhur âlim ve fakih Ömer Hilmi Efendi merhum «İthâf-ül-Ahlâf fî Ahkâm-ül-Evkaf» adlı eserinin ifâde-i mahsûsa kısmında bu hakikatları, bazı kelimelerini sadeleştirerek buraya naklini faydeli bulduğumuz şu satırlarla ifade eder:

“Vakıf muamelesi şerayi-i sâbıkada da mevcut idi. Diyanet-i İslâmiyyenin zuhûrundan evvel geçen ümmetlerin büyükleri bu yolda bir çok hayrî eserler vücûda getirmişlerdir. Bu muâmele en evvel büyük Nebi ve Resûllerden İ b r a h i m aleyh-is-selâm Efendimizden sâdır olmuştur. Şöyle ki : Nebiyy-i müşâ-

rûn-ileyh, Cenâb-ı Hakk'ın kendüye ihsan buyurduğu serveti, garîb ve müsâfirlere* ve fakîr ve miskînlere** in'am ve ihsan buyurmakta idi. Fakat bundan intifâ edenler yalnız asırlarında bulunanlar idi. Sonradan gelenler istifâde edemiyecetti. Bunlar da istifâde etmek için Cenabı Hak Nebiyy-i müşârünileyhi irşâd buyurmak ve sair hayır sahiplerine nümun-e-i imtisâl olmak hikmetine mebni Vakıf yapması hakkında İ b r a h i m aleyh-is-selâm'a vahy buyurmuş ve Vahy-i İllâhî mantûkunca Nebiyy-i muhterem bir hayli eserler vücûda getirmişlerdir. Bu eserlerin en başta geleni ve en mukaddesi, Kiblegâh-ı müslimîn olan Kâbe-i Muazzama'dır. İ b r a h i m aleyh-is-selâm'ın Kudüs ve civarında kâin Vakıfları, Hâlılürrahmân vakıfları denmekle marûfdur.”

Vakıflar arşivinde bu vakıflar ve mütevellileri ve muahharen mazbut vakıflar meyanına alındığı hakkında mühim ve şayân-ı dikkat tafsilât vardır.

Bunlardan başka, Vakıflar arşivinde enbiyâ-yi izâmdan Hazret-i Mûsâ, Salih, Nûh ve Lût aleyhim-us-selâmlara izafetle anılan bazı vakıf kayıtları varsa da bunların sonradan, îmân ve hayır sahipleri tarafından bu peygamberler namına tesis olunduğu anlaşılmaktadır.

Câhilî devirde de vakıf mahiyetinde bazı eserler vücuda getirilmiştir. Ancak İ m â m - ı Ş â f i î Hazretleri “Benim bildiğime göre câhilî devirde fukaraya vakıf yapılmazdı.” demiştir ki, sair hayrî

* Müsafir : “sefer halindeki yolcu” demektir.

** Miskin : “Son derecede yoksul” demektir.

eserler yapıldığı kanaatını mutazammındır.

Yukarıda işaret ettiğimiz vechile, vakfın şartları ve vakfedenlerin hak ve salâhiyetleri düşünülerek, vakıf tasarrufunun hukukî tasarruflardan sayılması İslâm Dini ile başlamıştır. Hattâ, hukuk sahasında mesai ve faaliyetleri malûm olan Babilliler ve Romalılarda dahi vakıf müessesesi mevcut değildi.

İslâm Dininde Vakfın Mevrûiyeti

5 inci Vakıflar Dergisinde * bu mevzû izah eylemiştik. Tekrara lüzum görmüyoruz. Vakıf, ya doğrudan doğruya veya binnetice fakir ve yoksulların ıztıraplarını dindiren devamlı sadaka nev'indedir. Şu muhakkaktır ki, hiç bir yerde ve hiç bir zamanda, dünya fakir ve muhtaçtan hâli kalmamıştır. *Cemiyet* halinde yaşamının muktazası da, fertler arasında teavün ve tesanüttür. Gelip geçici veya muvakkat ve münferit ve aynı zamanda meşkûk bir yardım, maksadı te'mine yeter değildir. Bu sebeble vakıf gibi ebedî ve devamlı ve hükümleri malûm ve kat'î nizama bağlı bir müesseseye ihtiyaç vardır. Bu lüzûm ve hikmete mebni, İslâm şeriatı bu müesseseyi teşri ve tahsin eylemiştir.

Nitekim, bugün medeni milletler de bu müesseseyi faydalı bularak, Medeni Kanunlarında mahiyet, şart ve hükümlerini tanzim etmişlerdir.

İslâm vakıf hükümleriyle, Medeni Kanunun vazettiği hükümler arasında, çok mühim olmıyan şu farklar vardır:

1 — Evvelki hukuka göre, vakfın bir şarta taliki ve hayatta müstakbel zamana izafesi caiz olmadığı halde, Medeni Kanuna göre câizdir. "Hayatta" deye sevkettiğimiz kayıttan anlaşılacağı üzere, ölümden sonraya izafetle vakıf, yani vasiyet tarihiyle vakıf, sahîhtir.

2 — Evvelki hükümlere göre, vakfolunan şeyin, akar veya vakfı müteamil bir menkul olması şart olduğu halde, Medeni Kanununa göre, her mal vakfolunabilir.

3— Sabık hükümlere göre gaye ve maksadda, kurbet ve hayır mündemiç olmak, yani, ibtidaen veya intihâen gaye ve maksat, umur-u hayriyeden bulunmak şart olduğu halde, Medenî hukuka göre şart değildir; yeter ki, kanuna veya umumî ahlâka mugayir olmasın.

4 — Sabık esaslara göre, vakfın, malûm olan ihtihada göre müebbed olması, yani, muayyen bir vakitle mukayyed olmaması şart iken, Medeni Kanuna göre, devamlılık vakfın sihhatinde kâfidir.

5 — Evvelki hukukumuz, vakfı şekle tabi tutmadığı halde, Medeni Kanun 74 üncü madde mucibince şekle tabi tutmuştur.

6 — Esâsât-ı sâbıkada, istisnasız her vakıf devletin mürakabası altında olduğu halde, Medeni Kanun aile vakfı ile diyânî vakıfları teftiş ve mürakabeye tabi tutmamıştır.

7 , Esasat-ı sâbika hükümlerine göre, mutlaka evlâd ve ahfada, âileden âileye intikal üzere vakıf muteber iken, Medeni Kanun 322 nci maddesiyle, bir malın veya bir hakkın devir ve ferağ edilmemek üzere, aileye tahsisine ve aile efradı arasında tarz-ı intikaline dair her türlü tasarruf ve bu tarzda tasarrufun, te'sisat ihdası fikriyle mezci menolunmuştur.

İşte, iki hukuk arasındaki başlıca farklar bunlardır. Mukayesesini ve bu hükümlerin hangileri isabetli olduğunun takdirini hukukçularımıza bırakıyorum. Biz fikir ve mutalâalarımızı "VAKIFLAR DERGİSİ"nin dördüncü cildinde ** yazmış bulunuyoruz. Yalnız şunu ilâve etmeliyim ki, Medeni Kanunun zikri geçen 322 nci maddesinin aynen kabulü çok zararlı olmuştur. Tanıdığımız bir kaç büyük servet sahibi zat mallarını kısmen evlâd ve ahfadlarına, yani evlâddan evlâda intikal etmek üzere ve kısmen Kızılay, okul ve hastahane gibi hayır işlerine vakfetmek arzu ettikleri halde, Medeni Kanunun bu hükmü karşısında cesaret edememişlerdir.

* Sayı 5, sahife 9.

** Sayı 4 sahife 19.

Bin üçyüz küsur seneden beri yapılan vakıflar tetkik olunursa görülür ki vâkıflar, vakıflarının menfaatını, ya bir veya müteaddid cihet-i hayra veya evlâd ve ahfadlarına veyahud da hayatlarında iyilik ve yardımlarını gördükleri kimsele ve bunların zürriyetlerine veya bunlarla beraber bir veya müteaddid cihet-i hayra vakfedegelmişlerdir. Bu, ruhî bir temayülün eseridir. İnsan temayüllerini değiştirmek mümkün değildir. Medeni Kanunun 322 nci maddesi hükmü, bu tabîî temayüle uymamaktadır. Binaenaleyh, bu maddeyi insanların temayül ve cemiyetin menfaatine muvafık bir surette ta'dil etmek lâzımdır. Ne mülâhaza ile olursa olsun, bazı İslâm devletlerinin, zürri vakıfları tasfiye etmeleri vakıfları, idare edememek acizden mütevellit isabetsiz bir harekettir.

Vakıfların mahiyet ve tarihinden bahsederken, gayr-i sahih denilen tahsis ve irsaddan bahsetmek yerinde olacaktır:

Arâzi-i emîriyyenin, yani, rakabesi devlete ait olup, hakk-ı tasarrufu bilâ-müddet ahaliye ihale ve tefviz olunan arazinin, öşür ve resm-i ferâğ ve intikal gibi mîrî menfeatları doğrudan doğruya hükümdar tarafından veya hükümdar bunları efrâddan birine temlik edip de bunlar canibinden bir cihet-i hayra tahsis edile gelmiştir. Bu muamele, hukukî mânâda vakıf değildir. Bu gibi tahsislere vakıf denmesi, devamlılığı ve hayrî olması itibarıyledir. Gayr-i sahih vakıf denmesi de hukukî mânâda vakıf olmadığı içindir.

Tahsislerin mahiyeti ve gayesi anlaşılacak için, bu müesseseyi burada biraz izah edelim: Eski vesika, temlikname ve vakfiyelerde görüldüğü üzere, zamanın hükümdarı bir veya müteaddit köy veya mezraanın devlet tarafından cibayet olunan öşür ve resm-i ferâğ ve intikal gibi mîrî menfeatlerini cami, medrese, mektep ve hastahane gibi devlet tarafından temini lâzımgelen bir müessesenin ihtiyaçlarına, meselâ câmiin imam, hatip ve hademesine, tamir ve termimine tahsis etmekte ve bu köy ve mezraaların hazineye ait öşür ve rüsumu vâkıf tarafından alınıp şart mucibince vakfolunan mahalle tev-

zi olunmakta ve devlet hazinesi tarafından verilecek maaş ve masraflar bu suretle temin kılınmakta idi. Yahut bir veya müteaddit köy ve mezraanın öşür ve resm-i ferâğ ve intikali misilli menafi-i emiriyyesi devlete büyük hizmet yapan veya sahib-i takva ve irşad olan bir zata hükümdar tarafından bir temliknâme ile temlik olunup, o zat tarafından bir veya müteaddit cihet-i hayra vakf ve tahsis olunmakta idi. Bu temlik, arazinin rakabesini temlik değil, o köy ve mezraalardan devletçe cibayet olunan, öşür, ferâğ ve intikal resmi gibi resimler idi. Bazan da, kimseye ihale ve tefviz olunmayan mîrî arâzinin yalnız veya menafi-i emiriyyesiyle birlikte tasarruf hakkı bir cihete tahsis ve vakfolunurdu. Hakk-ı tasarrufu vakfolunan araziye, mütevellit idare eder, vakıf namına icar veya o nama ziraat eylerdi.

Âşar usulü lağv olunmuş ve ferâğ ve intikal resimleri hazinece zaptedilmiş olduğundan, öşür, ferâğ ve intikal resmi gibi menfaatların tahsis ve temlikinin hükmü kalmamıştır. Fakat hakk-ı tasarrufu vakfolunan arazi eskisi gibi Vakıflar idaresi yedinde olup, mütevellilerce ve Vakıflar Umum Müdürlüğünce idare edilmekte ve elde edilen varidat, cihet-i hayra sarf olunmaktadır.

Büyük Türk alim ve müverrihi, Bu-hârî şârihi, aslen Türk ve Ankara'lı olan Bedr üddîn Aynî¹ 25 büyük cilt teşkil eden "*İkd-ül-Cüman*" adlı eserinde, tahsis ve irsat muamelesinin, Emeviler zamanında başladığını ve ilk evvel Hulefâ-yi Emeviyyeden Velid ibnü Abdül Melik'in bazı köy ve kasaba ve mezraaların menafi-i emiriyyesini Şam'daki Cami-i Emeviye'ye tahsis ve irsad eylediğini yazar. Bundan sonra İslâm hükümdarları, bu mahiyette tahsis ve irsaddan yapmış ve Devlet-i Osmaniyede bu tahsis muamelesine lüzumundan fazla baş vurularak sayısız tahsis ve vakıflar yapılmıştır. Hatta bunlar arasında vakıf meralar da vardır. Salâtin, vüzera ve ümera vakıfları arasında, hukukî mânâda

1. Bu zatın hal tercümesini, geçirdiği hayatı ve eserlerini "*İslâm*" dergisinde bir yazı ile neşretmişiz.

sahih vakıf varsa da ekserisi tahsisat kabildendir.

Vakıfların Faideleri ve Gördüğü Hizmetler :

Bir eserimizde, "Vakıf müesseseleri insanların düşünce bildikleri müesseselerin en hayırlısıdır" demiştik. Filhakika, vakıfların ferd ve cemiyete hizmeti pek şümüllü ve büyüktür. Lâhûti varlıkları ile İslâm beldelerini süsleyen ve kısmen birer bedâ-i marifet ve sanat olan camiler ve mescitler hep vakıf yoluyla vücade gelmiştir. En ufak köye varıncaya kadar her hangi İslâm şehir ve kasabasına baksak semalara yükselen minareleriyle bir veya müteaddit câmi ve mescid görürüz. Bunların bazıları taşıdıkları hususiyet ve kıymetle dinî ve millî mefahirimizi teşkil eder.

1951 senesinde Kahire ziyaretimden İstanbul'a avdet ederken Samatya sahillerine yaklaşınca vapurda bulunan muhtelif kavimlere mensup ecnebiler dürbünleriyle mütemadiyen Sultan Ahmet camii-i şerifi ve minareleriyle Galata sahlinde sıralanan ve bir birinden zarif câmileri, hayranlıkla temaşa ettiklerini görmüş ve bundan tarif edilmez medeni ve millî iftihar duymuştum.

Müslümanlar, imanlarının ilhamıyla ıztıraplarını dindiren bu mukaddes mahallerde ümid-i tesliyet bulurlar ve aynı zamanda tanrılarının hükümlerini, emir, nehiy ve tavsiyelerini buralarda öğrenirler.

Tahsil-i ilim, ibadet nevinden olmak itibarıyla bidayette İslâmî ilimler, camilerde ve mescitlerde tedris olunurdu. Hattâ son zamanlara kadar da Devlet-i Osmaniyede, bilhassa İstanbul'da, hocalar cami ve mescitlerde ders verirler, talebe de medreselerde oturmak suretiyle intifa' ederlerdi; yani, medreseler bu günkü talebe yurtlarının hizmetini ifa ederdi.

Vakıfların ilim ve irfana hizmeti aynı vüsat ve ehemmiyette olmuştur.

İslâm devletlerinin evveleri maarif teşkilâtını, ilk mektep ve medreseler teşkil ediyordu. Ta köylere varıncaya kadar, her şehir ve kasabada bir veya mütead-

dit medrese bulunur, tedris ve talim, müderrisler marifetiyle bu medreselerde yapılırdı.

Bu medreselerin yüzde doksan dokuz, hayır sahipleri tarafından bina ve inşa olunmuş ve ihtiyaç ve masarıfları için, han, hamam, dükkân, mağaza, bağ, bahçe ve arazi gibi kıymetli akarlar vakfedilmiştir. Talebe burada meccanen barınır, ekseri vakıflarda bunların ve müderrislerin mâişetleri, kısmen vakfın geliri ve hayır sahiplerinin teberrularıyla temin olunurdu. İslâm âlim ve fakihleri, filozof ve mutasavvıfları, edip ve şairleri, hâkim ve müftüleri, mimar, mühendis, tabib ve eczacıları ve devlet adamları bu feyiz menbalarında yetişirdi. Bunlar arasında Nîşâbûr'da tesis olunan medreselerle, meşhur Bağdad Medrese-i Nizâmîyesi² ve Kahire'de bin küsur sene evvel tesis olunan Ezher ve İstanbul'da tesis olunan Fatih ve Süleymaniye medreseleri çok feyizli olmuştur. Buralardan yetişen bilginler, etrafa dağılarak İslâm diyarlarının en uzak köşelerini ilim nûrundan müstefit etmişlerdi. Bu bilginlerin ilim mertebelerini anlamak için, eslâfın hal tercemelerine ait eserlere göz gezdirmek kâfidir.

Vakıfların başlıca gayelerinden biri de fakirlere, âcizlere, muhtaçlara yardımdır. Yer yer kurulan imarethâneler bu maksatla tesis edilmiş olduğu gibi, vakıf gelirlerinden fakr-ü zaruret sahiplerine hisse ayrılması da aynı maksadı istihdaf eder. Zenginlikle fakirlik arasındaki tehlikeli vaziyeti mümkün mertebe islâh ile beraber, zenginlerle fakirler arasında sevgi ve bağlılığa vesile olur.

Hele mahalle ve köylerde vuku bulacak avarızdan mütevellit ıztırabı önlemek çok ehemmiyetli ve ihmal edilemeyecek bir ihtiyaçtır. Vakiyle bu ihtiyaç da AVARIZ VAKIFLARI denilen vakıflarla önlenmeye çalışılmıştır.

2. Bu medresenin ihtisamı, hocaları, talebe ve şairleri hakkında, İslâm mecmûtasında bir makale neşretmiştim. Yalnız bu emsalsiz ilim menbaının azametini ifade etmek için, şu kadar söyleyeyim ki, bu meclisede İmam Gazzalî hocalık ve meşhur hâkim ve şair Şirazlı Şeyh Sa'dî merhum müdlik (asistanlık) etmiştir.

AVARIZ VAKIFLARI : Varidatları bir mahalle ve köyde fukaradan vefat edenlerin techiz ve tekfinine, hasta olan fakirlerin tedavilerine ve hastalık gibi bir sebeble kâr ve kisbden âciz kalanların ve bunların evlâd ve iyallerinin infâk ve iaşesine, mahalle ve köyün tamire muhtaç olan kaldırım ve su yollarının tamirine sarf olunmak üzere yapılan vakıflardır.

Vakıfların faidelere, yukarıda yazdığımız gayelere münhasır değildir. Vakıfların gayelerinden biri de, ferdlerin ve cemiyetin sıhhatını koruma olmuştur. Ta Emevîler devrinden başlayarak İslâm memleketlerinde vakıf suretiyle veya vakıf yardımı ile bir hayli hastahâneler açılmış ve en ufak teferruatına kadar hastaların ihtiyacı düşünülen, bu şifa yurtlarında hastaların tedavisine azami derecede itina olunmuştur .

Bu itinanın derecesini anlamak için, yalnız Cennetmekân Yıldırım Bâyezid Han'ın Bursa'da Fâtih Sultân Mehmed ve Sultan Süleymân'ın ve Bez m-i Âlem Valide Sultanın³ İstanbul'da tesis ettikleri hastahânelerin vakfiyelerindeki izahatı görmek kâfidir. Fâtih Sultân Mehmed'in Dâr-üş-şifâsında olduğu gibi bazı hastahânelerde nekahathaneler de bina olunarak, iade-i sıhhat edenler burada beslenir ve nekahat halini burada geçirirlerdi.

Fâtih'de "Tabhâne medresesi" denilen⁴ bina nekahethâne idi; hastalıktan iyileşip de çok zayıf düşenler, nekahethâneye alınarak kuvvet ve derman bulduktan sonra çıkmaya izin verilirdi.

Vakıfların ferd ve cemiyete hizmetinden bahsederken, su vakıflarını hatırlamamak kabil değildir. Bendler, kemerler gibi yollarla şehir ve kasabalara isâle olunan su vakıfları, ovalarda, güzergâhlarda, kır ve bayırlarda kurulan çeşmeler, açılan pınar ve kuyular, yalnız insanlar için değil, hayvanlar ve kuşlar için de ne kadar faydeli ve hayatî olmuştur.

Görülüyor ki, vakıfların yaptığı hizmetler, vakıftan vazife (geçimlik) alan

zengin, evlâd ve ahfad ve eşhas müstesna. hepsi, âmme hizmetidir.

Bu hâle nazaran, vakıflar, Devlete ait bazı külfetleri üzerine alarak Devletin yükünü hafifletmekte ve ona, gelirini daha mühim ve hayatî sâhalarda sarfetmek imkânı vermektedir. Hele geliri az olan fakir cemiyetlerde, vakıflara ne kadar ihtiyaç vardır.

Bu gün Amerika, İngiltere gibi geniş bir surette âmme hizmeti gören zengin milletler dahi, vakıflardan müstağni kalamamakta ve durmadan cemiyetlerinde vakıf hareketini teşvik ve himaye eylemektedirler.

Bizde, bazı miras yediler, vakıfların maksat ve gayesinden bihaber olanlar, vakıf müessesesi aleyhinde bulunur ve bazı itirazlar dermiyân ederler. Bunların hiç birinin varit olamadığını "*Vakıflar*" adlı eserimizin birinci cildinin başlangıcında münakaşa etmiş bulunuyoruz. Arzu edenlere oraya müracaat tavsiye ederiz.

Şunu da ilâve ederek yazıya nihayet verelim: Vakıf, devam ettikçe ölmemiş gibi vakfedenlerin şahsiyetini, milletin hâtırasında yaşatır; hayır ve rahmetle yada vesile olur. İnsan için bu, ne kıymetli mazhariyet ve bahtiyarlıktır.

Ferde, cemiyete ve Devlet hazinesine yardımı dokunan bu müesseseleri hülûs-i niyetle ihdas ederek bu dünyadan göçmüş olanlara, Allâhü Azîm-üş-şânın rahmetini eksik etmemesi dileğinde bulunmak, dinî olduğu kadar millî bir vazifedir.

3. Bez m-i Âlem Valide Sultan, sultan Abdülmecid'in valide-i muhteremeleridir. İstanbul'da Yenibahçe'de kâin Gürcüba hastahânesi yüz küsur sene evvel bu hanım tarafından inşa ve vakıf olunmuş ve idaresi için de bir hayli akar, vakıf ve tahsis olunmuştur.

Türk ve İslâm kadınlarına giyita bahş olacak derecede yüksek bir hilkate mâlik olan merhumenin, bundan başka, cami, mektep, çeşme ve sebîlhâne gibi bir çok hayratı vardır. Bu hanım hayır severliğinden dolayı ilâlebet milletin kalbinde yaşayacak, rahmet ve hayır ile yad olunacaktır. Müşarün-ileyhâ, 1269 (1854) tarihinde irtibat eylemiş ve Sultân Mahmut türbesine defn olunmuştur. Makamı Cennet olsun!

4. Tab: kuvvet ve kudret, tabhane - kuvvet ve kudret yeri demektir.

TÜRK SANAT TARİHİNDE EDİRNEKÂRİ LÂKE İŞLERİ VE SANATKÂRLARI

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

Istanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü

1915 de Türk tezhibini öğrenmeğe başladık. O tarihtenberi kıymetli hocalarımdan Edirnekârî, Edirne lâkesi, Edirne rokoço tezyinatlı cildi, isimlerini işitiyor ve bilhassa bu kaplardan bazı örnekler görüyorduk. Bu tarihten 1923 e kadar Medreset-ül-Hattâtın denen ve değerli üstadlarımızın ders verdikleri bu sanat yuvasında bu mevzu üzerinde kazancımız sadece bir kulak dolgunluğu oldu. Maalesef bu seneler arasında muharrir A l i K e m a l Bey'in Sabah gazetesinde bu satırlarından başka bugüne kadar ihticâca salih bir başka me haz bulamadık. Bu satırlar da muharririn gördüğü birkaç eserin mahsulü idi. Sabah gazetesindeki bend budur:

"... Edirnenin yalnız şairleri değil, mücellidleri, müzehhibleri, hattâ umumiyetle sanatkârları meşhur idi. Bugün bile en nefis âsâr-ı kadîmemizi Edirne mahsulleri teşkil eyler. Cildler, kuburlar, çekmeceler bilhassa Edirne'ye mahsus idi. Zannetmeyiz ki bilfarz İstanbul'da, ya "Hezar Gradî Zâde E s - s e y y i d A h m e d A t â u l l a h", ya "E s - s e y y i d M u s t a f â N a k ş ı" gibi eser-i mârifetlerini Avrupalıların bile takdîr eyledikleri sanatkârlardan İstanbul'da pek çok yetişmiş olsun. Hülâsa, Edirne bu mârifet ve maâlî nokta-i nazarımdan o devirlerde Payitaht-ı sâni idi..."

Doktor R ı f a t O s m a n, Arşivinde bazı sanatkâr isimleri veriyor. Edirne'li mücellid S a f a î, Derviş S a f â î, N a s u h z â d e K a l e n d e r o ğ l u'nun imzâli eserlerine Garp Müzelerinde rastlanıyor. Bizzat

kendisi Viyana'da iken bir âile nezdinde 1061 (1748) tarihinde mücellid s a f a î tarafından yapılmış çekmeceyi görmüştür.

Üzerinde Saray bahçeleri ve Saray umumî manzaraları renkli yapılmıştır ve etrafı da süslenmiştir.

Esasen bütün sanatkârların mevzuları devirlerindeki moda süslemeler ve çoğu takribî çizilmiş manzaralar ve kuşlardır.

Edirne'nin, tarihimiz boyunca Bursa'dan sonra ve İstanbul'u takiben yine ikinci payitahtlık sıfatını muhafazası oradan hazzeden padişahların sık sık gitmeleri ve Orta Avrupa'ya müteveccih seferlerine gidiş gelişte sık sık uğramaları ve hattâ oturmaları ve bilhassa Avcu Sultan M e h m e d 'in hemen bütün saltanaü seneleri arasında ikameti yalnız âlim ve fâzılların değil, edib ve sanatkârların da bulunmalarını icabettirmiştir. Son satır onu teyid ediyor.

600 senelik bir Edirne medeniyetimiz ve onun diğer mühim Türkiye şehirlerinden farklı hususiyetleri vardır. Edirnekârî işlerimiz yalnız bu lâke sâhasında değildir. Her mevzuda Edirne'ye izafe edeceğimiz güzelliklerde mühim eserlerimiz mevcuttur. Fakat ne yazık ki bunlar hakkında yazılmış bir eserimize rastlayamamak bedbahtlığı içindeyiz. Yazılanlar da bazı tahminlere dayanan şu yukarıdaki satırlardan ileriye gidememektedir. Binaenaleyh biz de bu mevzûu tamamen kavriyerek ele alamıyacağız. Yazacaklarımız da gördüğümüz imzalı ve imzasız lâke eserlerden istiane ile fikir yürütmekten ileriye geçemeyecektir.

Edirne'de veya başka yerlerde lâke işler yapan sanatkârlarımız ve yaptıkları, az sayıda değildir. Avrupa ve Birleşik Amerika Müze ve Kütüphanelerinde müteaddit güzel işlerden gördük. Şüphe yok ki bunların çoğu Edirnekârî dediğimiz işlerdendir.

Bu tabirle bu çeşitli sayıdaki eserlerin mevcudiyetini ananenin bize rivayetlerle öğrettikleri nisbette Edirne'de yapılmış diye tahmin ediyoruz. Fakat Edirnekârî dediğimiz işlerin en ince ve mutenaları İstanbul'da da yapılmıştır. Bunlar da Edirnekârî diye mârufdur. Esasen bu kelime, nerede yapılırsa yapılsın Edirne'de yapılan işler tavrında mânasına da alınabilir. Bunlardan biz İstanbul'a aid olanları diğerlerinden ancak çok mutena ve ince olmalarından ayırd edebiliyoruz. Bu kabîl işlerin karanlıkta da yapıldığı rivayet ediliyor. Bursa'da, vaktiyle Diyarbakır'da yapıldığı da söyleniyor; hattâ Re's-ül-âmidî diye bir Diyarbakırlı sanatkârdan ve eserinden bahsediliyor. Erzurumda da yapılmış imzasız Edirnekârî bir lâke kab gördük. Demek ki yazı ve tezhibde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunun Anadolu ve Rumeli'ye kadar mulücelif şehir ve kasabalarda yetişmiş mahallî sanatkârların da bu kabîl eserler yaptıklarını öğreniyoruz.

Biz her ne kadar bazı lâke sanatkârlarının meselâ Edirneli Es-seyyid Mustafa'nın (Şek. 1) gerek bazı müzelelerimizde ve gerek zaman zaman el değiştiren hususi koleksiyonlarda bazı imzalı eserlerine rastlıyoruz. Bunu takiben birçok imza sahiblerini ve eserlerini görmekteyiz. Bunların mühim bir kısmını Edirne'ye atfediyoruz. Fakat az bir kısmını diğer yerlere teşmil etmek temayülünü gösteriyoruz.

Edirnekârî lâke işler arasında kitap ve defter kapları, cep ve koyun kuburları, kuburlu hokkalar, her çeşit rubu tahta, menşur mahfazaları, cilbentler, kalem-danlar, yaylar, yazı takımı, kutu, divitler, duvar saatleri mahfazası, çekmece, kavukluk, altlık vardır ve bunlar mühim bir yekûn tutmaktadır. Çoğunu görmeğe çalıştık. Bu çok çeşidi olan lâke işlerin hep-

si Edirne'de yapılmıştır. Maamafih bu kabîl işler yalnız İstanbul'da değil, Rumeli'nin Kızanlık gibi bazı şehirlerinde, Anadolu'da Bursa'da Diyarbakır'da ve Erzurumda dahi yapılmıştır. Onlarda da Edirnekârî tabiri esas olmuştur. İstanbul'da yapılanlar daha ince ve sanatkâranedir. Edirne'de basitlik içinde güzellikler vücuda getirmişlerdir. Bütün bunların içinde fevkalâde ve sanat kıymeti bir hayli olanlar varsa da harcıâlem olanları da az değildir. Bu cihetle çoğunda imza yoktur. Zira müşterek çalışmalarlardır.

Bu saydığımız çeşitleri yapmak için bilhassa Edirne'de ve İstanbul'da muazam teşkilât kurulmuş ve bunlar hayatları boyunca ufak sanatkârların kollektif çalışmalarıyla devam ettirilmişler, hattâ evlâd ve ahfada intikal etmiştir; onlar da bu işleri devam ettirmişlerdir.

Deneme kabîlinden şimdiye kadar memleketimiz müze ve kütüphanelerinde ve hattâ her yarım asırda bir el değiştiren hususi koleksiyonlarda her gördüğümüz ve Edirnekârî dediğimiz işleri tesbit ettik ve bulduğumuz nisbette de sanatkârlarının isimlerini kaydettik ve alfabetik sıra ile bu yazımızın sonuna sıraladık.

A h m e t

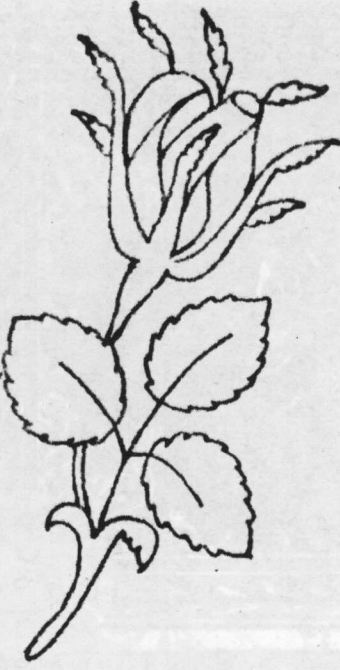
Topkapı Sarayı Müzesinde Üçüncü Sultan A h m e t Kütüphanesinde No. 2653 de kayıtlı Üçüncü A h m e d 'e aid tuğralı bir albümün lâke kabında "Ketebehu ve zehhebeh ül-fakir mücellid A h m e t hazine sene 1140 (Ş. 2) (1727-1728) imzasını buluyoruz. Sarayın hazinesinde vazifedar olan bu zat hem hattât, hem tezhibci ve hem de cild sanatkârıdır.

Bu eseri nerede hazırladığını bilmiyoruz ammâ 1140 senelerinde Üçüncü Sultan A h m e t hemen sık sık Edirne'de bulunduğundan hazine koğuşuna mensub A h m e d 'i, Edirne'de lâkeci sanatkârlar arasında zikri lüzumlu gördük. Ammâ bu eserin nerede hazırlandığı da kayıtlı değildir.

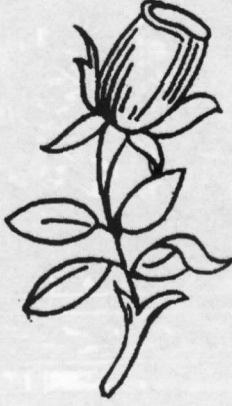
رقا السيد مصطفیٰ
ادرنوی ۱۱۸۰

رقا السيد مصطفیٰ
ادرنوی ۱۱۸۰

Res. 1

Res. 1

Res. 1

السید مصطفیٰ ادرنوی
۱۱۷۱

Res. 1

کتاب ذماتہ
الفقر مجلد ۱۱۴
احمد غزینی

Res. 2

Res. 1

عین

Res. 3

Res. 4

بسم الله الرحمن الرحيم
السید مصطفیٰ ادرنوی

Res. 6

چلے

Res. 5

ہاشم
۱۲۲۰

Res. 7

Res. 10

Res. 8

yer sınırlarını, sınırlarını, vaktiyle Diyarbakır'da yapıldığı da söyleniyor; hattâ Ke'â-dî-İsmîlî diyor bir Diyarbakırlı sanıkların ve cesmeden bahsediyor. Biz zürretin imzalarını imzamız Edirneki'de bulduk. Demek ki yaza ve yazın başında gibi Osmancık İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli'ye kadar muhtelif şehir ve kasabalarda yetişmiş mahallî sanatkarlarının da bu kabîl sanatçı yapıtlarını öğreniyoruz.

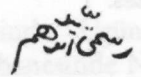
Deneme kabîlinden şimdiye kadar memleketimizde müze ve müzâhanelerin de ve hattâ ince yarım müze bir el değeri gibi hususî koleksiyonlarda her türlü sanat ve Edirnekarî dolgunluk ve zenginlik ve bulduğumuz nesnelere muhtelif isimlerini kaydederek tabii sını ile bu yazımızda sunmuş

Res. 15

Res. 16

Res. 17

روہم سنخ زاد

Res. 18

Res. 16

Res. 8

Res. 8

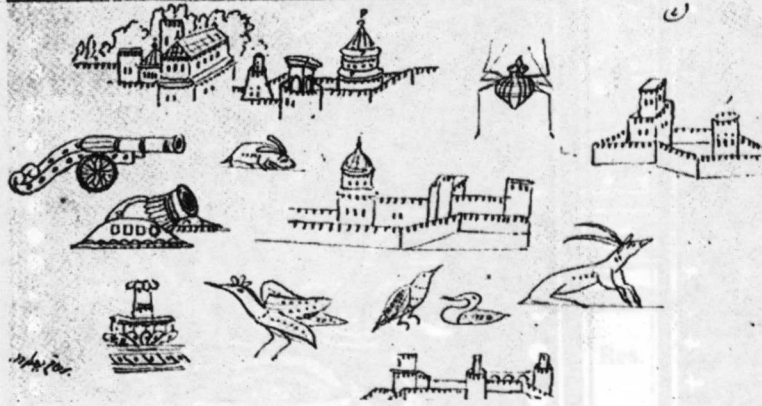
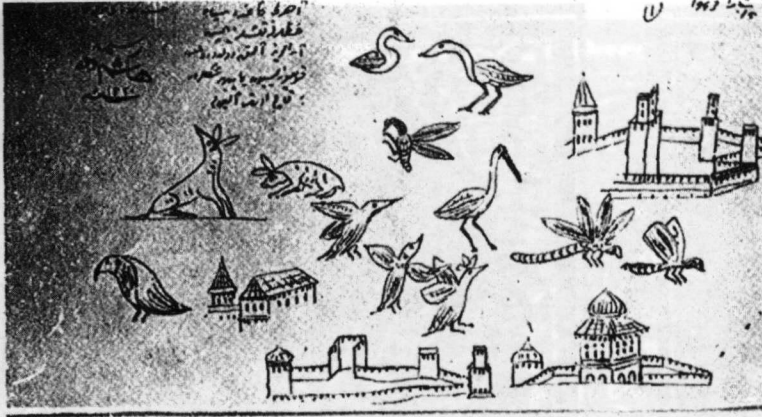
ستاد

Res. 8

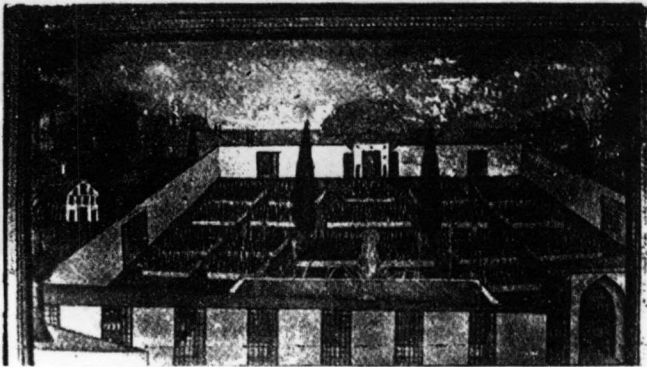
عالمی
سید
۱۱۱۷

عاج ابراهیم

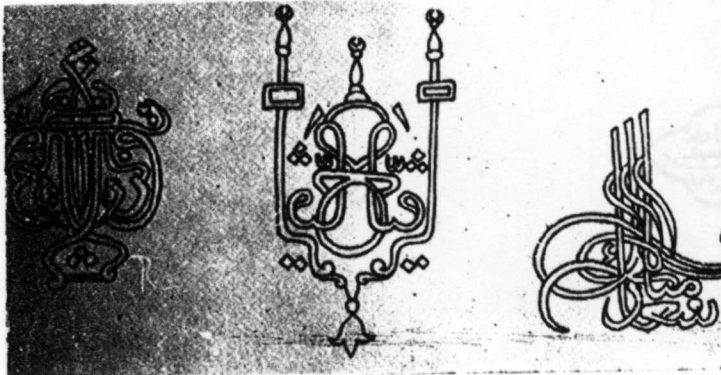
Res. 9

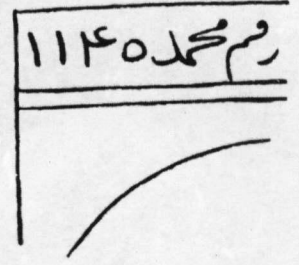
Res. 7

Res. 10

Res. 11

Res. 10

۱۱۸۳
محمد شری

Res. 12

محمد شری

Res. 11

نقش
۱۲۷

Res. 13

نقش
ده

Res. 14

Bu hârikûlâde kabın bordüründe tâlik yazılar var. Lâkeci sanatkâr A l i Ü s k ü d a r î'nin yolundan gelen A h m e t şahsiyet sahibi bir artisttir. Lâkin zevkçe ve terkiyce düzgün olmak şartıyla çok farklar nazara çarpıyor. Bu cild içinde Üçüncü Sultan A h m e d'in asil imzasıyla bizzat yazdığı tuğrası ve tuğra biçimi yazıları vardır. Zarfı ve mazrufu cihetiyle cidden kıymetli bir albümdür.

Â r i f

Edirne sanatkârlarından çok maruf bir zattır. Bir kap üzerinde kendisini (sad aferin = yüz aferin) diye yerinde medh eden 6 beyitli bir manzume de görüldü. İzaha göre kabının zemini Bedahşi lâcivert ile boyanmış ve üstüne altunla iş yapılmıştır.

H a c ı Ö m e r

Diğer bir ufak hokka ve kalemler çekmeceğinde bu imza okunmuştur. 1170-1240 (1756-1824) seneleri arasında görülen eserlerin rokoko tezyinatı ile yapılmıştır. Üzerinde resim yoktur; sadece nakışlar görülmektedir. İçine konacak kalemler boyunda yani bir karışa yakın uzunluktadır. Şimdiye kadar görülenlerden çok değişik bir şekildedir.

H ü s e y i n

Edirnekârî üstünvani bir kuburda kaşağının altında imzası "amel-i H ü s e y i n" (Şek. 3) diye okunmuştur. XVIII inci asır sonlarına aittir. Tezyinatı rokoko dediğimiz Garp tezyinatıyla memleketimiz süslemelerinin karışmasından ibarettir. Altındaki yuvarlak mürekkep hokkasının altında () ve ayn (ع) (Şek. 4) harflerinin karışmasından bir imza görülüyorsa da okuyamadık.

H i l m i

Edirne işi kapaklı masa ve çekmece üstüne konmağa mahsus yazı hokkası ve kalemdanlardan biri üzerinde okunmuş bir imzadır (Şek. 5). İçinde çok güzel ve orijinal rokoko süsler vardır. 1170-1240

(1756-1824) seneleri arası mamûlâtından olması bize bunu gösteriyor.

İç tarafında bir de fikirden çizilmiş evler ve kubbeli binalardan ibaret bir tablo vardır. Havası altunla yapılmıştır. Resimler üzerinde mavi renk ve fırçalariyle çizilmiştir. Boyu bir karış kadardır. Şimdiye kadar görülenlerden çok farklı ve zariftir.

1223 (1808) tarihli bir cildde M u s t a f a H i l m î (Şek. 6) imzası görülmüştür. Eğer başka birisi değilse bunun Hilminin olduğu düşünülebilir ve yahud başka birisi ise farkedilmesi için diğerinin M u s t a f a H i l m î diye imza attığı da hatıra gelebilir. Bunu dikkat nazarına alarak ayrı bir fişle de gösterdik.

H â ş i m D e d e

Edirne kaplarından biri üzerinde "Ressemehu H â ş i m D e d e" (Şek. 7) 1220 senesi (1805) okunmaktadır. Kabın üzerinde değişik tipte köşkler, kaleler ve surlar görülmektedir. Kezâ havada uçan ve yerde duran şekilde kuş resimleri mevcuttur. Vazolar, hattâ örümcek ve böceklere kadar vardır. Bu kaleler resminde Edirne Hisarının o tarihte mevcut olan kısımlarından faydalanmıştır denebilir. Kap üzerindeki resmin bir köşesinde top ve arabası ve havan topu da çizilmiş ve buraya da koyduğumuz bu teferruat ile tablo tamamlanmıştır. İşçiliği ince ve çok mükemmeldir. Aherli kâğıda bu nakışlar siyah hatlarla yapılmış ve aralarına altun doldurulmuştur.

Zannımca bu zâtin 1216 (1801) tarihlerinde "Amel-i Derviş H â ş i m" imzasıyla üzerinde "Kutb-ı Nâyî ya Hazret-i M e h m e t H a m z a D e d e" yazılı Mevlânâ'nın muasırı ve nâyzeni H a m z a D e d e resmini İstanbul şehri müzesinde teşhirde gördüm. Aynı H â ş i m D e d e'nin olması muhtemeldir.

H a c ı D e d e

Kütüphanelerimizde birkaç imzalı (Şek. 8) eseri görünen Edirne Lâke üstadlarındandır. 1170 (1756) dan sonra ya-

pılmış imzalı bir lâke kabı Süleymaniye Umumî Kütüphanesinde Es'ad Efendi kısmında No. 1681 de saklıdır. Kabın diğer Edirne lâke kaplarında olduğu gibi miklebi yoktur. İmzası yalnız bir taraftadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, F. 1606 da imzalı ve çiçekli Edirnekârî bir lâke kabı görüldü. Bu zâtın Kahire'de Dâr-ül-kütüb-il-Mısriyye yazı salonunda bir imzâlı lâke kabını II 1951 de gördüm.

Hacı İbrâhîm

Lâke bir kap üzerinde görülmüş imzadır (Şek. 9). Eserin sonunda 1101 Şaban (1690) tarihi olduğuna göre kap da o zaman işlenmiştir. Siyah zeminde Edirnekârî çiçekler yazılmıştır. Kabın sonradan da bu kitaba geçirilmiş olduğu düşünülebilir¹. Bir yayda "Amel-i İbrâhîm" (Şek. 9) imzasıyla 1117 tarihi de görülmüştür. Tarihsiz diğer bir lâke kabı da mevcuttur.

Mehmet

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde T. 2962 de kayıtlı ve müzesinde teşhirde Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadareti ve hayırları hakkında söylenmiş manzum tarihleri ihtiva eden mecmûanın rokoko süslü ve lâkin kısmen bozulması hasebiyle resmini alamadığımız kabın her iki kanadı içinde sanatkârın iki tablosu vardır. Birisinde Köprü yanında kaidesi kârgir köşkün kapısı üstünde "Rakkamehu Mehmet" (Şek. 10) imzası ve 1145 (1732) tarihi okunuyor. Tablonun birisi deniz kenarında ve uzaktan adaların görüldüğü deniz kenarında duvarlı bir lâle bahçesidir. Diğeriyine yine uzaktan adaların görüldüğü bir yerde köprü yanında bir ev manzarasıdır.

Mustafâ Edirnevî

En çok imzalı (Şek. 1) eserlerini gördüğümüz Edirneli sanatkârdır. Mütaddid eserlerine rastladık. Bunlar Topkapı Sarayı Müzesi yazı salonunda İstanbul şehir müzesinde ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi müzesinde (T. 4069) teşhir-

dedir. Ekrem Hakkı ve Halil Edhem Koleksiyonlarından birisinde de bir diğer eserini gördük.

İmzaları :

Rakkamehu Edirnevî Es-seyyid Mustafa, sene 1180 2 tane var.

Es-seyyid Mustafa Edirnevî, sene 1171.

Es-seyyid Mustafa, tarih yok.

Bütün bu kaplarda rokoko süsler, çiçekler yer almaktadır. Bunları klâsik mahiyette siyah ve koyu ve orta kısımları bazen parıltı temin için Arusekli zeminde işlenmiş ve ortalarında ekseriya ince işlenmiş buketler yer almaktadır. Elimizde bulunan ve 61 e balığ olan ve Fatih'te Millet Kütüphanesinde teşhirde bir şiir mecmûasında mevcut çiçeklerin tertip ve işçiliğiyle yapılmış olan buketleri ve çeşitli çiçekleri de bu zâtın itibar ediyoruz.

Topkapı Sarayı Müzesi Yazı Salonunda teşhirdeki cildin her iki kanadı üzerinde 6 beyit yazılıdır. Bunu Arif isminde bir zât tertib etmiştir. Edirneli Mustafa'nın sauatla rahatını medh etmekte ve ona duâ etmektedir.

1180 (1766) de yaptığı cildlerden biri Edirne'de yapılmış ve Örfi Mahmûd Ağa satın alarak meşhur Edirne tarihini yazmıştır. Hâlen Üniversite Kütüphanesinde T. 612 de saklıdır. Bir tanesinde diğerlerindeki işçilik ve çiçekler olduğu hâlde imzası yoktur. Aynı yerde T. 4069 da durmaktadır.

Eserlerinde bulduğumuz dört imzası da birbirinden farklıdır.

Mehmet Şükri

Edirnekârî kubur şeklinde parlak bir divit yapmış ve üzerine altunla ve padişah tuğraları biçiminde "Saadet bâd, mübarek bâd" iki minareli cami şeklinde çifte "ya Fettah", kezâ "Bu da geçer" maâlinde Farsça "In nîz bi-güzered" (Şek. 11) ibareleri yazılıdır ve bunlar yuvarlak kalem mahfazası üzerine çifte yazılmıştır. En altında hokka vardır. Fakat onu yapanın imzası yoktur.

1. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 1997

Mehmet Vehbi

1183 (1769) tarihli ve imzalı bir altlığını gördük. Edirne'nin meşhur lâke ustalarındandır.

Mustafa Hilmi

Es-seyyid Mustafa Hilmi (Şek. 6) 1223 (1808) tarihli imzasını taşıyan cild hususî bir koleksiyondadır. Edirne Lâkesidir. Yapıştırma varak altun üzerin- de rokoko süsler yapılmıştır.

Mustafâ Nakşî

"Es-seyyid Mustafâ Nakşî" (Şek. 13) imzalı 1207 (1792) tarihli bir lâke kabı Topkapı Sarayı Müzesi yazı salonunda teşhirdedir. Çiçekleri bizim topladığımız ve Edirne'de yapılmış 61 buketin işçiliğine benzemektedir. Bu cihetle Edirneli Seyyid Mustafâ ile bir münasebet düşünmekteyiz.

Mustafâ Nakşî aynı zamanda hattâttır. Edirne'de Selimiye ve Eski Cami'de celî yazıları var. Bir tane çifte celî "Ya Hazret-i Mevlâna" levhasında:

Ketebeh-ul-Fakir en-Nakşî

Es-seyyid Mustafâ

1214

imzası okunmuştur. Yaptığı kaptan 7- sene sonra yazmıştır.

Nakşî Dede

Hususi iki koleksiyonda "Nakşî Dede" imzalı ve lâkin tarihsiz iki eserini gördük. Birisi "Hacı Dede" (Şek. 14) yolunda lâke ve rokoko süslü bir altlık, diğeri de yine Edirnekârî bir lâke kaptır. Kaptan ortada bir kule resmi var ki Edirne Sarayıçı kulesini hatırlatıyor. Aynı zamanda hattâttır. Edirne'de yazısı görülmüştür. XVIII inci asır üstadlarındandır.

Süleymân

Edirnekârî lâke bir çekmece üzerinde "Ressemehu Süleymân" imzası görülmüştür. Üzerinde İkinci Sultan Mahmud'un Adlî tuğrası vardır. Bu tuğranın mevcudu çekmecenin Edirne'de bu tarihler arasında yapıldığını göstermektedir. Zira bu bir teâmüldür. Yeni bir padişah tahta geçince daha önceki hükümdarın

tuğrası kullanılmaz. Bu cihetle tarihsiz eserlerde tuğralar, devrini bize sarahatle bildirmektedir.

Seyyid Hâfız

Edirnekârî bir lâke kaplıkta, 1198 (1784) tarihinde yazılmağa başlanmış bir defterin üzerindeki nakışta, Seyyid Hâfız (Şek. 15) imzası okunmuştur. Yapılma tarihi yazılı değildir. Bu topkapı Müzesi Hazine Arşivinde No. 847 de saklıdır.

Edirne'de 1113 (1701) de "Debbağ Emre Balı" için imâl ettiği lâke kabının bir kanadı Baha Ersin tarafından bana hediye edilmiştir. Hususî bir sipariş olduğu cihetle sanatkar, rokoko süsleri itina ile yapmıştır. Cildin örneğini bu yazıma koyamadım. "Amel-i Seyyid Hâfız" (Şek. 16) diye imza attığı Edirne tarzında bir kalem koymağa mahsus hokkalı "Kubur"u da gördüm.

Seyyid İbrâhîm

Bir lâke kabı üzerinde görüldü. Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Arşivinde No. 846 da mahfuzdur. Edirnekârî olan bu deftere 1204 (1787) de yazılmağa başlanmıştır. İmzası "Resmî Seyyid İbrâhîm" (Şek. 17) şeklindedir. Topkapı Sarayı Müzesi yazı salonunda aynı şekilde imzalı bir eseri daha vardır.

Şehsuvarzade Derviş

Edirneli olduğu malûm değilse de Edirnekârî süslerle bir rubu' tahta yapmıştır. Tarihi yoktur.

Zihni ve Zihnzâde

Bir Edirne lâkesi üzerinde "Rakkame Zihni Zâde" (Şek. 18) imzası okundu. Tarihi yoktur. XVIII inci asır cildlerindedir. Her iki kanadında aynı olmak üzere şu manzume okunuyor.

*Ele aldıkça bu mecmuacığ
Yaza bir dane gazel, etmeye nâz
Hat-nüvîs ehl-i kalem yarânın
Hâk-i pâyında budur arz-ı niyâz
Sadefî tab-ı dürrer-bârından
Sarfedüb nazmı leâlî bir az*

Diğer bir eserinde "Rakkame M e h m e t Z i h n i" imzası okunuyor. Bu da 1183 (1769) tarihi yazılı lâke altlıktır, ortasında büyük ve güzel bir buket vardır. Z i h n i Z â d e'nin bu zâtin oğlu olmasını itibar edebiliriz.

İmzasızlar

Edirne'de yapılmış veyahud Edirne-kârî dediğimiz birçok itinalı veya harciâlem (ordinaire) yazılmış kap, çekmece, kutu ve sâire üzerinde imzasız pek çok lâke işler vardır. Bunlar birçok yerlerde görülebilir. Biz bir kaçının buldukları yerleri ve numaralarını misâl olmak üzere veriyoruz.

Istanbul Üniversitesi K. T. 4069 : diğer yapılanlarla mukayese edersek Edirneli Mustafa'nın olması ihtimali galipdir.

Istanbul Üniversitesi K. T. 296 : F i t n a t Divanı üzerinde XVIII inci asır sonu.

Bunlardan bir kısmının imzaları varmış, fakat zamanla silinmiştir.

Onları da imzasızlar arasına koyuyoruz. Edirne'de lâke cild ve tezyinat ustaları halk tipi dediğimiz "Art Populaire" e giren mitolojik ve folklorik mevzularda da fırça yürütmüşlerdir. Nitekim deve üzerinde taşınan Hazret-i Ali resmi imzası silinmesine göre Edirne'de yapılmış intibahını vermektedir.

VAKIFLAR

(BAŞLANGIÇTAN 18. YÜZYILINA KADAR)

“Islamic Society and the West „

Cilt I. — Kısım II den.

FURUZAN SELÇUK

İslâm ve özellikle Osmanlı sisteminde din ile Devlet arasındaki çok sıkı münasebetlere rağmen dinî servislerin ve din Müesseselerinin idare ve bakım masrafları Devlet vazifeleri arasına girmiyordu. Bu Müesseselerin idaresi için çok gelir getirir vakıfların tesisi gerekiyordu. Bu vakıfların idamesi de bunların idarecilerine düşüyordu. Filhakika nisbeten eski devirlerde Halife ve Sultanlar Hassa Hazinesi gelirlerinin bir kısmını dinî konulara tahsis etmeği adet etmişlerdi. Fakat din Müesseselerinin gelirlerinin ana kısmı hayır sahiplerince arazi veya mülklerin vakfı suretiyle karşılanıyordu. Vakfedilen bu mülkler artık hususî mülkiyete intikal edemiyor ve bunların geliri vakfedenin isteğine göre belli bir mevzua sarfediliyordu. İslâmın ilk asırlardan beri hayırlar kadar çok adette Valiler veya hususî şahıslar tarafından Camiler, Medreseler, Dergâhlar ve her nevi hayırlar için nazârî olarak ebediyete kadar devamı farzolan vakıflar tesis edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda, Padişahlar tarafından fethedilmeden evvel müslüman Hükümdarların idaresinde bulunan Vilâyetlerdeki Osmanlı öncesi vakıfların şartlarına yeni İdarelerce aynen riayet edilmmiştir¹. Aynı padişahlarca ilk defa islâm idaresine geçirilen Vilâyetlerdeki dinî ve hayrî Müesseseler de aynı yolda hazırlanmıştır.

Hayır işlerinde sistem; islâmiyeti kabullerinden evvel bazı Türk topluluklarındaki carî adetlere uyğunluğunu muhafaza

etmiştir². Gerek Osmanlı rejiminde, gerekse ondan evvelki müslüman Hükümdarlar devrinde zımmî de, müslümanlar da vakıf tesis edebiliyorlardı. Yalnız Hıristiyanlar, Kilise veya manastırların inşa, idame ve hizmetleri gibi islâmlığa uymayan vakıfları tesis edemiyorlardı³.

Gelirleri vakfa tahsis olunan mülklerden biri ziraat arazisiydi. Fakat (ardı memleket = Devlet arazisi) deyimi şeratta mevcut olmadığından, ve öşür ve haraç deyimleri de bu arazide oturan köylülerden alınan vergilere Osmanlılarca takılan isim olduğundan (Aslında, üzerinde oturan insanlar tarafından bu vergiler ödenen toprak şahsî mülk sayılıyordu) on altıncı asırdanberi, Padişahın tebeası arasında, ziraat arazisinin şer'an vakfedilebilip edilemeyeceği hususunda, büyük şüpheler vardı. O devirlerde bu mevzularda sözü geçen müftiler de bu hususta hükümler koymuşlardı⁴.

İşin prensipine göre yalnız özel mülkler vakfe tahsis olunabilirdi. Ziraat ara-

1. A. Süheyl Ünver “Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastahanelerin bir kısmına dair”. (Vakıflar Dergisi) 21-22.

2. Halim Baki Kunter “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri” (Vakıflar Dergisi) 104, 117-118.

3. Hoffening “İslâm Ansiklopedisinde makale”. Kunter : Birisi bir Mevlevî Tekkesine yardım olmak üzere bir zımmî kadın tarafından tesis edilen iki vakıf.

Ch. D’Ohsson : Sahife 552 ve Belin “Propriété foncière” J.A. Seri V, XVIII 514-15.

4. Kanunnamei Süleyman (son eklerle) M.T.M. 51.

zisi ise özel mülk olmayıp Devlet malı sayıldığından, şer'an vakfe tahsis edilebilecek arazi ancak o devirdeki Padişahın veya seleflerinin özel mülk olarak kendilerine tahsis ettikleri arazi ile yine özel mülk olarak hususî şahıslara bahsettikleri ve alanlar tarafından da o suretle kullanılan araziden ibaretti⁵. Bir Padişahın arzu ve iradesiyle evvelâ özel mülkiyete çevrilip sonra vakfa tahsis olunan araziye en güzel misal Kanunî Sultan Süleyman'ın eniştesi Hadim İbrahim Paşa vakfidir.

Sultan Süleyman eniştesine evvelâ Rumeli'de yedi köyü bahsetti. Paşa da bu köylerin gelirlerini İstanbulda içlerinde iki cami, bir medrese ve üç mektep bulunan çeşitli vakıflara tahsis etti⁶. Halen mevcut çok geniş vakıf arazinin pek çoğunun Sultanlar tarafından doğrudan doğruya tahsis edilmiş olması muhtemeldir⁷. Vakıf arazide oturan reâyâ ile timar veya zeamet mülklerde oturanların vaziyeti aynı idi. Vakıf arazi reâyâ'ya kiralanmış sayılırdı. Timar veya zeamet mülke ödenen paraya tapu parası denilmesine mukabil vakıf arazi için ilk ödenmesi gereken paraya icarei-müaccele, sonradan kira gibi belli zamanlarda ödenmesi gereken paraya icarei-müeccele⁸ denirdi. Bu iki çeşit arazinin tasarruf emniyeti aynı idi⁹.

Daha sonraki devirlerde, aslında Devlet malı olan arazinin bir çoğu usulsüz olarak özel mülkiyete çevrilmiş ve bunların önemli bir kısmı aşağıda açıklayacağımız ihtiyat tedbiri olarak sahipleri tarafından vakfa tahsis olunmuştur¹⁰. Özel kişiler tarafından bazı resim ve vergiler, hattâ bir arazinin iltizamı da vakfedilmekte idi¹¹. Özel kişiler bu konuda Padişahı örnek almakta idiler. Filhakika, Fatih Sultan Mehmet bir resmin gelirini İstanbuldaki vakıflarından birine tahsis etmişti¹². Fakat özel kişilerin bu tahsisleri açıkça usulsüzdü, ve öyle de biliniyordu. Diğer taraftan devirler boyunca tesis edilen küçük vakıflara, şehir içinde veya şehre yakın olan ve sahipleri tarafından kanunen mülk olarak tasarruf edilen evler, odalar, dükkânlar, hamamlar, kahvehaneler, değirmenler, bağlar ve

meyve bahçelerinin gelirleri tahsis olunmuştur. Vakfiyelerde en çok bu tip tahsislere rastgelinir¹³.

Vakıfların tesis konuları sayılamayacak kadar çoktu. Cami, tekke gibi tamamen dinî, medrese, okul, kütüphane gibi terbiyevî tesisler dışında yollar, sokaklar, köprüler, su kemerleri ve yolları, fener kuleleri gibi bütün amme hizmetleriyle, hastahaneler, hanlar, dullar yurtları, imaretler ve çamaşırhaneler gibi şefkat işleri tesisleri hep özel vakıfların gelirleriyle karşılanıyordu. Hepsisi bu kadarla da bitmiyordu. Muhtaç kişilere para yardımı yapılmak üzere vakıflar da tesis edilmişti. Yetim kızlara çeyiz, mahpus borçluların borçlarının ödenmesi, parasız mahpusların tahliyesi için gerekli harcın yatırılması, bazı köylerin ve şehrin bazı mahallelerinin Urfi vergilerinin tediyesi bu vakıflarla karşılanıyordu. Yaşlı köylülere elbise, öğrencilere yemek ve elbise, kuşlara yem ve su temini için de aynı yardım vakıfları vardı. Bunlardan başka baharda öğrencilerin gezmeleri, fakirlerin cenazelerinin kaldırılması, silâhlı kuvvetler erlerine teçhizat temini, kalelerin inşa ve bakımının sağlanması, donanmaya gemi yapılması için vakıflar tesis edilmişti¹⁴.

5. Seyyid Mustafa 16.

6. Abdülkadir Erdoğan: "Hadim İbrahim Paşa Camii" Vakıflar Dergisi 31.

7. M.T.M. 53 : "Bundan başka eski Sultanlar tarafından vakfedilmiş arazi pek çoktur."

8. M.T.M. 54, 51, 77, 95. (Bazen icare yerine ücret tabiri, bazen de vakıf araziyle ilgili olarak Tapu tabiri kullanılırdı.)

9. M.T.M. 305.

10. Koçu Bey Risalesi, İstanbul baskısı 1303, Sahife 82 : 17 nci yüzyılın ikinci çeyreğinde Risalesini yazan Koçu Bey, Padişahın yakınlarının evvelâ Devlet arazisini tesahüp edip sonra bunları vakıf yapmalarının doğru olup olmadığını soruyor ve son (200) sene içinde vakıf edilen köylerden cami ve medreselere ve bu gibi hayır işlerine tahsis olunmayanların tekrar Sipahilere verilmesini tavsiye ediyor.

Devlet arazisi Kanunî Sultan Süleyman devrinden beri haksız olarak vakfa tahsis edilmiştir. (Bak: Belin "Historie Economique" 281).

11. Seyyid Mustafa 105.

12. Kunter 115;

"Belin, Historie Economique 348, Süleyman devrinde çingenelerin cizyesinin bu suretle tahsisi.

13. Kunter : Vakfiye.

14. Vakıf konuları listesi için bakınız: Kunter 110-11, D. Ohsson 542 ve Belin "La propriété foncière" 509.

Bütün bu çeşit vakıfları, (Evkafı zürriye) veya (Evkafı ehliye) denilen aile vakıflarından ayırmak için, (Evkafı hayriye) tabiriyle adlandırmışlardı. Aile vakıfları tesisine islâmın ilk devirlerinden beri müsaade edilmişti¹⁵. Vakfeden tıpkı diğer vakıflarda olduğu gibi mülk tahsis eder, fakat vakfedilen mülkün bütün geliri yalnız vakfedenin neslinden gelenlerin, nesil sona crinciye kadar, geçimini sağlardı. Gerçekten, daha sonraki nesillerin faydalanması için bir aile fonu olmak bakımından itiraz edilemeyecek olan bu prensip çok suiistimale uğramıştır.

Mamafih mülkün bütün gelirinin aileye tahsisi suretiyle yapılan aile vakıfları pek mutad değildi. Vâkif, hayır maksadıyla vakfedilenin idamesi için yapılan masraftan geriye kalan parayı kendi neslinden geleceklerin istifadesine tahsis ederdi.

Vakıfların hayırdan başka özel maksada dayanan tarafı da vardı. Vakfedenin hayatı boyunca, hatim indirilmesi ve kendisinin veya evlât ve torunlarının ölümünden sonra ruhlarına kur'an ve mevlut okunması gibi hususlar bu cümledendir. 1588 de tesis edilip halâ mevcut olan İstanbullu Zeyni Hatun vakfiyesinde, bu yolda çok güzel bir ayırım yapılmıştır. Vakfiyeye göre kendisi için her gün üç cüz, oğlunun ruhu için günde beş cüz, annesinin ruhu için günde bir cüz, kızının ruhu için günde iki cüz okunacak ve her hâfıza yevmiye 1,5 akçe ödenecektir. Aynı vakfiye ile her biri günde yüz ihlâs suresi okıyacak üç müslüman kişiye adam başına 1 akçe tahsis edilmiştir. Bu hükümler haricinde Zeyni Hatun vakfiyesi aile vakfî tipindedir ve vakfedenin evlât ve ahfadına, sülâle inkıraz buluncaya kadar, bir gelir temin etmektedir¹⁶.

Sultanın tebeası içinde aile vakfî Müessesesini suiistimal etmeyi deneyenler ve hakikatte de bunu yapabilecek durumda olanlar yalnız Sultanın köleleri olan (Kapı Kulları) idi. Bunların dışındakiler köle durumunda olmadıklarından herhangi bir mülke sahip olabilirler ve bunu istedikleri vakfa tahsis edebilirlerdi. Fakat,

şeriatı göre köleler mülke sahip olamayacağı için, Kapı Kulları'nın durumu bu bakımdan müphemdi. Bunların statüsü hakkında daima bazı şüpheler vardı. Ekserisi kölelerden iken Devşirme Sistemi'nin kaldırılmasından sonra, hür insan olan kapı kullarının da mülk sahibi olmak ve bunu vakfa tahsis etmek hakları olmasına rağmen Sultanın hizmetine girmiş bulunmakla bir nevi köle sayılıyorlardı. Bunlardan yüksek mevkilere erişenler için mülk edinme imkânları çok genişti ve ancak pek azı bu fırsattan istifadeyi düşünmedi. İmparatorluğun sonraki devirlerinde, hemen daima gelir sağlama sıkıntısında olan hazinenin ihtiyacını karşılamak için, hükümet, yüksek mevkilerde bulunup geniş mülkler edinmiş olanların malını, bunların istifasından veya ölümlerinden sonra müsadere etmek yoluna gitmiştir. Hükümet bu işde pek de haksız değildi. Bu mevkilerde bulunanlar o mülklerin bir kısmına, sırf mevkileri dolayısıyla sahip oluyorlardı. Bu bakımdan, hakikatte Devlete ait olan bu emlâkin kullanma hakkının memuriyetle beraber sona ermesi gerektiği düşünülüyordu. İşte bu yüzden, zengin Devlet memurları, müsadere ihtimali karşısında daimî bir tereddüt içindeydiler. Mallarının ne kadarının hukuken kendilerinin sayılacağını bilemiyorlardı. Bu bakımdan mülklerinin bir kısmını vakfa tahsis etmeleri çok tabii idi. Artık hükümet o malı, kutsal şeriat hükümlerini ihlâl etmeyi göze almadan müsadere edemezdi; aile vakfî sistemi ile de bu malın gelirinden hayatı boyunca hem kendisi yararlanır hem de ölümünden sonra neslinden gelenler faydalanırdı. Bu yola o kadar çok gidildi ki, herkeste, aile vakfının, hükümetin, zenginlerin mallarını müsadere etmemesi için tesis edildiği fikri yerleşti. Halbuki hakikatte bu cins vakıflar, vakfedene ve neslinden gelenlere bir gelir temin etmek, mirasçılarının ana sermaye olan mülkü elden çıkarmalarını önlemek ve aynı zamanda şeriatın mirasın taksimi

15. İslâm Ansiklopedisi, Vakıf maddesi "Eğer gaye hayır mahiyetinde ise, bu çeşit Vakıflar kanunen müteberdir."

16. Kunter, 120 - 1, Cf. D'Ohsson 542.

hususundaki hükümlerini bir nevi hileli yoldan değiştirmek için kurulmuştur¹⁷. Sonraki devrelerde hükümet, resmî şahıslar tarafından tesis edilecek vakıfları, bu vakıflara tahsis edilecek mülklerin, vakfedenin kanunen malı olup olmadığı te sisten evvel incelenip karara bağlanmadan, tanımayı reddetti. Bu suretle hükümetin bazı aşırı iddialarıyla, resmî şahısların veya bunların mirasçılarının hukuken sahip olabileceklerinden fazla mülküllerine geçirmek temayülleri arasında bir nevi muvazene kurulmuş oldu¹⁸.

Gerek hayır gerekse aile vakıflarının vakfiyelerinde, vakfa tahsis olunan mülklerin idamesine sarfedilecek paralarla bunların idarecileri ve hizmetlilerine verilecek paralar teferruatıyla zikredilmiştir. Her vakfın şartlarını devamlı olarak yerine getirmek için iki şahsın tayini şarttı. Mütevelli denen idareci ve Nâzır denen denetçi. Bunlardan başka arzu edilen bir çok kimse de tayin edilebilirdi. Meselâ Hadım İbrahim Paşanın camilerinden birine ait vakfiyede camiye bir hatip, bir imam, dört müezzin, bir muarriif¹⁹, iki hafız, iki kayyım, medreseye bir müderris, üç mektebinin her birine birer hoca ile birer yardımcı hoca tayin edilmiş ve bunlara ödenecek paralar belirtilmiştir²⁰. Bir çok mülkleri içine alan vakıflara vakfın kurucusu tarafından bazan bir kâtiple bir tahsildar atanması gerektiği gibi, vakfa bina tahsis edilmişse bir mimar, bir tairirci kalfası²¹ ve hattâ duvarların üzerine çeşitli kimseler tarafından yazılan yazı ve yapılan resimleri temizlemek için bir de mahiyünnukuş²² tayin edilirdi.

Vakıfların Nâzırları usulen mühim Devlet Memurları veya ulemanın ileri gelenlerinden olurdu. Çünkü Nâzırların, ekseriya vakfedenin soyundan olmayan Mütevelliyi kontrol etmesi, vakfedenin neslinden kimse kalmazsa bunların yerine vakfe münasip birisini seçmesi lâzımdı. Eğer Nâzıra, bu vazife verilmezse vakfedenin zamanı gelince, mirasçılarının yerine geçecek kimseyi seçmesi gerekirdi ki bu imkânsızdı. Bu selâhiyetin Nâzıra verilmesi gerekiyordu.

Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman, Sadrazamı, camilerinin vakıflarına Nâzır seçmişlerdi. İkinci Bayazıt'la Birinci Ahmet bu vazifeyi Seyhülislâma²³ verdiler. Son devirlerde ise Sultanlar veya hususî şahısların cami vakıflarına Nâzırlık Kızlar Ağasına bırakıldı. Bu garip tutuma Kızlar Ağasıyla Sultanların mahremiyetleri sebep olsa gerekir²⁴. Nâzırlarla Mütevellilerin, vakıflardan, çizmepahâ denen pek küçük bir ücretten başka bir şey almalarına karşılık bu vakıfların murakabesi, çok ağır hizmet yüklemekle beraber, Kızlar Ağasına çok kârlı geliyordu. 18 nci yüz yılda Kızlar Ağası 500 camiin vakıf işlerine bakmakla görevliydi. Bu işleri görüşmek için her hafta Mütevelliler toplantısına ve aynı zamanda Nâzırı bulunduğu Mukaddes Şehirler Vakıfları işlerinin görüşüldüğü Haremeyn Divanı'na katılması gerekiyordu.

Kızlar Ağasına yardım etmek üzere bir Haremeyn Müfettişi ile biri Bursada, öteki Edirne'de oturan iki yardımcı tayin edilmişti. Fakat üçüncü Sultan Mustafa devrinde Sadrazam Ragıp Paşa Kızlar Ağasından bu yetkileri aldı ve uzun zamandan beri iltizam usulü ile toplanan vakıf gelirlerinin tahsilini de Defterdarlara bıraktı. Aynı zamanda mütevelli olarak tayin edilmiş bir çok ehliyetsizin işine son verdi. Bunun sonucu olarak vakıf gelirlerini arttırdı. Ve bu yeni usulün devamı müddetince - ancak bir kaç sene sürebildi - Kızlar Ağasıyla yardımcılarına, mahrum kaldıkları istifadeye karşılık, vakıf gelirlerinden bir tazminat ödendi²⁵.

17. Kunter. 105; Seyyid Mustafa 103. Bu fikrin yanlışlığını göstermek için çok yazmıştır.

18. D'Ohsson 530.

19. Muarriifler: Peygamberin, Sahabelerinin, Vakıf'ın ve bütün müslümanların ruhuna camilerde okuyan insan. Bak.: Fuat Köprülü, Vakıflar Dergisi 136" Vakfa ait tarihî istislahlar meselesi".

20. Erdoğan 32.

21. Meremmetçi.

22. Kunter 115/116

23. Seyyid Mustafa 99 ve D'Ohsson.

24. Kızlar Ağaları, 16 nci Yüzyıl sonunda kaldırılan Baş Ak Ağasının yerini almışlardır.

25. D'Ohsson 52 S; 535-65 Belin, "Historic. Economique" 1864, 305.

Vakfı tesis eden kimseye vâkif denirdi. Vâkif, istediği şahsı Mütevellî seçmekte serbestti²⁶. Padişah vakıflarının Mütevellileriyle Nâzırları, umumiyetle hükümet memurlarından olur, fakat bu yerlere vazifeleri dolayısıyla değil şahsen tayin edilirdi. Bu vakıfların bir çoğunun bilhassa 17 nci yüz yılda kötü idare edilmelerinin sebebi tevliyetlerinin ordu mensubu olan ve bu işlere tayinleri hiç de uygun olmayan sipahi'lere verilmiş olmasıdır²⁷. Sultanî vakıfların dışındaki vakıflarda işler yolunda gidiyordu. Vâkif evvelâ kendisini Mütevellî yapıyor²⁸ ve vefatında tevliyet, soyundan gelenlere geçiyordu²⁹. Nesil münkarız olunca, Nâzır başka bir Mütevellî seçiyordu. Bu suretle (Bendegâ-nı Saltanat³⁰ = Kapı Kulları) için yeni fırsatlar ortaya çıkıyordu. Münasip olsun olmasın kendilerine tevliyet veriliyordu. Bazan da vâkif, vakfı tesis ederken mütevellî tayinini doğrudan doğruya Nâzıra bırakırdı. Mütevellinin başka bir iş yapip yapmaması Mütevellilik için bir sakınca değildi. Daha ziyade İmamlar Mütevellî seçilirdi³¹. Mütevelliler her sene Nâzıra, idarelerinin hesabını vermeğe mecburdu.

Suriye ve Mısırın Osmanlılar tarafından fethi sırasında bu memleketlerde arazi ve sair mülk olarak çok geniş vakıflar vardı. Bütün eski müstakar müslüman memleketlerinde vakıfların birikmesi ciddî bir mesele idi. Bu iki memlekette vakıflar Irakta ve Şarkta olduğu gibi Türkmen ve Mogol istilâsiyle ortadan kaldırılmamıştı. Fakat vakfa bağlanmış mülklerin gayrı meşru metodlarla zaman zaman serbest alım satıma arzı sağlanıyordu. Çerkes Memlûk Sultanları bir çok vakıfları ilgâ etmişlerdi. Osmanlı Padişahları durumu düzeltici tedbirler aldılar. Haremeyn'e tahsis edilmiş eski Sultanî Vakıflar kendilerinin tesis ettikleri yenileriyle birleştirilerek Maliye Makamlarının idaresine bırakıldı³². Eski Sultanların ve Beylerin ve başka şahısların özel hayır Vakıfları için İstanbul'dan bir Umumî Mütevellî gönderilerek bu vakıflar teker teker incelendi. Sahih ve makbul hüccetlerle tevsik edilebilenler tasdik edilmekle beraber mirîye tahsis edildi. Mahlûl vakıf

arazinin ziraate tahsisi için de teşebbüse geçildi³³. Müteakip yüz yıllarda mültezimler Paşalardan müsaade almak şartıyla mülklerinin bir kısmını muayyen camilerin bakımına ve sair dinî hususlara vakfederek yeni vakıflar tesis ettiler. Bu vakıflar da mirîye tahsis edildiğinden mirinin alacağı mültezimin varisi veya halefi tarafından ödenir fakat başkaca vergi ve resim ödemezlerdi³⁴. Bütün bir köyün tamamen vakfedilmesi halinde vakıftan istifade edecek olan cami ve sair tesisler köyün iltizamına ebediyen sahip sayılır ve mirî'ye tahsis edilen parayı ödemekle mükellef olurdu³⁵.

Osmanlılar vakıflara iki önemli yenilik getirdiler. Bunlardan birisi yeni arazi sistemiyle ilgiliydi. Bu sisteme göre arazi Padişahındı. Bu suretle Padişahın veya temsilcisinin rızasız olmadan temlike imkân kalmıyordu. Mısırdaki dinî bir vakfa tahsis edilen araziye RİZKA deniyordu. Bir mültezim, vakıf olarak bizatihi arazinin temlikine müsaade verilmesi nadir olmakla beraber, Paşanın müsaadesiyle peşin Rizka tesis edebilirdi. Yani bir arazinin yıllık icar veya rüsumunun o arazinin mültezimleri tarafından daimî olarak lehine vakıf tesis edilmiş olan şahsa öden-

26. D'Ohsson, 524.

27. Belin, 304, 306 : 7.

28. D'Ohsson 529. Bak.: Erdoğan "Meselâ Haldun Paşa kendini mütevellî tayin etti".

29. D'Ohsson 543. Seyyid Mustafa 99.

30. Bu tabiri Abdurrahman Şeref "Tarihî Devleti Osmanîye" de kullanmıştır. 510.

31. D'Ohsson 527 "Bu vazîfeye kadınların da getirilebileceği kayda değer"

32. Digeon 267 "1500 de Dulkadir Oğullarından Alâüddeve tarafından Kuzey Suriyede tesis edilen vakıf tanındı.

33. Kanunname (Digeon 243-64, 267, 269); Barkan 383-4. Osmanlılarca Mısırın fethinden hemen sonra Mısır eski kayıtları ve arşivleri yakıldı. (Taktiben 1525 veya 1526 da... Sommaire des archives de Deny'nin yazısına bakınız, 22) Mevcut vasıfların büyük bir kısmı 1550 de bir irade ile kaldırıldı. (de Saly, 131-4) kaldırılan vakıf gelirlerinden kayıplarını telâfi için, cami, dergâh ve hastahanelere Mısır gelirlerinden 13 milyon para (17 nci asrın 20.000 İngiliz altını) tahsis edildi.

34. Cabar tî 209/IX93.

35. Lancert 239; Estève 304. Camilere ait arazi tıpkı vaziyet edilmiş topraklar gibi idare edilir. Fakat hiçbir zaman angarya ile sürülmezdi. Bunların mirî vergisi bilhassa Yukarı Mısır'da aynen ödenirdi.

mesi mümkündür³⁰. Yeni arazi tahsisi suretiyle vakıf tesisi için konulan tahditlere rağmen vakıfların sayısı gittikçe arttı.

Suriyede çok geniş iki vakıf bilhassa zikre değer. Biri meşhur Sinan Paşanın oğlu Muhammed tarafından 1574 de tesis edilen ve İbrahim Han Vakfı denen vakıf³⁷. Diğeri de Dürzî Emiri Fahrettin İbn Ma'n'ın 1635 teki esaret ve ölümünden sonra dördüncü Sultan Murat tarafından emirin emlakından Küçük Ahmet Paşaya bahşedilenlerle tesis edilip geliri Şam, Kudüs, ve Haremeyn'e tahsis olunan vakıf...³⁸.

Getirilen ikinci yenilik evkafın idaresinin merkezileştirilmesi yolunda idi. Mısır Kanunnamesine teferruatlı hükümler konuldu. Her sene Paşanın huzurunda tetkik ve tasdik edilecek gelir ve gider makbuzlarının her birisinden birer suretin İstanbul'a yollanması usul ittihaz edildi. Bir vakfın idaresinde münhal olursa, Kadı, Paşaya resmî bir yazı yazarak âlim ve faziletli filân fakir şahsın o yere tayinini rica edecekti. Vakıfta münhal olduğu Defterdar tarafından da tasdik edilecek ve münhale aday gösterilen kimse ancak İstanbul'daki selâhiyetli Makamdan berât gelince vazifesine resmen tayin olunmuş sayılacaktı³⁹. Suriye Vilâyetlerinin her birinde, Vakıflardaki münhallere idarecilerin tayini ve araziye bağlı vakıfların gelirlerinin, vakıflardan istifadesi meşrut olanlara tevzii işleriyle meşgul olan bir merkez vakıf idaresi mevcuttu⁴⁰.

Müslüman olmayanlar tarafından tesis edilenler de dahil bütün vakıfların Şer'î Mahkemelerde tescili şart olduğundan, muhtelif vilâyet mahkemeleri arşivlerinin incelenmesi suretiyle, Osmanlı devrinde tesis edilmiş vakıfların tam sayısı, gayesi ve karakteri hakkında sahih bilgi edinmek mümkündür. Bu hususta tam bir tarama yapılmamış olmakla beraber Halep Vilâyetine ait aşağıdaki rakamlar bize umumî vaziyet hakkında bir fikir verebilir⁴¹. 1718 ile 1800 seneleri arasında 485 yeni vakıf tescil edilmiştir. Bunlardan yalnız 32 si münhasıran arazi vakfıdır. 30 u hem arazi hem de gayrimenkulleri ihti-

va etmektedir. Geri kalanlarsa binalardır. (Dükkânlar, imalâthaneler, değirmenler, hamamlar v.s.) vakfa tahsis olunan arazinin yüz ölçümü zikredilmemiştir.

Bu vakıflar yekûnundan 237 si kısmen veya tamamen aile vakfıdır. Hayrî vakıflardan: istifade edecekler camiler, medreseler, tekkeler, çeşmeler, su yolları, hanlar, Mekke, Medine ve Kudüs'deki⁴² Mübarek Makamlar, muhtelif dinî vazifeleri görenler, fakirler ve bunlar dışındaki şefkat işleridir. Aynı ayrı her vakıf nisbeten küçük olmakla beraber, vakfa tahsis olunan emlak muazzam bir yekûna baliğ oluyordu.

Bu devirde Osmanlı mevzuatındaki iyi niyetli hükümler resmî idarenin bozukluğu yüzünden sifra iniyordu. Vakıf idareciliklerindeki münhallere Ulemadan fakir olanların namzet gösterilmesi tabii idi. Bu suretle bu gibi fakir Ulema geçimini sağlıyordu. Fakat bu devir vakıflarını inceleyenler, yalnız zenkin din adamları sınıflarının değil, sivil ve asker zengin sınıfın da elinde bulunan vakıfların aşırı miktarı önünde hayrete düşer. Bilhassa geniş vakıfların⁴³ kontrolü için binbir entrika dönüyor, rüşvetler veriliyordu. Rakip namzetler anlaşmak için İstanbul'a çağrılıyor, hattâ vakıfların mevcut idarecileri bile bazan daha nüfuzlu birisinin tayini için yerlerinden atılıyorlar-

36. Estêve 304. 1607 de bu Rızka'ların idaresi Kahirede temerküz etmişti. Bunların gelirleri yekûnu o mintakanın ödeyeceği bedellere eklenirdi. O tarihte bu gelirler yüz keseye baliğ oluyordu. De Sacy 142-3.

37. Gazzî 516-28.

38. Bak.: Muradî 60. Fahrettin için bu eserin İnci kısmına bakınız. Sahife 222.

39. Digeon 265-6; Barkan 383. Mevkiine geçmeden evvel yeni Mütevellî berât kararı öderdi. Beratlar kırk elli tanesi bittikten sonra bir arada gönderilirdi.

40. Gazzî 513.

41. Bu rakamlar Gazzî'nin neşrettiği Halep Vakıfları lûlâsından alınmıştır. 534-630. 1130/1718 - 1216/1800 senelerine ait olanlar 538/69 sahifelerdedir. Başka vilâyetler için böyle lûlâsalar yoktur. Tamamen kanunsuz olmasına rağmen bu Vakıflar arasında Halep Yunan ve Marunî kiliselerine, hattâ Lübnan'daki Manastırlara ait olanlar vardır.

42. Kudüs Makamına ait Vakıf gelirleri Harem Şeyhlerinden biri tarafından toplanırdı. Muradî ibb.

43. Aga'lar tarafından idare edilen Sultanî Vakıflar.

dı⁴⁴. Cabartî, zengin vakıfların yüksek mevkilerdeki şahıslar tarafından idaresini acı acı tenkit eder ve muhtelif bölgelerdeki eşraf'ın lüks sarfiyatının, idarî masraflarının ve verdiği ziyafetlerin, haksız olarak ellerine geçirdikleri vakıfların gelirleriyle karşılandığını yazar⁴⁵. Bir çok vakıf İdarecisi namuslu ve dürüst kimseler olmakla beraber Şeyh, Kadı ve Müftülerden Vakıf İdarecisi olanlardan bile mevkilerini kötüye kullananlar vardı. Arasında bunlardan bazıları meydana çıkarılır ve cezalandırılırlardı⁴⁶.

Prensip olarak evkaf gayrı kabili rücu idi, ve ebedî olarak tesis edilirdi⁴⁷. Vakfiye hükümleri değiştirilemezdi. Hukukçular arasında bu noktada ihtilâf olmakla beraber bir vakıf, ancak vâkıfın ölümünden sonra işlemeye başlamazdı. Vakfiye yürürlüğe girer girmez, vâkıfın, vakfa tahsis ettiği mallar üzerinde tasarrufu kalmazdı⁴⁸. Bir vakfın mevzuu ortadan kalkarsa, faraza vakıf bir Hastahane veya medrese tahrip olunursa, o vakfın gelirleri, ekseriya vakfiyede zikredilen, başka bir hayır işine verilirdi⁴⁹. Vakfiyeler, kadılar huzurunda Şahitlerle tevsik edilir⁵⁰ ve kâğıt veya parşömen üzerine kitap veya tomar şeklinde yazılırdı. Vakfın mevzuu eğer bir bina ise, bazan vakfiyenin özeti binanın duvarlarından birine kazılırdı⁵¹. Bütün vakfiyeler, Maliye'nin İstanbul'da⁵² bu işlere bakan üç bürosundan birine veya Vilâyetlerdeki Maliye Şubelerine tescil ettirilirdi.

Selâtin Camiler vakıflarında olduğu gibi⁵³ vakfın geliri giderin üstünde olur, aradaki fark ile bir ihtiyat fonu teşkil edilirdi. Bunun ismi "Dolap" dı⁵⁴. Bu fonla başka mülkler satın alınabilirdi. Satınalma, ya mülkün bütün bedelini birden ödemek suretiyle olur veya başka bir sistemle yapılırdı. Mütevellî, mülkünü satın aldığı şahsa, satış bedelinin en fazla yarısını öder, buna mukabil o mülkü eski sahibine, bir kısmı peşin, ondan sonrası belli zamanlarda ödenmek üzere, - ki vakıf arazide çalışan reyanın durumu da öyleydi, - muayyen bir bedelle kiralardı.

Bu muamele iki tarafın da işine gelmekteydi. Vakıf ucuz fiyata sağlam mülk ediniyor, kiracı ise evvelce kendi malı olan binada kalıyor, üstelik yeni vakıf statüsü bu mülkün borca karşı haczini ön-lüyordu. Kiracı, mülkü başkasına kiralamak hakkını da haizdi. Vâkıf bu gibi muamelelerde ödenmesi gereken ücreti alıp faydalanıyordu. Kiracı isterse bu mülkü şeriatın miras ahkâmı kayıtlarına uymadan mirasçularına bırakabilirdi⁵⁵. Kiracı vâris bırakmadan ölürse mülk tamamen vakfın temellüküne girerdi.

Saltanat vakıflarının hazinesi olan Haremeyn dolabında, daima, bu vakıflara tahsis edilmiş mülklerin gelirlerinden mürekkep büyük paralar birikirdi. On yedinci yüzyıldan itibaren Hükümet başı da gelince bu hazineden para istikraz ederdi⁵⁶. Bu ve diğer vakıf gelirleri fazlasının âdet hükmüne gelmiş kullanılma şekillerinden birisi de birikmiş paranın bir kısmının vakfın Nâzırı veya Mütevellîsinin tasarrufuna geçmesi idi. Son za-

44. Recteil des Firmans, No. 1 Muradî 41. Keylâni ailesinden biri. Bu aile vakfının bir kısmı üzerinde Kazaskerden Tevliyet Beratı almıştı. Sonra bunu Haremeyn Muhasebesine intikal ederdi, daha sonra da nüfuz kullanarak İnci Sultan Mahmut'dan bir hattı Şerif aldı. Muradî 138. Diğer Padişah Fermanları: Mecmua : No. 4, 7, 9, 12, 13, 15.

45. Cabartî, W 210/IX-94; cf. Muradî, 192, 280.

46. Muradî, 41; 24-25, 185.

47. İslâm Ansiklopedisi Vakf.: Kunter 109.

48. Osmanlı tatbikatına göre, eğer bir kimse, normal bir vakıf tesisi için gerekli formaliteleri yapmadan, vefatında malının bir kısmının mevkuf tutulmasını beyan etmişse, bu bir vasiyet sayılır ve malının en çok üçte birine bu muamele tatbik edilirdi.

D'Ohsson 546; Belin 157.

49. Unver 21; Kunter 124.

50. İslâm Ansiklopedisi Şahit maddesi.

51. Kunter 1161.

52. Haremeyn muhasebesi, Haremeyn mukataası ve küçük evkaf muhasebesi, İslâmic Society and the West, Kısım, İndeks.

53. Bak.: D'Ohsson 538.

54. Bu kelimenin anlamı, Farsçada, meselâ hastahane gibi hayır Müesseselerinde, iane toplamak için durarda açılan bir göze yerleştirilen üstüvane şeklinde döner dolaptan alınmış olsa gerekir. Bak: Steingass, Persian Dictionary.

55. D'Ohsson 552, Belin 516. Cabartî, vakıf araziyi, hiç arttırılmayan çok cüz'î vergisi dolayısıyla, çiftçiler ele geçirmek istediklerini yazar. (290, 330, 360).

56. 1622, 1655 ve 1698 de böyle istikrazlar yapıldığını Belin yazar.

manlarda Evkaftaki umumî bozukluğun başlıca sebebi Nâzırların vazifelerinin ifasında gösterdikleri ihmal, tekâsül ve hattâ kötü niyet olmuştur⁵⁷.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Vakıfların İdaresinde gösterilen lâubalilik bazan cezalandırılırdı. Fakat Vakıf İdarecileri, ileride kendileriyle halef selef olacakları şahıs şikâyet etmediği müddetçe, cezalanmaktan pek korkmazlardı. O kimseler de kendilerine menfaat sağlayabilmek için çokluk susmayı tercih ederlerdi⁵⁸.

Vâkıflar, pek haklı olarak, vakfa tahsis ettikleri gelirin kötüye kullanılabileceğini tahmin ettiklerinden vakfiyelerin çoğuna ürkütücü bir hüküm konurdu. Bu hükme göre vakfı kötüye kullananlar Mahşer gününde cezalarını çekeceklerdi⁵⁹.

Kızlar Ağaları'nın kendi nezaretleri altındaki vakıflardan aşırı menfaat sağlamaları vazifelerini geniş ölçüde kötüye kullanmalarından, bu kötüye kullanma, 18 nci yüzyılda, adeta Kızlar Ağasına hak olarak tanınma derecesine varmıştı. Mamafih, D'Ohsson, Kızlar Ağaları'nın İdaresinde Vakıflarda en az yolsuzluk olduğunu ifade eder⁶⁰.

Gelirlerinin kötüye kullanılmasından başka, bizzat vakıf mülklerin idamesi de iki yönden daimî tehdit altında bulunuyordu.

Bir taraftan zengin nüfuzlu idareciler, hattâ daha alt derecelerde bu mevkilerini veraset yolu ile elde etmiş kimseler, vakıf mülkleri zorla, hile ile veya rüşvetle özel mülk haline getirilmeye çalışıyorlardı⁶¹. Vakıf mülklerin kanunsuz işgalinin veya zaptının önüne geçmek Hükûmetin vazifelerindendi. Meselâ, Mısırdaki, her Rizka, ayrı bir Efendi⁶² tarafından tescil edilirdi. Bütün tedbirlere rağmen, on sekizinci yüz yılın sonunda gerek araziye, gerek gelirini idarecilerinin diledikleri gibi⁶³ kullanmaları yüzünden bir çok Rizka'nın tam manasıyla özel mülk haline geldiği şüphesizdir.

Bu devirlerde vakıf arazi en kıymetli arazi sayılıyordu.

Gerek vakıf araziye işletenlere gerekse Nazırlara, Vakıf Mülkleri iyi halde bulundurmaları için sağlanan menfaate rağmen, hususî mülkiyetin olmayışı, ve araziden tam randıman alınması için devamlı olarak yatırılması gereken sermayenin fıkdanı yüzünden Mısır'da bile bu gayeye erilememişti. Vakıf mülklerin verimli ve mamur bir halde bulundurulmalarına mahallî Kadılar vasıtasıyla nezaret etmek, merkezî idarenin vazifesi olmakla beraber, vakıf emlâkin kaçınılmaz kaderi, harap olmak, gereği gibi ekilmemek ve nihayet terkedilmektir. Bunu önlemeye tek kanunî ve makbul çare bu emlâki uzun vadelerle kiraya vermeye müsaade etmek yolu idi. Kiracı peşinen toptan bir para verir ve sonra da her sene ufak bir kira öderdi⁶⁴.

Kanuna göre böyle satış mahiyetinde olan bir kiralama ancak emlâkin kötü durumda olması ve elde edilecek paranın vakfa tahsis edilmek üzere başka emlâk satın alınması kaydıyla mümkündür. Fakat kadılarla anlaşmak suretiyle kanundan kaçma yollarına gidilerek sistem bozuldu. Mamafih bu suistimallerden fazla zarar gören, vakıf araziden ziyade vakıf binalar oldu. Çeşitli memleketlerde yüz yılların tecrübesi vakıf emlâkin süratle harap olduğunu göstermiştir. Buna karşı koyabilmek için «İstibdal» denen bir yola gidilmişti. Bu usule göre kötü duruma düşen mülk aynı kıymette iyi durum-

57. Seyyit Mustafa 100: Abdurrahman Şeref 541. (296, 330, 360)

58. D'Ohsson 538-39.

59. Kunter tarafından neşrolunan vakfiyeler. 120-1.

60. D'Ohsson 539.

61. Muradî 185.

62. Lancret 240. Cabardî, bunların namusluluğundan şüphelenir. 77-169.

63. Cabartî: Vakıf gelirlerinin mahalline sarfedilmediği hakkında ilk şikâyetler. 208-09. Lancret bir çok Vakıf arazi sahiplerinin, gelirle tesahüp için Paşa'nın himayesini sağlamak yolunda, ona bir miktar harç ölediklerini yazar. (239).

64. Bu mukaveleye icareteyn denilirdi. Tıpkı rıya bırakılan vakıf araziye tatbik olunan muamelelerin aynı uygulandı. Lancret (239) mutad olarak mülkün 99 sene müddetle kiralandığını yazar.

da bir mülkle değiştirilerek yeni mülk vakfa tahsis edilir, eski vakıf mülk de vakıflıktan çıkararak değiştiren şahsın mülkü olurdu. Fakat daha 16 ncı yüz yılda bu usul, vakıf mülkleri ele geçirmek için öylesine kötüye kullanıldı ki Kanunî Sultan Süleyman, haraba yüz tutmuş Vakıf Mülklerin, vakfın lehine de olsa, ne satış ne de istibdal suretiyle elden çıkarılmasını kanunla kesin olarak yasak etti. Bu kanuna muhalif harekette bulunan alıcı ve satıcılar şiddetle ceza görecektirlerdi⁶⁵. Mülklerin harap olmaktan korunması için de, vakıftan istifade edenlerin ellerine geçecek para miktarı azalsa dahi⁶⁶, gelirin bir kısmının muhakkak tamire sarfedilmesi kanunen şart koşuldu ve bu hususun yerine getirilip emlâkin mamur halde tutulmasından Nâzırlar Mahkeme huzurunda mesul tutuldu⁶⁷.

Fakat umumî menfaat aleyhine bu kadar sert bir kanun uzun müddet devam edemeyeceği için 18 nci yüz yıldan itibaren yine vakıf emlâkin, Padişah fermanı ile, istibdali kabul edildi⁶⁸.

Bu sıralarda vakıfların idaresinde bozukluk o dereceye vardı ki, 19 ncu yüz yılın başlarında ikinci Sultan Mahmut'un aldığı ilk reform tedbirleri arasında Vakıf işlerinin bulunmasına şaşmamak gerekir. Mısırdaki da Vali Mehmet Ali aynı konuda daha sert tedbirlere baş vurdu.

65. Digeon 267-8, Barkan 384.

66. Digeon 265-6: Bu icab ettiği takdirde: yalnız Nâzır, İmam, Müezzîn ve Hatîb'e maaş ödenir, geri kalan para tamire sarfolunurdu.

67. Recueil des Firmans, No. 2.

68. D'Ohsson 548; Belin, *Propriété foncière* (Série V, 411).

TARSUSTAKİ TÜRKİSTAN ZAVİYELERİNİN VAKFİYELERİ

HALİM BAKI KUNTER

Vakıflar Umum Müdürlüğü
Idare Meclisi Azası

I. Konuyu Sunuş :

Vakıflar Dergisinin III. sayısında in-
tişar eden Türk Vakıflarının Milliyetçi-
lik Cephesi adlı yazımızda Orta Asya'da-
ki Türk Ülkeleriyle münasebetleri devam
ettirmeğe yarayan birer vakıf olarak Tar-
sus'ta Abdullah-Elmencek tarafından in-
şa kılınan Türkistan Zaviyesi ile Tarsus
civarında Ulaş Nahiyesinin İncirpınarı
Mezreasında Şeyh Ebülkasım Gürkânî
Zade Mevlâna Beyce Şeyh Esseyyid Ab-
dülğafur tarafından inşa olunan aynı ma-
hiyetteki diğer bir zaviyeyi örnek göster-
miş, bu vakıfların sırasile H. 781 ve H. 782
tarihli vakfiyelerinden kısaca bahsetmiş-
tik. Bu yazımızın intişarından sonra bahis
konusu vakfiyelerin tam metinlerinin, fo-
tokopileriyle birlikte, neşri hususunda pek
çok müracaatla karşılaştık. İzhâr edilen
arzuları bu yazımızla yerine getiriyor,
muhtevalarına büyük önem atfedilen her
iki vakfiyeyi ve bu vakıflara ait elimizde
bulunan diğer vesikaları ilim âleminin
tetkikine sunuyoruz.

Neşrettiğimiz vakfiye ve vesikalar,
evvelce de belirtmiş olduğumuz veçhile
Tarsus'ta vâkıfın evlâdından Emekli Öğ-
retmen Hidayet Beyceden alınmıştır. Ma-
hallinde yaptığımız tetkikler esnasında
bize refakat ederek kıymetli izahat veren
ve bugün Hakkın rahmetine kavuşmuş
bulunan bu muhterem zatı burada da rah-
met ve minnetle anarız (*).

II. Abdullah-Elmencek Vakfiyesi-
nin tavsifi :

İmam-ı Kuşeyri Zade Şeyh Abdullah
Mencek vakfiyesinin tanzim tarihi 11 Re-
cep 781 dir.

Vâkıfın adı vakfiyenin içerisinde
(Kutb-ül Arifin İmam Kuşeyri Zade Mev-
lâna Eşşeyh Esseyyid Abdülmenceki
İbn-i Mevlâna Esseyyid Mustafa İbn-i
Mevlânâ Esseyyid Yusuf İbn-i Mevlâna
Mehmet İbn-i Mevlâna Kutb-ül Arifin
İmam Ebülkasım Abdülkerim Bini He-
vazın Elkuşeyri) diye geçmektedir.

Vakfın tescil mütevellisi İmam Ebül-
leys Nasar Semerkandî ahfadından Essey-
yid Eşşeyh Abdurrahman Semerkandî-
dir.

Vakfiyenin en sonunda şahit olarak
Şeyh-ulemai Hanefiye İmam-ı Kuduri
Zade Mevlâna Esseyyid Ahmet ile Şeyh-ül
ulema Şeyh Sühreverdi Zade Mevlâna Şe-
habüddin başta gelmek üzere yirmi dört
isim yazılıdır. Kusun oğlu İsa beyzade
Hüseyn Bey İbn-i Abdülmennan Bey, bi-

* Rahmetli Hidayet Beyce bizi o zamanki Tarsus
Vakıflar Memuru Fethi ile birlikte Kızılınurad Mahalle-
sindeki eski Zaviye-Türbeye de götürmüş, satıldığı için
şahıs elinde bulunan binayı, sahiplerinden izin alarak,
gezdirmişti. Tarsus'taki araştırmalarımız esnasında adı
geçen yerin ellerinde bulunduranlara uğursuzluk getirdi-
ğini birçok kimseden işitmiştik. Yeni sahipleri tarafın-
dan ikametgâh olarak kullanılan eski Zaviye binasını
gezdirdiğimiz gün evin içinde ve avlusunda gayrıtâbiî bir
hal ve kalabalık görülmekte idi. Sebebini sordüğümüzda
evin sahibi bulunan Çiğdem Ailesinin Amerikan Kole-
jinden yeni mezun olmuş genç kızlarının Adana'da bir
evlenme töreninden avdetle trafik kazasında öldüğünü
öğrenerek hem bu acı kayba, hem de kendilerini böyle
bir durumda rahatsız etmiş olduğumuza son derece
üzülmüşük.

raderi İbrahim Bey, Kusun oğlu Şeyh Abdürrezzak Efendi İbn-i Ebülhadi, Tekeli Mahmud Zade Şeyh Hüseyin Efendi İbn-i İbrahim, Kuştemur Beyzade Abdullah Bey ile Biraderi Şeyh İbrahim Efendi de bunlar arasındadır.

Rahmetli Hidayet Beycenin bize vermiş olduğu bu nüsha tomar şeklinde kalın Venedik kâğıdı üzerine yazılmıştır. Arkasına açık kahverengi bez yapıştırılmıştır. 0.36×1.85 metre eb'adındadır. Hattı Nesihdir. İfade muahhar bir Türkçedir. İfadeden ve yazıdan 150 sene kadar önce istinsah edilmiş bir nüsha olduğu tahmin olunabilir.

Bu nüshanın balâsında Tarsus Kadısı İmam Kerhi Zade Maruf Kerhi'nin vakfiyenin «sıhhat ve lüzumuna hükmettiğini» natık bir tevkii vardır. Bu yazının altına basılmış olan mühürde (İmam Kerhi Zade Marufi Kerhi) ibaresi ve 777 tarihi okunmaktadır. Ancak gerek meşruhatın gerek mühürün yazısının ve rakamının da yakın bir devre ait olduğu sarahatle görülmektedir. Buna bir izah şekli bulamadık: Keyfiyeti tesbit ve ilim âleminin dikkat nazarına arz eylemekle iktifa ediyoruz.

Vakfiyenin balâsındaki bu meşruhatı vakfiyei mamulünbiha mazmununun tatüren tesbit edildiğine dair:

Tarsus Kadısı Mehmet Efendinin 14 Cemaziyelevvel 1019, Esseyyid Abdurrahman Efendinin 8 Muharrem 1148, Mustafa Efendinin 9 Zilkade 1174, Erbah Zade Esseyyid Ahmet Efendinin 11 Rebiülevvel 1212, Esseyyid Abdurrahman Şükrü Efendinin 13 Şaban 1243 tarihli tasdikleri takib etmektedir. Bunların hepsi yazanlar tarafından kendi el yazılarıyla yazılmış ve altlarına mühürleri basılmıştır.

Fotokopisini neşrettiğimiz bu vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde de kayıtlıdır. Mücedded Anadolu Sekizinci Vakfiye defterinde 49 uncu sırada kaydın balâsında (19 Rebiülevvel 1319 tarihinde sadır olan irade-i aliyye mucibince tescilinin icra edildiği) yazılıdır.

Aynı vakfiyenin Tarsus Kadısı Mehmet İzzet Bin-i Ahmet ile şer'îye kâtibi

Abdurranman'ın hat-tı-destleri ve mühürleriyle (aslına mutabakatı) tasdik ve tevsik edilmiş bir nüshası da yedimizdedir.

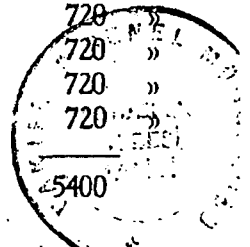
III. Abdullah Mencek Zaviyesi vakfiyesinde yazılı şartların özeti :

Tarsus'taki Türkistan Zaviyesinin Orta Asyadan ve Doğu Türkistandan Anadoluya gelecek Türklerin uğramaları için kurulmuş bir konak yeri mesabesinde olduğunu vakfiyesinden anlıyoruz. O havaliden gelenler zaviyede birkaç gün kalabilir, Anadolu ahvali hakkında gereken bilgileri alır ve geldikleri yerlerden getirdikleri bilgi ve haberleri de buradakilere verirlerdi. Böylece burası oralarından gelenleri barındırdığı gibi karşılıklı bir haber ve kültür teatisi merkezi hizmetini de görmekte idi. Vakfiyesinde zaviyede misafir kalabilecek kimselerin hangi yerler halkından olacağı tasrih edilirken Orta ve Doğu Asyaya ait 84 ülke, belde ve kasaba ismi sayılmıştır. Zaviyede ayrıca hizmet edecek cabi ve bevab gibi kimselerin bütün bu memleketlerden gelen ve oralarının ahvalini iyiden iyiye bilen kimseler arasından seçilmesi şartı da mevcuttur.

Vakfiyenin ihtiva eylediği şartlara göre mütevellilik vâkıfın erkek ve kız evlâdından aslah ve erşed olanlara aittir. Tevliyet ve meşihat cihetleri için tahsis olunan mebalığın yarısı müteveli ve şeyh olanlara, diğer yarısı vâkıfın mevcut evlâdına müsavi olarak tahsis edilmiştir. Vakfın geliri, vakfiyede sayılan mahallerin hububat vesair mahsulât öşrü ile bazı mahallerin icarei zemininden ve Çakaldeğirmeni namındaki değirmenin hasılatından ibarettir.

Hizmet erbabına yapılan muayyen tahsisler aşağıda gösterilmiştir :

Tevliyat ücreti yılda	1080	Akçe
Meşihat ücreti yılda	1440	»
İmam Muhassasatı yılda	720	»
Nazır ücreti yılda	720	»
Cabi ücreti yılda	720	»
Ferraş-Bevvab yılda	720	»

Zaviyenin ve mescidin her yıl icabeden tamiri ve zaruri masrafları için varidattan gereken mebalîğ ayrıldıktan sonra kalan para ile vakfiyede birer birer sayılan Orta ve Doğu Asyadaki Türk Ülkeleri halkından zaviyeye gelen yolcular üç gün barındırılacak, yedirilip içirilecektir. Bu hizmetlerin kusursuz ve tam olarak ifası, zaviyenin Cabi ve Bevvabının vakfiyede adları yazılı olan beldeler halkından bulunmaları ve gelenlerin hal ve şanlarını bilen kimseler olmaları vakfiyede tesbit edilen şartlar cümlesindedir.

Abdullah Mencek Zaviyesi Vakfiyesi

هوالمدين

مايه من اوقف المسجل والحبس والمكمل وقع عندي واتضح بين يدي وحكمت يصتمه ولزومه في خصوصه وعمومه علماً بالخلاف بين الائمة الاسلاف وانا الفقير اليه عز شانه امام كرحى زاده معروف كرحى المولى الخلافة بمدينة طرسوس غفرلها

امام كرحى

زاده معروف

كرحى

٧٧٧

حرر في اليوم الرابع والعشرين

من شهر جمادى الاول لسنة

تسع وعشرين والف

ثبت عندي بالتواتر مضمون هذا الوقية الممول بها السيد محمد نعمة الفقير اليه عز شانه المولى الخلافة بمدينة طرسوس عنى عنه

السيد محمد

٠٠٢٦

تحريراً في اليوم الثامن

عشر من شهر محرم الحرام

لسنة ثمانية واربعين

ومائه والف

ثبت عندي بالتواتر مضمون هذه الوقية الممول بها السيد عبدالرحمن نعمة الفقير اليه عز شانه المولى الخلافة بمدينة طرسوس غفرله

السيد عبدالرحمن

١٢٩

تحريراً في اليوم التاسع من

شهر ذى القعدة اربع وسبعين

ومائه والف

الامر كذلك بالتواتر مضمون هذه الوقية الممول بها مصطفى نعمة الفقير اليه عز شانه المولى الخلافة بمدينة طرسوس عنى عنه

مظهر نور الهى

مصطفى

١١٧٢

تحريراً في اليوم احدى عشر من شهر

ربيع الاول لسنة اثنى عشر و

مأتين والف

الامر كذلك بالتواتر مضمون هذه الوقية الممول بها ارباب زاده السيد احمد نعمة الفقير اليه عز شانه المولى الخلافة بمدينة طرسوس غفرلها .

السيد احمد

١٢٠٦

تحريراً في اليوم الثالث عشر

من شهر شبان شريف

لسنة ثلث واربعين ومأتين والف

ثبت عندي بالتواتر مضمون هذه الوقية الممول بها السيد عبدالرحمن نعمة الفقير اليه عز شانه المولى الخلافة بمدينة طرسوس عنى عنه

السيد عبدالرحمن

شكرى

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله كاشف الظلم بنور الشريعة الفراء وجعل العلماء ورثة الانبياء واختار منهم الائمة المجتهدين في بذل وجودهم لاستخراج المسائل الدينية في السراء والضراء اشهدان ان لا اله الا الله وحده لا شريك له الذى

هو خالق الظلام والضياء واشهدان سيدنا محمداً عبده
 ورسوله الذي هو سيد الاصفياء وسند الاقبياء صلى الله
 تعالى عليه وسلم وعلى آله واصحابه السادات الاركياء
 كما قل في مدحهم ذوالجلال والكبرياء انما ينشى الله من
 عباده العلماء ان الله عزيز غفور ان الذين يتلون كتاب
 الله واتوا الصلوة وانفقوا مما رزقناهم سراً وعلاية
 يرجون تجارة لن تبور ليوفيهم اجرهم ويزيدهم من
 فضله انه غفور شكور والذي اوحينا اليك من الكتاب
 هو الحق مصدقاً لما بين يديه ان الله بعباده لخبير بصير
 ثم اورثنا الكتاب الذين اصطفينا من عبادنا فهم ظالم
 لنفسه ومنهم مقتصد ومنهم سابق بالخيرات باذن الله ذلك
 هو الفضل الكبير ونفخ في الصور فصق من في السموات
 ومن في الارض الامن شا الله ثم نفخ فيه اخرى فاذا هم
 قيام ينظرون واثرت الارض بنور ربها ووضع الكتاب
 وجى بالبين والشهداء وفي بينهم بالحق وهم لا يظلمون
 ووفيت كل نفس ما عملت وهو اعلم بما يفعلون يومئذ
 نحدث اخباراً بان ربك اوحى لها يومئذ يصدر الناس اشقاتاً
 لبرو اعمالهم فمن يعمل مثقال ذرة خيراً يره ومن يعمل مثقال
 ذرة شراً يره وترى كل امة جاثية كل امة تدعى الى
 كتابها اليوم تجزون ما كنتم تعملون هذا كتابنا ينطق
 بالحق انا كنا نستنسخ ما كنتم تعملون والله مافي السموات
 وما في الارض وولد وصين الذين اوتوا الكتاب من
 قبلكم واياكم ان اتقوا الله وان تكفرو فان الله مافي
 السموات وما في الارض وكان الله غنياً حميداً ولقد عهدنا
 الى آدم من قبل فنسى ولم نجد له عزماً صدق الله العظيم

... Emma badü işbu kitab-ı sihat-ı sahiha-i şer'iyenin tahrir-i imlâsına ve tastir-i inşasına bais ve badi budur ki an asıl Kuşeyir ehalileri sadât-ı kiram ve üstad-ı meşayih-i izamından olup bu havali-i sahile vürud edüp temekkün ve tavattun etmekle Medine-i Tarsusta Kızılmurad Mahallesi sakinlerinden sahib-ül hayrat-i velhasenat ve talibüssadakat-i velmüber-

rat kutbülârifin İmam Kuşeyrî Zade Mevlâna Eşşeyh Esseyyid Abdullah-ül Müncekî zâdallahü omrehu ve şerefehu İbn-i Mevlâna esseyyid Mustafa ibn-i Mevlâna Esseyyid Yusuf İbn-i Mevlâna Esseyyid Muhammed İbn-i Mevlâna kutbülârifin İmam Ebülkasım Abdülkerim bini Hevazin-ül Kuşeyrî kaddesallahü taalâ ervahehümül aliyye mumaileyh Mevlâna İmam Kuşeyrî Zade zâdallahü taalâ fezailehu meclis-i şer'i şerif-i Ahmedî ve mahfil-i din-i hazret-i Muhammedî de lieclittescil velemril itmam-i vettekmil mütevellî nasb ve tayin eylediği işbu rafiül-kitab gavsül-vasılın imam Fakih Ebülleys-Semer kandî Zade zâdallahü Taalâ fezailehu mevlâna esseyyid eşşeyh Abdurrahmanissemerkandî italallahü taalâ omrehu ibn-i Mevlâna Muhammed ibn-i Mevlâna Nasr ibn-i Mevlâna İbrahim ibn-i Mevlâna Abdurrahman ibn-i Mevlâna Muhammed ibn-i Mevlâna imam-ülarifin Fakih Ebülleys Nasr Semerkandî ibn-i Muhammed ibn-i İbrahim-i Semerkandî kaddesallahü Taalâ ervahehümül aliyye mumaileyh imam-ı Fakih Ebülleys Semerkandî zade zâdallahü Taalâ fezailehu mahzarında işbu vasiyetname-i sihat-ı sahiha-i şer'iyesinde muharrer ve mastur olan ayât-ı ahire-i celilenin mazmun-i âlîsince mumaileyh İmam Kuşeyrî Zade Mevlâna Eşşeyh Esseyyid Abdullah-ül Müncekî zâdallahü Taalâ fezailehu hazretleri cevabında elyevm içinde hazır bulunduğumuz bugünkü tarihten iki gün evvel muharrer olan vakfiyye-i mamulünbihada zikredilmesi ziyade ehem ve elzem olan şeraitten bazılarını muktezay-ı hasbel-beşeriyye nisyan etmiş olduğumdan mezkûr vakfiyye-i mamulünbihanın münderecatını musaddık olmak üzere

nisyan etmiş olduğum şeraiti vesaireyi itmam ve ikmalini kasd ve murad ederim deyüp tekrar tekid ve ayrıca tafsilen şöyle takrir ve tasrih-i katî olarak zikir ve beyan eder ki Medine-i mezbûrede vâki dahilinde ve haricinde bulunan arsalar ve arazilerimin taht-ı tasarrufumda ve silk-i milk-i sahiha-i meşruamda münselik olup arsalar ve arazi-i mezburelerimin mezrealarının hudut ve sınırları berveçh-i âti zikir ve beyan olunur.

Mezrea-i Mencek çukuru dernezd-i مناجتای hudud-i erbaası tarik-i-âm ve nehr-i Hadid tamam-ı hudut nehr-i Hadid-i mezbûrun yani Timurkapı Nehrinin balâsı tarafı üzerinde bulunan cisirden çukur-i mezbûreye giden tarik-i-âm ki çukur-i mezbûrede vaki Abdülgani Beşe Oğlu Muhammad Beşe lâkabiyle mülâkkap nam kimesnenin ba izni şer'i inşa eylediği dükkânının uğruna vasıl olur. Dükkân-ı mezbûrun uğrundan cereyan eden ma-i carinin ziyri Adada vâki tarlamın ziyrinde neb-zür مناجتای nam mahalden cereyan eden Nehr-i Berdan-ı kebirin ziyrinde birbirine kavuşur yine cisri mezbureden Medine-i mezbûr tarafına doğru gelirken Parmakköprü demekle maruf nam mahalle doğru gelip giden tarik-i âmdir. Mezbur tarikin ziyri yani kible tarafında bulunan mahaller hudud-i sure varıncaya kadar bittemam arazilerimdir. Mezbûr tarik-i-âm Parmakköprüye vasıl olduktan sonra tarik-i mezbûrun ve Parmakköprü'nün ziyri yani kible tarafları ve garp tarafında bulunan mahaller yine arazilerimdir. Mezbûr Parmakköprüden yukarı tarafına doğru biraz gittikten sonra mezbûr tarik iki tarika münkasem olup bir kısmı doğruca Kızılıyaka demekle maruf nam mahalle giden tarik-i âmdir. ve kısm-ı aheri dahi mezbur arazilerimin şimal tarafında bulunup gelip giden tarik-i âmdir. İşbu arazilerimin içinde bulunan killi tarafının garp tarafına muttasıl ve garp tarafında vâki Çukurtarla demekle maruf olan mezbûr Çukurtarların garp tarafının hudu-

dunun hizasından hadd-i istikameti şimal tarafında bulunan tarik-i âmme müntehi olur bu zikrolunan mezbûr Çukurtarla ile beraber olarak mezbur killinin şark tarafı ittisalinde bulunan arazilerimin bilcümle kible tarafları Kancık kapıya doğru gelip giden tarik-i âmdir. Salifüzzikir nehr-i hadid-i mezbûrun yani Timurkapı Nehrinin, ziyri tarafında mülâsik ve şark cihetinde vâki olan tarik-i-âm iki tarika münkasem olup bir kısmı bab-ı Adana yani Timurkapıda doğru nehr-i hadid-i mezbûrun ziyri tarafına gelip andan hariç-i şehre mürur eden tarik-i âmdir ve kısm-ı aheri dahi tarik-i-âmın taksim olunduğu mahalli ziyri mezbûreden inşa ve ihya eylediğim zaviyeme doğru gelerek zaviye-i mezbûremizin civarında ve ziyri şarkisinde vâki olan tarlamın ziyrinden hadd-i istikameti batn-ı Tarsustan cereyan eden nehr-i cariden mürur edüp garp tarafında bulunan tarik-i âmme vasıl olur mezbûr tarik-i-âm yine garp tarafına doğru mürur ederek mezrea-i beynessûreyn civarında ve cenup tarafında yani kible tarafı ittisalinde bulunan tarik-i âmme vasıl olur. İşbu hudut ile mahdut mezrea-i Mencek çukuru hasil-ı öşr-ü hububat binyüz seksen Karamura nezdinde Menaşat mezreasında yani sazlık yanında Perçeli karyesi nam mahalde vaki olan arazilerimin hududu kibleten Salurbeyli yani Perçeli karyesi ve sazlık ve şarkan Benadan çukuru yani Batran çukuru ve şimalen Harkaltı yani Harkaltı mezreası ve garben dikilitaşlar ve hali ile mahdut hasil-ı öşr-ü hububat ve gayrihi dokuz yüz seksen. Karaçoban nezdinde Karamura mezreasında yani Karabucak nezdinde Sazbaşı ve Banbulu (بانبولو) yani Camuscu nam mahallerde vaki olan arazilerimin hududu kibleten Cevriccek ve şarkan Banbulu giden tarik yani Camuscu nam mahalle doğru gidip gelen tarik-i-âm ve şimalen Bahçelaltı ile mahdut ki yani

K a n c ı k kapının taşrasında mezra-i M e n c e k ç u k u r u dahilinde vaki olan arazilerimden ba izn-i şer'i garsolunan bahçelerin altı ile mahdut ki hasıl-ı öşr-ü hububat ve gayrihi sekiz yüz. B a b - A d a n a ve B a b - ü l b a h r isimleri ile mevsum ki baplara mülâsık bulunan mezra-i B e y n e s s u r e y n hududu kibleten ve şarkan ve garban tarik-i âm ve şimalen sur ile tamam hudud hasıl-ı öşr-ü hububat ve gayrihi yüzelli. Haric-i bab-ülbahirde B ü y ü k B u l a d a n nezdinde H ü s e y i n B i n - i H a c ı K u l a k nam kimesne ba izn-i şer'i garseylediği bahçe öşr-ü zemin hasıl yetmiş-beş. Sûr-u beled nezdinde ve bazen haric-i beynessureynde H ü s e y i n B i n - i T e k e l ü M a h m u d nam kimesne ba izn-i şer'i garseylediği bahçe öşr-ü zemin hasıl otuz. B a b - ı A d a n a yani T i m u r k a p ı taşrasında İ n c i r l ü c e İ b r a h i m b i n - i Ş a b a n nam kimesne baizn-işer'i garseylediği bahçe öşr-ü zemin hasıl onaltı. S u r - u B e l e d nezdinde H ü s e y i n B i n - i T e k e l ü M a h m u d ve bazen haric-i Beynessureynde zemin hasıl on. Ç a k a l d e ğ i r m e n i nezdinde vâki dükkân maa büyutat-ı icare-i zemin hasıl onbeş. D e ğ i r m e n - i Ç a k a l bab bir tamam hasılı ikibin beşyüz yirmi. Ç a k a l d e ğ i r m e n i k u r b ü n d e S a r ı B e k i r E f e n d i Z a d e z e h a d e t l ü Ş e y h A b d u r r a h m a n E f e n d i nam kimesne ba izn-i şer'i inşa eylediği dükkânı Devletlü A b d u l l a h F e r a m i r z a K u b a d P a ş a b i n - i H u s r e v K u b a d P a ş a Ş e y h E f e n d i - i m u m a i l e y h d e n h e n ü z i ş t i r a e d ü p v a k f e y l e d i ğ i d ü k k â n a r s a s i l e n e z d i n d e v â k i d ü k k â n a r s a s ı i c a r e - i z e m i n h a s ı l f i s e n e o n i k i . S u r - u B e l e d n e z d i n d e v a k i K u s t i m u r B e y b e y t i l e K u s u n o ğ l u İ s a B e y b e y t i c a r e - i z e m i n h a s ı l a l t m ı ş . İ n ş a e y l e d i ğ i m z a v i y e m i n n e z d i n d e v a k i H ü s e y i n B i n - i T e k e l ü M a h m u d i c a r e - i z e m i n n e z d i n d e v â k i e n d e r u n - i ş e h i r i c a r e - i z e m i n t a m a m h a s ı l f i s e n e b e ş , c e m ' a n y e k ü n b e ş b i n s e k i z y ü z a l t m ı ş ü ç a k ç a . S a l i f ü l b e y a n a r s a l a r v e

arazi-i mezbûrelerimin üzerlerine hariçten ba izn-i şer'i gars-ı eşcar ve zer-i hububat eyliyenlerin bahçeleri ve hefkerele-ri hasılât-ı seneviyesinden öşr-ü zemin-i şer'i ve icare-i muaccele ve müeccele ile ebniyye vaz' ve inşa eyliyenlerin icare-i zeminlerinden sene besene mahsulât-ı vâkıa ki her neye ve her kaç kuruşa balığ olur ise varidat-ı mecmuası beşbin sekiz yüz altmış üç akça yazı ki yani hisse ve sehim itibar olunarak taksim olunup Me-dine-i mezbûrede inşa ve ihya eylediğim zaviyeme altı cihete meşrut ve yedi mahalle masruf olmak üzere hudutları muharrer ve mastur olan arsalar ve arazi-i mezburelerimi bicümletit tevabi-i vellevahik ve kâffetil hukuk-i velmerafik vakf-ı sahih-i şer'i ve hasb-i sarih-i mer'i ile vakf ve habsedüp şart ve tâyin ve tahsis eyledim. Şöyle ki evvelâ kendim libası hayat ile mülâbis olduğum halde zaviye-i mezbûreme kendim müteveli ve şeyh ve mutasarrıf olan arsalar ve arazi-i mevkufe-i mezbûrelere icare-i muaccele ve müeccele ile mutasarrıf olan kimesneler bazı mahallini hafr eder iken ziyr-i zeminden çıkarılan ahcar ve saireyi ayrıca bilcümle zaviye-i mezbûremin mütevellisine tahsis eyledim bade vefatihi evlâdım ve evlâd-ı evlâdımın batında ve derecede müsavi bulunan evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı zükûr ve inasım ber veçhi nısıfıyyet müteveli ve müteveliye olalar ve evlâd-ı zükûrum zaviyeme şeyh ve mutasarrıf olmağa meşruttur batında ve derecede müsavi bulunan evlâd-ı zükûr ve inasımın her bir zükûr ve her bir inasından zuhur eden zükûr ve inas evlâtları isneyn tecavüz eder ise içlerinden aslah ve erşedleri müteveli ve müteveliye olalar ve evlâd-ı zükûrumun a'lem ve aslahı berveçh-i nısıfıyyet zaviyeme şeyh ve mutasarrıf olalar Tevliyet cihetine tâyin ve tahsis eylediğim vazife-i muayyeneden nısfını müteveli ve müteveliye olan evlâtlarım ahzedeler ve nısf-ı aherini mevcut olan bilcümle evlâd-ı sairelerim meyanelerinde seviyyen taksim edeler ve meşihat cihetine tâyin ve tahsis eylediğim vazife-i muayyeneden nısfını meşihat cihetine mutasarrıf olan evlâtlarım ahzedeler ve nısfı

aherini mevcut olan bilcümle evlâd-ı sairerim meyanelerinde yine seviyyen taksim edeler. Evlâd-ı zükûrum külliye bade-inkıraz neuzü Billâh-i Taalâ an kahril-feyyaz evlâd-ı inasım mütevellie ola ve evlâd-ı inasımın batında ve derecede müsavi bulunan evlâd-ı evlâd-ı evlâd evlâd-ı evlâd-ı evlâtları ber minval-i meşruh mütevellî ve mütevellie ve evlâd-ı zükûrum zaviyeme şeyh ve mutasarrıf olmağa meşruttur. Salıfüzzikir altı cihete meşrut ve yedi mahalle masruf olmak üzere tâyin ve tahsis eylediğim vazife-i muayyeneden yevmi üç akça ciheti vazife-i mütevellî ki cem'an senevi binseksen akça yani hisse ve sehmdir ve yevmî dört akça cihet-i vazife-i şeyh yani meşihat ki cem'an senevi bin dörtyüz kırk akça hisse ve sehmdir ve yevmî iki akça cihet-i vazife-i imam ki cem'an senevi yediyüz yirmi akça hisse ve sehmdir imadüddin olan salbt-ı mefruzanın mesail i fıkhıyye-i şer'iyyesine a'lem ve aslah ve evra' ve ehl-i kur'an olup evkat-ı hamsede ezan-ı şerifi kıraet ile edây-ı hizmet-i imamet eyledikten sonra hizmet-i mezkûr mukabilinde yevmi iki akça vazife-i mezbureyi ahzede ve yevmi iki akça cihet-i vazife-i nazır ki hıdemat-ı zaviye-i mezbûremin külle yevmin ve leyle devam ile ifay-ı hizmet ettirmesine nezaret ve zaviye-i mezbûreme müteallik hizmetlerine muavenet ile defatir vesaireyi kitabet eyledikten sonra vazife-i mezbûre ki cem'an senevi yediyüz yirmi sehmdir ve yevmi iki akça cihet-i vazife-i câbi ki zaviye-i mezbûremin arsarlar ve arazi-i mevkufelerini teftiş ve taharri ve tettebbu' ederek icare-i zeminlerini senesi hitamında derdest ve mütevellinin re'yi tahtında daima ve müstemirren vakf-ı mezbûrun hâdimi olup kalan bakayalarını tahsil ve bilcümle yed-i mütevellie teslim ve zaviye-i mezbûreme müteallik her bir hizmetlerini rü'yet ve gelip giden fukara ve seyyahin ve dervişanın icabeden hizmetlerinin ifasına muavenet eyledikten sonra vazife-i mezbûre ki cem'an senevi yediyüz yirmi sehmdir ve yevmi iki akça cihet-i vazife-i ferraş yani bevab ki zaviye-i mezbûremin ve derununda bulunan hücreler

ile mescid-i şerifi tanzif ve tathir ve iş'al-i mum ve kanadil ve içlerinde bulunan mefruşat yani kilimler ve seccadeler ve eşya-i sairelerini gece ve gündüzde bilcümle muhafaza ve mukayyit olup ve gelip giden fukara-i seyyahin-i dervişanın icab ve iktiza eden hıdemat-ı lâzimelerini alâ meratibihim bilcümle bilâkusur ziyade dikkat ve ihtimam ederek ifay-ı hizmet eyledikten sonra vazife-i mezbûre ki cem'an senevi yediyüz yirmi sehmdir beher senede zaviye-i mezbûreme ve mescid-i şerifim için icabeden masarifat-ı zaruri ve tamiriye akçası bilcümle varidat-ı mecmua-i mezkûreden evvelen tenzil edilip bakî her ne kadar kuruş olur ise olsun beşbin sekiz yüz altmış üç akça yani hisse ve sehim itibar olunarak taksim olunup veçhi meşruh zikrolunan altı cihete meşrut ve bu sarfolunan akçadan bakî kalan galle-i zevaide herkaç kuruş isabet ederse anı dahi bilâd-ı B u h a r a ve S e m e r k a n d ve muzafatı ve o havalide olan bilâd-ı saire ve kasaba ve kuraları ki içlerinden bazıları berveçhi âti zikr-ü beyan olunur

Ramiten,

سماس

Gıcdivan,
İncir fagan,

کندرون

سوخار

واش

Abkent,
Pirmest,

فیل میرزه

Çarşamba Depesi,
Zendenî,

ازغندان

Kermine,
Dıkgıran,
Karsan,
Şehr-i Karşı,

(1)

Özbekistan, Yani Türkistan,
Çırakçı,
Şhrisebez
Guzar
Yekkebak,

Kette Korgan,
Baysin,
Şirevat,
Dinav,
Sarasya,
Reyuger,

Karatak,
Vilâyet-i Hisar.

Düşembe,
Kabadiyan,
Gurgan-Tepe,
Fenganzi,
Belcuyan
Kulap,
Kunduz,

رمداد

Kufin tabi-i Semerkant,
Meydan,
Çarh,
Hülügtu,
Basager,

Karakalpak,

جداخت

Hocent,
Karakçikum,
Kânibadem,

مهرام

Vilâyet-i Fikret,

منار

Espicap,
Sayram,
Vilâyet-i Taşkent,

Salar,
Evliya Ata,
Bagistan,
Viâlyet i Şaş,
Maverainnehr yani Türkistan,
Şehr-i Yese,
Gazali,
Akmeşçit,
Darvaz,

Şehr-i Fergane,
Ürgenç,
Hive,
Oş,
Vilâyet-i Kogant,
Endican,
Şehr-i Han,
Merginan (Margilan),

Vilâyet-i Belh,
Badahşan,
Meymene,

Vilâyet-i Kâşgar,
Yarkent,
Aksu,
Hoten,

(2)

(4)

(5)

ve tevabii bilcümle bilâd-ı mezkûre ve kasaba ve kura havalisi ehalileri efradlarından olup vaziyet-i mezbûreme vürud eden fukara-i seyyahin-i dervişana üç gün it'am-ı taam olunmak üzere harc ve sarfedilmeye meşrut eyledim ve zaviye-i mezbûreme gelip giden fukara-i seyyahin-i dervişanın alâ meratibihim hıdemat-ı lâzımelerini ifaya memur ve istihdam olunan ferraş yani bevvab ve cabisinin ancak bilâd-ı meşruta-i mezkûre havalisi ehalileri efrad-ı seyyahinlerinden olmak üzere şart ve tahsis eyledim zira ki bilâd-ı meşruta-i mezkûre havalisi ehalileri efradlarından vaziyet-i mezbûreme vürud eden fukara-i seyyahin ve dervişanın hal ve ahvalini bilecek ve her bir hal ve ahvaline vâkıf olacak ve fukara-i seyyahin haklarında alâ meratibihim hürmet ve riayetle bilâkusur ifay-ı hizmet ile ve gelip gidenlere ziyade dikkat ve ihtimam edecek ferraş yani bevvab ve cabisi olan kimse ancak bilâd-ı meşruta-i mezkûre havalisi ehalileri efradından olup o havalisi ehalileri efradlarının ve kabail ve cemaatlerinin hal ve şanslarına âlim ve kemaliye vâkıf olduğu ecilden gelip giden fukara-i seyyahin-i dervişanın hiyni vürudunda hüs-ü muamele ve iltifat ile evvelâ isimlerini ve geldikleri bilâd ve kasaba ve kura ve civarlarını sual eyledikten

2 — Bu yerler Özbeklerle meskûndur.

3 — Keza Özbeklerle meskûn yerlerdir.

4 — Efganistan Türkistandadır.

5 — Çin Türkistandadır.

sonra ilm-i zaruri tahsil edüp bilâd-ı meşruta-i mezkûre havalisi ehâlileri efradından olup olmadıklarını ve eşraf-i hancedan ve gayr hanedanından olduklarını bilip bilâd-ı saire havalisi ehâlileri efradından fark ve temyiz edüp tâyin ve teşhis etmekle bilâ tehir zaviye-i mezbûremin berveç-i meşrut mutasarrıf olan evlâtlarım taraflarına bil-ihbar evlâdlarım yedleriyle üç gün it'am-ı taam olunmak ve şehri mezbûr kadısına malûmat verilmek ve zaviye-i mezbûremin hâdimlerinden biri hizmet-i lâzimesini ifasında bir gün tehavün ve tekâsül ederse öZR-ü şer'i beyan eylediği halde mazur tutulup hizmet-i lâzimenin ifa edilmesi için tenbih edilecek yine devamında kusur edüp tekâsülü kasdı olduğu tahakkuk ederse mütevellî bil-ihbar şehri mezbûr kadısı marifetile tekâsül eden hâdim heman olvakitte azledilerek mütevellî bil-intihab yerine ehli takva ve erbab-ı salâhtan ifay-ı hizmete müdâvim bir zatın nasb ve tâyin edilmesi cümle-i şeraitinde dahildir deyüp farigan anışsevağıl vâkıf-ı mumaileyh İmam Fakih Ebülleyis-şemerkandi zadallahü Taalâ fezailehu Şeyhül-ulemail-Hanefiyye hazretlerine teslim ol dahi şer'i şerife tevfikân sair evkaf mütevellîleri gibi vicahen tasdik ve şifâhen tahkik edüp kabz ve tesellüm eyledi dedikte gibbet-tasdikîş-şer'i vâkıf-ı mumaileyh canib-i vifaktan semt-i şikaka âzim olup gerçi vakf-ı arazi hazret-i İmam - Âzam ve hümam-ı efham katında sahih ve lâkin gayrı lâzım olmakla vakf-ı mezbûrdan rücu' ve kema filevel milkime istirdad muradımdır dedikte mütevellî-i mumaileyh kendüye lâzım olan cevab-ı basevaba âzim olup hazret-i İmam - Âzam ve hümam-ı efham katında lüzumundan âri ise imameynil-hümameyn katlarında lüzumundan müfarikat etmemekle anların kavli şerifleri üzere vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzumuna hükm-i şer'i talep ede-

rim dedikte hâkim-i muvakka-i kitap tuba leh ve hüsn-ı meab Mevlâna Müşarünileyh hazretleri tarafeynin deliline nazar ve mennaen bilhayr olmaktan hazer edip imameynilhümameyn kavli şerifleri üzere bilcümle hudutları muharrer ve mastur olan arsalar ve arazi-i mezbûrelerin evvelen vakfiyyetine saniyen cemi-i şurut ve kuyudunun sıhhat ve lüzumuna hükm-i muhkem-i şer'i ve kaza-i mübrem-i mer'i edüp min baad vakf-ı mezkûr sahih ve lâzım olup nakz ve nakıza ve tebdil ve tağyire mecal muhal oldu.

بِحَيْث لَا يَبَاع وَلَا يُوْبَع وَلَا يَرَهْنَ فَن بَدَلَهُ بَدَ مَاسَمِعَهُ
فَإِنَّمَا أَمْرٌ عَلَى الَّذِينَ يَدْبُلُونَهُ إِنْ أَرَادَ اللَّهُ بِكُمُ الْمُنَافَاةَ
وَأَنْتُمْ تَكْفُرُونَ
الْوَاكِفَاتُ عَلَى الْحِجَابِ الْقِيَوْمِ جَرَى ذَلِكَ وَحَرَّرَ فِي الْيَوْمِ
أَحَدِي وَعَشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَجَبٍ شَرِيفٍ لِسَنَةِ أَحَدِي
وَأَمَّا نَبِيٌّ وَسَمِيعٌ أَمَةٌ .

Ş ü h u d ü l h a l

Kutbül-ârifin imam Kuduri Zade Mevlâna Esseyyid Ahmed Şeyhül-ulemail Hanefiyye italallahü Taalâ omrehu ibn-i Mevlâna Muhammed ibn-i mevlâna Ahmed ibn-i mevlâna Muhammed ibn-i mevlâna imam-ül ârifin ebül Hüseyin imam Ahmed El-kudurî ibn-i Ahmed ibn-i Cafer ibn-i Hamedan-ülkuduri kaddesallahü Taalâ ervahahümül-aliyye.

Kutbularifin şeyh Suhreverdi Zade mevlâna Şehabüd-din Şeyhül ulema zadallahü Taalâ fezailehu ibn-i mevlâna İbrahim ibn-i mevlâna Abdullah ibn-i mevlâna Şeyh Şehabüddin-i Suhreverdi kaddesallahü Taalâ ervahahüm-ül aliyye.

A'lemül ulemail mütebahiriyn Muhyüddin zade faziletlü fehmetlü İbrahim Efendi ibn-i Abdullah Efendi ibni-i Hüseyin Efendi.

Fahrül ulemail muhakkikin Hü -

samüddin Zade faziletlü şerafetlü Şeyh Abdülhalim Efendi ibn-i Osman Efendi ibn-i Hüsamüddin Efendi ve biraderi faziletlü fekahetlü Abdurrahman Efendi.

ve diğer biraderi zehadetlü Şeyh Abdürrauf Efendi

ve halife-i nakşibendî Güldür Ahmed Efendi Zade faziletlü Şeyh Halil Efendi İbn-i Mahmud Efendi ibn-i Güldür Ahmed Efendi

Şeyh-ülkurra faziletlü şerafetlü Şeyh Osman Efendi ibn-i Abdürrahim Efendi ibn-Osman Efendi

İmam Zade faziletlü fekahetlü Şeyh Abdülhalik Efendi ibn-i Abdullah Efendi ibn-i Hüseyin Efendi

ve biraderi faziletlü zehadetlü Şeyh Hafız Abdüssettar Efendi ve Turabî Zade faziletlü kerametlü Şeyh Harun Efendi ibn-i Abdülhâdi Efendi ibn-i Harun Efendi Turabî ve biraderi faziletlü zehadetlü Şeyh Hüseyin Efendi

Hattat Zade faziletlü Hüseyin Efendi ibn-i Abdülkadir Efendi ibn-i Bekir Efendi

Kalaycı Zade salahlı şeyh Abdülgafur Efendi ibn-i Osman Efendi ibn-i Bekir Efendi Kayıri

Abdülğani Zade reşadetlü Şeyh Abdülkadir Efendi ibn-i Ahmed ibn-i Abdullah Efendi

Kuştemur Beyzade sehavetlü salahlı Abdullah Bey ve biraderi sehavetlü Abdülhâdi Bey

Kusun oğlu İsa Beyzade sehavetlü Hüseyin Bey ibn-i Abdülmennan Bey

ve biraderi salahlı İbrahim Bey Kuştemur beyzade Şeyh İbrahim Efendi ibn-i Abdülhalik Bey ibn-i Halil Bey

Kusunzade salahlı Şeyh Abdürrezzak Efendi ibn-i Ebülhâdi Bey

ve biraderi zehadetlü Şeyh Abdülcelil Efendi

ve diğer biraderi salahlı Şeyh Ahmed Efendi

Tekelü Mahmud Zade Şeyh Hüseyin Efendi ibn-i İbrahim ibn-i Mahmud Ağa İncirlüce İbrahim ibn-i Şaban ibn-i Ahmed ve gayrihim minel-hazirin.

منجك زاده وقتنه تائد 1232 تاريخلى حجت

الا سر كما ذكر فيه وقع عندى نغمه الفقير

اليه عن شانه

مفتى زاده السيد مصطفى صادق

المولى الخلالة بمدينة طرسوس

غفرلها

السيد مصطفى صادق

ثبت عندى بالتواتر مضمون هذه الحجة الشرعية

المعمول بها السيد مصطفى الخلالة بمدينة طرسوس

نغمه الفقير

اليه عن شانه

عن عنه

السيد مصطفى على

حرره فى اليوم الحادى والعشرين من شهر

رجب المرجب لسنة خمسين

وما تين والف

ABDÜLMENCEK ZAVİYEİ
VAKFININ TEVLİYETİ HAKKINDA
TARSUS ŞERİYE MAHKEMESİNİN
1232 TARİHLİ HÜCCETİNİN
METNİ

Medinei Tarsus'ta medfun-i hâki-
ıtırnâk İmam-i Kuşeyri Zade Mevlâna
Esşeyh Esseyyid Abdullah-Elmenceki

kuddise sirrehüm-el aziz hazretlerinin sü-lâle-i tahiresinden Şerife Fatma Bint-i Mencek Zade Esseyyid Ahmet Efendi ibn-i Esseyyid Şeyh Mehmet Nakşibendi Efendi İbn-i Şeyh Mustafa Efendi nam Hatunun vekil-i müsecceli şer'isi Zevci Fahr-ül müderrisin-il kiram-ı zevilhtiramdan Teceli Zade Esseyyid Hüseyin Efendi İbn-i Esseyyid Mehmed Efendi ibn-i Esseyyid Musa Efendi nam kimesne meclis-i şer'i şerif-i mutahhare ve mahfel-i din-i münif-i münevverde şöyle taktırir-i kelim ve tabir-i anil-meramı eder ki müvekkili olduğum mumaileyha Şerife Fatma Hatun Bint-i Mencek Zade Esseyyid Ahmet Efendi an asıl evlâdı evlâdı Mencek tarafından Medine-i Tarsus'ta vaki Mencek Baba Zaviyesi vakfının ber mucceb-i şart-ı vâkıf ve vakfiyye-i mamulünbiha tevliyet ve meşihat cihetleri evlâdı evlâdı meşrut olup ve teamül-ür kadim meşrutiyet veçhile Pederim Mencek Zade Esseyyid Ahmet Efendi nam kimesne beraberat-ı âlişan mutasarrıf olmakta iken bi-emrillâhi Tealâ vefatı vukuile tevliyet ciheti bana tevcih olmak iktiza eder iken ecanibden ve kaza-i mezkûr mahkeme kâtiplerinden Abdurrahman nam kimesne bilâ veled fevt oldu deyu hilâfı irtikâb edüp hilâf-ı inha kendü ile Der aliyede sakın karındaşı Mehmet ile aleştirâk üzerlerine tevcih ve beraet ettirmiş olmakla merkuman Mehmet ve Abdurrahman ile terafi-i şer'i olunup ve ihkak-ı hak olunması matlubumdur dedikte merkuman Mehmet ve Abdurrahman huzur-u şer'a davet olunup müddeiyye-i mumaileyhanın vekili zevci mumaileyh Teceli Zade Esseyyid Hüseyin Efendi ile bilmüvacche muhasama olunarak terafu-i şer'i olundukta merkuman Mehmet ve Abdurrahman müddeiyye-i mumaileyha Şerife Fatma Hatunun evlâd-ı vâkıftan olduğunu ve zaviye-i mezburenin evlâd-ı vâkıfa meşrut idüğünü inkâr eylediklerinde müddeiyye-i mumaileyha Şerife Fatma Hatunun vekil-i müsecceli Zevci Teceli Zade Esseyyid Hüseyin Efendiden iddiasına mutabık beyyineye havale olundukta kazai mezkûr ehalilerinden zeyli vesikada muharrer ve mastur ve mazbut-ül esami

bigarez mevsuk-ul kelim ve müsinn-i ihtiyar ve mazanne-i kiramdan Müftü Zade Müftü faziletlü Esseyyid Mehmet Efendi ibn-i Osman Efendi ibn-i Mehmet Efendi ve İrbak zade faziletlü Mustafa Efendi ibn-i Mehmet Efendi ibn-i Mustafa Efendi ve biraderi fekahetlü Bekir Efendi ve sabık Tarsus Müftüsü faziletlü Kabakçı Mehmet Efendi ibn-i Mustafa Efendi ibn-i Mehmet Efendi ve Hasan Efendi Zade faziletlü Mehmet Efendi ve Yoluklu Zade faziletlü Mehmet Efendi ibn-i Hüseyin Efendi ve Eimr Osman Zade faziletlü Ahmet Efendi ibn-i Mehmet Efendi ve Sebilzade faziletlü Eyüp Efendi ibn-i Ömer Efendi ibn-i Mehmet Efendi ve biraderi hattat Halil Efendi ve Hatip Zade Yunus Efendi ibn-i Ali Efendi ibn-i İsa Efendi ve murabıt şeyhi Şeyh Esseyyid Mustafa Efendi ibn-i Esseyyid Şeyh Mehmet Efendi ve makam-ı şerif imamı faziletlü Esseyyid Hüseyin Efendi ibn-i Esseyyid Mustafa Efendi ibn-i Esseyyid Hüseyin Efendi ve biraderi Hafız Esseyyid Numan Efendi ve imam zade mekrümetlü Esseyyid Hüseyin Efendi ibn-i Ahmet Efendi ve biraderi hafız Abdülhadi Efendi ve Zülfikar zade Salih Efendi ibn-i Mehmet Efendi ve Okçu zade Mehmet Efendi ibn-i Mehmet Efendi ve Bilâl-i Habeşi Türbedarı sırmabıyık kör Şeyh oğlu Mustafa Efendi ibn-i Şeyh Abdullah ibn-i İlyas Efendi ve serdar zade Abdullah Efendi ibn-i Mehmet Efendi ibn-i İbrahim Efendi cem'an on dokuz nefer kesane ecclışshade meclis-i şer'a hazırın olup merkuman Mehmet ve Abdurrahmanın muvacehelerinde her birerleri cevabında kırk ve elli senelerden berü bildiğimiz ve aba an ced mesmularımız oldukları veçhile merkuman Mehmet ve Abdurrahman ibn-i Osman ibn-i Mehmet evlâd-ı vâkıftan olmayup kendüleri ecanibden oltp her nasıl ise ber takrib iltimas-ı kavi ve hilâf-ı inha ile kendileri üzerlerine tevcih ve berat ettirdiklerini ve müddeiyye-i mumaileyha Şerife Fatma Hatun an asıl evlâd-ı evlâd-ı vâkıftan Mencek Zade Esseyyid Ahmet Efendi ibn-i Esseyyid Şeyh Mehmet Nakşibendi Efendi ibn-i Seyyid Şeyh Mustafa Efendinin sulbiyye-i sahiha

kızı olduğunu ve bermuceb-i şart-ı vâkif ve teamül-ü kadim meşrutiyet veçhile evlâd-ı vâkıftan olanlar tasarruf edegeldiklerini âlâtarikış-şehadetiş-şer'iyye alâ hidetin ala hidetin her birerleri haber vermeleri ile badettadil vet-tezkiye şehadetleri hayyiz-i kabulde vaki olduktan sonra ve müddeiye-i mumaileyha Şerife Fatma Hatunun yedinde bulunan müteaddit fetvay-ı şerifeler dahi iddiasına mutabık olarak hükm-ü şer'i terettüb etmekle ber mantuk-u fetvay-ı şerif merkuman Mehmet ve Abdullah ibn-i Osman ibn-i Mehmet ecanibden olup hilâf-ı şart-ı vâkif ve

mugayir-i şer'i şerif tevliyet-i mezkûr hizmetinden ve tasarruflarından men' ve def' olundular. Şart-ül vâkif kennassış-şari medlûlünce müddeiye-i mumaileyha Şerife Fatma Hatunun an asıl evlâd-ı evlâd-ı vâkıftan Mencek Zade Esseyyid Ahmet Efendinin sulbiye-i sahiha kızı olduğunu ledeş-şer' bittevatür sübutile hüküm olunduğu mavakaa bittaleb işbu hüccet-i şer'iyye ketb ve mumaileyha Şerife Fatma Hatunun yedine ita kılındı.

Tahriren filyevm-il isneyn min şehri zilkadetiş-şerife lisene isna ve selâsin ve mieteyn ve elf.

ABDULLAH MENCEK ZAVİYESİNE AİT KAYD-I HAKANİ SURETİ

(Sahifenin öbür yüzündeki tuğra)
Abdülmeccid bini Mahmud han elmuzaffer daima

İmza (okunamadı)
Nahiyei Tarsus der livai mezbur

Evkafı

Zaviyei Mencek

tabi mezbur

Mezreai
Mencekçukuru der nezdi Minasay dernezdi hududi erbeası arikî âm ve nehri Haddid tamam vakıf Hasıl ve öşri hububat 1180

Mezreai
Minasay dernezdi Karamusa mahduddur kıbleten Salurbeğlü ve şarkan Sadatçukuru ve şiamlen Harak-altı ve garben dikili taşlardır. Hali tamam vakıf hasıl an öşri hububat ve gayrihi 980

Mezreai
Karamusalı dernezdi Karaçoban mahduddur kıbleten Huricek ve şarkan Nabilu giden tarik ve şimalen Bahçaltı Hasıl an öşri hububat ve gayrihi 800

Mezreai
Beynessureyn mahduddur kıbleten ve şarkan ve garben tarikî âm ve şimalen surile tamam vakıf hasıl an öşri hububat ve gayrihi 150

Öşri
Zemini Bahçei biyedi Hüseyin bini hacı Kavlak dernezdi Büyük Buladan harici iyabilbahr

Hasıl : 75

Öşri
Zemini bahçei der yedi Hüseyin bini Tekeli Mahmud der nezdi suri beyne harici ez beynessureyn.

Hasıl : 30

Öşri

Zemini Bahçe-i İncirluca deryedi "Silik"
Emir bini Şaban harici... "silinmiş".

Hasıl : 16

Öşri

Zemin der nezdi Suri beyne der yedi Hüseyin bini Tekelu Mahmud harici ez beynessureyn.

Hasıl : 10

İcarei

Zemini dükkân maa Binayi der nezdi
Asiyabı Çakal tamam vakıf

sene
15

İcarei

Zemini dükkân der nezdi dükkân ve Furuni Kubad paşa der kurbi Asiyabı Çakal

Fi sene : 12

Mukataai

Asiyabı Çakal tamam vakıf

Bab
I

Hasıl
2520

İcarei

Zemini beyti Kuştemur bey der nezdi suri beyne der yedi İsa bey bini Fusun.

Fi sene : 60

İcarei

Zemini Hüseyin bini Tekelu Mahmut der nezdi Zaviyei Mencek

Fi sene : 10

Yekûn
5863

İcarei

Zemin der enderuni şehir der nezdi Zaviyei Mencek elmezbur tamam vakıf.

Fi sene : 5

Elmasraf

Beciheti vazıfei
Mütevelli

fi yevm : 3

Beciheti vazıfei
Şeyh

fi yevm : 4

Beciheti vazıfei
İmam

fi yevm : 2

Beciheti vazıfei
Nâzır

fi yevm : 2

Beciheti vazıfei
Câbi

fi yevm : 2

Beciheti vazıfei
Ferraş

fi yevm : 2

Vaki olan zayid fukaraya Taamiye için sarf oluna bimarifetli Kadı-i şehri M.

Sureti defteri evkafı livai Mezbur budur ki ba fermanı âli nakl olundu.

Tahriren fi şehri Muharremil-haram sene erbea ve seb'in ve mieteyn ve elf.

Mühür
Şayestei Yâd
Tevfik Ahmet

BEYCE ŞEYH VAKFIYESİ

I — Vakfiyenin Tavsifi :

Vakfiyesindeki tabirler ile an asıl Gürkâni ehâlileri ulemay-ı eşraf-ı kiram ve üstad-ı meşayih-i izamından olup etraf-ı âlemi keş-ü güzar ve seyahat murad ettikte bazı kabailden kendisine ittiba' edenlerle birlikte Tarsus'a tâbi Ulaş Nahiyesinde İncirpınarı namındaki yeri intihab ederek orada yerleşip bir köy ve civarında bir de zaviye kuran kutb-ül arifin Şeyh Ebülkasım Gürkâni Zade Mevlâna Beyce Şeyh Esseyyid Abdülğafur'un vakfiyesi 25/Cemazielevvel/782 tarihlidir.

Bu vakfiyenin sıhhat ve lüzumuna hükmeden de yine Tarsus Kadısı İmam Kerhi Zade Maruf Kerhi'dir. Daha sonra 23 Rebiülahır 1017 de Tarsus Kadısı Seyyid Abdurrahman,

18 Rebiülevvel 1167 de Tarsus Kadısı Esseyyid Halil,

23 Cemazielahir 1210 da Tarsus Kadısı İmam Zade Esseyyid Mehmet,

18 Cemazielahir 1243 de Tarsus Kadısı Esseyyid Abdurrahman Şükrü tarafından tevatür yoluyla vakfiye mazmunu tasdik edilmiştir.

Şahitler arasında Ebülleys Semerkandi Zade Mevlâna Eşşeyh Esseyyid Abdurrahman-ül Semerkandi ile Şeyh Szhverdi Zade Mevlâna Şehabüddin baş tarafta olmak üzere yirmi dört kişinin adları yazılıdır.

Vâkîfın adı: vakfiyede «Beyce Şeyh Esseyyid Abdülğafur İbn-i Mevlâna Muhammed Bedreddin ibn-i Mevlâna Muhammed ibn-i Mevlâna Hamza İbn-i Mevlâna Kutb-ül Afak Şeyh Ebül-Kasım Gürkâni» diye geçmektedir.

Tescil Mütevellisi: Şeyh-ülulema-Elhanefiyye Mevlâna Esseyyid Ahmet İbn-i Mevlâna Muhammed İbn-i Mevlâna Kutb-ül Arifin Ebülhüseyn İmam Ahmet-el Kuduri İbn-i Muhammed İbn-i Ahmet İbn-i Cafer İbn-i Hamedan-El Kuduri'dir.

Fotokopisini sunduğumuz nüsha Tarsus Kadısı Mehmet Lâtif'in mührüyle aslına mutabakatı tasdik edilmiş ve Tarsus

Mahkeme-i Şeriyesinden verilmiş olan bir surettir. Harç-ı imza tarihi 1308 dir. Bu metin, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Anadolu sekizinci vakfiye defterinde 53 üncü sahifede müsecceldir.

II — Vakfiye Muhtevasının Özeti :

Vakfiyede İncirpınarı Mezreasında kurulan köyün kible cihetinde vâki tepenin üstüne de zaviyenin inşa edildiği, zaviyenin şark ve kible cihetinde iktiza ve icabeden su mahzenlerinin tesis olduğu belirtilmektedir.

Vâkîf, İncirpınarı Mezreasının gerek sahilinde, gerek yaylağında bulunan araziye de zaviyesine vakfeylemiştir. Tevliyet ve zaviyedarlık hizmeti hayatta iken kendisine ait olacak, vefatından sonra «Evlâd-ı zükûru ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı zükûrun batında ve derecede müsavi bulunanları içinden erşedi berveçhi nısfıyyet mütevellî ve âlem ve aslahiyette dahi müsavi bulunan evlâd-ı zükûr zaviyeye zaviyedar olacak».

«Erkek evlâdı kalmazsa kız evlâdın evlâd-ı inasının batında ve derecede müsavi bulunan evlâd-ı zükûrunun ber minval-i meşruh muhtevi ve zaviyedar olması meşruttur».

Her sene vakfın geliri 2000 akçe itibar olunup bundan :

900 akçe	tevliyet cihetine
900 »	Zaviyedarlık cihetine
100 »	Mum ve yağ masraflarına
100 »	Seyyah ve dervişlere it'am-ı taam masrafı

2000 Yekûn

olarak sarfedilecektir.

900 akçe tevliyetin nısfını mütevellî olan evlât alacak, öteki yarısı da batında ve derecede müsavi ve mevcut bulunan erkek ve kız evlâda müsavi hisselerle taksim edilecektir.

900 akçe Zaviyedarlık ciheti vazife-i muayyenesini ancak zaviyedar olan evlâtlar alacak.

Zaviyede üç gün müddetle it'am edilecek seyyah ve dervişlerin vâkıfın ve kendisile beraber gelen cemaat halkının herbirinin mensup oldukları memleketler halkından olmaları meşruttur. Bu yerlerin bazıları vakfiyede yazılıdır:

Gürkâni, Beyce, Şeyhlü, Andak, Gümüştepe, Güneysu... ilâh.

III. Vakfiyede geçen yerler hakkında şu meşruhat vardır :

Bilâd-ı Buharanın yirmi gün buud-ü mesafesinde ve ciheti şimalisinde yüz yirmi bin haneyi müstemil bir belde-i azimedir ve bilâd-ı vefire-i kesireyi muhteviye ve muhitadır Belde-i *Gürkân*.

Ve bu Belde-i mezkûreye yirmi gün buud-ü mesafede Ahâl demekle maruf arazii vâsiada *Göktepe* namında üçyüz bin hane kadar Türkmen Aşiretini müstemil bir cebel vardır ve bilcümle ehalisi Hanefiy-ül mezheb müşerreflerdir.

Ve *Beyce Şeyhlü* Gürkân ile Örgenç meyanesinde altı bin haneyi müteceviz bir karyedir.

Ve karyei mezkûreye sekiz saat mesafede yedi bin haneyi müteceviz *Gümüştepe* namında bir karye dahi vardır.

Ve bu karyeye bir gün mesafede on bin haneyi müteceviz *Güneysu* namında bir kasaba vardır.

Ve bu kasabaya beş saat mesafede *Hoca Nefis* namında bir karye dahi vardır.

Ve bu karyeye dört saat mesafede *Cebbavar* namında bir karye dahi vardır.

Ve bu karyeye üç saat mesafede *Kalışhan* namında kezalik bir karye vardır.

Ve buna karib *Atabay* namında bir karye dahi vardır.

Ve Bilâd-ı Gürkâna beş saat mesafede cihet-i şimalide elli bin haneyi müteceviz *Tazlar* namında bir belde-i azime vardır.

İşbu beldeye iki saat mesafede namında bir karye vardır.

Ve civarında *İlgi* namında bir karye vardır ve üç bin haneyi mütecevizdir.

Ve bir saat mesafesinde kezalik *Deveci* namında bir karye dahi vardır.

Ve yine bir saat mesafesinde *Cumaili İşani* namında kezalik bir karye dahi vardır.

Ve buna iki buçuk saat mesafede şark ile kible arasında *Gönlâm* namında kezalik bir karye dahi vardır.

Ve bu karyeye dokuz saat mesafede uleması ve meşayih-i kesir ciheti şimalide *Kalış İşani* namında beş bin haneyi müteceviz bir karye-i cesime vardır.

İşbu karyenin bir saat civarında *Kerkes* namında kezalik bir karye vardır.

Ve buna karib koyunu çok on bin hane Türkmen aşiretini müstemil *Carvedar* namında bir aşiret vardır.

Ve Örgence iki gün mesafede *Çeğişler* namında altı bin haneyi müteceviz bir karye vardır.

Ve buna karib *Sarısular* namında on bin haneyi müteceviz bir kasaba dahi vardır.

Ve bu kasabaya yedi saat mesafede Eba Müslim Hazretlerinin zaman-ı saadetlerinde fetholunan altmış bin haneyi müteceviz *Maveri Şahcihan* namında Mezheb-i Hanefide olmak üzere bir beldenin ismidir.

Dahi Örgencin iskelesi *Şahkadem* namında beş bin haneyi müteceviz kasaba şeklinde bir iskeledir.

Ve şu mezkûrata ki gerek şehir ve gerek Kura millet-i İslâm ve mezhebi Hanefiye üzere olmakla cümlesi Bilâd-ı Gürkâne tâbidir.

Ve bu mezkûrattan maada beş bin hane miktarı *Kanyutmaz* namında ve iki bin hane miktarı namında karyeler ve namı aher ile kuray-ı kesire olmağın hemen bu makamda kaide-i iktifada olarak meşahirleri ketbolunmuştur.

BEYCE ŞEYH VAKFIYESİ :

... Emma badü işbu kitab-ı sıhhat-ı sahiha-i şer-iyyenin tahrir ve tastirine bais ve badi budur ki an asıl **G ü r k â n i** ehalileri ulema-i eşraf-ı kiram ve üstad-ı meşayih-i izamından olup etraf-ı âlemi keşt-ü güzâr ve seyahat ihtiyarı murad eyledikte bazı kabâilden halisan ve muhlisan hubb-i **f i l l â h** ve muhabbet-i **R e s û l u l l a h** ile kendüye ittiba ve

iktida eden cemaatları beraber oldukları halde keş-tü gûzar ve seyahat ederek sahile bu havaliye vürud müyesser oldukta Tarsusa tâbi Ulaş nahiyesinde vaki Kayıtbay Sultan İncirpınarı nam mezreayı intihab ve mezrea-i mezbure dahiline haneler inşasına bed' ve şuru' ile bir karye icad edüp ve karye-i mezburenin kible cihetinde vâki depenin re'sine dahi zaviyesini ve hücreleri ve zaviye-i mezburesinin şark ve kible cihetlerine iktiza ve icab zaruri olan su mahzenlerini dahi inşa edüp bizzat icad ve inşa eylediği karyesi ve inşa ve ihya eylediği zaviye-i mezburesinde ihtiyar-ı temekkün ve tavattun eden kutbül ârifin şeyh Ebülkâsım Gürkânî Zade Mevlâna Beyce Şeyh esseyyid Abdülgafur zadal-lahü taalâ fezailehu ibn-i mevlâna Muhammed ibn-i mevlâna Hamza ibn-i mevlâna kutbül âfak şeyh Ebülkâsım Gürkânî üstad şeyh-ül ulema il sofiyye kaddesallahü ervahehüm-ül aliyye mezrea-i mezbur Kayıtbay Sultan İncirpınarı nam mezreada mütemekkin olan sahib-ül hayrat velhasenat ve talib-üssadakat-i velmüberraat mumailiyh şeyh Ebülkâsım Gürkânî zade mevlâna Beyce şeyh zadal-lahü taalâ omrehu ve devletihu meclisi şer'i şerif-i Ahmedî ve mahfeli din-i hazret-i Muhammedî de lieclittescil velemril itmami vettekmil mütevellî nasb ve tâyin eylediği işbu rafi-ül küttab kutb-ül ârifin imam Kuduri Zade mevlâna esseyyid Ahmed şeyh-ül ulemail hanefiyye italallahü omrehu ve şerefehu ibn-i mevlâna Muhammed ibn-i mevlâna Ahmed ibn-i mevlâna kutb-ül ârifin ebül - Hüseyin imam Ahmed Elkuduri ibn-i Muhammed ibn-i Ahmed ibn-i Cafer ibn-i Hamedan-ıl Kuduri kaddesallahü taalâ ervahühüm-ül aliyye mumailiyh imam Kuduri Zade zadal-lahü taalâ fezailühu mahzarında bittav-i verrıza la bilikrah-ı vel-eza şöyle ikrar ve

itiraf eder ki Tarsusa tâbi Ulaş nahiyesinde vaki gerek Sahilinde gerek Yaylağında bulunan taht-ı tasarrufumda ve silk-i milk-i sariha-i meşruumda mün-selik olan arsalar ve arazilerimin hududu ve sınırları alâ haddetin alâ haddetin yegân yegân âtide tafsilen zikir ve beyan olunur. Mezrea-i mezbur Kayıtbay Sultan İncirpınarı nam mezrea dahilinde bulunan arazilerimin hududu bir taraftan Zeytunlu mezardan Caferliye giden tarik-i âmdır ve Yumrukilise ve Çanlıkuyu sınırı ve Dikikdeliktaş dahi yanında Döküktaş ve Çiriş tepesinden mürur eden dağ yolu ve Kaklıkgediği andan doğru hadd-i istikameti Zeyvebeyli karyesine müntehi olur salif-üz-zikr mezbur Zeytunlu mezardan garp tarafına doğru gelip giden yol gelerek garp tarafında yine mezbur Zeyvebeyliye müntehi olur işbu hudut ile mahdut Kayıtbay Sultan İncirpınarı mezreası ve Yaylağa gittiğimde ikametgâh eylediğim mahal ki mezrea-i Beycepınarı nam-ı diğer Yılanluca ve Bund Çayırı Kızılbığ nezdindedir ve Bund Çayırı ki yani Bund Çayırı Karagöl tabir olunur ve Çamlıdere ve Köklükepir ve tarik-i âm ye Sancartaş ki muazzam kayadır ve mezbur Sancarayanın kibleten cihetikehenden doğru Karatepe cebeli ve Göztaş hududu ile mahdut mezrea-i Beycepınarı ve yukarı Kızılbığ yaylaktır ve aşağı uzak çukur Kızılbığ ki otlak tabir olunur hasil-ı an-ıl galle iki bin akçe işbu mezreateyn-i mezbureteynin muhar-rer ve mastur hududu ve sınırları dahilinde bulunan arsalar ve arazilerimi salif-ül beyan temekkün ve tavattun eylediğim mezrea-i mezbur Kayıtbay Sultan İncirpınarı nam mezreada inşa ve ihya eylediğim zaviyeme evlâdiyet ve meşrutiyet olmak üzere arsalar ve arazi-i mahdude-i mezburelerimi bicümletit tevabı vellevahik ve kâffetil

hukuk velmerafik vakf-ı sahih-i şer'i ve habs-i sarîh-i mer'i ile vakf ve habsedüp şart ve tâyin ve tahsis eyledim şöyle ki evvelâ kendim libas-ı hayat ile mülâbis olduğum halde zaviye-i mezbureme kendim mütevellî ve zaviyedar olam bade ve-fatihî evlâd-ı zükûrum ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı zükûrumun batında ve derecede müsavi bulunan ve evlâd-ı zükûrumun içinden erşedi berveçh-i nısfîyyet mütevellî ve a'lem ve aslahiyette dahi müsavi bulunan evlâd-ı zükûrum kezalik zaviyeme zaviyedar olmağa meşruttur evlâd-ı zükûrum külliyyen badel inkıraz neuzü billâh-i Taalâ an kahril feyyaz evlâd-ı inasım mütevellîye ola ve evlâd-ı inasımın evlâd-ı zükûrunun batında ve derecede müsavi bulunan evlâd-ı zükûrum ve evlâd-ı zükûrumun evlâd-ı zükûrunun evlâd-ı evlâdımın içinden erşedi berveçh-i nısfîyyet mütevellî ve a'lem ve aslahiyette dahi müsavi bulunan evlâd-ı zükûrum kezalik zaviyeme zaviyedar olmağa meşruttur, badel inkıraz neuzü billâhî taalâ an kahril feyyaz evlâd-ı inasımın evlâd-ı inasımın batında ve derecede müsavi bulunan evlâd-ı zükûrum kezalik berminval-i meşruh zaviyeme mütevellî ve zaviyedar olmağa meşruttur. Sene besene hasılat-ı galle-i vakıf her neye ve her kaç kuruşa baliğ olursa iki bin akça yani hisse ve sehîm itibar olunarak taksim olunup mecmu' hasılat-ı galle-i vakıftan dokuz yüz akça tevliyet cihetine tâyin ve tahsis eyledim işbu dokuz yüz akça yani hisse ve sehîm vazife-i muayyeneden nısfını tevliyet cihetine mutasarrıf olan evlâtlarım ahzederler ve nısf-ı aherini dahi batında ve derecede müsavi ve mevcut bulunan zükûr ve inas evlâd-ı sairelerim meyanelerinde seviyyen taksim ederler ve yine dokuz yüz akça yani hisse ve sehîm dahi zaviyedarlık cihetine tâyin ve tahsis eyledim işbu zaviyedarlık ciheti vazife-i muayyenesini ancak zaviyedar olan evlâtlarım ahzedeler ve yine yüz akçayı dahi zaviye-i mezburemin mum ve zeyt masarifatı saire-i zaruriyesine sarfedeler ve baki kalan yüz akça hisseyi dahi halisan ve muhlisan hubb-ı fillâh ile kendime ittiba' ve iktida ve benim ile beraber keşt-ü

güzar ve seyhatı ihtiyar eden cemaatlarım her birerlerimizin olduklarımız bilâd ve kasaba ve kuralarımız ki içlerinden bazıları zikir ve beyan olunur G ü r k â n i ve B e y c e ş e h l ü ve A n d a k ve G ü m ü ş t e p e ve G ü n e y s u ve H o c a n e f e s ve A t a b a y ve T a z l a r ve I l g a y ve K a y i h h a n ve Y a k â ğ l ı ve C u m a i l i İ ş a n ı ve G ö n l a m ve K a y i h İ ş a n ve Ç a r v e d a r ve Ç e k i ş l e r ve S a r ı s a l u r ve F a r m e d i ve yarığından ve k a l t ve c e b a v a r ve tevabii nam mahal-ler havalisi ehalilerinden zaviye-i mezbureme vürud eden fukara-i seyyahin-i derişan üç gün it'am-ı taam olunmak üzere harc ve sarf edilmeğe meşrut eyledim de-yup farig anışsevağil vâkıf-ı mumaileyh mezreateyn-i mezbureteynin hudutları muharrer ve mastur olan bilcümle arsalar ve arazii mahdude-i mezburelerimi mütevellî mumaileyh İ m a m K u d u r i Z a d e Ş e y h - ü l u l e m a - i l h a n e f i y y e h a z r e t l e r i n e t e s l i m v e o l d a h i ş e r ' i ş e r i f e t e v f i k a n s a i r e v k a f m ü t e v e l l i l e r i g i b i v i c a h e n t a s d i k v e ş i f a h e n t a h k i k e d ü p k a b z v e t e s e l l ü m e y l e d i d e d i k t e g i b b e t t a s d ı k ı ş ş e r ' i v â k ı f - ı m u m a i l e y h c a n i b i v i f a k t a n s e m t - i ş i k a k a â z i m o l u p g e r ç i v a k ı f a r a z i h a z r e t - i i m a m ı a z a m v e h ü m a m - ı e f h a m k a t ı n d a s a h i h v e l â k i n g a y r - ı l â z ı m o l m a ğ l a v a k f - ı m e z k ũ r d a n r ü c u ' v e k e m a f i l e v v e l m i l k i m e i s t i r d a d m u r a d ı m d ı r d e d i k t e m ü t e v e l l i - i m u a m i l e y h İ m a m K u d u r i Z a d e c e v a b ı n d a s a v a b - ı h i t a b - ı m ü s t e t a b a ş u r u ' e d ü p h a z r e t - i i m a m - ı a z a m v e h ü m a m - ı e f h a m k a t ı n d a l ü z u m d a n â r i i s e i m a m e y n - i l h ü m a m e y n k a t l a r ı n d a l ü z u m d a n m ü f a r e k a t e t m e m e k l e a n l a r ı n k a v l - i ş e r i f l e r i ü z e r e v a k f - ı m e z k ũ r u n s ı h h a t v e l ü z u m u n a h ü k m - ü ş e r ' i t a l e b e d e r i m d e d i k t e h â k i m - i m u v a k k i - i k i t a p t u b a l e h u v e h ü s n e m e a b m e v l â n a m ü ş a r ũ n i l e y h h a z r e t l e r i t a r â f e y n i n d e l i l i n e n a z a r v e m e n n a e n l i l h a y r o l m a k t a n h a z e r e d ü p t a r a f ı h a y r a t - ı b e y a n v e s e b l - i m ü b e r r a t - ı a y â n i l e v a k ı f c a n i b i n i a h r a g ö r ũ p i m a m e y n - i h ü m a m e y n k a v l - i ş e r i f l e r i ü z e r e b i l c ü m l e h u d u t l a r ı m u h a r r e r v e m a s t u r o l a n a r s a l a r

ve arazi-i mahdude-i mezburelerin evvelâ vakfiyyetine ve saniyen cemi-i şurut ve kuyudunun sıhhat ve lüzumuna hükm-ü muhkem-i şer'i ve kaza-i mübrem-i mer'i edüp min baad vakf-ı mezkûr sahih ve lâzım olup nakz-u nakıza ve tebdil ve tağ-yine mecal muhal oldu. Bihaysü lâyubau velâyuhub-ü velâ yürhenü femen beddelehu badema semiahu feinnema ismuhu allelezine yübeddülûnehu innallahe semî-un alîm Tahriren filyevmil isneyn hamse ve işrine min şehri cemaziyel evvel lisene isna ve semanine ve seb'a mie minel hicretinnebeviyye M u h a m m e d ü l M u s t a f a viyye sallallahü taalâ aleyhi vesellem.

Ş u h u d ü l h â l —————

Kutbül ârifin imam F a k ı h E b ü l l e y s S e m e r k a n d i Z a d e M e v l â n a E ş ş e y h E s s e y y i d A b d u r r a h m a n S e m e r k a n d i z a d a l l a h ü t a a l â o m r e h u v e ş e r e f e h u i b n - i m e v l â n a M u h a m m e d i b n - i m e v l â n a N a s a r i b n - i m e v l â n a İ b r a h i m i b n - i m e v l â n a A b d u r r a h m a n i b n - i m e v l â n a M u h a m m e d i b n - i m e v l â n a i m a m ü l â r i f i n F a k ı h E b ü l l e y s N a s r S e m e r k a n d i i b n - i M u h a m m e d i b n - i İ b r a h i m - i s s e m e r k a n d i k a d d e s a l l a h ü t a a l â e r v a h e h ü m - ü l a l i y y e

Gavs-ül vasılın şeyh S ü h r e v e r d i z a d e m e v l â n a Ş e h a b ü d d i n ş e y h - ü l u l e m a z a d a l l a h ü t a a l â f e z a i l e h u i b n - i m e v l â n a İ b r a h i m i b n - i m e v l â n a A b d u l l a h i b n - i m e v l â n a ş e y h Ş e h a b ü d d i n S ü h r e v e r d i k a d d e s a l l a h ü t a a l â e r v a h e h ü m - ü l a l i y y e

A'lem-ül ulema-il mütebahreyn M u h y i d d i n z a d e f a z i l e t l ü f e h a m e t l ü İ b r a h i m E f e n d i i b n - i A b d u l l a h E f e n d i i b n - i H ü s e y i n E f e n d i

Fahr-ül ulemail muhakkikin H ü s a m ü d d i n Z a d e f a z i l e t l ü ş e r a f e t l ü ş e y h A b d ü l h a l i m E f e n d i i b n - i O s m a n E f e n d i i b n - i H ü s a m ü d d i n E f e n d i

ve biraderi faziletlü fekahetlü şeyh A b d u r r a h m a n E f e n d i v e d i ğ e r b i r a d e r i f a z i l e t l ü ş e y h A b d ü r r a u f E f e n d i

Sarı Bekir Efendi Zade faziletlü Abdülvehhab Efendi ve biraderi şeyh A b d u r r a h m a n E f e n d i

Şeyh-ül kurra faziletlü kerametlu Şeyh O s m a n E f e n d i i b n - i A b d ü r r a h i m E f e n d i i b n - i O s m a n E f e n d i

İmam zade faziletlu fekahetlü şeyh A b d ü l h a l i k E f e n d i i b n - i A b d u l l a h E f e n d i i b n - i H ü s e y i n E f e n d i

Turabi Zade faziletlü kerametlü Şeyh Harun Efendi ibni Abdülhadi Efendi ibni Harun Efendi Turabi şeyh halife-i nakşibendi

Ve biraderi faziletlü zehadetlü Şeyh H ü s e y i n E f e n d i

Kalaycı zade zehadetlü Şeyh Abdülgafur Efendi ibni Osman ibni Bekir Efendi Kayseriyevi

Hattat zade faziletlü H ü s e y i n E f e n d i i b n - i A b d ü l k a d i r E f e n d i i b n - i B e k i r E f e n d i

Ulema-i kiramdan faziletlü kerametlü Şeyh M a h m u d E f e n d i i b n - i M u s t a f a B e y z a d e i b n - i M u s t a f a A ğ a v e b i r a d e r i f a z i l e t l ü ş e y h O s m a n E f e n d i

Zeyve beyzade schavetlü A h m e d B e y i b n - i H ü s e y i n B e y i b n - i A b d u l l a h B e y v e b i r a d e r i l e t a f e t l ü İ b r a h i m B e y v e d i ğ e r b i r a d e r i H a l i l B e y

Zeyve beyzade Şeyh M e h m e d E f e n d i i b n - i B e k i r E f e n d i i b n - i A b d ü l k a a d i r E f e n d i v e b i r a d e r i A b d ü l c e l i l E f e n d i

Caferli Karyesi hanedanından H a s a n Z a d e r e ş a d e t l ü V e l i y -

Handwritten notes in Ottoman Turkish script, including several circular stamps and signatures. The text is dense and appears to be a collection of marginalia or a separate document related to the main text below.

تذکرہ اشخاص

الحمد لله الذي جعل العلم نوراً يضيء القلوب ويصل العلماء ورواقاً ينبأه واستقامت منه الامامة المحمديّة من في بدو وجودهم لاستخراج المسامحة اليه
 في السراء والشراء شهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له الذي هو خلق الظلام والظلمة واشهد ان محمداً عبده ورسوله الذي هو سيدنا واصفيانا
 وسيدنا الاتقيا والبر الذي تعالينا به وسلم وعلى اله واصحابه الابرار لان ذلك يوم افاض الله علينا من فضله ان الله يحب المتقين
 عباده العلماء ان الله عز وجل يحب الذين يتلون كتاب الله واذا قوا للصلاة وانفقوا مما رزقناهم سراً وعلانية يريدون بوجوههم اجرة يومئذ لا ينفون
 من فضل الله انهم فضلوا الذين يؤمنون بآيات الله وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا
 اصطفى من عباده من آمن بالله واليوم الآخر وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا
 في الارض الا مع شراة الله ثم نفي فيه اخرى فاذا هم قيام ينظرون واشرفنا الارض نبوت ربها ووضع الكتاب وجيهاً الذين آمنوا وهم الذين آمنوا وهم الذين آمنوا
 وهم الذين ظلمون ووقف كل نفس ما عملت وهو اعلم بالفعالين يومئذ لا يخفى عن احد ما كان يعمل ولا يخفى عن احد ما كان يعمل ولا يخفى عن احد ما كان يعمل
 فمن يعلى منكم يفضله ومن يعلى منكم يفضله ومن يعلى منكم يفضله ومن يعلى منكم يفضله ومن يعلى منكم يفضله ومن يعلى منكم يفضله ومن يعلى منكم يفضله
 هذا كتابنا ينطق عليك بكل ما عملت بالحق انما كنا نستنسخ ما كنتم تعملون والله منى السعوت وما في الارض ولقد رزقنا الذين آمنوا الكتاب
 من قبل فكلوا مما ارزقوا وان اتوا الى احدكم من قبلي فكلوا مما ارزقوا وان اتوا الى احدكم من قبلي فكلوا مما ارزقوا وان اتوا الى احدكم من قبلي فكلوا مما ارزقوا
 من قبل فكلوا مما ارزقوا وان اتوا الى احدكم من قبلي فكلوا مما ارزقوا وان اتوا الى احدكم من قبلي فكلوا مما ارزقوا وان اتوا الى احدكم من قبلي فكلوا مما ارزقوا
 نفس لم يجد له عنفاً صدق الله العظمى جبر اما بعد اشو كتاب حقاً طيبة فترحمه نيك شراباً وسنة وقوله انما ارسلنا
 باعثة وبأدى بوركته عن اصلي فته اهل البيت كلوا واستادهم شامخ عظمت اولادهم واولادهم واولادهم واولادهم واولادهم واولادهم واولادهم
 نبوتهم انتم صفة ما يه طرسوسه قد نزلت بحمله بين ساكنين من صاحب الخبر والحسن وطالب الصدقات والفقير في نظر
 العارفين امام قسري زاره مولانا الشيخ السيد عبد الله المصطفى زاده الله عمره وشرفه ابن مولانا السيد مصطفى ابن مولانا السيد يوسف
 ابن مولانا السيد محمد ابن مولانا قطب العارفين امام ابو القاسم عبد الله المصطفى زاده الله تعالى في سنة 1040 هـ في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام
 مولانا امام قسري زاره زاده الله تعالى في سنة 1040 هـ في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام
 ذهب وتعيون ايديكم في اشهر ربيع الثاني في سنة 1040 هـ في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام
 عبد الرحمن السمرقندي اطال الله تعالى عمره ابن مولانا محمد ابن مولانا ناصر ابن مولانا ابراهيم ابن مولانا عبد الرحمن ابن مولانا محمد ابو
 فقده ابو القاسم قسري زاره مولانا الشيخ السيد عبد الله المصطفى زاده الله تعالى في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام
 زاده الله تعالى في سنة 1040 هـ في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام
 مؤيد اليه امام قسري زاره مولانا الشيخ السيد عبد الله المصطفى زاده الله تعالى في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام
 ذلك نكس يارحمن انك كون اول محراب اولان وقفته بمول بهار ذلك كتاب السلي زياده اهم والتم اولان شر اطفال ن بعينه في سنة
 حسب الشريعة نسيان انبش اولاد بعد ان مذكور وقفته بمول بهار ذلك كتاب السلي زياده اهم والتم اولان شر اطفال ن بعينه في سنة
 ورازه في اتمامه واكمالها في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام في رجب الحرام

Res. 1 a — Vesikanın fotokopisi

بالا خانیست بی بی کورم سو مسافه سنده و اوست شهاب سنده کانی بوز بلی
 سیکه خنده مشتی بر بون عظیم در و بلاد و فخره کثیری محنته و محبتی بر روی که کاج
 و بر روی که کور بر کور بود مشایخ احوال ایلام مودف از من کسوره کوزک دم پتند
 ایچو زینت تصویب که عیشی قاشق مشق بر جیب دارد و باطله ایچو حقیقتی اندر
 اولوغاش شمشیر فلدر و کجی شخو لور کاج ایلام اور کین مسافه سنده ایچو خه بی بی
 برقم دیبر دیم خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 قشق برقم دیبر دیم خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 کورن صوفی خنده بر بیدر و در بر دیبر خنده لور کس مشق مشق و بی بی
 برقم دیبر دیم خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 دارد بر دیبر دیم خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 و دیبر دیم خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 شایره ایچو خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 بی کاشی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 در مشق مشق لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 همه ایچو خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 کورن صوفی خنده بر بیدر و در بر دیبر خنده لور کس مشق مشق و بی بی
 و بی بی خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 بر مشق مشق لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 چور و کیشق خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 و در و در ایچو خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 و در و در ایچو خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 مشق مشق و بی بی خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 مایه شاه ایچو خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 او کیشق مشق مشق و بی بی خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 و مشق مشق و بی بی خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 بلاد کور کاج نامور در دیبر دیم خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 خنده و بی بی خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی
 و بی بی خه بی بی خنده لور کس مشق مشق و بی بی خه بی بی و ز کوش بی

Res. 5 - Yerler hakkındaki fotokopi

Res. 7 - 1216 tarihli berat fotokopisi

يحيى

Handwritten text in Ottoman Turkish script, consisting of several lines. The text appears to be a form or a list of entries. Some legible words include "کتابخانه", "ردیف", "نمبر", "تاریخ", "محل", "موضوع", "تصنيف", "محرر", "مترجم".

دمی

دوستان دامادان در حق طاق کلبه
دعای سعادت
وردی: دیوان فارسی کتب مطبوعه انجمن معارف تبریز
کتابخانه معارف تبریز
تاریخ: ۱۳۰۲
محل: تبریز
موضوع: شعر
تصنيف: شعر
محرر: ...
مترجم: ...
ردیف: ...
نمبر: ...
تاریخ: ...
محل: ...
موضوع: ...
تصنيف: ...
محرر: ...
مترجم: ...
ردیف: ...
نمبر: ...
تاریخ: ...
محل: ...
موضوع: ...
تصنيف: ...
محرر: ...
مترجم: ...

Res. 6 — 1235 tarihli berat fotokopisi

yüddin Efendi ve birader
man Efendi ve diğer birader
rahim Ağa ve gayrimü
hazırın.

Evkafı hümayun hazine-i celilesine
mahsus Berat-ı şârih olmak için
verekadır.

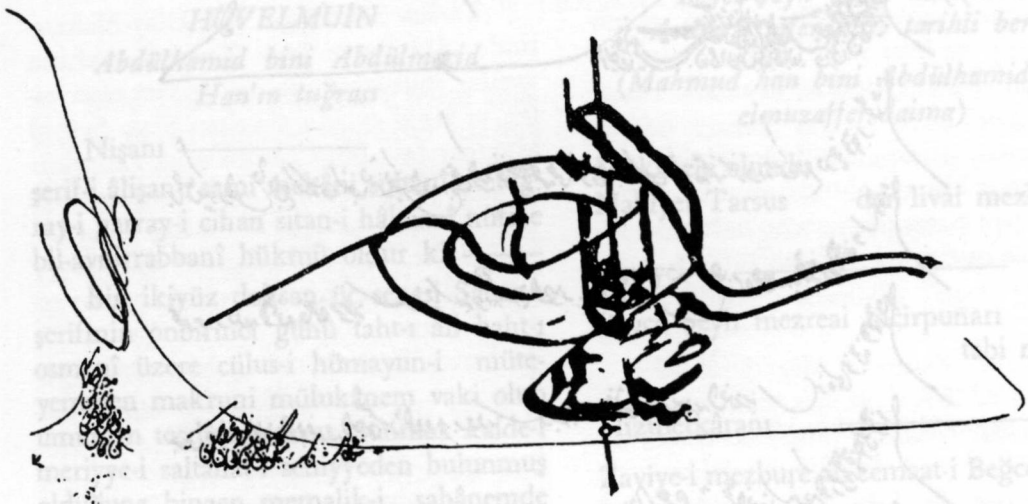
Handwritten notes in Ottoman Turkish script, likely a supplementary document or a specific clause related to the main text.

1301 tarihli berat

HÜVELMÜN

Abdülhamid bin Abdülmeid
Han is tuğra

Handwritten notes in Ottoman Turkish script, possibly a transcription or commentary on the main text.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely the beginning of the main body of the document.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the main body of the document.

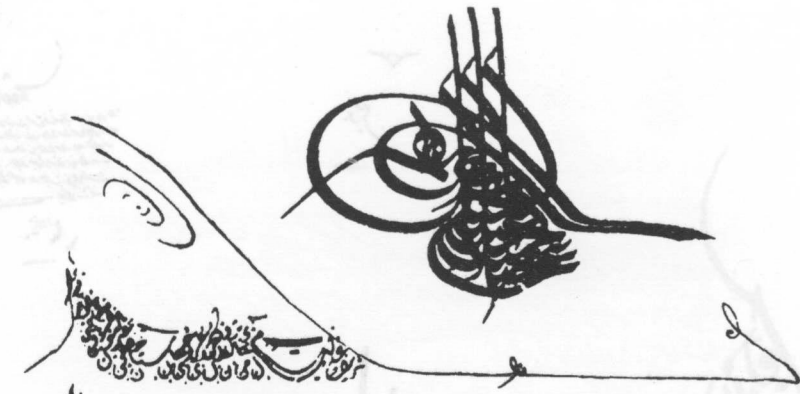
Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the main body of the document.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the main body of the document.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the main body of the document.

Handwritten signature or seal at the bottom left of the page.

Res. 7 — 1210 tarihli berat fotokopisi

بر این موقوفه جامع استی انجمن تربیت شده برای تحصیل علم و پرورش باطنی و جسمانی قریبه ۱۰۰ نفره میسر شده است و در این مورد
 مقبره بر روی زمین وقفی واقع شده است که در حدود ۱۰۰ متر مربع است و در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره
 جس فیضیه وقفه هم مدفونند (موقوفه من الله بر روی زمین خود بخود بنیاده و مساجد و از قبیل
 مسجدی که در این مقبره در حدود ۱۰۰ متر مربع است و در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره
 اخذ شده اند و در این مقبره مساجد و مدارس و کلاسها و کتبخانه و سایر اموری که در این مقبره
 بوده است تا به حال در این مقبره موجود است و در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره
 این مقبره است که در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره
 وقفه در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره
 وقفه در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره ۱۰۰ نفر مدفونند و در این مقبره

بر روی زمین وقفی
 ۱۱

yü d d i n E f e n d i ve biraderi O s -
m a n E f e n d i ve diğer biraderi İ b -
r a h i m A ğ a ve gayrihim minel
hazırın.

Evkafı hümayun hazine-i celilesine
mahsus Berat-ı âlişan yazılmak için
verekadır.

Yalnız On kuruştur.

10

*Beyce-Şeyh vakfı hakkında 14 şevval
1301 tarihli berat*

HÜVELMUİN

*Abdülhamid bini Abdülmecid
Han'ın tuğrası*

Nişanı

şerif-i âlişan-ı sami mekânî sultanî ve tuğ-
ray-i garray-i cihan sitan-i hâkaanî nüfize
bil-avnirrabbanî hükmü oldur ki

Bin ikiyüz doksan üç senesi Şaban-ı
şerifinin onbirinci günü taht-ı âli baht-ı
osmanî üzere cülus-i hümayun-i müte-
yemmen makruni mülukânem vaki olup
umumen teccidi berevat olunmak kaide-i
meriyye-i saltanat-i seniyyeden bulunmuş
olduğuna binaen memalik-i şahânemde
bulunan bilcümle hademe-i Evkaf ve sai-
reye canib-i hazine-i evkaf-ı hümayunum-
dan ita kılınmış olan berevat-i şerife ku-
yudile tatbik ve müamelât-ı aklâmiye-i sa-
iresi tetkik olunarak muceblerince eshabı
yedlerine tecciden berevat-i âlişanımın
itası lüzumu sâdır olan ferman-ı âlişanım
iktizasından görünmüş olmağla lieclittec-
did takdim kılınan berevat-i şerife-i mez-
kûreden Nezaret-i evkaf-ı hümayun-i mü-
luknâme mülhak evkaftan Tarsus Sanca-
ğına tabi Ulaş nahiyesinde vaki Beyce
Şeyh Zaviyesi vakfının vazife-i muayye-
ne ile bervech-i meşruta tevliyet ciheti bin
ikiyüz ellisekiz senesi Zilhiccesinin üçün-
cü günü tarihile uhdelerinde olduğu kay-
den tebeyyün eden evlâd-i vâkıftan işbu
rafian-ı tevkî-i refiüştan-i hâkaani essey-
yid Mustafa ve esseyyid Hamza ziyde
kadrühüma ya tecciden bu berat-ı hüma-
yunumu verdim ve buyurdum ki muma-
ileyhima salifüzzikir tevliyet cihetine va-
zife-i muayyenesile evlâdiyet ve meşruti-
yet üzere mutasarrıf olalar tahriren fil-
yevmirrabi-i aşere min şehri Şevval-i şe-
rif sene ihda ve selase mie ve elf.

Bimekam-ı Kostanta-
taniyetilmahmiyye

*Beyce-Şeyh vakfı hakkında
Avahir-i safer 1235 tarihli berat*

*(Mahmud han bini Abdülhamid han
elmuzaffer daima)*

Mukabele olundu

Nahiyei Tarsus der livai mezbur

Zaviyei

Beyce Şeyh mezreai İncirpunarı
tabi mezbur

Hizmetkâranı

Zaviye-i mezbure an cemaat-i Beğçeşeyhlu

Rahmi

Mahmud veledi

Abdi halife

Halil veledi

Kaygal

Ali veledi

Nasuh

Mehmet veledi

Mehmet

Mehmet veledi

O

Bayezid veledi

Halil

Mezreai

Yenicapunarı namıdiğer Yılanluca ve
Bund çayırı der nezdi Kızılbağ der yay-
lak tabi Tarsus.

Hasıl anilgalle

2000

Resmi

Otlak ve yaylak ve resmi tapuyi zemin
ve âdet-i Deştibanî

Mezrea-i mezbure Kayitbay sultan
İncirpunarı nam mezreada mütemekkin
olan Beyce şeyh nam azizin Zaviyesine
vakfeylemiş ol zeman bu zeman gelince
zaviye-i mezbureye tasarruf olunmuş
haliyen kitabet olundukta mezbur zaviye-
nin kadimden tasarrufunda bulunup elle-
rinde merhum sultan Selim han hazretle-

rinden ve dahi Padişahımız eazzellahü ensarehu hazretlerinden berat-ı hümayunları ve huccet-i şer'iyeleri vardır emma defter-i atikte yazılmayup haric kaldığın pâye-i serir-i âlaya arz olundukta geru zaviye-i mezbureye vakıf olunması ferman olunmağın defter-i cedide kayıd olundu bermuceb-i emr-i şerif elvaki fi 12 şehr-i Ramazanülmübarek sene 949 deyu tarih beyan etmeğın zıkr olunan azizin oğlu olup ve bazı muaf oğulları mevcut olmağın defter-i cedide kemakân vakıf kayd olundu.

Suret-i defter-i cedid-i mufassal-i sultani budur ki nakl olundu tahriren fi evahır-i şehr-i Saferülhayr sene hamse ve selasine ve mieteyn ve elf.

«Mühür»
Abdürrahim
Muhıb

Beyce-Şeyh vakfı hakkında 1210 tarihli berat

Nişan-ı Hümayun Yazıla ki

Tarsus Sancağına tâbi Ulaş Nahiyesinde vâki Beyce Şeyh Zaviyesi vakfının vazife-i muayyene ile zaviyedarı olan aslah ve erşed evlâd-ı vâkıftan Şeyh Seyyid Mehmet fevt olup zaviyedarlık mezkûr mahlûl olmakla yine aslah erşed evlâd-ı vâkıftan diğeri Esseyyid Mehmet Halifeye tevcih ve yedine beratı âlişan ihsan buyurulmak ricasına Tarsus Nâibi İmam Zade Mehmet Efendi arz etmekle ilâm olunduğu üzere öldüğü sahih ise şartile tevcih olunmak babında bin iki yüz on senesi Şevvalinin altıncı günü sadır olan ruusu hümayun mucibince berat-ı âlişan yazılmak için işbu tezkere verildi.

Tahriren fittarih Receb (Mühür)
Rabbiyesir
Esseyyid Mustafa

Hüvelmuin

TUĞRA: Selim Bin-i Mustafa Han
Elmuzaffer Daima

Nişan-ı Şerif-i âlişan sami-i mekân Sultan ve tuğray-ı garrayı cihan Sitan Hakani nüfize bil-avnirabbani hükmü oldur ki -

Tarsus Sancağına tâbi Ulaş Nahiyesinde vâki Beyce Şeyh Zaviyesi vakfının vazife-i muayyene ile zaviyedarı olan aslah ve erşed evlâd-ı vâkıftan Şeyh Seyyid Mehmet fevt olup zaviyedarlık-ı mezkûr mahlûl olmakla yine aslah erşed evlâd-ı vâkıftan işbu rafii tevki-ı refiüş-üan-ı hakanî diğeri Esseyyid Mehmet Halife ziyde salâhaya tevcih olunup yedinde berat-ı şerif-i âlişanım verilmek ricasına Tarsus Nâibi İmam Zade Mevlâna Mehmet Ziyde ilmühuya arzetmek ilâm olunduğu üzere öldüğü sahih ise şartile tevcih olunmak fermanım olmağın hakkında mezid-i inayet-i padişahanem zuhura getirüp bin ikiyüz on senesi Şevvalinin altıncı günü tarihile müverrah verilen ruus-i hümayun mucibince bu berat-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki mezbur diğeri Esseyyid Mehmet Halife ziyde salâha varup müteveffay-ı merkume yerine vakf-ı mezburun zaviyedarı olup eday-ı hizmet eyledikten sonra bundan evvel vazife-i muayyene ile zaviyedar olanlarına tevcih ile mutasarrıf olagelmışler ise merkum dahi ol veçhile vazife-i muayyenesin evkafı mezbur mahsulünden mütevellisi olanlar yedinden alup mutasarrıf ola şöyle bileler alâmeti şerife itimad kılalar. Tahriren fil-yevmissani aşer şevval sene aşer ve mieteyn ve elf 12 Şevval 1210.

Bimakam-ı Konstantaniyye
Elmahmiyye

15 VE 16. ASIRLARDA EYÂLET-İ RÛM

TAYYİB GÖKBİLGİN

Rum kelimesi memleket, bölge anlamında Roma İmparatorluğunun hakimiyetini telmihan, bâzan bütün Anadolu'ya, XV. ve XVI. asırlarda ise daha küçük ve muayyen bir mıntakaya delâlet ediyordu. Bu coğrafî ıstılahın kullanılış yerlerini XIV. asır sonlarından itibaren kroniklerimizde takip ettiğimiz zaman görürüz ki, Rûm, Memleket-i Rûm münhasıran Sivas, Tokat ve Amasya bölgesini işaret ve tayin etmekte idi. Meselâ Neşrî, Kadı Burhaneddin'in hükûmet tesisinden bahsederken «Sivas'ta bir sûretle emîr olub Rûm'u bilküllüye kabza-i tasarrufunda kılmıştı», Yıldırım Bayezid'in bu havaliyi zaptetmesi münasebeti ile de «Muhassal Hünkâr Sivas ve Tokat'ı ve Amasya'yı fethedip, bilküllüye mecmu-u Rûm'u taht-ı hükûmete getirdi» demektedir. Âşık Paşa-zâde Erzurum ve Erzincan'ı zikrettiği halde, Kara Yusuf oğlu İskender'in «Rûm'a gelip Kazova'ya» indiğini söylemekle Tokat'ı, başka bir vesileyle Kara Yölüğün oğlunun Rûm'a gelip Elvan Çelebi tekkesine konduğunu bildirmekle de Amasya'yı, yâni bu tekkenin bulunduğu Mecitözü'yü Vilâyet-i Rûm olarak anlatmak istemiştir. Bu mıntukada köylülerin bugün bile, eskiden mevcut olup da sonradan ortadan kalkmış bulunan, civarlarındaki köy yerlerinden, Ören'lerden «Rumluk» diye bahsetmeleri, bu havalinin eski sâkinlerine göre adlandırıldıkları ve bunun hâlâ bu şekilde yaşadığı hakkında bize bir fikir vermektedir.

Son asırlara kadar bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun saltanat devri boyunca Rûm eyâletinin çekirdeği ve esası olan Sivas-Tokat-Amasya bölgesi Rûm kelimesinin coğrafî bir ıstılah olarak öteden

beri zaman zaman Anadolu'nun daha geniş bir kısmını iklim-i Rûm, Memleket-i Rûm gibi ifade ve tazammun etmesinden dolayı bir ayırma yapılarak çok defa «Rûmiye-i sugrâ» adını taşımış ve bu mıntaka idarî bir teşkilât olarak taazzuv edince de «Eyâlet-i Rûmiye-i Sugrâ» diye tanınmıştır.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti kuruluş devrinde sancak teşkilâtının üstünde askerî bir birlik olarak evvelâ Rumeli ve Anadolu Eyâletleri, hemen onu takiben de Ertena ve Kadı Burhaneddin Hükûmetlerinden sonra Osmanlılara geçen bu bölgede Rûmiye-i Sugrâ Eyâleti teşekkül etmişti. Bu eyâletin başlangıçta, yâni XV. asrın birinci yarısında teşkilâtının biraz vuzuhsuz ve gayr-ı müstakar olduğu düşünülebilir. Fetret Devri'nde ve Çelebi Sultan Mehmet zamanında, bahsettiğimiz bu belli-başlı şehirlerin, başka başka kuvvetli ve nüfuzlu beylerin, ailelerin idare ve tasarrufunda olup tam ve mütecanis bir birlik halinde henüz gelişmediği bir kısım tarihî vak'alardan anlaşılmaktadır. Ancak bu asrın birinci yarısından başlayarak bir şehzâde sancağı şeklinde mümtaz bir vaziyet alan Amasya, Rûm Vilâyeti'nin merkezi mesabesinde ve Rûm Beylerbeyisi burada oturmaktadır. Nitekim Âşık Paşa-zâde Murad II devrinde Rum Beylerbeyisi Hızır Ağa'dan bahsetmektedir ki, bu zat Fatih Sultan Mehmet'in evlenmesi münasebetiyle Dulkadir oğlu Süleyman Bey'e gönderilen Amasya Beyi idi ve bu kronikimizin Rum âyanları dediği Amasya eşrafının hatunlarını Maraş'a görücülüğe götürmüştü.

Murad II. nin saltanatı sonlarına doğru Rûm Vilâyeti, artık bu devirde iyice

İmparatorluğa bağlanan Cânîk ve Çorum Bölgelerini de içine almak sûretiyle genişledi. Daha sonra da buna Karahisar-ı Şarkî havalisi eklendi. Maamafih XVI. asır başlarına ait bir kısım tahrir defterleri Rûm Eyâleti'ni, Çorum ve Bozok havalisini hariç tutarak, beş livâdan mürekkep göstermekte, Tokat ile Sivas'ı aynı sancak dahilinde, kezâ Sonisa-Niksar'ı tek bir sancak halinde, diğerlerini de Amasya, Cânîk, Karahisar-ı Hasan Draz yâni Karahisar-ı Şarkî olarak bildirmektedir, buna Vilâyet-i Rûm-ı Kadîm demek, yâni XV. asırda mevcut olan eyâlet taksimatını anlatmaktadır. O zaman bt beş sancakta 28 kazâ (kadılık bölgesi) bulunuyordu. Sonra Şafavîler ve Memlûkler ile savaşımlardan elde edilen yerlerle evvelce Fatih zamanında feth edildiği halde o vakte kadar adeta müstakîl bir sancak halinde idare olunan Trabzon'un da ilâvesiyle, on livâdan mürekkep bir eyâlet halini almıştı. «Vilâyet-i Rûm-ı hâdis» diye tahrir defterlerinde tavsif edilen, muahhar sancaklar, sekiz kadılık halinde Kemah, üç kazâdan ibaret bulunan Bayburt, yine üç kazâdan ibaret Gerger, Kâhta ile birlikte Malatya, nihayet iki kadılık muntakası halinde Divriği ve Darende livâları idi.

Çorum ve Bozok livâlarının ne «kadîm», ne «hâdis» Rûm eyâletinde gösterilmemiş olmaları, sadece bu fihristini nakl ettiğimiz, 921 tarihli tahrir eât bir hususiyet olsa gerektir ve bu İl yazıcısının her hangi bir sebep ve mecbûriyet tahtında bunu böylece şemalandırmış olmasındandır. Yoksa daha XV. asır tahrirlerinde bile aşağıda işaret ettiğimiz veçhile bu bölgeler bu eyâlet statüsünde yer almış ve öylece kaydedilmişlerdir. Bu idarî taksimat hemen hemen XVI. asır boyunca devam etmiş, fakat, Trabzon ile Malatya gibi birbirlerinden çok uzak yerlerin aynı eyâlete bağlanması bittabi tatbikatta ve pratik bakımdan pek çok güçlüğü doğuracağı cihetle, sonradan bu sancaklar başka türlü bir idarî taksimat altına alınmışlardır ki, Malatya ve tevâbii yeniden teşekkül eden *Dulqadır* Eyâleti livâlarından olmuş, Karahisar-ı Şarkî, Kemah,

Bayburt, yine muahharen teşkil olunan Erzurum Eyâletine bağlanmış ve XVI. asır sonlarından itibaren Trabzon livâsı da Batum ve Gönve sancakları ile birlikte ayrı bir eyâlet vücûda getirmişlerdir. Bunun hudutları, eskiden olduğu gibi, yine Rûm eyâleti sınırları içinde kalmış olan Cânîk livâsı'na kadar uzanan bütün Doğu Karadeniz sahillerini ihtiva etmekteydi. Esasen bir livânın mücâvir beylerbeyiliklerden birine bağlı olması veya ondan ayrılması vaziyetin icaplarına göre değişmekte ve o sûretle ayarlanmaktaydı. Bunun tipik bir misalini, 967 (1559) tarihinde, Malatya ve Bozok sancaklarının eskiden beri Rûm Beylerbeyiliği'ne tâbi iken bu sırada vâki bir hizmet yani bir sefer dolayısıyla *Dulqadır* eyâletine bağlandığı (Mühimme Defteri'nin ifadesi ile «senün üzerine eşmek emrolunmuştur»), fakat sonra bu mesele hall olunca tekrar Rûm Beylerbeyiliği'ne ilhak edildiği yolunda *Dulqadır* Beylerbeyiliği'ne gönderilen emirde görüyoruz. Bununla beraber Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarının 970 tarihinde kat'î bir şekilde Rûm Beylerbeyiliği'nden ayrılıp diğer Beylerbeyliklere ilhak olunduğu ve bu yüzden berat ve mektuplardan resmî olarak hâsıl bağlanan gelirin azalmasını vesile yaparak Rûm Beylerbeyi Hasan Paşa'nın Divan'a bu yolda bir müracaatta bulunduğunu biliyoruz. Aynı suretle bir livâ dahilinde görülen ve o şekilde tahrir edilen kazâ, nahiye, divân, cemâat gibi idarî, askerî, kazâî veya etnik taksimatın başka bir tarihte az çok değiştiği veyâ bu türlü taksimatın ve bölünmüş parçaların başka suretlerle ifade edildiği, yahut da diğer bölgelerin içinde veya onlarla birlikte mütalâa olunduğu vâkidir. Bu hususta Rûm Eyâleti'ne âit mevcut en eski tahrir defterlerini incelemek ve bunları mukayese etmekle bu vâkiayı tesbit mümkün olmaktadır. Nitekim, Fâtih Sultan Mehmet'in ilk senelerinde yapılmış olan ve çift بناك bennâk بناك kanununun tâdilini hedef tuttuğunu beyân eden Tokat vilâyeti tâbileri, buraya mülhak ve muzâf olan

(ولایت توقات مع توابع ولواحقه ومضافاته)

mintakası yukarıda zikrettiğimiz çeşitli idarî, kazâî veyâ etnik taksimatı bize aktettirmektedir. Burada «Vilâyet-i Tokat» tabirini bu tarihte yani 859 (1455) de Amasya'yı hariç tutan fakat Sivas'ı ihtiva eden bir sancak ve Rûm Eyâleti'nin başlıca livâsı şeklinde anlamak lâzımdır. Öyle görünüyor ki, bu tahrir defterinin dışında kalan diğer Rûm Eyâleti bölgeleri, Amasya, Cânîk, Niksar, Osmancık ve saire gibi yerler bir ve iki sancak halinde ayrıca yazılmış ve hepsi birden Rûm Eyâletini teşkil etmişti. Şimdi 859 tahririni incelediğimiz zaman gördüğümüz manzara şudur: Tokat'a bağlı irili ufaklı bölgeler için nâhiye, divân, vilâyet, cemâat olmak üzere dört türlü taksimat istilâhı kullanılmaktadır. Tokat, Turhal, Sivas, Zile gibi yerler nâhiye olarak deftere geçmiş, fakat, bu sûretle tesmiye edilenler arasına Cincife حجفة Erkilet ارکلت Gelmuğad کلماد Komanat قومانات (bugünkü Gömenek köyü, Antikite'deki Comana Pontica), Hüseyin-ova (Alaca), Yıldız (Yıldızeli), Tozanlu توزانلو (bugünkü Tozanlı nâhiyesi) gibi yerler işe «vilâyet» olarak gösterilmişlerdir. Şüphesiz ki, buradaki «vilâyet-i Komanat» veyâ «vilâyet-i Yıldız» v.s. tâbirleri «vilâyet-i Tokat» gibi telâkki olunamazlar. Yâni beriki bir sancak birliğini, hattâ, daha fazlasını işaret ettiği halde ötekiler, bize göre, dar, küçük ve münferit birer bölgeyi kapladıkları halde, ya başlarında idârî veya askerî bir vazifeli bulunmasından, yâni başlı başına bir zeâmet veya timar mintakası olmasından dolayı, yahut da sonradan yazılmış bulduklarından ötürü bu tesmiye şeklini almışlardır. Selim II devrinde dahi Trabzon livâsına bağlı yerler ya bir kazâ, ya bir nâhiye olarak gösterildikleri halde, Arhavi'ye bağlı bazı küçük yerlerin (Yagubiyet ياغوبيت ve İskele) birer vilâyet yazılması ve yanlarında da «hâriç ez defter yafte şüd» izahatının görülmesi bizi bu kanaate sevk etmektedir.

Üçüncü istilâh divân taksimatıdır ki, bu bir kısım köylerin bir arada ve mâruf bir merkez etrafında idârî ve kazâî bir birlik olarak mütalâa edildiği ve muay-

yen bir nahiyeye tâbi gösterildiği manâsı çıkmaktadır. Anadolu Eyâleti'nde çok daha muahhar devirlerde bile yedi divân kazâsı, on iki divân kadılığı buna misaldir. 859 tarihinde ise bahis mevzuu mintakada Kazâbâd کازاباد ve Venk ونک adlı yerlerin (birincisi bugünkü Kazova yâni Pazar nâhiyesi, diğeri de bugünkü Almus kazasına bağlı Fenk köyü) divân olarak ve Tokat nahiyesine bağlı gösterildiklerini görüyoruz (Divân-ı Kazâbâd tâbi-i Tokat, Divân-ı Venk tâbi-i mezbûr). Maamafih XV. asır sonlarında artık bu gibi küçük bölgeler için de Vilâyet ve Divân yerine nâhiye taksimatı kullanılmış, ancak 859 da cemaat taksimatı istilâhı ile bildirilen Turhal Yürükleri Cemaatı, 890 sıralarında da (etrâk-i Turhal) olarak etnik ve idârî özelliği mahfuz tutulmuş, ayrıca bu tarihte eyâlet içerisine Emir Seyitler, İnallû gibi cemaatler, etrâk-i Sivas, etrâk-i Büzürk gibi ayrı etnik birlikler de ithal edilmiştir.

Filhakika bu, Bayezid II devrinin başlarına ait olan defterde bâzı vilâyet-i Rûm'u tahrir ettiğini bildiren tahrir-emini Taceddin ve kâtip Muhiddin, bir evvelki Umur Bey defterinden ayrılarak onun tasnif ve taksimat şeklini değiştirmiş, muhtelif mahalleleri ayrı ve müstakil birer birlik halinde mütalâa etmek cihetini iltizam eylemiştir. Meselâ, Umur Bey'in Meşhed-âbâd مشهد اباد ve İcacı اجاجي 'yi (bugünkü Zile'ye ve Mecitözü'ne bağlı nahiyeye ve köyler) tek bir nahiyeye yazdırmasına mukabil, Taceddin Bey bunları ayrı nahiyeler gibi göstermiş, bundan başka (Yeni müslüman) ی, (Kızıl-Kümbet) ve (Mecitözü)yü yeni birer nahiyeye gibi bunlar arasına ithal etmiş, diğer taraftan Zile şehrini nahiyelerinden ayrı olarak fakat, Sivas nahiyesini şehri ve hattâ Havik هاوئک (bugünkü Hafik) ve Harkün خرکون (bugünkü Zara kazasının Beypınar nahiyesindeki eski Hargün) köyü ile birlikte, Kazâbâd'ı Ezine Pazarı (bugünkü Pazar nahiyesi) ile beraber olmak üzere farklı bir taksimata tâbi tutmuştur.

XV. asır Rûm Eyâleti tahrirlerinde idârî taksimat olarak kazâ istilâhı geç-

memekte ve şüphesiz ki bu hal, buralarda kadı bulunmamasından değil, ancak nefsi şehir ile köyler ve nahiyelerin belirtilmesinin kâfi görülmesinden ve kazâ mefhumundan ziyade livâ ve seraskerlik ve zeâmet mintakasının pratik bakımdan ihtiyaca daha çok tekabül etmesinden ileri gelmiş olabilirdi. Bununla beraber, XVI. asır başlarından itibaren idârî ve kazaî bir taksimat halinde kazâ tabirinin umumî şekilde kullanıldığı ve bölge il tahrirlerinde bu ünitenin daha fazla göz önünde bulundurulduğu söylenebilir. Nitekim bu devirde Rûm Vilâyeti idârî ve hattâ malî taksimat olarak kazalara bölünmekte ve ondan sonra bu kazalar muhtelif nahiyelere ayrılarak daha derli toplu bir statüye bağlanmaktadır. Meselâ 926 tarihini taşıyan «Mücmel-i mahsûlât-ı reâyây-ı Rûm» tahriri bu vilâyeteki yerlerden on birini kazâ halinde teker teker ele almış, bunlar arasında livâ taksimatını ikinci plânda tutmuştur. Hadd-i zâtında birer sancak itibar olunan Karahisar-ı Şarkî, Niksar ve Sonisa gibi yerlere de idârî, malî bakımlardan birinci derecede bir ünite vasfı tanınmıştır. Bu tahriri yapan Mehmet bin İbrahim adlı tahrir eminine göre, bu eyâletin belli başlı saydığı bu on bir kazâ şunlardır : Sivas, Tokat, Zile, Turhal, Karahisar-ı Şarkî, Koyluhisar, Bayramlı (yani bugünkü Ordu mintakası), Sonisa (Taşova), Niksar, Artıkâbâd, Kırşehir. Bunlar arasında meselâ Tokat kazâsı evvelce buraya bağlılığı sarih bir şekilde belirtilmeyen şu veya bu türlü birer idârî istülahla gösterilmiş bütün mücavir mahalleri (Cincife, Venk, Komanat, Kâfirni, Gelmugad, Tozanlu, Yıldız, Kazabâd) birer nahiyeye olarak ihtiva ediyordu. Zile kazâsı ise bugün kısmen Çorum ve Yozgad vilâyetlerine tâbi olan tarihî yerleri (Halk-ıhas, Yeni müslüman, Meşhedâbâd, Icacı, Özü-Kavağı, Kuş-taş nâm-ı diğer Üç-taş, Karahisar-ı Behramşah, Kızıl-Kümbet, Hüseyin-âbâd) kendi kadılığına bağlı birer nahiyeye olarak toplamaktaydı. Buna mukabil Mecitözünün Kızıl-Kümbet'ten ayrılarak Turhal kazâsı içinde mütalâa edildiğini görüyoruz. Bu misalleri çoğaltmak kabildir. Ke-

zâ yine bu devirde, bu eyâletin bir sancağını teşkil eden Trabzon'da, XV. asır idarî taksimatının aksine, evvelâ kazâlar, bundan sonra nahiyeye ve diğer taksimat halinde mütalâa ve tahrir edilmişti ki, bunlar da Trabzon, Rize, Atina, Arhavi, Of, Hemşin, Körtün, Torul kazâları idi. Her birinin muhtelif nahiyeleri ve vilâyet tabir edilen ve bir zeâmet mintakasına tekabül eyleyen bölgeleri, kaleleri mevcuttu.

Cânîk Livâsı, Malatya sancağı ve diğerleri de bu sûretle yazılmış, askerî, idârî, mâlî taksimat da bu türlü bir tasnife tâbi tutulmuşlardı. Zâten bu tarihlerdeki Rûm Eyâleti statülerini bize tanıtan tahrir defterleri, güdülen maksat ve gaye göz önünde bulundurularak, idâre, askerlik, maliye adamlarına görevlerinde sıhatli ve hukûkî iş yapabilmelerini sağlamak maksadı ile hazırlandıkları cihetle mücmel veya mufassal, dirlikler (haslar, zeâmet, timar ve mâlikâneler) veya vakıflarını bildiren, seraskerlik bölgeleri tayin ve mükelleflerini tesbit eden defterler birer ana rehber kitapları idi ve çok defa içlerinde münderiç kanunnâmeleri vasıtasıyla vazifelerinde ilgililere ışık tutan ve yol gösteren düsturlardı ve her biri de birinci plânda anlaşılması, açıklanması istenen hususları belirtmekte idi. Bu cümleden olmak üzere, zamanla bu eyâlet hudutları içinden yeniden tesbit edilen veya eskiden şu veya bu sebeple unutulmuş olan yahut da lüzum görülerek ilhak edilen cemâatlerin ve muhtelif nâhiyelerin ihdas ve böylece tahrir edildikleri olurdu. Meselâ, XV. asır ikinci yarısında Yeni-İl namıyla teşekkül eden ve Rûm Eyâleti'ne ilhak edilen bir kazâyı mücaviri bulunan Güğercinlik, Alacahan, Gürün, Aşudi nahiyeleri ile birlikte ve kanunnâmesi ile beliren ihtiyaç üzerine ayrı bir şekilde statü kazanmış olarak görüyoruz ki, bu hâli, bu eyâletin bu asırlarda geçirdiği değişiklikler bakımından enteresan bir vakıa olarak kabu letmek lâzımdır.

Rûm Eyâletinin askerî statüsü şöyle özetlenebilir: Beylerbeyi idaresinde yukarıda saydığımız sancaklar için birer mîr-

livâ, her sancakta müteaddit serasker ve yine askerî bir şahsiyet olan zaîm, bunlara bağlı erbab-ı timar, kalelerde ise dizdar, kethüdâ ve mustahfızlar askerî kadroyu teşkil ediyordu. Mühim yerlerin sancak beyinden başka seraskeri de mevcuttu. Sivas ve Trabzon bu gibi yerlerdi. Trabzon'daki serasker, XV. asır başlarında, mîralay rütbesinde idi. Sancak beyine mîralay tesmiye edildiği de vâki idi, İskender Bey gibi. Halbuki seraskerler çok defa ya bir zaîm veya alelâde bir timarlı idi.

Fatih devrinde Rûm Eyâleti'nin bir kısmında mevcut seraskerliklerin şöyle dağıtıldığı görülmektedir: Amasya müstakil bir seraskerlik bölgesi sayıldığı halde Tokat, Yıldız ve Tozanlı ile birlikte tek bir seraskerlik, Gâvurni (Kâkirni, şimdiki Almus), Osmancık, Cirimli mâ Karahisar (Çorum, Karahisar-ı Behramşah yâni bugünkü Kara Mağara nahiyesi), İskilip ayrı birer seraskerlik itibar olunmuştu. Yavuz Sultan Selim devrinde Trabzon livasında hemen her nahiyede, meselâ Trabzon kazâsına bağlı Sürmene ve Maçka nahiyelerinde, Yomru'da birer serasker bulunmakta idi ve her biri muhtelif yerlerde ve büyüklükte serbest timarlara sahipti. Kezâ Of, Rize, Torul dahi bu gibi yerlerdi ve buralarda seraskerlik yapmak üzere timarlar verilmişti. Bâzan bir dizdara mülkiyet sûretiyle bir yerin verildiği de olurdu. Şu kayıt bu hususta bize bir fikir vermektedir. «Bağçe-i orta hisar der nefsi Rize ber müceb-i hüccet-i emin-i Trabzon der tasarruf-ı Mehmed ağa bin İlyas dizdar-ı kale-i Rize ber vech-i mülkiyet mutasarrıf olub, öşür ve rüsûm taleb olunmaya».

Eyâletteki kalelere gelince, kadîm Rûm Vilâyetinde XV. asırda şu kaleler görünmektedir: Padişah ve Şehzâde sancağında Hargün, Medeş (o zamanki Kâfirni, bugünkü Almus mintakasında), Tokat, Tozanlı (Tozanlı nahiyesinde), Amasya, Turhal, İskilip, Osmancık, Ceamle ve Karahisar-ı Demürlü (Çorum mintakasında); Cânîk livâsında Samsun ve Ünye; Karahisar-ı Şarkî'de beş kale. Hâdis Rûm Vilâyetinde Trabzon sancağında Trabzon, Akçakale (Akça âbâd'da),

Rize, Aşağı ve yukarı Hemşin kaleleri, Arhavi, Kise, Çaniça (Gümüşhâne), Köyas, Tirebolu, Giresun, Görele kaleleri mevcuttu. Bunların içinde meselâ Akçakale gibi tamamen hâli bulunan olduğu ve Tirebolu'da eski bir kalenin mevcudiyeti anlaşıldığı gibi, çok az muhafızı bulunan veya kalabalık bir kıt'a halinde mürettebatı olanlar da vardı. Tokat, Sivas, Trabzon kaleleri bu türlü olanlardır. Her kalenin erleri, vazifelileri o sancak dahilinde timarlar almaktadır. Fakat mustahfız sayılarak diğer timarlı sipahîden ayrılmaktaydı. Bu hususta bir fikir vermek üzere Yavuz Sultan Selim devrinde, Cânîk, Karahisar-ı Şarkî ve Trabzon mintakalarından mürekkep Rûm Eyâleti'nin üç livâsında 17 zaim ve 1167 sipahiye -ki bunlardan 371 i berât-ı hümmâyün ve 795 i beylerbeyi beratı ile timarlarına tasarruf ediyorlardı- mukabil 14 dizdar, 14 kethüdâ, 491 mustahfız bulunduğunu zikretmekle yetineceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet ve idâre hayatında arazi ve nüfus tahrirlerinin ne derecede büyük bir ehemmiyet taşıdığı ve bu tahrirler vasıtası ile bugün elde ettiğimiz bilginin enginliği, teferruatı malûmdur. O zaman bütün teşkilât kademelerine vazifelerinde ıstık tutan, aynı zamanda herkese hak ve vecibelerini kesin bir şekilde hatırlatan bu defterlerden Rûm Eyâletinin XV. ve XVI. asırlardaki statüsünü, varlığını, canlı ve cansız bütün mevcûdiyetini, zenginliklerini ve her türlü özelliklerini öğrenebiliyoruz. Şöyle ki, Yavuz Sultan Selim devrinde tahrir ve tesbit edilen, Kanunî'nin ilk devirlerinde de mevcut olduğu anlaşılan ve en geniş hudutlarında bulunduğu sırada Rûm Eyâleti şöyle bir durum arz etmektedir :

43 kazâ, 46 kale (42 tanesi timarlı, 4 tanesi ulûfeli), bir beylerbeyi ve 9 sancak beyi, 37 şehir ve kasaba, 6447 köy, 3759 mezraa, 256 çiftlik, 154 cemaat, 109 kıt'a zemin, 9 memleha, 1 firûze madeni (İspir'de), 447 kışlak ve yaylâk, 10 imâret, 93 câmi, 216 mesçit, 79 hamam, 1 ılıca (Havza'da), 35 medrese, 14 bıkaç, 257

han-kâh ve zâviye, 1 kalenderhâna, 3 bedesten, 13 muallim-hâne, 17 kervan-saray, 1129 dükkân, 12 boya-hâne, 1 boza-hâne, 158 kıt'a bağ ve bahçe, 86 değirmen, 43 kadı, 5 mîralay, 86 zaim, 3810 sipâhi, 46 dizdar, 40 kethüdâ, 2335 kale mustahfızı (1021 timarlı, 114 ulûfeli), 7 topçu, 1 kapudan, 2 azep-ağası, 1008 azep neferi yazılmış ve cem'an 215503 nefer mükellef tesbit olunmuştur. Bunun avâırızdan muaf (*خاها ، غير عوارض*) olanları yâni sâdât, imam, hatip, müezzîn, zaviyedâr gibi kimselerle mütekaid sipahi veya sipahî-zâdeler, sayyadlar, çeltükçü, şahinci, müsellemler, eşküncü, canbaz, meremmetçi, köprücü, derbendçi, tuzcu, ehl-i berât, firûze madeni ve şab-hâne hademesi ve bu kabil kimseler -ki bu geniş eyâlette miktarları 12 777 neferdi- hariç tutulursa, avâırız hânesi olarak 100 073 müslüman hânesi, bunların 38 489 u mücerreddi, 54 718 gebrân hânesi ve bunların 8 983 mücerredi ile 2030 bîvesi mevcut bulunuyordu.

Bu devredeki bütün eyâletin geliri ise mükellef nüfustan, köylerden cizye ve mukataalardan, divânî ve mâlikâne hisselerinden ve müsellemlere muaflara ait olanlardan mürekkep olmak üzere 363 yük ve 20 818 akçe, yâni 36 320 818 akçeyi buluyordukî, bizim hesaplarımıza göre o zamanki akçenin bugünkü değerini 50 kuruş kabul edersek, 1 816 040 900 krş. yâni 18 160 409 lira demektir. Maamafih bu en ihtiyatlı hesaptır. Bazı ahvalde bir akçenin iştirâ kıymetinin bugünkü bir liraya da tekabül ettiği de oluyordu.

Bu varidatın dağılışı şekli ve nisbetine gelince: Padişah hasları başta gelmektedir. Cizye ve mukataalarla birlikte padişah haslarının yekûnu 73 yükü müte-caviz, yâni 7 340 114 akçeyi buluyordu. Gerçi bundan daha fazla olan züemâ ve sipahiyan timarları hasılatı 183 yük (18 307 523) akçe idi, fakat bunun 86 zaîm ve 3 810 sipahîye taksim edildiği düşünülürse, umumî varidatın arslan payı Padişah'a ayrılmış demektir. Söylemeğe lüzûm yoktur ki, Padişah haslarının bir kısmı XV. asır ikinci yarısında şehzâde hasları halinde tahrir edilmişti. Zira o za-

man Amasya'da oturan şehzâdenin masrafları bu haslar gelirinden ödenmekte idi.

Meselâ 890 da Tokat şehrinin mukataaları ve iktisadî rûsûmu ile bütün geliri (360 100 akçe) şehzâde hassı bulunuyordu. Bittabi Amasya ve bu eyaletin diğer yerlerinde de bu türlü gelirler ya tamamen veya kısmen şehzâde haslarına dahildi. Ancak Yavuz Sultan Selim devrinden sonradır ki, bu tahrirlerin yapıldığı esnada bütün Rûm Eyâleti hânedana ait varidat padişah hasları arasında gösterilmiştir. Bu konuda diğer bir misal olmak üzere, Trabzon şehri gelirlerinden mühim bir kısmının en fazla varidat getiren Trabzon iskeleleri mukataasının dellâliye, şehir ihtisabı, şemihâne ve sairenin padişah hasları olarak tefrik edildiğini ve bunların senede 759 378 akçeyi hulduğunu zikretmek mümkündür.

Bu tarihlerde beylerbeyi hassı yedi yük, sancak beyleri hasları yekûnu yirmi altı yük, kale mustahfızları timarlarının ise ancak 89 800 akçe tuttuğunu söylersek, padişah haslarının ne kadar geniş bir yer tuttuğu anlaşılır. Bundan sonra en fazla gelir 57 yük ile yâni 5 714 819 akçe ile evkaf, emlâk ve evlâtlık vakıflarının varidatıdır. Yukarıda sayıları bildirilen câmi, mescit, imâret, muallimhâne ve zaviyelerin çokluğu göz önüne alınır ve kadim Rûm Vilâyetinde ötedenberi devam edegelmekte olan evlâdlık vakıflarına bu tarihte de geniş mikyasta bir hak ve muafiyet tanındığı düşünülürse, bu fasıldaki varidatın nisbeten büyük bir yekûn tutmasını tabî görmek icap eder.

Bu husustaki misalleri çoğaltmak, her sancağın muhtelif gelir kaynaklarını müfredatı ile nakl etmek ve bunlardan ne miktarının kimlere ve hangi sınıf askerî veya idarî kadroya tefrik edilmiş olduğunu saymak mümkün olduğu gibi, eyâlet beylerbeyi ile sancak beylerine de nerelerden ve ne miktarlarda dirlik ve gelir tevcih edildiğini tafsilen anlatmak kabildir. Ancak, biz, mîrlivâların hasları varidatı olarak, şehirlerden bazı mukataa gelirleri ile birlikte umumiyetle ispençe

ve niyâbet resimleri hasılatını, daha bazı munzam vergilere de tasarruf ettiklerini zikir ile iktifa edeceğiz.

Bu eyâletin arazi hukuku ve tasarrufu meselesi ötedenberi durulan ve münakaşa edilen bir konu olmuş, malikâne ve divânî adı ile iki türlü tasarrufun en tipik şeklinin bu mıntakada mevcut olduğu, bu sistemin geçirdiği istihaleler ve yayıldığı sahalar hakkındaki geniş misallerle, Sayın Ömer Lûtfî Barkan tarafından vakıtle ortaya konmuştu. Biz bu hususta meselenin mahiyeti ve ihdası ve kanunnâmelérde mevcut bununla ilgili hükümleri izah ve münakaşa etmiyerek sadece bazı tatbikat şekillerine ve bilhassa gerek mâlikâne ve gerek divânî hisselerine tasarruf eden eşhas ve müesseselerin hüviyetine, aralarındaki münasebetlere kısaca temas edeceğiz.

Bilindiği gibi, Rûm Eyâleti hakkında bu türlü tasarruf şekline ilk temas eden ve meseleyi oldukça vuzuha kavuşturan, bu eyâleti XVI. asır ikinci yarısında tahrir etmiş olan Trabzon sancak beyi Ömer Bey olmuştur. Onun bir tahrir defterinin başına geçirdiği bu izaha göre, bu eyâlette bu nevi arazinin rakabelerinin bazı âyâna -ki, bu sûretle bu havalide bir türlü toprak aristokrasisi olarak teşekkül etmiş ve daha uzun müddet mevcut kalmışlardır- temlik edilmiş olduğu, yalnız Rumelî'de bazı vüzerâ ve ümerâyâ temlik edildiği gibi, bütün hukuku ve rüsûmu ve vecibeleri ile verilmiş olmadığı için, haracî ve öşrî topraklarda olduğu gibi, bu nevi araziden de haraç ve rüsûm alınmakta olduğu anlaşılmaktadır. Yâni, bu gibi mülk sahipleri topraklarını kendileri işlemeyip, toprağın üzerinde yaşayan reâyâyâ kiralamış vaziyette olduklarından, reâyâ bu nevi mülk toprakların her türlü rüsûm ve haracını -harac-ı muvazzaf, harac-ı mukaseme- devlete yâni onun temsilcisi olan zaîm ve sipahiye verdikten başka, ayrıca bir hisse de toprak kirası (Trabzon sancak beyinin ifadesi ile «icar-ı arz deyü») olarak mâlikâne sahibine ödemektedir ve Ömer Bey buna «öşr-ü mâlikâne dedikleri budur» demektedir.

Şimdi, Divânî-Mâlikâne sisteminin XV. asırda Eyâlet-i Rûm'daki tatbikatını bazı misaller üzerinde inceleyelim:

Evvelâ şunu belirtelim ki, bir köyün divânî hissesi tamamen veya kısmen bir timara yani bir veya müştereken birkaç kişinin tasarruflarında bulunduğu gibi, mâlikâne hisseleri de türlü şekillerde bölünüyor, bir şahsın mâlikâne mülkü veya bir tesisin vakfı yahut da doğrudan doğruya evlâtlık vakfı olabiliyordu. Meselâ, 890 tarihlerinde, bugünkü Zara kazasının Tödürge köyü mâlikânesinin yüz hissedenden 67 hissesi Kutluhisar Beyi'nin, geri kalan 33 hissenin 2 hissesi Pîr Ahmed Bey'in, bir hissesi Hızır Paşa'nın, 1 hissesi de Emir Veled kızının idi. Divânî hissesine gelince, tamamının burada iki mâlikâne hissesine sahip olan Pîr Ahmed Bey'in hassa timarı olduğu görülmektedir. Ümerâdan olan, müverrih Âli'nin, Çelebi Sultan Mehmed'in, Süleyman Çelebi kuvvetleri ile Yenişehir'de Çakırpınarı civarında karşılaştığı zaman kahramanca bir savaş yaptığını bildirdiği ve Horos oğlu Ahmed Bey, Horos-zâde diye kaydettiği bu zat, bu devirde bu bölgede birçok köylere bu suretle tasarruf etmekteydi. Bugün Tokat'taki Horos-oğlu hanı'nın bânisi yine bu Pîr Ahmed Bey'dir. Ezcümle, Sivas'a bağlı İmâret köyü mâlikânesi, Sivas'taki bir medreseye vakfolduğu halde, bütün divânî hissesine, Hafik'te Hanzar köyü, mâlikânesi Mehmed Bey evlâdına ait iken, tamam divânîsine, yine Hafik'te Emre köyü mâlikânesi reâyânın, yani köy halkının olduğu halde divânîsine hassa timarı şeklinde sahipti. Birçoklarını adamları vasıtasıyla tasarrufunda bulunduruyordu (der dest-i Yahya nöker-i Pîr Ahmed Bey, der dest-i Şeyh Ahmed nöker-i Ahmed Bey, der dest-i Bayram Hoca nöker-i Pîr Ahmed Bey ve saire). Diğer taraftan bu zatın gerek kendisine, gerek kardeşine ait bu bölgede muhtelif köyleri de bulunmaktaydı. Meselâ, Sivas'ta Ahsâ köyü bu türlü bir tasarruf şekline tâbi idi ki, bu türlü olanlara «iki baştan tasarruf» deniliyordu ve bunun birçok tatbikat şekillerini sıralamak mümkündür. Şu halde, gerek divânî, gerekse

mâlikâne olarak bir adamın elinde muhtelif köyler mevcuttu. Bu tarihte Hacı Ali veled-i Altuntaş adında birisinin Hafik'te Karaviran, Lüpçek, Uslutaş ve Şeyh-damı köylerine mâlikâne suretiyle, Pîr Ahmed Bey'in de divânî hisselerine tasarruf ettiklerini, bunun diğer bir misali olarak, zikretmek yerinde olur. Mâlikâne hissesinin «vakf-ı âm» olduğunun, yani reâyâyaya ait bulunmasına diğer bir şeklinin misalini de yine Bayezid II devrinde Kazâbad ناريه nahiyesindeki Reis köyünde görüyoruz. Burada mâlikâne «tamam vakf-ı âm» dır. Ancak Mevlânâ Semerkandî'nin çocukları İbrahim, İshak ve Ahmed'in tasarrufundadır. Divânî hissesi ise, tamamen İshak Çavuş adında birine ber vech-i zeâmet tevcih edilmiştir. Bu köye bağlı bir mezraa da kezâ aynı şekildedir ve burada mâlikânenin «tâbi-i mâlikâne-i karye-i mezbur» diye mâlikâne hissesinin bu mezraanın mâlikâne sahiplerine ait bulunduğunun belirtilmesi kayda değer bir özellik arz eder. Buradaki İshak Çavuş'un yine ber vech-i zeâmet suretiyle bu muntakada başka köylere de sahip bulunduğunu ilâve etmek isteriz. Nitekim Kazova'nın başka bir köyünün divânîsi bu şekilde ona verilmiş, mâlikânesinin de «vakf-ı evlâd-ı Mustafa veled-i Yılduzlu an kibel-i merhûm Selçûk Hatun» olduğu kayd edilmiştir. Şu halde hüviyetini sıhhatli olarak bilemediğimiz Selçûk Hatun tarafından Yılduzlu oğlu Mustafa'ya evlâtlık vakfı olarak verilen bu köy böyle bir mâlikâne şekli göstermektedir. Maamafih Hicrî VIII. asırda bugünkü Yıldız-İli kazâsının Yıldız köyü muntakasında yerleştikleri, hakimiyet ve nüfuzlarını Tokat'a, Kazova'ya kadar genişlettikleri anlaşılan Emîr Mahmud Çelebi ailesinin -ki Selçuk Hatun'un da bu aileden bulunduğu tahmin edilebilir- birçok köylerde mâlikâneye sahip oldukları da görülmektedir. Bu cümleden olarak Kazâbad'a bağlı Çöke چوكه karyesinde mâlikânenin sekiz hisseden üç sehmi, Tokat'taki Hacı İvaz Paşa vakfının üç hissesi Emîr Ahmed Çelebi bin Mahmud Çelebi hissesi idi. Divânîsi ise, ayrı bir özellik arz etmek üzere «ber tarîk-i ser-

best» Şehzâde câimine ait bulunuyordu. Bu câmiin Şehzâde Bayezid tarafından (Bayezid II) Amasya'da veya başka bir yerde tesis edilen câmilerden biri olması lâzımdır. Kezâ, Kazâbad'a bağlı Gürcü köyünün de aynı surette hem mâlikânenin 5/8 hissesi, hem de tamamile divânî hissesi yine bu Emîr Mahmud Çelebi oğlu Emîr Ahmet Çelebi'ye aitti. Padişah hükümü ile kendisi, o sırada mütekaid bulunduğu cihetle, sefer vaki oldukça eşküncü vermek suretiyle divânî hukukuna mutasarrıftı.

Diğer taraftan, bazı mâlikânelerde «bi tarîkî'l-istishâb بطريق الاستصحاب» yâni ötedenberi sahip ve mâlik bulunmak suretiyle bir türlü tasarruf şeklinin mevcudiyetine -meselâ Kazâbad'a tâbi bir yerde mâlikânenin 1/4 ünün bu suretle Tokat'taki Veled-i Kâbilû zâviyesi'ne ait vakfın olduğu- bazılarında ise Zile'nin Danişmend Bahşâyîş kışlası ve Kara-diken mezraası divânîsinin Zile zâimi hassası, mâlikânesinin de «tam mülkiyet üzere» Ahmet kethüdâ evlâtları, Şeyh Hasan evlâdı ve Hacı Bahşâyîş oğulları Hızır ve İsâ'nın tasarrufunda bulunması gibi bir hususiyet arz eden mâlikâne şekillerine rastlanmaktadır. Bu son kayıta görülen «tam mülkiyet üzere» kaydının gerçekten başka yerlerdeki gibi bütün hukuku ve rûsumu ile tasarruf şekli olup olmadığı münakaşa konusu olabilir. Mâlikâneler, bir kısmına kısaca temas ettiğimiz, türlü tatbikat şekil ve hususiyetleri gösterdiği gibi, divânî tasarrufların da mefrûz, gayr-ı mefrûz hisselerle, serbest ve serbest olmayan, hattâ sadece mukataalarda rastlanan ber vech-i iltizam روجه اقرار timar tevcihi şekilleri mevcuttur. Meselâ Kazâbad'a bağlı Dimurta köyü (Tokat'ta) ve Kalecik (bugünkü Kalaycı köyü) divânîsi «betarîk-i mefrûz» şehzâde hassıdır; yine Kazâbad'a bağlı Olcayto köyü nısıf divânîsi Hüseyin veled-i Hasan Bey Tozanlu timarı, diğer yarısı ise, «ber vech-i zeâmet Tavâşi Ali Bey timarıdır, fakat mefrûz değildir» diyerek tasrih olunmuştur. Mefrûz ve serbest divânî şekline bir misal olarak Kazâbad'a tâbi Alicik عليچك kö-

yünü arz etmek isterim. Bu münasebet ile, evvelâ, şunu belirtmek lâzımdır ki, köyün tesmiyesi sakinlerinden birine göre adlandırılmıştır. Çünkü 890 tahririnde köy sakinlerinin başında Mahmut veled-i Alicik yazılmıştır. Kurucusu vefat etmekle beraber oğlu o sırada hayatta idi ve köyün kurulması veya bu namla tesmiyesi ancak XV. asır ortalarında vuku bulmuş demektir. Bu köyün mâlikânesi Tokat'taki hangâhın vakfı olduğu halde, divâninin nisfı mefrûz olarak şehzâde çavuşlarından Bozdoğan'ın timarı, diğer yarısı onun kardeşi Ali'nin idi. Fakat Ali'nin eşkünci bulunduğu, serbest olmadığı da kayıtlıdır. Bu köydeki 39 mükellef nelerin şehir rûsûmu ile behreden bağ, bağçe, bostan, gevvaré ve bâd-i hevâ'dan alınan haklar hâsılı nisf niyâbet resmi ile birlikte 2 845 akçedir. Bunun mefrûz hissesi 1 498, gayr-ı mefrûz yâni serbest olmayan kısmı ise, evvelkinin 151 akçe noksanıyla, 1347 akçedir. Bu misalde çift ve cebe resminden -ki çift resmi 57, nîm çift 28, bennâk 18, cebe 13 akçe görülmektedir ve bu 39 mükelleften 11 mücerret hariç tutulursa beşer adedi çift ve nîm, bir tanesi bennâk, 17 tanesi ise cebe yazılmıştı, ve bu bölünüşün şekli köyün sosyal ve ekonomik durumunu belirtmektedir. elde edilen 666 akçenin 101 akçesi rûsumdan elde edilen niyabet-i nisfidir, 30 mud olarak takdir edilen buğday ve arpa bedeli 1400 akçe ile bağ, bağçe ve bostandan 700, gevvareden 30 ve bad-i hevâ'dan 150 akçe ile birlikte, mefrûz ve gayr-ı mefrûz hisseler yekûnunu teşkil etmekte idi.

Divânî ve mâlikâne sisteminin câri bulunduğu bu bölgede birçok köylerde hassa ve mâlikâne çiftlik olarak iki türlü çiftlik bulunduğunu, bunların rûsumunun da, burada izah ve tafsili mümkün olmayacak derecede, oldukça karışık bir şekilde tahakkuk ve tafsil edildiğini, bâzi yerlerde meselâ Zile'de zâviyelere âit çiftlikler bulunduğunu, bunların padişahın hükümleri ile muaf bulduklarını da bilvesile zikr etmek lâzımdır.

Padişah ve şehzâdelere mensup kimseler, imparatorluğun her devrinde oldu-

ğu gibi, Rûm Eyâletinde de timarlar almışlardı. Meselâ XVI. asır başlarında Maçka bölgesinde Sultan Şehinşah'ın gulâmlarından Mustafa veled-i Musa'nın Sultan Murad'ın (yani şehzâde Ahmed'in oğlu) gulâmı Çerkes Cafer, Sultan Korkud'un gulâmı Yusuf'un timarları vardı. Bilindiği gibi, Şehinşah Konya'da, Murat Bursa'da, Korkud Teke-İlî'nde ve Manisa'da bulunuyorlardı. Halbuki adamları Rûm Beylerbeyiliği mıntakasında timar almışlardı. Timarlılar arasında babası zehâmet tasarruf edenler veya serasker, miralay çocukları olanlar bulunduğu gibi, şeyh, abdal, fakih, derviş olanlar veya bunlara herhangi bir suretle mensup olanlar da görülmektedir. Zâim olup da ölenlerin oğullarına ziyadesiyle timar verilmesi de teamül icabı idi. Ve bu hususta ilgililere sık sık hükm-ü hümayun gönderilirdi.

Reâyânın, Rûm eyâletinin kadîm sancaklarında câri olan divânî-mâlikâne mükellefiyetleri bu saydıklarımızdan başka, bir de resm-i ganem ve eğer varsa, resm-i asiyab'ı -yine hınta ve şair olmak üzere- kapsamaktaydı. Hıristiyan reâyâ ise gebrân, veya zimmiyan, bunun yanında her nüfus, mücerretler de dahil olmak üzere, 25 akçe, bîvelerden 1 lakçe cizye mükellefiyeti altında idi. Bu eyâletin Trabzon sancağı bu türlü bir sisteme tâbi olmadığı için orada iki başlı tasarrufa veya ayrı ayrı divânî ve mâlikâne tasarrufları mevcut değildi. Hıristiyan reâyâ ispençe resmini 25 akçe, başına resmini ise 15 akçe ödemekteydi. Yeni müslüman olanlara ise bazı müsaadeler bahşedildiği, ezcümle, resm-i bennâk her yerde 18 akçe olduğu halde, bu gibilerden 12 akçe alındığı da görülmektedir. Hıristiyan reâyâdan timar alanlara bilhassa Trabzon livâsında sık sık rastlanmaktadır. Meselâ Androniko Coni adında bir rumun yarar yiğit olduğu, kızılbaşın Çaniça (Gümüşhâne) kalesine tasarrufu sırasında gayreti görüldüğü cihetle, öşürden ve rûsumdan af edilmiş, kendisine, Maçka'da bir de timar verilmişti. Kezâ Arhavi kazasında Rumeli'den getirilmiş hıristiyan martoloslara bazı vazifeler mukabilinde, tahrir

Abaza kâfirlerinden hıfz etmek maslahatı için» haraçtan ve ispençeden af edilerek defter harici yerlerden kendilerine timar verilmişti. Diğer taraftan, kale azepler bölüğünde kayıtlı rumlar da bulunmaktadır. XVI. asır başlarında Hanyel, Kalyoros adlı iki rum mimarın Trabzon kalesi azebler bölüğüne mensup olanlar gibi Yomra'da timarları vardı. Ancak bunlar azeb bölüğüne ilhak edilmemişlerdi. Sadece, Trabzon kalesinde tamirat olduğu vakit çağırılmakta, hizmet görmekte, diğer zamanlarda ise Yomra'da timarları dahilinde oturmaktaydılar. Hıristiyan reâyânın bazı hizmetler karşılığında haraç vermeyerek avârızdan da muaf ve müsellemler olduklarının diğer bir misalini Giresun kalesinde görmekteyiz. Bunlar, Giresun'un aşağı hisarını muhafaza ediyor ve sandal ile ulak hizmeti görüyorlardı. Gemileri ile zahire getiriyorlardı ki, bunlardan, yiyecekleri için olanlardan resim vermez, geri kalanlardan âdet üzere gümrük resmi öderlerdi. Giresun, Tirebolu, Görele gibi sahil kalelerine XVI. asırda ekseriya kendiliklerinden birçok reâyâ da hariçten geliyor ve tahrirlerde eskiler ile yeniler ayrılıyordu. Bu dışardan gelenlerin bir kısmı sakinlere hizmet ettikleri, fakat bu durumun ağırlığı yâni sosyal ve ekonomik güçlüklerden kurtulmak için yavaş yavaş müslüman oldukları da görülmektedir. Şüphesiz ki, İmparatorluğun umumî kolonizasyon siyaseti ve emniyet ve âsâyîşin muhafazası mecbûriyetleri bu bölgeden de bazan Rumeli'ye Mora'ya sürgünlerin yapılmasını emrediyordu ki, bu türlü olanları da kısmen takip edebiliyoruz. Aynı suretle, bazı ahvalde bazı mükellefiyetlerden muaf ve müsellemler olanlar alelâde raiyet haline geliyorlardı ki, bunları da tahrir kayıtlarından öğrenmekteyiz.

Rûm Eyâletinin, bilhassa kadîm Rûm Vilâyetinin XV. asır boyunca idare, askerlik sahasında, ilim ve kültür hayatında rol oynayan önemli şahsiyetlerini, bunların tesislerini ve bu müesseselerin faaliyet seyrini öğrenebilmek bize birçok bakımlardan ışık tutmaktadır. Ancak bunlardan tam ve sıhhatli bilgi alabilmek için mahallinde incelemeler, bilhassa her

türlü kitabelerle bu malûmatı tamamlamalar, mevcutsa vakfiyelerle karşılaştırmalar yapmak zarureti mevcuttur. Mesele 859 da Tokat'ta görülen *hankâh-ı* Ahi Paşa, 890 tahririnde mevcut, zaviye-i Ahi Paşa, bu zat namına 765 de tanzim edilen vakfiye ile daha fazla bir aydınlığa kavuşmakta, onun seyyidül-meşâyih *ید الشایخ* - Mehmet Muhiddin olduğu ve Ahi Paşa adıyla şöhret aldığı, yine Tokat mahalleleri arasında en eski tahrirlerde görülen Cemaleddin Hoca mahallesinde yaptırdığı zaviyesi, camii ve hamamı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bugün Mustafa hamamı diye anılmaktadır ki, son senelerde tamiri esnasında Ertena Bey devrinde Hacı Ahmet adında birinin zaviyesine ait bir kitabenin bulunması da ona yeni bir hüccet ilâve etmektedir. Diğer bir misal arz edelim: Tokat livâsının ehemmiyetli bir nahiyesi ve kalesi olan bugünkü Cincife mezarlığında bizim bir incelememiz esnasında meydana çıkardığımız kitabeler, 859 tahrir kayıtlarında kendilerinden sık sık bahsedilen ve muhtelif yerlerdeki malikânelerine ve tesislerine ait bilgi alınan Şeyh. Hasan Bey'in hüviyetini, şahsiyetini ve vefat tarihini bildirmek, ailesinden daha birçok kimseleri tanıtmakla bu devre ait bilgilerimizi arttırmaktadır. Bu aileye ait bir haziredeki Şeyh Hasan Bey türbesi burada bulunmaktaydı- 873 tarihini taşıyan fakat yukarı tarafları kırılmış olan *السرور الشهور* sıfatlarını da taşıyan mezar taşları vardır. Bunlar Akkoyunluların Tokat'a tecavüzleri esnasında bütün ailenin imha edildiğini göstermektedir. 890 tarihinde de bu hadiseye bir telmih yapılmakta, Kazâbad nahiyesinde bir yere iki baştan tasarruf eden bir kimsenin «ellerinde olan beratları Tokat vurulduğu zaman zayi olmuş» denilmektedir. Sonradan bu aileden Şükrullah Bey Cincife zaimi olarak görülmektedir. Bu misalleri çoğaltmak, Tokat'taki Kâbilî-zâdelere ait tesisleri, Ziledeki Şeyh *Eylük* zaviyesini -ki bugünkü Şihaylık köyü haline gelmiştir- ve daha birçoklarını tahrir kayıtları ve vakfiyeler, kitabelerle mukayese suretiyle tanımak, izah ve tafsil etmek bugün mümkündür.

Böylece XV. asırdaki Rûm Eyâletinde mevcut sosyal, ekonomik ve kültürel bünyeyi anlamak kabil olabilmektedir; aynı suretle şehirlerin o devirdeki umumî görünüşlerini, mahalleleri, sâkinleri, sanat ve meslekleri, hülâsa birçok hususiyetleri ile tanıyabiliyoruz ki, gerek bunlardan, gerek o zaman mevcut olup da bugün isimlerini mahallen yaptığımız tetkiklerden kısmen aydınlatmağa muvaf-

fak olduklarımızdan burada, bu tebliğin dar çerçevesi içinde bahs etmek imkânını bulamıyor, ancak yakın gelecekte neşrini ümit ettiğimiz bu eyâlete ait tahrir defterinin önsöz, metin ve haşiyelerinde bunu tecrübeye çalışacağımızı belirtmek istiyoruz. Bu ve buna benzer inceleme ve yayınlar sayesinde ki, tarihimizin bir vechesi daha fazla tenevvür edebilecektir.

İLK FATİH CAMİİ HAKKINDA YENİ BİR VESİKA

EKREM HAKKI AYVERDİ

Eski Fatih Camii, zamanı-Saâdetten itibaren sekiz buçuk asırdır aranıp da tatmin edici olgun ve mükemmel neticeye isâli o zamana kadar mümkün olmayan mescid - cami plânının hal şeklini tebşir etmektedir. Bu sebeble üzerinde ne kadar durulsa yeridir. İlk Fatih Camiinin plân ve hususiyetlerini arama mesaisi, birçok geçidler atlatarak, kat'î bir hal şekline bağlanmıştır. Bundan sonra geriye dönüp bîsûd-taharriyata mahal kalmamıştır; artık yapılacak iş varılan neticenin tarsin ve tenvirine kalmıştır. Bizim makalemiz de bu yolda yeni bir vesika ortaya koymak için kaleme alınmıştır.

Eski bina 1179 (1765) un Kurban Bayramında vuku bulan zelzelede harab olmuş, kubbe yıkılmış, duvarlar hasar görmüştür. Bunun üzerine III. Sultan Mustafa 1181 (1767) de Şadırvan avlusunu, Tak kapıyı, Mihrabı ve arka duvarının bir kısmını, cami seviyesinden aşağıda kalan duvarları muhafaza ederek tamire başlatıp, harim kısmını yeni bir dahilî tertibe göre sür'atle inşa ettirmiştir.

Eski şehil birkaç çalışma neticesinde bulunmuştur. İlk çalışmayı Wulzinger yapmış olup hakikatle alâkası olmayan hayalî neticelere varmıştır¹. Bundan sonra Ağa Oğlu Mehmed Bey² ve bilâhare Halim Baki Kunter — Ali Saim Ülgen³ restitüsyonu denemelerinde bulunmuşlardı. Ancak bunların da birincisinde ne eb'ad ve saha üzerinde durulmuş ne de tam bir plân yapılmıştır. İkincisinde de mimarî, inşâî, tarihî deliller atlanıp Osmanlı zihniyet ve seciyesine aykırı neticelere varılmıştır.

Ağa Oğlu Mehmed Bey'in, mesaisi iki fil ayağı ve iki direğe müstenid bir tam, bir yarım ve sağlı sollu üç ufak kubbeden mürekkebed binanın sade şemasını bulmağa münhasır kalmış, fakat eb'adı hiç düşünülmemiştir. Harim plânı bâriz müstatil olup harem yani şadırvan avlusu unutulmuş, yerine beş kubbeden mürekkebed basit bir revak çizilmiştir. Bununla beraber ilk aydınlatıcı neticeye varması itibariyle bu tetkik bir şeref hissesini kazanır.

İkinci etüdde ise cami'in ilk yapısının mihrab duvarından on metre ve yan duvarlarının da ikişer metre daha içerde olduğu ve Fatih Sultan Mehmed ve Zevcesi Gülbahar Sultan Türbelerinin de yerlerinden yine on metre miktarında oynadığı ve Hazret-i Fatih'in bakayâsının mihrabın altında kaldığı bir peşin fikir edasıyla kabul edilerek restitüsyonu plânları ona göre hazırlanmıştır.

Biz, Fatih Devri Mimarisi kitabımızda bu cami bahsini yazarken meseleyi ve binayı inceden inceye tedkik etmek zorunda kalarak üç cebheden yürümek lüzumunu hissettik. 1) Mantık ve tarihî şuur. 2) Teknik, 3) Buna delâlet eden vesikalardır.

1. Bu hususta ve vesikalar hususunda bakınız: Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mimarisi, İst. 1953, Fatih Camii bahsi, S. 125-178.

2. Ağa Oğlu Mehmed, Fatih Camiinin Şekli-i Asli-i ve Türk San'at-i Mimarisindeki Yeri, Hayat Mecmuası, 1927, Sayı: 45.

3. Halim Baki Kunter — Ali Saim Ülgen, Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı, I. Vakıflar Dergisi, Ankara, 1938.

1 — Evvelâ mantık ve şuurun, bir milletin zihniyeti, seciyesinin bu babta sözü ve hükmü ne olabilir? Fatih Camii harim kısmını yeniden yapmak icab edince sahayı büyütme zarureti neden doğacaktı? Öyle bir yeniden inşa ki, o zamana kadar herkesce kabul edildiği veçhile, şadırvan avlusu, taak kapı, minareler aynen ibka olunuyor * ve çeyrek asırdır Nûru Osmanî'de, Lâleli ve Üsküdar Ayazma Camilerinde tatbik olunan kıvrım kıvrım mübalâğalı üslûb da ihtiyar edilmeyerek eskiye oldukça yakın bir tarzda yapılıyor. Mevcuda ve hatırate böyle bir riayet havası içinde asıl umumî ve haricî nisbetleri kökünden değiştirerek bir tevsi kimsenin aklına bile gelmez. İkinci bânî Sultan Mustafa, kendi namına cami yaptırmıyor; Ebül-Feth v'el-Megaazi unvaniyle en büyük hürmeti gören, riayetini son mertebesini daima muhafaza eden bir ulu ceddinin eserini ihya ediyor. Ebadını beğenmeyip büyütme böyle bir teşebbüsün harcı değildir.

Dahilinde iki fil ayağı yerine dört tane yapılması ise, hem çok daha ufak bir kubbe ile meseleyi hal imkânını kazanmak, hem de selâtin camilerde iki asırdır yapıla yapıla âdet hükmüne girmiş alışılmış bir plân tatbik etmek meykinden mütevellittir; tevsi asla delâlet etmez. Millî zihniyet ve seciyemiz de Fatih gibi bir padişahın kabrinde rahatının selb edilmesi, onun bakayasının duvar altında bırakılmasını hiç bir zaman kabul etmez. Hele böyle bir şiddet ve cür'ete mühim ve mücbir bir sebep olmadıkça.

2 — Mantık ve millî psikolojinin icabları bize böylece yol gösterince binanın inşaatı ve bünyesi üzerinde yaptığımız teknik araştırmalar bize birçok deliller verdi:

a) Kible duvarı, yani taak kapının bulunduğu duvar, eskisinin yerindedir. Taak kapının da yerinde olduğunu bildirmiştik. Binanın içine kadar da devam eden bu muhteşem unsura, ikinci yapıda dört sütunlu bir revak ve locya gibi bir kat ilâve edilmiştir. Şadırvan avlusunun sağında başlayıp sol duvarında biten çini

Âyet-el-Kürsî levhasının bugün yalnız بسمه si ve sonu olan

(ولا يؤده حفظهما وهو اللى العظيم)

âyeti mevcuddur. Aradaki kısımlar kible duvarında olduğundan yeni inşaatta yerleri boş bırakılmıştır. Binâenaleyh Wulzinger'in hayal ettiği gibi kible duvarı eskiden şadırvan avlusuna doğru girmiş değildir. Olsaydı, çini levhalar kapanırdı. Bu kadar basit bir tetkike girmeden plân çizmekteki cür'eti tavsif edecek kelime yoktur.

b) Minarelerin bugün, kaide, küp ve birinci şerefeye kadar olan gövde kısmı tamamen eski yapıdır ⁶. Harim kısmının inşası esnasında aynen muhafaza edilmiş ve bir asır kadar tek şerefeli olarak kalmıştır. Muhtemelen petek de ilk yapıdandı. 1850 tarihinde bir İngiliz tarafından çizilen tek şerefeli resmi mevcuddur ⁶. Bu resmi gördük fakat elde edemediğimiz için kitaba koyamadık.

c) Yan duvarlara gelince: Ağa Oğlu plânı bir fikir vermektan uzaktır. Onun gayreti sadece şekli vermeğe münhasır kalmıştır. Eğer bariz müstatil bir plân yerine murabba'a yakın bir saha verseydi gayesini tam başardı denebilirdi.

Diğer müelliflerin hepsi camii'nin yan duvarlarını daha içerde farz etmişlerdir. Müsterek müelliflerden mimar olan rahmetli ve kıymetli Ali Saim Ülgen Bey'in yukarıda mevzuu bahis makalesindeki plânda ve Robert Anhegger krokisinde de böyledir ⁷. Halbuki eski binanın yan duvar bakiyesi minare ile beraberce işlenmiş olup köşesinde müsterek bir silme yükselmektedir. Şadırvan avlusundan içerde olan eski cami değil, yenisidir. 8 numaralı haşiyede işaret ettiğimiz makalemizde de bu htsusta geniş izahat verip resimler koyduğumuz için tafsilâta lüzum

4. Mihrâbin da aynen kaldığını sonradan biz tesbit ettik.

5. Bu husus için bakınız : E.H.A., a,c, 69-70, 55 resimler.

6. Bu husus için bakınız: E.H.A., a,c 140 s.

7. Robert Anhegger, Eski Fatih Camii Meselesi — İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi VI. Cild 9. Sayı Mart 1954.

8. Bu hususta bakınız: E.H.A. Yine Fatih Camii Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, VII. 10. Sayı, 1954.

görmüyoruz. Şu kadar söyleyelim ki eskiden pâyesiz olarak düz devam eden yan duvarlar yeni inşaatta geri çekilince bu eski duvar bakiyesi kapının hemen yanında 1,50 metrelik bir çıkıntı teşkil etmiş, köşeyi bağlamak için 4-5 sıra bir hizaya gelmek üzere ve taş sıraları eskilerden şaşacak surette ihtimamsız bir eklemeye yapmışlardır. Taş satırları ilk yapıda (yağlı kalem) denilen perdah usûlüne yakın bir satıhta işlendiği halde ikinci yapıda kaba tarakla çizgi çizgi işlenmiştir. Binâenaleyh eski câmi'in duvarlarının şadırvan duvarlarıyla aynı hizada olduğuna en ufak bir tereddüt kalmamıştır.

ç) Mihrab eski mihrabdır. Makale sahiblerinden yalnız müşterek müellifler mihrabın eski olduğunu kabul ısrarında kalmışlar⁹, fakat camii'nin illâ büyütülmüş olduğunu kabul etmek bir mecburiyet imişçesine (bir yarım kubbe kadar) sökülüp ileri götürüldüğünü bildirmişlerdir. Bu kadar ısrar etmeye sebep pek ziyade tenkid ettikleri Wulzinger'in ve Ağaoğlu'nun mustatil plânlarının tesirinde kalmalarıdır. Halbuki mihrabın arka tarafını dikkatle tetkik etseler duvarın kesme küfeki yüzünün yan taraflardan ayrı düştüğünü ve yeni binanın taşlarıyla kaynaşmadığını görürlerdi. Bir kaç sıranın derzi üst üste aynı şakulde olduğu gibi, yeni sövelerle arada mühim boşluklar kalmış ve buralar harçla doldurulmuştur. Mihrabın sağ ve solunda üstlük pencerelerde tadil izleri görülmektedir., v.s. Halbuki müşterek müellifler bu teşhis yerine fikirlerinde ısrar ederek bir de inşaî delil bulduklarına zahib olmuşlar, türbe avlusu duvarının Akdeniz tarafındaki son penceresinde görülen parmaklık izlerine bakıp bu pencerenin ilerletilen mihrap duvarı sebebiyle kesildiği iddiasını ileri sürmüşlerdir. Filhakika pencere kesilmiştir, amma bu amelîye ilerletilen duvar sebebiyle değil, eski camide bulunmayıp yeni binada teşkil olunan payanda-plâsterlerden dolayı yapılmıştır. Ve onlarca zannedildiği gibi beş pencere¹⁰ değil bir tek hazfolunmuştu. Hülâsa olarak beş pencereye zâten yer bulunamayacağından kesilen pencere sonuncu idi.

d) Türbeler de tamamen eski yerindedir. Bir koca Fatih'in, rühanîyetinden istimdâd edilen türbesi sellemehüselâm nakledilemez; öyle mihrabın altında kaldığını havsala almaz. Buna ne sebep vardır ne manâ. Camii zamanın mimarisinin fevkine çıkarak mevcutlarla kaynaştırıp inşa ettiren Sultan III. Mustafa gibi hamiyetli bir padişaha böyle bir şey teklif etmeğe kim cüret edebilir? Böyle bir şey kimsenin aklından geçmez. Geçse de padişah kabul eder mi? Asla. Bizim 1953 de ortaya koyduğumuz bu hakikatleri 1963 de çıkan bir eserdeki makalesinde Oktay Aslanapa Bey gıllü gışsız benimseyerek tasvib etmiş ve düşüncelerimize iştirak ettiğini bildirmiş tir¹¹.

Esasen kitabımızı yazıp matbaaya verdiğimiz sırada, 1953 senesinin ilk aylarında İstanbul Fetih Cemiyeti tarafından tamir ettirilen Fatih Türbesinin küfekiden mamûl ve toprak altında kalan ilk sekisi ortaya çıktığı gibi, Gülbahar Türbesinde de yerden 1,5 m. ye kadar eski duvardan kalma olduğu meydana çıkmış ve bir pencerede işaret dahi bırakılmıştır. Bu arada Herr Robert Anhegger Fatih Camiinin eski şekli hakkında yukarıda bahsedilen makalesi çıkmış ise de daha ehemmiyetli olan tulânî eb'adı aynen kabul etmesi, yan taraflar için de yukarıda cevap vermemiz sebebiyle daha fazla üstünde durmayacağız. Yalnız muharririn, eski bir müellifin Venedik'te bulunup tahkiki bizce mümkün olmayan za'f-ı telif ile malûl sakat bir cümlesini aykırı bir manâda tefsir ile, binanın medhalinin sağ ve solunda birer yarım kubbe eklenmesi ve bu suretle esas kubbenin bizim bulduğumuz kutrundan iki metre daha noksan olması mümkün olduğu zannına düşmüştü. Biz de aynı derginin müteakib nüshasında, gerek ifadenin bu manâ çıkmıyacağı, gerek böyle bir unsurun mimarî ve inşaî bakımdan araya

9. H.B.K. — A.S.Ü. a.m. 95 S. hâşiye.

10. H.B.K. — A.S.Ü. a.m. 94 S.

11. Prof. Oktay Aslanapa, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Neşriyatı 1. İst. 1963.

girmesinin kâbil olamayacağı cevabını vermiştik.

Bu kadar üzerinde çalışılmış ve te-nevvür etmiş bir mesele için artık yeni bir tetkikin fuzûlî olacağı düşünülebilir. Ancak herkesin tam bir ferâgatle hakikati kabul etmesi beklenemez. Ara sıra gazetelerde Fatih Türbesinin yerinin tebdil edildiği, sansasyonel bir şekilde yazılır durur. 1962 yazında da bu yolda bir beyanın, irtihali içimizi yakan ve bir an rahmet dilemekten hâlî kalmadığımız dostumuz Ali Saim Ülgen'e atfedildiği görüldü. Gazete, beyanatın Bursa'da verildiğini tasrih etmekte idi. Cami hakkındaki mütalâalara iştirak ile bulduğumuz neticeleri kabul eylediğini, yazdığı iki tenkit makalesinde¹² belirten rahmetlinin böyle bir beyanat vereceğini hiç tahmin etmiyoruz. Olsa olsa emsali misullü bir gazete zühulü deyip geçmek de bir bakımdan daha zahmetsiz görülebilir amma, değil mi ki arada bir pişirilip kotarıyor, asıl mühimmi Fatih Türbesi'nin yerinin tebdil edildiği veyahut en azından böyle bir hadisenin mümkün olabileceği zihinlere yerleşebiliyor; ağızlarda çiğnenebiliyor, o halde bu zihniyetle, her vesileyi kullanarak, mücadele bir zaruret; tenvir de bir vazifedir.

İşte tahmin olunamıyan bir yerde ele geçen bir vesikada camiın ebadının sarıh olarak yazılmış bulunması bu bahsi tekrar ele almak ve neticelerini sağlama bağlamak fırsatını verdi. Topkapı Sarayı arşivinde bulunan Süleymaniye Camii masraf defterleriyle beraber mütalaa edilen bir defter vardır ki¹³ camiın bir nevi toplu icmali ve ruznamesi mesabesindedir. Bu defterin 99 a ve b varaklarında hemen malzeme ve iş erbabı kayıtlarını takiben beş selatin camiın hariçten ebadını ve kubbe kuturlarını gösteren bir ilâve yapılmıştır (Resim: 1, 2). Fatih Camii ebadı bizim kısmen istikra ve mesaha yoluyla on sene evvel bulduğumuz ve halen de kısmen yerinde tahkiki kâbil olan ebada uymakta, neticeleri tekid etmektedir. Bu cami ölçülerinin altında yazılıdır.

« تاريخ خانة احمد چلي ابن حاجي حسين - كه با جمفر چلي ابن محمود خريده (14) - الواقع في ٢٣ محرم الحرام - سنة ٩٥٨ »

Buraya kadar olan cami bahisleri pek güzel bir nesihle daha evvel olan masraf kayıtları siyakat ve madde başları talîk ile ve bir kısmı sürh yani kırmızı renkli yazılıdır. 99 b varakının sonunda ise güzel bir talîk ile

« ١ قد وقع افراغ من تحرير هذه النسخة اللطيفة في وقت العصر من اليوم الخميس الاول ٢ من شهر الاحم رجب المرجب لسنة او (15) بع و عشرين من الهجرة النبوية . ٣ عليه افضل الصلوة واكمل التحية »
تarih ibaresi, bunun sağında mailen de
١ والمأول ممن نظر فيه ادعاء الخير لكتابه ٢ الفقير الى الله الفنى ٣ الحمد .

duası yer almaktadır.

100. varakta Süleymaniye Camiinin masraf icmalleri baş muhasebeci Sünbül Memi Efendi'den naklen yazılmakta 100 b de sahifenin sonunda, Sultan Ahmed hakkında elfaz-ı tazimiyeden sonra "At Meydanı didikleri mevkiye binasının² ferman buyurdıkları camii şerif ve mabed-i lâtifin binası emanetin⁸ bu zerreden kemter ve mûrdan ahkar hak-i pâ-y-i eshab-i dâniş ve cârû-keş" ibaresi yarım kalmakta ve köşede diğer sahifenin nasıl yer aldığı mukadder bir sual-

12. a) Ali Saim Ülgen, Bibliyografya, Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mimarîsi, Fatih ve İstanbul Mecmûası, İstanbul Fetih Cemiyeti Neşriyatı, 7-12 Sayı, 272-274 S.

b) Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mimarîsi, Vakıflar Dergisi, IV. Sayı 283-285 S.

13. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Kavanin, Ahkâm ve Emr-i Hümayun suretleri, Hazine 1425 No. Bu defterler Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan Bey tarafından neşredilmiştir. Bu deftere de onun tarafından verak ve madde numaraları konmuştur. Vereceğimiz rakamlar da bunlardır. Ebadı 29,5×20,5 sm, 100 varak.

14. Satın alınmak manasına gelen bu kelimenin (harîde) olması lâzımdır. Halbuki harekesi esre iledir.

15. Bu kelimedeki (و) harfinin (ر) ve kelimenin dört manasına (erba'a) olduğu bellidir, ve hata basit istinsah yanlışdır.

dığından 101. varakın kayıp bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nüşhanın istinsah tarihi 24 yani 1024 (1615) olduğu aşikârdır. Tanzimin ne tarihte yapıldığı hakkında bir sarahat yoktur. Ancak Sultan Ahmed Camii 1018 (1609) da başlanıldığı ve nüshanın yazılışı sırasında üstünden altı sene geçip ebadı malûm bulunduğu halde kaydolunmaması ve asıl defterdeki bütün malûmatın 960 seneleri civarında olması ilk tanzimin Süleymaniye Camiinin hitam tarihi 964 (1556) yıllarında olabileceğini göstermektedir. Okuyandan dua dileyen müstensihin ismi konmamıştır.

Süleymaniye Camiinin bir masraf ruznamesi ve muhtırası mahiyetindeki bu defterde diğer camilerin ebadının, bhusus Cafer Çelebi ile beraber Ahmed Çelebi bin Hacı Hüseyin evinin tarihinin nasıl yer aldığı mukadder bir sualdir.

Bu son isimlerin inşaat ile bir alâkaları bulunmadığına göre, olsa olsa defteri ilk tanzim edenlerle bir münasebeti vardır denilebilir ve cami ebadının bu tanzim eden şahıs tarafından sorup soruşturulup sona eklenmiş olması akla gelmektedir. Çünkü kâtib bu ölçme işinde ehil olmayacağına ve bu kaydı koymak için bir mütehasısa kendisinin ölçtürmesine pek uzak bir ihtimal bulunmasına binaen, herhalde etraftan ve bilenlerden tahkik etmiş ve hafızalarda kalan yuvarlak rakamları buraya geçirmiştir. Ölçülerde yalnız arşın adedi tam mı yazılmış, küsurat nazarı itibara alınmamıştır. Binaenaleyh bu ravilerin hafıza hatalarını ve işe verecekleri ehemmiyetin tesir derecesini daima nazarı itibara alarak rakamları ona göre değerlendirmelidir. Bhusus ölçülmesi müşkül ve şekline göre biraz mütehavvil olan kubbelerde hatanın daha fazla olacağı da unutulmamalıdır. Nitekim tül ve arz ölçülerinde umumiyetle hakikate çok yaklaşıldığı halde kubbelerde biraz farklıdır.

Dılı ölçülerindeki takribiyet müsbet veya menfi cihetlerden %7 (binde

7) ile %10 (binde 10) arasındadır, yalnız Sultan Selim'in mihver istikametindeki ölçüde bu fark %33 (binde 33), Bayezid Camiinin mihver istikametinde de %121 (binde 121) kadardır. Her nedense Bayezid Camiinin arz ölçüsü pek yakın iken tülünde hatalı bir kayıt düşmüştür.

Vesikada kubbeler ölçüsünde Şehzade'de %21 (binde 21), Sultan Selim'de %32 (binde 32), Süleymaniye'de %34 (binde 34) fazlalık görülmekte, buna mukabil Bayezid kubbesinde %59 (binde 59) noksanlık bulunmaktadır.

Yani üç camiin kubbeleri daha büyük gösterilmiş iken Bayezid'de noksan yazılmıştır. Demek tülde verilen on ebaddan yalnız ikisi %1 i tecavüz etmekte kubbelerde bu hata müsbet veya menfi %2 ile %6 arasında değişmektedir. Her türlü vasıtaya malik bu teknik asrında dahi, ekmeğini abideleri ölçmekte bulanların düz ölçülerde bile %140, (binde 140), %14 hata yaptıklarını nazarı itibara alırsak vesikanın ölçüleri takdire şayan takribiyette demektir. Fatih Camii hakkında müelliflerce isnad olunan fark ise takriben (bir mihver kadar) yani resimlere nazaran 10. m. olup %200 (binde 200) e bâliğ olmaktadır. Halbuki vesikanın Fatih Camii hakkında ölçü ve takribiyet dereceleri şu kadardır:

Vesika Tül: 126 arşın = 95,50 m

Mahallinde 94,78 m.

Fark 0,72 m %7,5 (binde 7,5)

Vesika Arz: 75 arşın = 56,85 m

Mahallinde 57,51 m

Fark 0,66 %9,7 (binde 9,7)

Binaenaleyh Wulzinger ve müsterek müelliflerin iddia edip de aksini gösterdiğimiz eski binanın daha küçük olması asla ve kat'a mevzu-i bahis değildir.

Kubbeye gelince: Kubbe ölçüsü bir meseledir. Ölçü aletinin tatbik olunduğu yere göre değişir. Aslında kaideyi teşkil eden murabbain ölçüsü esastır. Kubbe bunun üstüne silmeler vasıtasıyla taşmış olabilir. Butaşkınlık iki taraftan 50-60

sm. e kadar varabilir ki kutur 1,00 - 1,20 fark eder. Vesikada Fatih kubbesi 32 arşın = 24,26 m. gösterilmiştir ki bizim vardığımız 26 m. den % 6,5 bir noksanlık vardır. Bu tehalüf ya yukarıda ölçü sisteminden, yahut diğerleri gibi zühulden mütevellid olabilir. Nitekim Bayezid kubbesinde de bu nisbette bir noksan vardır; diğer kubbelerde de %3 kadar fazlalık gösterilmiştir. Biz eski Fatih kubbesini duvardan duvara 45,5 boşluğu bir yarım kubbe ile beraber örebilecek asgarî ebad olarak takdir edip kitabımızda¹⁶ belirttiğimiz gibi Nûr-i Osmanî Camii ruznamesinde, mezkûr kubbeyi Nûr-i Osmânî ile Süleymaniye arasında gösterilmesinden dolayı, birincinin 25,75 m., ikincinin 26,60 m. kuturları meyânında, asgarî 26,00 olarak yerleştirmiş bu

suretle vardığımız neticeyi tevsik eylemiştik.

Bizce 26,25 m. bile olabilir. zannımızca 26,00 m. den daha ufak olamaz.

Cami mihrâbı şimdiye kadar hiç şüpheye mahal kalmıyacak surette tesbit olunduktan ve aynen eski yerinde olduğu anlaşıldıktan sonra türbeler hakkında artık ulu orta iddialar ve beyanlarda bulunulmaması lâzım gelirdi amma belli olmaz, yine cüst-ü cû ve iğlâk vazifesinde olanlardan birisi çıkar da yine aynı mealde fikir serdederse bu vesikayı bir kere görmesi ve artık ona inanması vacib olmaktadır.

16. Ekrem Hakkı Ayverdi. Fatih Devri Mimarisi, 128 S.

BURSA ORHANGAZİ CAMİİ VE OSMANLI MİMARİSİNİN MENŞEİ MESELESİ

EKREM HAKKI AYVERDİ

Şu zavallı Osmanlı mimarisi... Ne mücerred olarak kadri ve kıymeti bilinmiş, ne de bilcümle mimari üslûbları fevkinde ihraz ettiği mevkiî anlaşılmıştır. Ara sıra mevzii bazı hakikatlerin meydana çıktığı görülmüştür. Fakat bir kerre, bu mimari üzerinde yapılan çalışmalar doğru yolu bulamadığından, böyle bir üslûbun teessüsünde âmil olan cemiyet zihniyeti, anâ fikirler, nisbet, hacim ve tezyinatın ahenk ve kıvamı meselelerinin ön plâna alınması, ikinci derecede de teknik ve inşaat üzerinde durulması lâzım gelirken bunlardan sadece teknik sahada kalmış, esaslara, sanki memnu mıntıkada imiş gibi, dokunulmaktan çekinilmiştir. Meselâ, ilk Bursa eserlerinden Roma ve Bizans kalıntısı başlık, söve, sütun gibi parçalardan istifade edilmesi veya tuğla ve taş sıraları ile karışık dıvar yapılması gibi pek ufak ve basit meselelerden ahkâm çıkarılmış ve mütemadiyen neşriyat bunlar etrafında dönüp, asıl meselelerin mevzuu-bahis edilmesine yer kalmamıştır. Hepsinden yerlerinde bahsedeceğiz.

Osmanlı mimarisi hakkında ilk mütalâaları ecnebilerin serdedeceği bedihidir. Çünkü ecnebi seyyahlardan mimar veya bu sanata müntesib olanların fikir beyan etmeğe başladıkları XVIII - XIX. asırlarda Osmanlıların kendi sanatlarının menşei ve derecesi hakkında içlerinde bir şübheleri yoktur; ne demeye kalkıp yazılar yazacaklardı? Ecnebiler XIX. asırda sahanın hakimi, tek sözcüsü olunca da yine sustular; bizler ancak yeni uyanıp kendi meselelerimizi kendimize ve Garba karşı müdafaa edebiliyoruz.

Avrupalı müelliflerden ilk çağ Osmanlı eserleri hakkında mimar salâhiye-

tine istinaden hükümler veren Charles Texier'dir. Fakat maalesef gözleri şehladan da daha çarpık bakmıştır. Bakınız Osmanlı tarzı hakkındaki fikrine: «Öteden beri denildiği gibi: Osmanlıların kendilerine mahsus tarz-ı mimarileri yoktur. Çadır aşireti halinde bulduklarından bunlar, san'at-ı bünyâna yabancı kalmışlardır. Ve mebani-i umumiyeleleri evvelâ Arab veyahud Acem ve sonra Rum mimarlarının yaptıkları yabancı eserlerdir. Mebani-i dîniyye kadar hiç bir eserin tarzı bu halin şahidi olamaz.»¹ dedikten sonra, müteakib sahifede «... Yalnız revaklardan ibaret çok direkli camilerin» ilk müslüman mabedlerini teşkil edip, Adana, Tarsus, Cezayir, Tilesman'ın misal olduğunu sonra da «Arablar bazı Bizans kiliselerini camie tahvil ettikleri vakit bunları nümune ittihaz ile diğer camiler inşa ettiler; yani asıl büyük salon bir kubbe ile örtüldü ve harim² denilen kısım binadan evvel bir sofa teşkil etti. Selçuk İmparatorluğuyla başlayan bu devir camilerinde kubbeyi tutan kemerin telâkisindeki sarkıklık³ daha tekemmül etmemiştir. Kubbe alçak, pencerelerle aydınlanmamış ve tezyinat-ı mimariyesi Arab tarzında bulunur. Bu babda, misal olarak, Konya (İkoniyum) un bazı camilerini, Bursa'daki Sultan Murad ve Sultan Bayezid'inkini zikredebiliriz. İstanbul şehrinde bu tarz ve şekilden bir tanesinin

1. a) Charles Texier, Küçük Asya, Ali Suad tercemesi, İst. 1339, S. 227.

b) Charles Texier, Description de l'Asie Mineure, Paris, 1839, C. I, Sahife 59-68.

2. Sofa teşkil eden kısım (harim) dir. Mütercim yanlışlıkla harim kullanmıştır.

3. Mütercim bu kelimeyi alika = pandantif manasına kullanmıştır.

bile bulunmayışı hakikaten garibdir. Malûm olduğu üzere Bizans payitahtı Osmanlıların eline geçtiği vakit Mehmed-i Sani patrik kilisesi olan Ayasofya'yı mabed-i islâma döndürmüştü. O günden beri Osmanlı İmparatorluğu dahilinde inşa edilen camiler Ayasofya'yı taklid etmişlerdir. Yahud daha doğrusu (Jüstinyen) devrinin rum kiliseleri tarzını almışlardır. Yani dahilen direklerle müzeyyen olan veya olmayan dört köşeli ve müteaddid pencerelerle münevver, mesned noktaları köşelerden sarkık kemerli, yahud kemersiz, mutlaka bir kubbe olacaktır.» demektedir.

Greko-Romen medeniyetinin bir çocuğu olan Charles Texier Arablar ve azıcık da Selçukilere şöyle böyle bir hak tanıdığı halde, neden kendi devletini istilâdan kurtaran Osmanlı'lara hakareten başka bir his, ufak bir tesamüh beslemedi? Bu psikolojik ve fikrî bahsin münaakaşası yeri burası değildir, teselliyle geçelim de mütalâasınayer verelim: Texier, bir kere söze «öteden beri denildiği gibi» peşin hükmiyle girerek bütün bir menkulât ve türehhat kafilesine katılıyor. 227. sahifeden naklettiğimiz gibi, Osmanlılar çadır aşiretidir de, Selçukîler nedir? İki siyasi teşekkül birbirinden ayıran farik vasıflar mı vardır? Merkezî kubbeli camilerin yapılmasını Selçuk imparatorluğu ile başlatıyor da, Osmanlı eserlerini evvelâ Arab, yahud Acem, sonra Rum mimarlarının yaptığı iddiasını neye istinad ettiriyor? Cevabı mümkün değildir. Sahife 228 den nakledilen mütalâaların ilk kısmından:

a) Çok direkli camilerin Arabların Suriye'deki kiliseleri camie tahvil etmesinden evvel meydana geldiği manası çıkmaktadır. Halbuki Arablar hicretin ilk 50 senesinde Suriye kiliselerini camie tahvil etmişlerdir. Bunlar da üç nefli bazilikalar olduğundan asıl Arab camii olan çok direkli binalar, bunları nümune itti-haz ederek yapılmaya başlamış ve hemen günümüze kadar da devam edegelmiştir.

b) Daha sonraki satırlarda asıl büyük salonun kubbe ile örtülmesi, ne A-

rabların kiliseleri tahvilini takib eder, ne de Selçukîlerle başlamıştır. Selçuk camileri de çok direklidir. Harimin kubbe ile örtülmesi Osmanlı'larla başlar.

c) Bazı Konya camileriyle Bursa'daki Sultan Murad ve Bayezid - O da hangisi? - camilerini aynı sınıfa almak fahiş hatadır. Selçuk Devri Konya camilerini Bursa'dakilerle mukayeseye imkân yoktur.

d) «İstanbul'da Sultan Murad ve Bayezid camilerine benzer tarz ve şekilde bir tanesinin bile bulunmayışı hakikaten garibtir.» diyorsa da gariblik sıfatı, Bursa'dakilerle aynı tertibde olan, Mahmud Paşa, Murad ve Rum Mehmed Paşa camilerini görmeyen, haydi buna imkân bulamadı diyelim, ilmi lahik olmayınca bir şeyin mevcut olamayacağına hükmeden, müellife aittir.

e) Nihâyet bu kafilenin halâ muakibi bulunan malum efsanesi, (Osmanlı İmparatorluğu Ayasofya'yı taklid etmiştir) «yahud daha doğrusu Jüstinyen devrinin Rum kiliseleri tarzını almışlardır.» Bunun cevabı menşeleri şerheden bu makaleye ait olmayıp XV. XVI. asırlara râci olmakla beraber şu kadarını söyliyelim ki Osmanlılar Feth-i hakaniden 70-80 sene evvel dahi merkezî kubbe çalışmalarına başlamışlardı⁴.

Osmanlı mimarisi hemen bir asır bu zaviyeden ve Texier'in gözlükleriyle görülmüştür. En kötüsü de Garbden gelen bu eksik, yanlış ve çarpık hükümlerin, bir mütearife kuvvetinde, bizim içimizde, zihnimiz ve ruhumuzda yerleşmiş olmasıdır. Belki bugün bile Osmanlı mimarisinin istiklâl-i tamminin delillerle isbat eden, nihayet nazikâne bir müsamaha ile inanmadan dinliyenlerimiz vardır; fa'te-berû yâ ul'ül-ebşâr.

4. a) Bak: Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mimarisi, İst. 1953. 91-105, 125-150, 74-484 sahifeler.

b) a. mül., Dimetoka'da Çelebi Sultan Mehmed Camii, III. Vakıflar Dergisi, Ankara 1956, 13-17 sahifeler.

c) a. mül., Mudurnu'da Yıldırım Bayezid manzumesi ve taş vakfiyesi, V. Vakıflar Dergisi, Ankara 1962, 79-87 sahifeler.

Texier'den yarım asır sonra Bursa camilerini tamir eden Parvillée de «Bursa inşa sanatının ne tesir altında inkişaf ettiğini ararsak görürüz ki Rum, her zaman için inşaatçı ve sanatkâr olmuştur»⁵. Beyaniyle aynı kafilden olduğunu göstermiştir. Maamafih onun ifadeleri daha yumuşak ve mütereddiddir.

Texier'den bir asır sonra Gurlitt o hacımlı eserinde⁶ asla doğru bir neticeye varamamış rölöveler hakikati ifadeden uzak kalmıştır. Kezalik aynı zat menşei daha yakın binaları ihtiva eden İznik hakkındaki makalesinde⁷ de daha müfit olamamıştır. Gurlitt'in talebesi küçük bir mühendisin doktora tezi olan eser ise⁸ ihtiva ettiği sayısız hatâlar yanında birçok yanlış hükümleri de gelişigüzel ortaya sermiştir. Orhan Camii hakkındaki birkaç satırlık bendini aşağıda nakledeceğiz; Hüdavendigâr Camii plânı ise bir rölöve değil, cetvelle çizilmiş yanlışlar dolu bir krokidir. Bu rölöveyle bir binayı nasıl takdim edebilmiş, küçük ebadın büyük, genişin dar ve bütün nisbetlerin tersine gösterildiği bu gösterişli çizilmiş kroki ile nasıl neticeye varabilmiştir? Maamafih kabahati basit bir doktora arayıcısında değil onu takdim eden Gurlitt ile, lüks ve masraflı bir şekilde basıp mukni bir eser kılığına sokanlarda aramak lâzımdır. Maalesef bu kitab ve rölöveleri 35 sene, belki daha fazla, ihticaca esas tutulmuştur.

Bu arada mimar Kemal Bey'in, 45 sahifelik makalesinde sadra şifa verecek bir buluş yoktur; hiç bir vazih teşhis koymadığı gibi plân ve makta ilâve etmemiştir⁹. Ancak mimar Gabriel, Osmanlı mimarisinin menşei hakkındaki makalesinde¹⁰ ince ve kıvrak üslûbuyla ikna edici mütalâalarını peşi peşine ortaya sermiş ve Selçuk ve umumiyetle Anadolu mimarisi, mimarları ve işçiliği hususlarında bir çok güzel teşhisler ortaya koymuştur.

Yalnız, makalesinin serlevhasından da anlaşılacağı üzere, bütün bu fikir silsilesini Çekirge'deki Hüdavendigâr Camiine bağlamakla, yerine masruf olmaktan çıkarmıştır. Hüdavendigâr Camiine tekaddüm eden Orhan Devrinde birşey-

ler olduğunu o tarihte bilmeyebilirdi; fakat hiç olmadığına da hükmedemezdi. Eğer Orhan Devrini menşe olarak alsaydı bu makalemiz, onunkine tam bir destek olurdu. Bugünkü malûmatımızla Orhan Devrinden başlamanın lâzım ve kabil olduğunu görerek biz de kendisinin serlevhasını aynen kabul ettik.

Mamafih Hüdavendigâr Camii girizgâha alınarak serdedilen mütalâalar, Orhan Devri için de geniş mikyasta varid olacağından bizim burada bunları hulûsa etmemiz lâzım gelmektedir. Sonra bunları teşmil ile bizim fikirlerimizle birleştirirebiliriz.

a) Prof. Gabriel baş tarafta «... kalenin camii yakın bir tarihte tamamiyle yeniden inşa edilmiştir. Belki bünyesinde bazı unsurları muhafaza eden aşağı şehrin camii de sonradan yeniden bina olunmuştur.» demektedir. Kaledeki camilerden ikisi mühimdi, Orhan Gazi ve Şahadet camileri. Bunların ikisi de yıkılmıştır. Birincisi bir daha yapılmadığına göre bahsettiği kale camii her halde Şahadet olacaktır. Bu cami sarih vesikalara göre, Hüdavendigâr yapısı olduğu halde müellif gerek makale tarihinde, gerek yirmi sene sonraki kitabında hep Orhan Gazi Camii olarak kabul etmiştir. Fakat bizim mevzuumuzdan hariç olduğu için bu kadar söylemekle iktifa ettik. Aşağı Orhan Camii için bu makaledeki fikrine hiç iştirak edemedik; kendisi de bu ciheti anlayarak kitabında artık ısrar etmemiş¹¹, bununla beraber lüzumu kadar da benimsememiştir.

b) Sonra Hüdavendigâr Camiinin Osmanlı mimarisinin en eski tesislerin-

5. Léon Parvillée, Architecture et décoration turques au XV. siècle, Paris 1874, 4. S.

6. Cornelius Gurlitt, Die Bankunst der Constantinopels, Berlin, 1907.

7. C. Gurlitt, Die Islamitischen Bauten von Isnik, Orientalische Archive III. 1912-13.

8. Dr. Ing. H. Wilde, Brussa, Berlin 1909.

9. Mimar Kemaleddin Bey, Mimari-i İslâm, Hüdavendigâr vilayeti Salnamesi, 1324 H. Bursa Matbaa-yı Vilâyet.

10. A. Gabriel, Bursa'da Murad I Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi, II; Vakıflar Dergisi, Ankara 1942.

11. A. Gabriel Une Capitale Turque, Bursa, Paris 1958.

den sayıldığıını belirtip «... ve tamamen başka bir tarzda vücuda getirilmiş olduğundan hususi bir alâkaya hak kazanır ki bu da umumiyetle hayali ve tarafgirâne tefsirlere yol açmıştır.» demektedir. Birinci fıkra şüphesiz mahz-ı hakikattir. Fakat hususi bir alâkaya hak kazandığı fikrinde hiç mutabık değiliz. Bu hüdavendigâr camii de kendinden evvel emsali ve asıl ondan sonra benzeri yok ki büyük alâkayı mucib ve bir silsilenin ana veya ara eseri olsun. Hüdavendigâr Camii Osmanlı mimarisine hizmeti pek müsbet cihettendir, denemez. Nevi şahsına münhasır, olup olacağı bir tane bir eserdir; sürüden ayrılmış bir koyundur. Biz ancak zincirde bir halka teşkil eden binalar üzerinde menşeleri arayabiliriz. Yoksa, zincirin halkalarına asılıp yürütmesine engel olanlar bizi ancak şaşırtır.

c) Prof. Gabriel indî mütalâalara ve «kabul ettikleri doktrinlere» uymayıp ve efsane ve malûm nazariyelere iltifat etmeyerek, hadise, metin ve âbide üzerinde çalıştığını belirtiyor ki buna kaniiz ve yolumuz aynıdır.

d) Bundan sonra Texier ile Wilde'i mukayese etmekte ve Wilde'in bizim de işâret ettiğimiz hatâlarını belirtmektedir. Fakat Texier'de ihticaca salih değildir ve çizdiği makta resmindeki seviyenin tahakkukuna imkân yoktur. O sadece mihrab tonozu altındaki seviye ile birinci kubbe altı ve medhal seviyelerini ölçü krokisinde yanlış kaydetmiş olduğu için tersimde de hataya düşmüştür. Çünkü bu seviye olursa kapılar kapanır. Prof. Gabriel de makalesindeki maktada Texier'e uyduğu halde kitabta tashih etmiş olmakla, Fransız müellifi hakkındaki fikirlerinden nükûl etmiş demektir.

e) Bundan sonra camiin geniş bir tarifine geçmekte olup teferruat farklarından başka hepsinde müttefikiz. Ancak mihrab yeni olmayıp muhakkak eskidir.

f) Bundan sonra (S. 39) Texier'nin yukarıda bahsettiğimiz mahut medeniyetsiz millet ve aşiret efsanesini çürütmekte, binanın eski bir kilise veya Bizans sarayı olmadığını, cami olarak yapıldığını gös-

terip mimarının da Rum veya Frenk olmadığını belirtmektedir. Bizim de fikirlerimiz böyledir, yalnız bir Frenk'in bazı kısımlarda çalışmış olmasını muhtemel görüyoruz. Umuma şamil bir mimar olduğunu kabul etmek hiç mümkün değildir. Muhterem Mr. Gabriel mutasavver mimar için, bu adam ne kadar zeki olmalı ki başka bir dinin bütün icablarını, ihtiyaçlarını karşılayacak bir bina yapabilmıştır, diyor. Zeki olmayı bir tarafa bırakalım, bu adam ne kadar şahsiyetsizdir ki kendi bildiği üslûbu tatbik etmeyip banilerin usullerini işlemiştir. Böyle bir mimar varsa bile kudretsiz ve şahsiyetsizdir. Biz tek mimar mevkii değil, yer yer münferid işlerde çalışan ustalar, hem de derece ve kabiliyetleri ve mesai müddetleri başka başka insanlar olmasını kabule mütemayiliz; bu hal daha mümkündür. Belki de âmilden ziyade müşavir vardı; Hüdavendigâr Camiinden evvelki Lâla Şahin Paşa Türbesinde, tek tük cebhe motifleri için varid olmak üzere Orhan Camiinde, Balıkesir ve Bergama Yıldırım Camilerinde olduğu gibi; izah edeceğimiz vechile, bu Hüdavendigâr camiinde bize yabancı gelip rahatsız eden aksaklıkların, meselâ penceresiz, karanlık bir harim - en altındaki altı büyük pencere tamamen muhdesdir - esrarengiz dehlizlerin verdiği ürperti yanında, öntü sonu olmayan iki katlı revak ve ikiz kemerler yabancılıkları, bu yoldaki telkinlerin neticesi olduğuna pek kuvvetle ihtimâl verdirir.

g) Muhterem Prof. daha sonra bazı kıymetli ediblerle (S. 41) «ince bir telmihle doğru bir takdir» e rastlandığını, bazı müelliflerin ise ehemmiyetsiz şeyleri ısrarla tebarüz ettirerek mühim noktaları karanlıkta bıraktıklarını söylüyor. Mimariden anlamayan bu müelliflerin «bir kitabın bütün cümlelerinin her türlü tahlilini yapabilen, fakat kitabın esas fikrini anlamayan» münekkitlere benzediği fikrine ve yukarıdaki mütalâalara iştirak ederiz. Ve yine «bir âbide bir üslûb ifade eder, bir fikir saklar» sözüyle de binanın taşına, toprağına gömülmeyip ruhuna varmak lüzûmunu ima ediyor, o

gizli fikri anlayıp ortaya serebilmek için muhakkak ondan bir nebzenin mimari münekkidininde içinde olması icab ettiğini ısrarla arzederiz; nasib almayan nasib veremez.

k) Prof. Gabriel «Epigrafinin» bildirdiği ilk Osmanlı mimarı olarak Hacı İvaz Paşa'yı alıp emsalinin elli sene evvel de pek âlâ bulunabileceğini söylüyor. Epigrafi İvaz Paşa'dan bir asır evvel (Hacı Ali) isminde bir mimar bildiriyor¹². Hemen hemen Hüdavendigâr camiiinin inşası sıralarında, veya pek az sonra da, Mudurnu'da henüz babası hayatta iken Yıldırım'ın yaptırdığı cami ve hamamın mimarının da (Ömer bin İbrahim)¹³ olduğu malumdur. Fakat mesele mimar meselesi değildir ki üstünde fazla duralım. Bir inşaat (kârhanesinde) her şeyden mesul bir tek mimar mı vardı? Yoksa kârhanenin başı ve XV. asırda işitilmeye başlanan bina emini mevkiinde biri, herşeyi idare ediyordu da, müteaddid mimarlar iş ve vazifeleri tevzi mi etmekle mükelleftiler? Plân ve ebada nasıl karar veriliyor, bina sahibi yani bani ile bu hususta nasıl anlaşılıyordu? Bunların hepsi, umumi hatlarıyla, meçhuldür ve eğer cevaplandıramazsak gam yememeliyiz. İşte eserler, işte yapan millet, hepsi meydana. Biz onlara bakacağız.

1) Mr. Gabriel, Hüdavendigâr Camiinin ve Osmanlı mimarisinin vücud bulmasında «arz derecelerinin, usta ve çırakların aldığı terbiyenin ve içtimai şartların» tesirini görüp (S. 41) XIV. asrın «Anadolu'da âbidevî sanat noktasından bir durgunluk» devri olduğunu bununla beraber bir eser manzumesi ve işçi kütlesi bulunduğunu bildiriyor, (S. 42). An'aneinin tesiri ve bu milletin içinde olan güzellik duygusu ve neticede kazanılan milli müktesebat âbidelerde âmil olmuştur. Fakat XIV. asır âbidevî binalardan mahrum değildir ve ta asrın başında Bursa Orhan Gazi Camii, hanı, hamamı, imareti ve zaviyesi itibariyle bir âbideler mecmuasıdır. Göynük'de, Kirmastı'da, Bilecik'de, Mudurnu'da, İznik'de v.s. yerlerde bir mamureler silsilesi vardır. Bunlar

âbide vasfını haiz kuvvet ve metanet mimarisidir.

k) Yukarıda söylediğimiz mütalâalardan sonra «alevin parlaması için teşkilâtli bir devletin ve müstakar bir siyasetin kurulması kâfi idi. Osmanlı Devletinin kuruluş ve inkişafı mimarının yeniden gelişmesi için müsaid bir vaziyet ihdas» ettiğini beyan ediyor. 1 paragrafi ile biraz tenakuza düşen bu beyan daha doğrudur; Osmanlı Padişahlarının tesiri şüpheden varestedir. Bunu müşahade ve tasdik ile cihana bildirmesinden dolayı Prof. Gabriel'e müteşekkirimiz. Ancak son mesaiyle de sübut bulduğu gibi, madem ki devletin teşekkülü ile mimari gelişmeye, yani durgun ve âbidesiz devreden sıyrılıp âbidevî sanat binâları yükselmeye başladı, o halde durgunluk tabirini bu asra, hele katiyen tamamına, değil, olsa olsa ilk sülüsüne yani yediyüz otuz beş senelerinden evvelki yıllara hasretmelidir. Hakikat de budur. Şimdi Osmanlı sanat binalarının haiz olması veya olmaması icâbeden vasıflarını şerhedelim:

Prof. Gabriel neden sonraki Hüdavendigâr camiiinde menşe vasfını görmüştür? Bu binanın yirmi metreye yaklaşan dik ve çıplak duvarlarının veya iki katlı revakinin manzaraları ve karanlık koridorlarının tesirinde kalarak mı bu mevkie lâyük görmüştür? Bizce zuhulü bu binadan başkasını bulamamış veya atamamış olmasıdır. Arasa ve bulabilseydi muhakkak şu vasıfları haiz olanlar üzerinde durur, olmayanlara iltifat etmezdi. Şöyle ki :

I — Osmanlı mimarisi birden bire bir vuzuh ve berraklık, hatta aydınlık mimarisi olmuş, hariçle dâhilin birbirine uygunluğu, kütlelerde tenasüb ve hareket ve topraktan kademe kademe yükselip bir noktada toplanış esaslarıyla tebarüz etmiş ve asırlarca devam etmiştir. Eğer Süleymaniye'yi bu vasıfların kemal mer-

12. Memduh Turgut, İznik ve Bursa Tarihi, Bursa 1935, 161 s.

13. E. H. A. Mudurnu'da Yıldırım Beyazıt Manzumesi, V. Vakıflar Dergisi.

tebesi addedersek görürüz ki 53 m. kubbe irtifasını kat kat sekişlerle yirmi metrelik bir beden duvarı üzerine yedirmişler ve üstelik bu irtifayı da çıplak bırakmayıp, yanlarda revaklar, kör kemerlerle, mihrab önünde türbeler ve dershane ile perdelemişlerdir. Halbuki Hüdavendigâr camiinde 23.40 m. irtifaidaki kubbenin oturduğu cebhe duvarı 17.70 m. yükseklikte olup yanlar dolu duvar gibidir. Boşluk son derece azdır; hareket yoktur. Dik ve yalçın bir beden insanı yerinde mihlar, korku ve baş dönmesi verebilir ama, bir din âbidesine değil kaleye yararır. Başka ifade ile kale duvarı içeriye girmeyi teşvik ve tahsil değil, arzulara sed çekici olmalıdır. Cami ise cebheleriyle de içerideki ruhaniyetini fâş ederek, dışarıdaki insanı içeriye davet etmelidir. Bu esasa uymayan Hüdavendigâr camiinin duvarlarında davetkâr bir hassa bulmak güçtür.

II — Hüdavendigâr camiinde harici manzara ile yegâne temas altı adet alt sız penceresiyle olabilmektedir. Ziyanın büyük bir kısmı da sadece buradan gelir. Halbuki bu altı pencere de sonradan açılmıştır, muhdesdir. Demek evvelce karanlık olan harim hoş bir tesir bırakmamış ki bunları açmak ihtiyacı duyulmuştur. Eğer bu pencereler olmasa cami, en büyük bir nimet olan o dinlendirici tabiat manzaralarıyla alâkasını kesmiş loş ve kasvetli kiliselere benzer.

III — Harimden sarf-ı nazar, yan hücrelere ışık tâ tepedeki ikişer pencereden, medhalin sağ ve solundaki iki tanesine ise yalnız birer mazgaldan girer. Merdivenler, basılan yer görülmeyecek derecede, bir alaca karanlık içindedir. Üst katın koca koridorlarının bütün uzunluğu dibdeki birer pencere ile tenvir edilir. Eskiden camiin birinci kubbesine açılıp şimdi kapalı bulunan altı adet pencere varken belki biraz daha aydınlıktı. Fakat ne de olsa bu ziya bilvasıta idi. Bu pencereler de her halde bu sebeple açılmıştı; zira yukarıki medrese odalarının cami harimiyle bir münasebeti olmaması lâzım gelirdi.

IV — Tonoza mihrab kısmının kalın duvarları üzerine yukarı katta açılmış ve yer yer 61 santime kadar daralan iki taraflı upuzun dehlizler tam mihrab üstündeki 3,5 metrelik ufacık bir höcreye geçmek için yapılmış, manasız ve zoraki bir tarz-ı halidir. Bu dehlizler kilise absitlerinin arkasındaki telkin ve ses verme geçitlerini hatırlatmaktadır. Üst kata ya revaktan dolaşarak, ya ortadaki büyük höcreden çıkılır. Bu fuzuli ve yersiz geçişler plânın rasyonellik derecesini gösterir. Daha bunun gibi birçok aksaklıklar vardır.

V — Mermer şebekeler ve revak kubbe alıklarında Osmanlı motifleri kullanılmıştır. Bunlar aslında güzel, tatbikatta pek iptidaidir. Silme ve söve gibi Bizans parçalarının mebzulen kullanılmasına bir şey denemez. Bulduktan sonra neden istifade edilmesin? Mihrabın tezyinatı güzeldir. Biz Prof. Gabriel gibi düşünmüyoruz; mihrabın sonradan yapıldığını iddia için hiç bir sebep göremiyoruz. O devirde bu kadar güzel mihrablar pek çoktu; Şehadet ve Bursa Orhan, Ankara Ahî Elvan, Genbemüz köyünde Samsa Çavuş, İznik Orhan Gazi camilerinde mihraplar pek güzeldir. Neden burada olmasın?

Esas kapı pek silik kalmıştır; bir kemer ve bir üstlük pencereden ibarettir. Şimdiki söveler yenidir. Amma eskisinin daha parlak birşey olmasına inşai bakımdan imkân yoktur.

VI — Duvarlarda 3 m.den fazla kalın olanlar vardır. İnşai hiç bir lüzum yokken bu kadar kalınlık inşaatta bir korku ve kendine emniyet noksnlığına delâlet eder. Tahaffuz ve müdafaa mevzuu bahis değildir; çünkü kubbenin anahtarda kalınlığı da 92 sm. gibi işitilmemiş bir derecededir.

VII — Camiin plânı bir müslüman - Türk buluşu olan üç eyvanlı binaların bir örneğidir. Fakat bunda da yan eyvanlar beş buçuk metreye indirilerek müzayakalı bir hal hasıl etmişlerdir. Kendinden evvelki Orhan Camii daha ferahtır. Bu plân

camii için ideal değildir. Ama bizdendir. Orta sahnı yanlarla destekleyip teknik noksanını telâfi etmek, ucuz bir inşaat elde etmek arzuları yanında, imkânların müsaadesizliği bu plâna vücud vermiş ve devam ettirmiştir. Vakıa bu binada fuzuli ebad ile tasarruf gayesi tahakkuk etmemiştir, ama, plân yine odur.

Bu hal ve vasıflarıyla, dahilî ve hariçî ahenksizlik ve aksaklıklarıyla Hüdavendigâr camii Osmanlı mimarisinin bir timsali, daha doğrusu (menşei) olmaktan uzaktır. Böyle bir iddia nasıl serdedilebilir ki hiç bir halef, bir iz bırakmamıştır; kendinden sonra velev uzaktan bir benzeri yapılmamış ve inşasından bir iki asır sonra, karanlığına ve kasvetine tahammül edilemiyerek, Osmanlı mimari zihniyetinin zaruri gördüğü alt kat pencereler de açılarak bina biraz ferahlatılmıştır. Bu pencereler XVII. asırda veya daha evvel açılmıştır.

Prof. Gabriel'in yukarıda a-k ile işaretilenen on maddede hulâsa ettiğimiz mütalâaları Osmanlı mimarisinin bir çok hususiyetlerini meydana çıkarmaktadır. Çoğu isabetli olan fikirler Hüdavendigâr Camiine istinad ettirilmeyip daha lâyük bir eser için sarf edilse idi, çok daha yerinde olurdu.

Orhan Camii ne için hep meskût geçilmiştir? Texier hiç kale almaz. Parvillée, asıl Yeşil Camii için gelmiş olmakla beraber, bu Orhan Camiini de takviye ettiğini bildiriyor. Fakat o kadar. Başka tek kelime yoktur. Wilde ise eserinde¹⁴ tamamen yıkılmış ve yeniden yapılmış en eski Osmanlı camii. Bu camiin eski şeklinden hiç bir şey kalmamıştır. Türk mimarları bu camii eskisinin enkazı üzerinde yeniden yaparlarken, malûm olan çok muhafazakâr görüşlerini muhafaza etmişler ise, mimari tarzı bakımından esas tertib tarzının her noktada Yıldırım Bayezit Camii için nümune teşkil ettiği kabul edilebilir. Yeni Camiin göze çarpan tek hususiyeti kırmızı ve beyaz mermerden, çok ince işlenmiş Bizans tipi akantüs yaprağı başlıklı sekiz köşeli ve birbirinin ay-

nı iki sütundur. IV. veya V. asra aid olması muhtemel bulunan bu sütunlar belki eski camide de vardı. İşte bütün Orhan Camii tavsifi; hepsi bu kadar. Mühendiscağız göre göre iki sütun görebiliyor; ona kırmızı demesi bile yanlış; çünkü beyaz mermerdir. Hangi birini tashih etmekte mütehayyir kaldığımız bu iddialar tamamen yersiz; Orhan Camii tamamen yeniden yapılmış olmadığını, onun göremediği ne kadar hususiyetleri haiz olduğunu biz aşağıda göstereceğiz.

Prof. Gabriel hülâsa ettiğimiz makalesinde (a. bendi) bu Orhan Camii kitabesindeki tamir tarihi olan Çelebi devri binası olarak peşinen kabul edip sadece «belki bünyesinde bazı unsurları muhafaza eden» izahatından fazlasına lâyük görmemiş, o zaman alıcı gözüyle tedkik etmemiştir. Ona gelinceye kadar galiba bu Orhan Camiinin hep yeniden yapıldığı mütearife şeklinde söylenip geldiğinden o da bu cereyana uymuştur. Bu cereyan salikleri, garaibden olan plân ve terkiibini, taşıdığı ikiz kemerler ve yabancı mimari taş işçiliğini Garb veya Bizans'a daha kolaylıkla mal edebileceklerini tahmin ettikleri Hüdavendigâr camiini ön plâna alıp Orhan Camiini meskût geçmekte zımnî bir ittifak kurmuşlardır. Vakıa Gabriel bu zatlara yaman bir tokat vurmuş ve Hüdavendigâr Camiinin Osmanlıdan başkasına maledilemeyeceğini ispat etmiştir, ama, bu binayı ehemmiyetli görmekle onlara uymaktan da kurtulamamıştır. Biz Orhan Devri mimarisi hakkında bir araştırma mahiyetinde olan makalemizde¹⁵ kendisinden bu yanlış tashih eylemesini dilemiştik. O da belki bu taleb-kârane recaya uyarak, belki Sedat Çetintaş'ın neşriyatı tesiriyle kitabında¹⁶, Çelebi daha sonraki devirlerin tamir safhalarını taşıyan bugünkü haliyle «aslî plânın ve cebhe mimarisinin mühim tadiller geçirmediklerini» bildirmektedir. Ayrıca mihrab istikametinin cenub-ı garbiye doğru 30

14. Wilde, a.e. 11-12 S.

15. E. H. A. Orhan Gazi Devrinde Mimari, A. U., İlahiyat Fak. Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırma Dergisi 1, 121 S.

16. A. Gabriel, a.e., 46-49 S., 3. Plân ve LXVIII, resim 1-2.

derce kiblede münharif olduğunu da ilâve ile bu vaziyetin Orhan Devrine has olduğunu camiin tarihine delil teşkil eylediğini ilâve etmektedir. Hakikatte, bu inhiraf vardır ve tam 48° ye baliğ olmaktadır¹⁷. Bu tarz-ı ifade sarıhtır ve tereddüde mahal bırakmaz. Buna rağmen tam olarak bina tedkik edilmemiştir. Metinde ve (47 s.) haşiyesinde minarenin çift olmak ihtimali ve IX. asra aidiyeti hakikatte uymamaktadır. Minare onun ihtimal verdiği gibi kapı yanındaki iki hücrenin üstüne değil, tek olarak duvar köşesine konmuştur. Eski merdiven basamaklarından on adedi durmaktadır. Bu da onun yalnız bir tarafın köşesi için düşünüldüğünü gösterir. Kezalik plânın, Bizans'ın tarzı ve revakın kilise dış narteksi ile bir münasebetleri bulunduğu hakkındaki cümle de lüzumsuz bir rüşvet-i kelâmdir.

Tuğla - taş inşaatının Bizansla alâkası hususunda mutabık olmaya imkân yoktur. Bu binada kesme taş pek az ve mecburi yerlerde kullanılmak suretiyle tedariki pek müşkül, pahalı ve zaman alan bir tarzdan çekinildiği göze çarpmaktadır. Onun yerine seylâbî derelerin getirdiği silis moloz taşı gayr-i müsavi ve intizamsız sıralarla işlenmiş çok çirkin düşmemesi için de bazan iki bazan tek sıra tuğla konmuş, o da icabında yer yer kesilmiştir.

Tutla konulması malzemenin zaruretinden doğmuştur. Bunu mazinin bir üslûbuna mal etmeğe mahal yoktur. Fakat madalyonların ve ikinci kemerlerin üst silmelerinin Bizans işçiliği tesirinde kaldığı muhakaktır. Bu kadarı da bir binada nedir ki? Esasen Mr. Gabriel de bu Bizans tesirlerinin başka kalıba sokularak yeni neticelere varıldığını söylüyor, (49 S.) Prof. Gabriel Orhan Hamam'ını ve Emîr Hanı'nı tedkik etmemiştir; onların izahı ve şehri bu devir mimarisine not vermek için lâzımdır.

Müellifin cami hakkındaki yazıları son kitabında samimiyetle bir ikrar derecesinde kalmış fakat tedkik ve takdim bu açık kalbîliğin icab ettiği seviyeye ulaşmamıştır. Rölöveler Sedat Çetintaş Bey'in noksan ve hatalarının bir miktarını tashi eylediği halde, kâfi vuzuhta değildir;

fotoğraf olarak da ancak 68. levhaya iki resim yetiştirebilmiştir. Şehadet Camii'nin Hüdavendigâr vakfı olduğuna dair pek katî vesikalar olduğu halde, bu binayı Orhan Gaziye maletmesi de zihinleri teşviş etmektedir.

Bu camiin Orhan Gazi devrindeki şekliyle durduğunu ilk defa mimar Sedat Çetintaş Bey ortaya koymuştur. Her ne amil tahtında yapılmış olursa olsun onun bu hamlesi bizi kendisine medyun bıraktığından fikri birliğimizi şükranla bildirmiş idik¹⁸. Bu medih ve teşekkür esnâsında gayret ve himmeti görülen bir zat hakkında ancak müsbet tarafları belirtmeyi münasib görmüş, eserinde câmi hakkında vâhî şüpheler doğuracak mütalâalarından¹⁹, sonra ısrar etmez ümidiyle, bahis dahî etmemiştik. Filhakika Sedat Bey bina kâgir olduğundan yakılamıyacağını ve eski halini muhafaza ettiğini, inşaatta görülen acemilikler, çarpıklıklar sebebiyle Çelebi devrine aid olamayacağını, tezyinatın Selçuk an'anelerine oldukça uyan ilk Osmanlı Devrinden olup daha müterakki zamanlara ulaşamayacağını belirtmekle bu camie ilk nazar-ı dikkati çeken mimar olmak şerefini kazanmıştır. Biz de, a) Karamanoğlu'nun husûmetinin ancak siyasî olmasından dolayı camii gaddarâne yakılamıyacağı, b) Bina kadılık olduğundan içinde saklanan kütükleri imhâ için yakıldığını, c) Kitâbesinde cami yazılmadığı için sadece namaz için değil «daha bazı hizmetlere yarıyacak bir maksatla» yapıldığı gibi iddialarını, yeni fikirler koyuvermeğe meftun olduğunu bildiğimiz müellife hoş görüp üstüne varmamıştık. İş bu kadarla kalsa idi neyse, fakat neşrettiği bir risalede²⁰ hududu aşarak bu Orhan Camiine ve ondan müştak olan diğerlerine, başka imkânı tanımayan bir huşunetle zâviyedir deyip çık-

17. Hemen bütün Orhan Devri camilerinin mihrabları ekseriyetle cenub-ı garbiye, pek pek cenuba müteveccihdir. Yani aşarî 30, azamî 45 derece inhiraf vardır.

18. E. H. A., a.m. 128 ve 154 S.

19. Sedat Çetintaş, Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Bursa'da İlk Eserler, İstanbul, 1946, 18-19 S.

20. Sedat Çetintaş, Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir, İstanbul Matbaası, 1958.

mış bu suretle Osmanlı millî zihniyetini, içtimaî haysiyetimizi inkâr eylemiştir. Acaba buna itizal de denir mi?

Aslında camie zâviye damgası da yamansa bina değişmiyeceği için, bu makale de, Orhan Camiindeki menşe olma vasıfların müşahade ve tesbit yolunda yazıldığı için, iddia burada kaale alınmasa da olurdu. Fakat meşkût geçmek mukadder suallere yol açacağından burada tamamen vâhî olduğunu, yanlış olduğunu beyan ile icab ederse tamamen bu mevzua tahsis olunacak bir yazıda veya inşallah yakında çıkacak olan kitabımızda lüzûmunu icra edeceğiz²¹.

Biz ihkak-ı hak bâbında olduktan sonra bu ölçümüzü hangi yolda icabedi-yorsa kullanmaktan çekinemeyiz.

Orhan Gazî'nin, Süleyman Paşa'nın ve diğer bânilerin eserlerinden hususiyet faşedenlerin otomatik olarak Osmanlı mimarisine menşe olmaları tabiidir. Hele bu binalarda gördüğümüz mimari prensiplerin, nisbet ve tenasüp esaslarının, tezyinatın tarz ve miktarının izlerini daha sonraki devirlerde bulursak, bu âbidelerin menşe vazifelerini tam yerine getirdiğini anlamış oluruz.

Bu makalemizde han, hamam, medrese v.s. yi mukayeseye sokmak isterdik; Fakat uzun olabilmesi ihtimali bizi bu arzudan alıkoymdu. Kaldı ki müslüman diyarında, adı üstünde, cami esastır. Herşeyi ihata eder ve en büyük gelişme o tarafta olmuştur. Bunun için Orhan Camiinin şimdiye kadar diğer müelliflerin bahsetmediği hususiyetlerini esaslı olarak bu bendimizde ele alacağız, ve nihayette diğer mebaniden pek kısa bahsedeceğiz.

Orhan Camii, (Resim 1, 2, 3, 4) görüleceği üzere, yığma taş ayaklara müstenid, derinliği fazla, yüksek ve mütenasib bir revakla başlar. Medhal, revak iç duvarının yüzünden epeyce içeride, kemerli, kubbeli bir eyvanın nihayetindedir. Birinci kubbenin kaidesi murabba olmayıp mustatildir. İkinci kubbe zemini 55 sm. yükseklikte olup bu da müstatildir. Birinci kubbenin iki tarafında 45 er sm. yüksekliğinde uzunlamasına cenah ey-

vanları olup 5 m.lik kemerlerle bağlıdır. Yan eyvanlarla revak arasında, sağ tarafta, ince uzun bir imam höcre, solda ufak bir müezzin höcre, onun hizasında da hem minare ve kurşunluğa çıkış merdivenlerinin başlangıç yuvası, hem de camiin mahzeni olan ince bir höcre bulunmaktadır. Cenahlar ve mihrab höcreleri altlı üstlü pencerelerle tenvir edilmiştir.

İmam odasının yan eyvana hem kapısı ve penceresi, bir de iki basamakla inilir bir pabuçluk ve dolab yeri bulunmakta hariçten de buraya girilmektedir. Müezzin odasının kapısı bunun karşısındadır. Onun da dolab ve peykeleri vardır. Minare merdiveni yuvasına yalnız sol eyvandan geçilir. Binanın iki tarafı birbirine müsavi değildir. Garb cenahı şarkta-kinen 20 cm. uzun olmasına mukabil 15 cm. dardır. Cenub eyvanının iki genişliği arasında da 10 cm. tahalüf bulunmaktadır. Binanın hemen hiç bir köşesinde gönye yoktur.

Karşılıklı duvar kalınlıkları başka başkadır. Şark ve garb eyvanlarında duvar kalınlıkları 25 cm. farklıdır. Cenub eyvanının bir duvarı 1,20 iken, diğeri, bir uçta 1,30 diğerdinden 1,40 dır. Aynı mevkide olan pencereler karşılık düşmez ve içinde buldukları kör kemerli çökertmelerle aynı mihverde değildir. Üst pencerelerin çoğu, hiç bir nizama tabi olmaksızın, alttakilerle bir hizâda konmamıştır. (Resim: 1, 2, 3, 4) revak pencereleri de aynı mesafelerle tevzi edilmemiştir. Kapı mihverden kaçırılmış olup, eyvanın kemerinin bir tarafı karşıdan 38 sm daha geniştir (Resim: 1, 4, 5)²².

Şakulî satırlara aid bu tafsilâttan sonra kubbe ölçüleri bahsine gelince: Revakın üç orta açıklığı kubbe ile örtülü olup ortadaki daha yüksek ve zengin bir mü-

21. Bu arada çıkan Semavi Eyice Bey'in, Sedat Çetintaş'ın «eserlerine dayanmak suretiyle» hazırladığı Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, I. U., İktisat Fak. Mecmuası, 21 G., 1-4 numaradan ayrı başlı, İstanbul 1963, hakkında da aynı zaviyeden lüzumlu olanı ifa ederiz.

22. Zaten rölövelerde ebâklî rakamla göstermenin kat'i lüzumuna kaniiz. Yoksa bina sırlarını, ne rölöveyi yaparı ne de tedkik edene faş eder. Fakat bilhassa bu kadar tahalüfler karşısında Orhan camii plânına mümkün olduğu kadar ebad koyduk. Resimlerden de bu farklar görülecektir.

selles tertibâtı ile kemerlere oturmuşdur (Resim: 6). Yan açıklıklar, ince kör kemerlerle taşırılmış tavanlı çapraz tonozdur. Kemer gergileri 18×18 sm. eb'adında meşe olup tek nümûnesi medhal eyvanında kalmış, diğerleri kamalı demirlerle değiştirilmiştir. Zannımızca Parvillée'nin 1863 de bu câmide yaptığı yeğâne takviye de bu olsa gerektir. Çünkü eski pencere vaziyetlerini gösteren 1880 târihlerine ait fotoğraflarda demirler görülmektedir. Fakat bütün ayaklarda eski büyük gergilerin izleri mevcuddur. Kemer özenlerinde ince asabalı, hafif kepçe bir silme vardır. Bazı kemerler normal olarak ayak şâkulünde başladığı halde bâzılarında silmenin kenarına kadar gelmiştir (Resim: 5, 7). Revakın iki başı bir ikiz kemerle süslenmek istenmiştir. Bunlar üç tuğla bir taşla işlenmiş bir büyük tahfif kemerinin içinde olup onların kemer taşları da aynıdır. Kemerlerin silmeleri Bizans tarzına müşabihdir. Küçük kemerler ortada sekiz köşeli bir sütunla yapraklı bir VI-VII. asır Bizans başlığına, yanlarda silmeli takoz konsollara oturur.

Revakın ön kemerlerinden ortadaki, kıvrımlı bir kumaşa benziyen tuğla tertibâtıyla yapılmıştır. Bu tam bir Selçuk süslemesinin yeni bir tatbik şeklidir. Yan kemerler çubuk şeklinde tuğlalarla, ortadakiler Bizans silmeleriyle yapılmıştır. Revakın ön saçağı yanlardan daha yüksektir.

İç büyük kubbenin kaidesi müstatilden murabbaa toplanmış, bunun için de hemen kapı üstüne bir geniş, yanlara iki dar kemer ilâve olunmuştur. Bu sonuncuların bir uçta çıkıntısı 50, diğerinde 40 sm. dir. Kemerlerden sonra müstevi dört adet köşe alikası teşkil olunarak sekiz köşeye geçilmiştir. 2,5 metrelik kasnakta iri bademler vardır (Resim: 9). Bu kubbenin kasnağında yedi adet pencere vardır. Mihrab kubbesi kürevî alikalarla elde edilen sekiz köşeye müstenid bir beyzî kubbedir. Kasnağında üç pencere bulunmaktadır. Kuturlar farkı 50 sm. dir. İri müselleslerin terkibinden yapılmış fırlak göbekli, altı köşe yıldız ve kenarlarda iki badem bulunan kürevî alikalardır. Arka-

ik ve sert görünüşlüdür, (Resim: 10). Yan kanat eyvanların uzunluğu iki başta iki ve yanlarda az çıkıntılı diğer iki kemerle murabba indirilerek üzerine kubbe, kürevî müselleslerle, oturtulmuştur. Bu kubbelerin kuturları müsavi olmadığı gibi haricî sağır kasnakları seviyeye bir birinden 60 sm. farklıdır (Resim: 11-12). İmam odası ve minare merdiveni, mahzen höcre si tulâni tonozla, imam odası giriş mahalli ve müezzin odası çapraz tonozla örtülüdür.

Dâhilî plânla alâkadar olduğu için cebhe tarafına geçmeden minareyi ele almamız daha uygun olur. Evvelce söylemiştik, imam odası dâhile açılan pencere ve kapısıyla, medhaldeki pabuçluk ve dolabıyla, müezzin höcre si de dolab ve peykeleriyle tamamen vazifelerini yerine getirebilecek evsafa olduğu gibi, imam odasının mütenazırı olan mahal de minareye çıkışın başladığı, kurşunluk merdiveninin bulunduğu aynı zamanda yağ, kandil, hasır, merdiven gibi levazım ve aletlerin saklandığı bir mahzen yeridir. Kurşunluk merdiveni, (Resim: 1) de görüldüğü gibi, duvar içinde olup yerden 2,5 m. yükseklikte başlar; oraya kadar bir dayama merdivenle çıkılır. Minare merdiveninin ilk 4,00 m.lik kısmı ahşab olup şark-ı şimalî köşesinde nihayet bulur. Minarenin başlangıcına kadar ahşab basamakla çıkmak tertibi aynen Çekirge Hüdavendigâr camiinde de vardır. Bu noktada duvar kalınlığına yerleştirilmiş olan on dane köfeki basamak ilk yapıdan kalanlardır. Bu köfekilerden sonra tuğla dolgu üzerine kaygan taşı kaplama olan yeni basamaklar gelir. Bu son basamaklar belki XVII. asırda yapılan şimdiki gövdeye aittir. Bütün bu basamaklar çekerdeksizdir. Bu da eski devirlerden olduğuna delildir. Alâaddin Camii minaresi de böyledir. İlk on basamağın bulunduğu duvarda harç 4 sm. kadar olup beyaz renklidir. Üst kısmında 2,5 sm. ve daha penbedir. Minarenin şerefesine ve külâhına bakıp yeniliğine hükmetmemelidir. 1903 tarihinden evvel minare külâhı sivri ve kurşunlu idi, (Resim: 13) de hafifce görülmektedir. Bu şekilde daha başka

resimleri de vardır. Ahşab merdiven ve köfeki basamaklar duvardaki birer mazgalla tenvir edilir. Bu mazgallar asıldan olup yeniden açılmamıştır. Minare Mr. Gabriel'in ihtimal verdiği gibi kapı yanlarında ve çift değil, sadece sol köşeye yapılmış ve tekdi. Bu yukarıda söylediğimiz tertibat bu şıkkı ispata kâfi olmakla beraber, minarenin saçaklarda mucib olduğu tadilâtlarla da anlaşılacaktır. Şöyle ki: garb tarafında imam odasının tonozunun özengi tarafında bir cörtten yapılarak saçığın altından sular akıtıldığı halde, (resim: 14), şark cihetinde minare buna imkân bırakmamaktadır. Biraz ilerisi de tonozun anahtar seviyesinde olup o kısımda bir akıntı ile çöreten konamadığından saçak seviyesi düşürülmüş ve sular saçaktan akıtılmıştır (resim: 15). İşte bütün bu hususiyetler minarenin cami ile beraber düşünülmüş yapıldığını açık gösteriyor.

Cebheler yakın vakte kadar bu günkü şekillerinden biraz farklı idi. (Resim: 4, 13 ve 16) da görüleceği üzere alt pencereler mustatîl ve başlıktan sonrası kapalı, parmaklıkları da eski tarzda topuzlu idi. 1903 tamirinde bu pencerelerin kemer kısımları yırtılarak kemerli pencere haline sokulmuş, imam odasına bir üstlük pencere, şark eyvanına hâriçten bir kapı açılmıştı; (resim: 16) da bu kapı, (resim: 13) pencere yoktur. Kezâlik mihrab çıkıntısının üst pencereleri 12 sm. derinliğinde yukarıdan aşağıya devam eden kitabe satırlarından daha içeride bir ikinci çökertme yüzde bulunurken tamirde bunlar düzeltilmiştir (resim: 13,17,18) Koyduğumuz eski fotoğraflarda yan cenahlarda kapatılmış üstlük pencere izleri görülmektedir. Bunlardan garbta açıldığı halde (resim: 19) şarkta olan ikisi açılmamıştır. Cebheler bazı yerde sıra teşkil edip bazı yerlerde hiç bir kayda tabi olmadan işlenen (resim: 19), silisî dere taşından yapılmış, araya yer yer ufkî ve şakulî, bazan tek bazan çift, tuğla konmuştur. Hiçbir zaman Bizans cebhe örgüsüne benzemez; malzemenin zoru ile yapılmış bir tarzdir. Kubbe kasnakları ise itina istediğinden daha muntazamca taşla

ve her yerde aynı tuğla hatılıyla işlenmiştir. Revak cebhesinde de böyledir. Ve tuğla sıraları iki ve üçerdir. Saçak silmeleri iki sıra destere dışı, iki sıra da düz tuğladan mürekkebdir. Kurşun eteğiyle beraber epeyce bir irtifa teşkil eder. İki cenah kubbe kasnağının farklı irtifada olması bu camide görülen iptidailiklerdendir. Fakat diğer saçakların hepsi bilek ve büyük bir ahenk içinde, kademeli yapılmıştır. Birinci kubbe saçığı ikinciden 60 sm. daha yüksek, kasnağının eteği ise birincinininkinden mürtefidir. Cenahların saçak silmesi orta kütleden 2,20 düşüktür. Nihayet revak batı cenahlarından 35 sm., ön cephe ise bundan 1,00 metre daha yüksektir. Cörtten ve su akıntıları minare bahsinde söylemiştik. Bütün bu ahenkli anlaştırmaya, istiyerek, bilerek büyük bir meharetle düşünülmüş, ne kadar tatbikat aksaklığı da olsa umumî tesir (fikir) i elde edilmiştir.

Tezyinat: Dâhilde eski kalem işlerinden eser görülüyor. Belki revak orta kubbesindeki kalemde asıldan bir şeyler vardır. Ahşab işleri de kalmamıştır. İçeride tezyinat olarak, yukarıda bil-münasebe bahsi geçen müsellest tertibatlı ve kitabeli kasnaklar görülmektedir. Mihrab XIV. asırda Anadolu'da pek ileri olan alçı işçiliğinin muvaffak ve muhteşem bir eseridir, (resim:20). Pek ziyade boyanmış olmakla beraber, esas hatlarını muhafaza etmektedir. Yağlı boyalı dairevî höcrenin üstünde yedi sıra zarif istalaktitli bir yaşmak vardır. Bugün yaldızlıdır; aslında da belki öyle idi. Yaşmağın etrafı kabartma rumilerle süslüdür. Mihrabın etraf kuşağı sekizli kabartma yıldızlı bir asabeden sonra, zengin bir istalaktit kuşakla çevrilmiştir. Kenarlarda ince kabartma bir su, üstte de üç köşe bir tac bulunmaktadır. Bu tac kısmında boya ile yazılmış قال الله تعالى - كلما دخل عليها

زكريا المحراب - كتيبه ١٢٨١

âyet-i kerimesi vardır. Bu 1281 (1864) Parvillée'nin tamir tarihine de tevafuk etmektedir.

Bu mihrabın sonradan yapıldığına dair bir vesika bulunmadıkça aksini dü-

şünmek caiz olmasa gerektir. XIV. asır Anadolu'da alçı işlerinin çok zengin ve müterakki olduğu bir devirdir. İznik Orhan Gazi Camii harabeleri içinde mihrabın parçalarına tesadüf edildiği gibi, daha evvel Genbenüz Köyünde Samsa Çavuş Camiinde pek müzeyyen harab mihrabı, Behram Kale köyünde Hüdâvendigâr Camii, Şehadet Camii ve Çekirge Camii mihrabları göz önünde oldukça başka türlü düşünülemez.

Haricî tertibat tuğla işçilikten ve bir de revak orta kubbesinin kuşağından ibarettir. Kuşak yatık ve dik yerlerde büyük maharetle bağdaştırılmıştır (resim: 6). Cebhe tuğla tezyinatı, kemer başları ve kör kitabelerdeki destere dişlerinden ve dairevî kusalardan (resim: 19), mürekkebtir. Revak cebhesinde, (resim: 21), dairevî Bizans-vari bir kursla, (resim: 22), bir Selçuk yıldızı yan yana bulunmakta, orta kemerde bir kumaş motifini andıran katmer katmer bir iş yer almaktadır, (resim 23). İkiz kemerlerden şarktaki iki renkli mermerden baklavalı, (resim: 24), garbtaki çift renkli murabalarından bir kaplama vardır, (resim: 25, 26): Taş işçiliği ise silmeler ve iki konsoldan ibarettir, (resim: 27). Binanın içinde çini eseri yoktur. Yalnız hâriçte mihrab arkasında çinilerden yapılmış bir kitâbe vardır. Onun eski olması muhtemeldir. İznik Orhan camiinde de çini vardır.

Bursa Orhan Camiinin bu mimarı ve inşâî tavsifi artık bizde bir fikir ve kanaat hâsıl etmiş olmalıdır. Cami deyince göz önüne geliveren, o içimize işlemiş ve bu bizdendir diye gözlerimizi parlatan o hayat dolu (varlık) ın vasıflarını bize tebşir etmektedir:

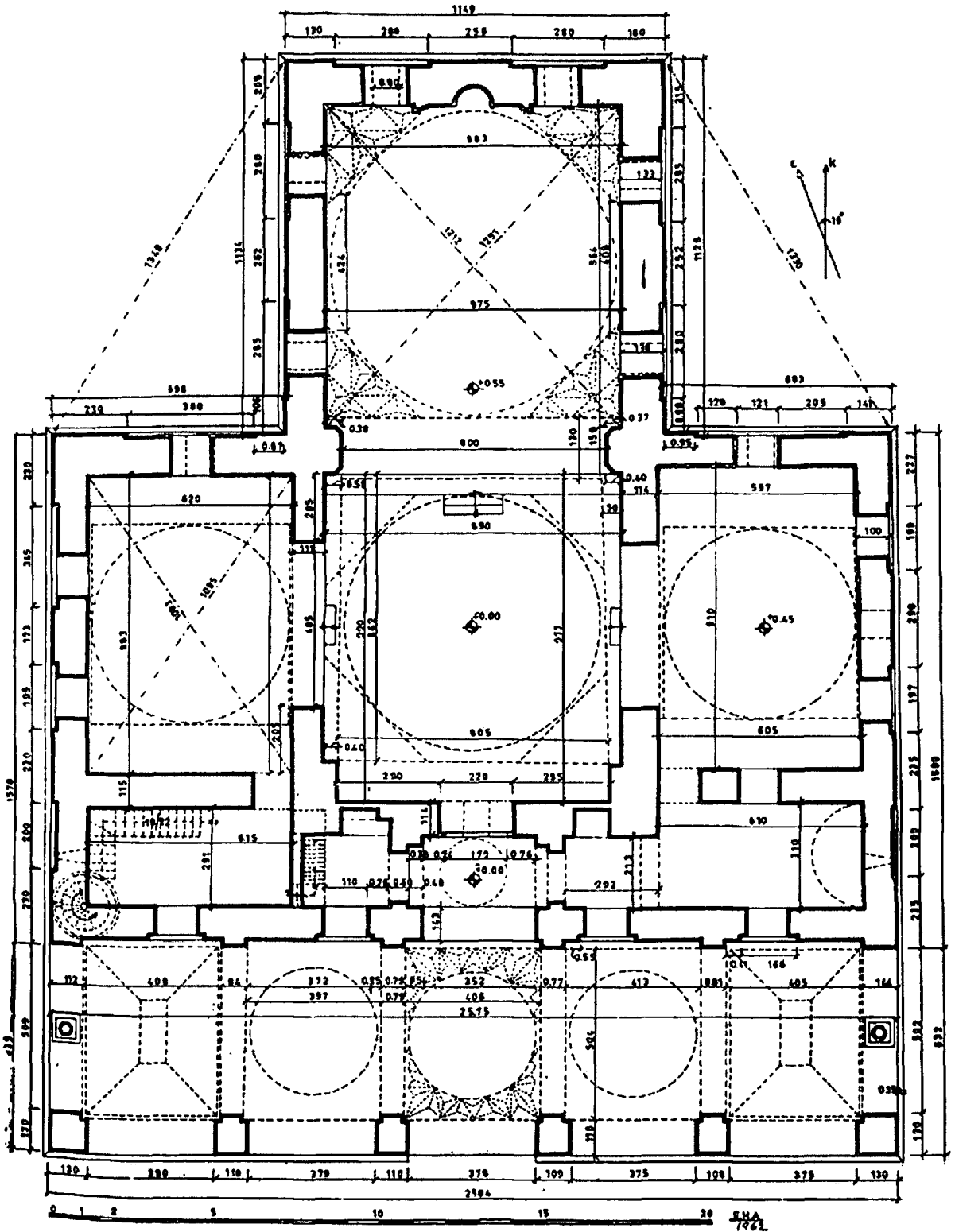
1 — Plân: Direkli ve dağınık cami fikrinden kurtulmanın ilk merhalesidir; asla nihaî değildir. Yassı ve basık olmaya makûm olan, çatılı veya kubbeli, çok direkli cami tertibinden sıyrılmak şartıyla büyükçe bir saha elde etmek (fikir) i, böyle bir deneme ile tatbik sahasına geçti. Bu plân üç eyvanlı, açık avlulu Selçuk

medreselerinin kapalı ve tek eyvanlı olanlarıyla terkibinden doğmuştur. Bununla beraber cenubta tonoz yerine kubbe koymakla basit bir birleştirmede kalmayıp bir derece daha müterakki bir tarza ulaşmıştır. Aşağıda izah edeceğimiz revak da bu plâna revnak vermektedir.

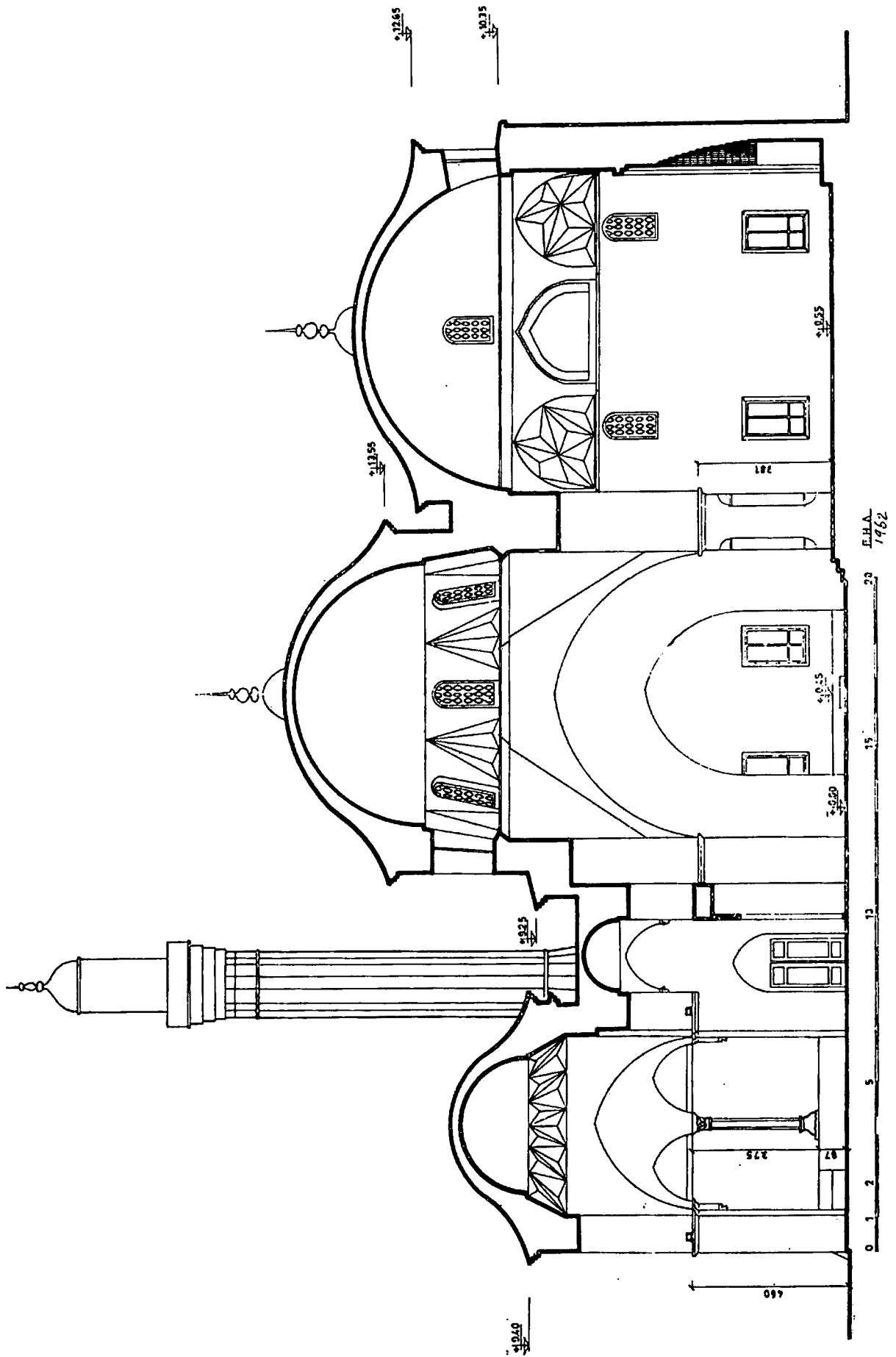
İster terkib olsun, ister bir istiare, camie tatbik edilmiş olması orijinal bir hamledir.

Bu plân bir cami için ideâl midir? Böyle bir iddiada bulunulamaz. Toplu ve merkezî bir plâna sahib olmak yolunda bir gayrettir; fakat arzuyu tam tahakkuk ettirememiştir. Mimari dehanın zirvesine daha birkaç basamak lâzım gelirdi, gelmiştir de. Bir asır müddetle birçok benzerinin yapılması, önde hazır bir misal olmasından ve hepsinin fevkinde bu plânın pek kolay, inşası süratli ve ucuz olması sebebiledir. Ebadına nazaran (fikir) in istediği irtifai yalnız ortadaki mahdud sahalı iki kubbeye hasredip yanları daha alçak olarak da kapatabilmek ve bu cenahları orta yüksekliğe bir istinad kütle si gibi kullanarak hafif bir bina yapabilmek az ustalık değildir. Eğer Orhan Camii iç sahasında tek kubbeli bir bina istenseydi, 19 m. kubbeli bir cami inşası lâzım gelirdi. Bu ebada varınca kubbe ve duvarlar ehemmiyet kesbeder ve masraf kabarır. Bu tarz-ı hal cami içinde fil ayağı yapmak cesareti yerleşip umumleşinceye kadar devam etti. Bu plân tarzı Orhan camiinin getirdiği birinci unsurdur.

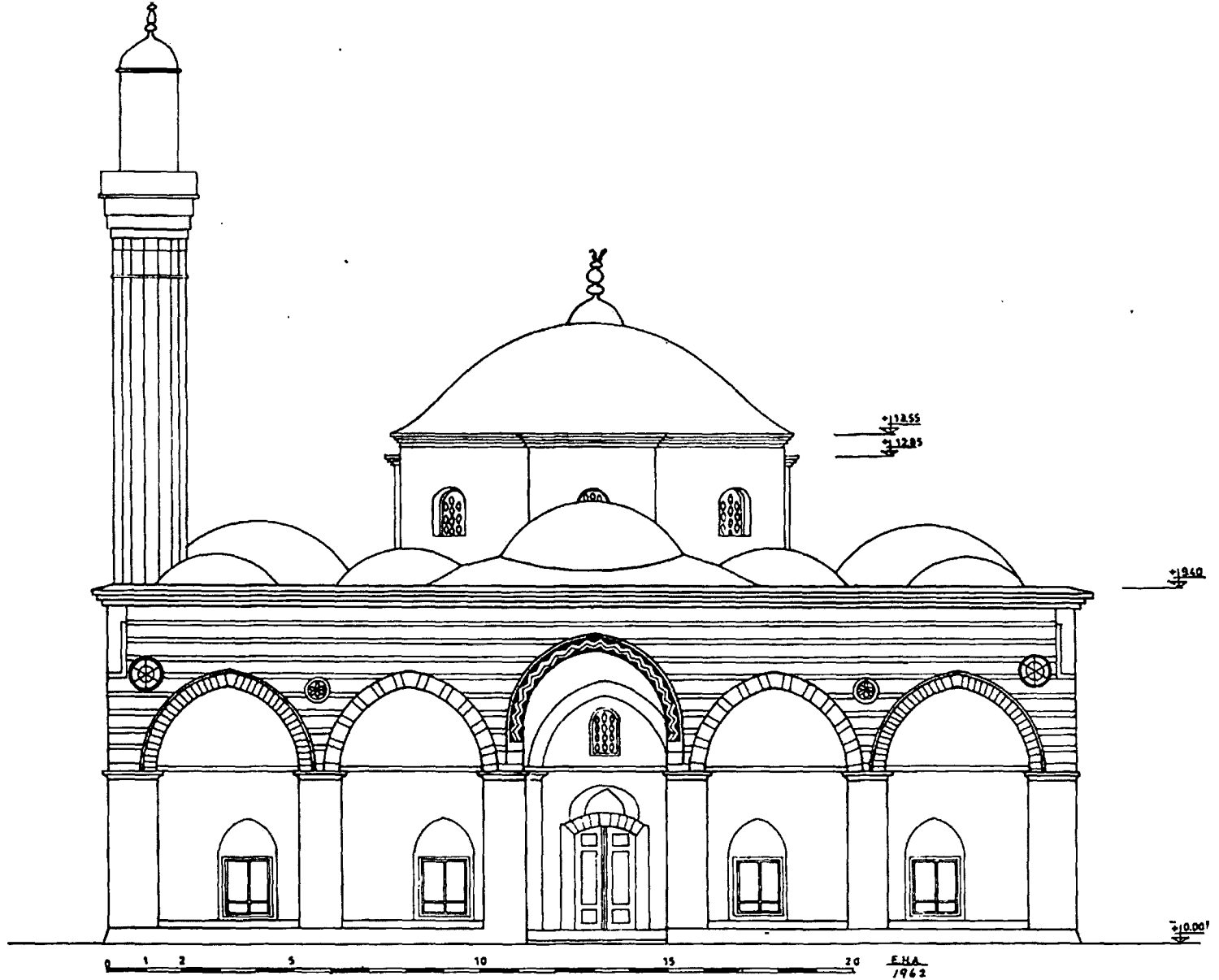
2 — Bu cami mükemmel bir revak üslûbu yerleştirmiştir. Vakıa bundan evvel Bursa Alâüddin Camii ve İznik Hacı Özbek Camiinde dar ve ufak revaklar vardı. Fakat onlar böyle bir peristil gibi binayı takdim edici bir unsur mahiyetinde değildir. Orhan Camii revaktan maksud olan mana ve vazifeyi yerleştirip çakmıştır. Bu revak âbidelere ruhî ve maddî bir hazırlık yeridir; açık hava ile harâm arasında bir mütevassıttır. Eğer kapalı olsaydı bu vazifeyi göremezdi. Bu nokta çok mühimdir ve sırf Osmanlı eserlerine has bir buluştur. Yoksa Mr. Gabriel'in mütereddidâne söylediği gibi «... bazı ki-

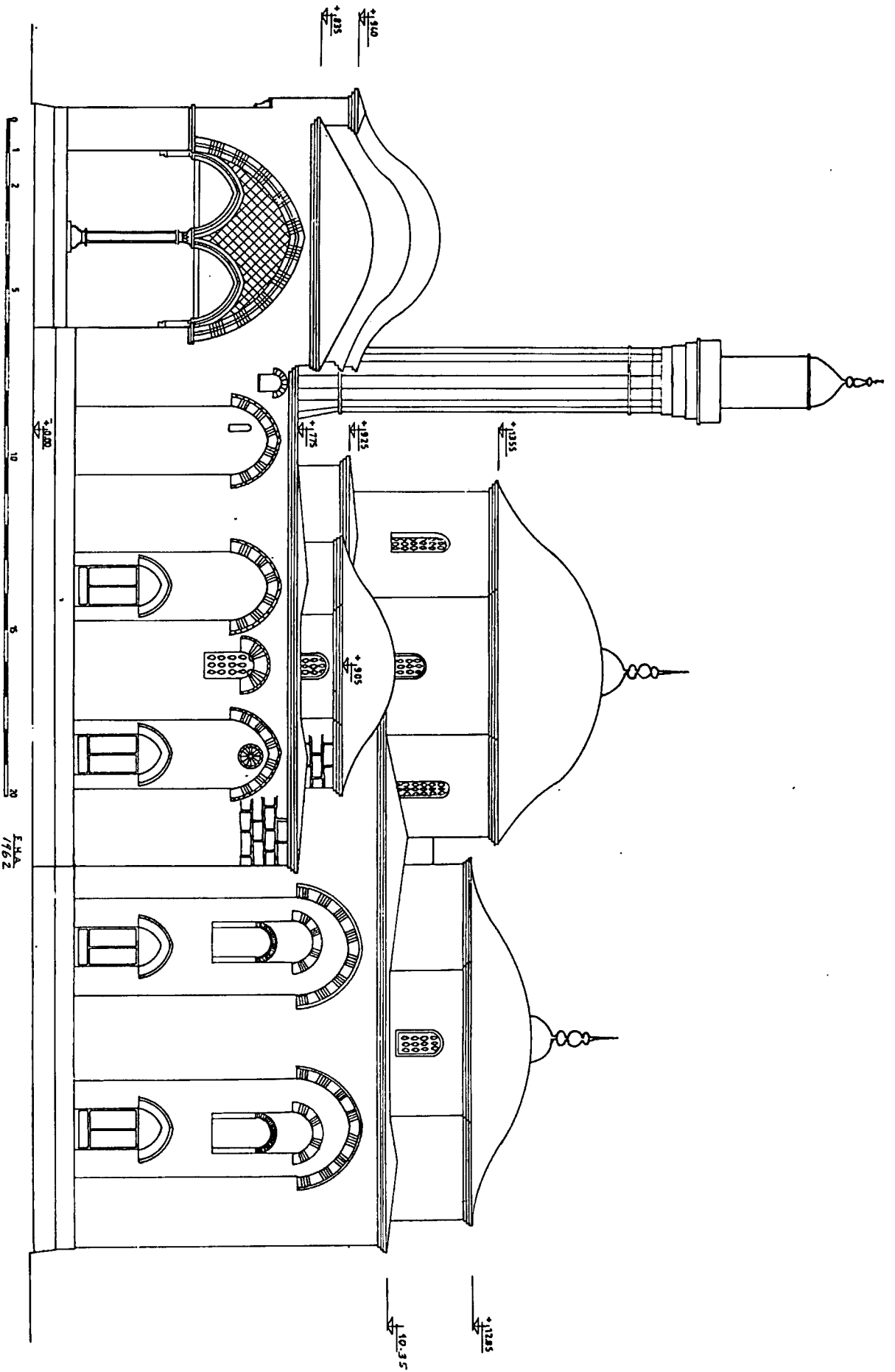
Res. 1 — Orhan Cami'i plânı.

Res. 2 – Orhan Camii, makta 1.

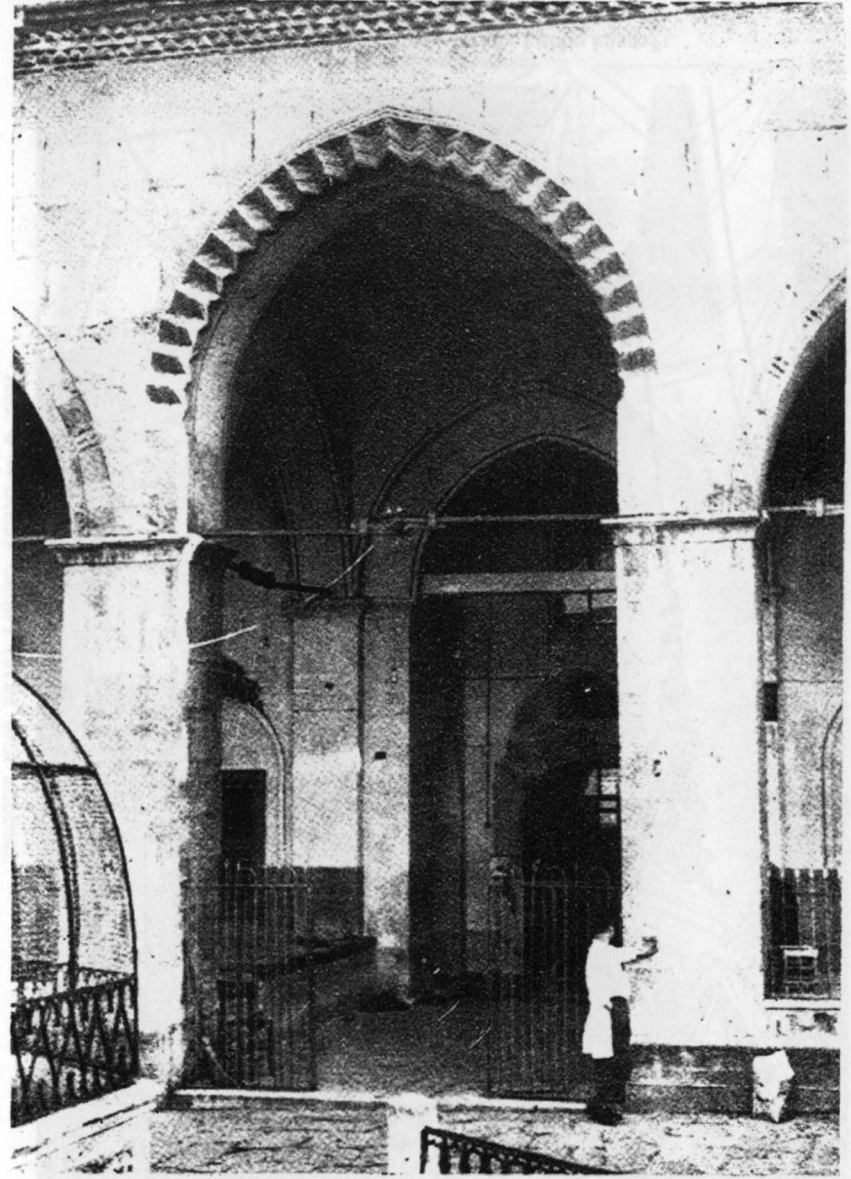
Res. 3 — Orhan Camii ön cehhesi.

Res. 4 — Orhan Camii'nin garb cehresi.

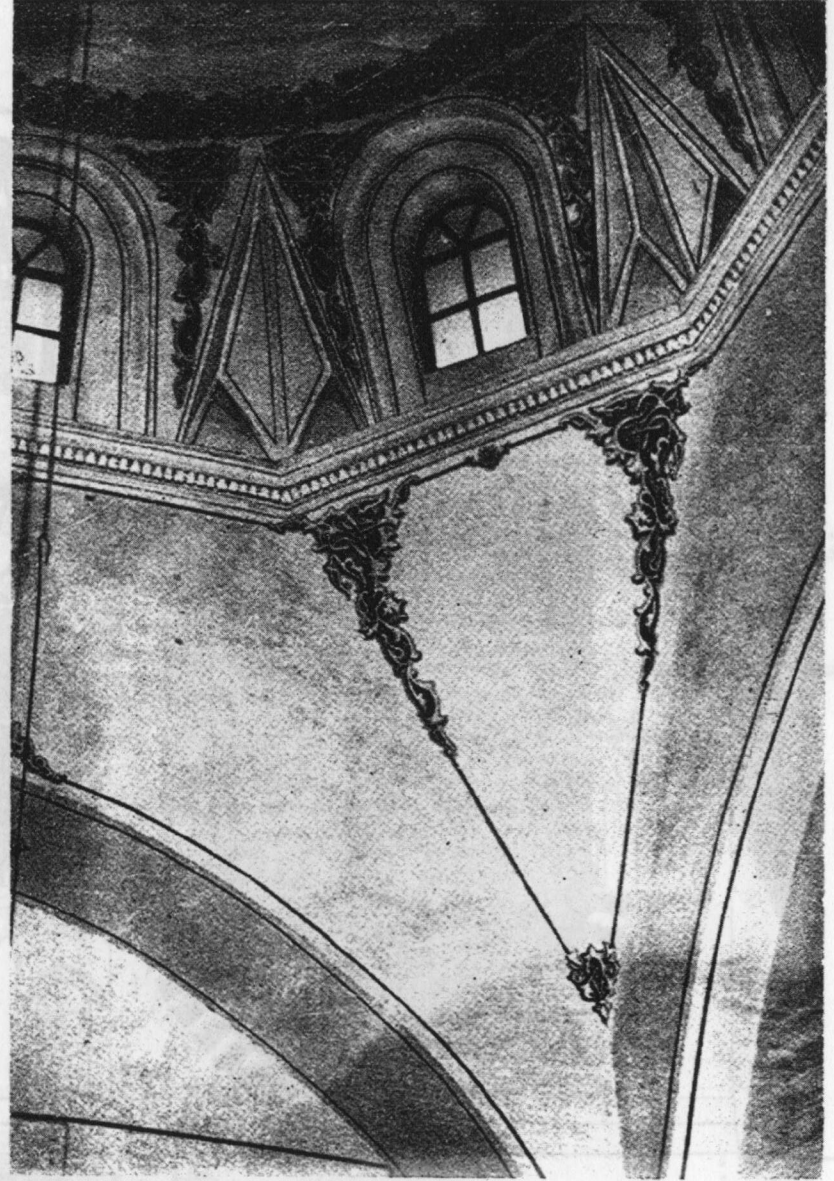
Res. 5 — Orhan Cami'i medhali.

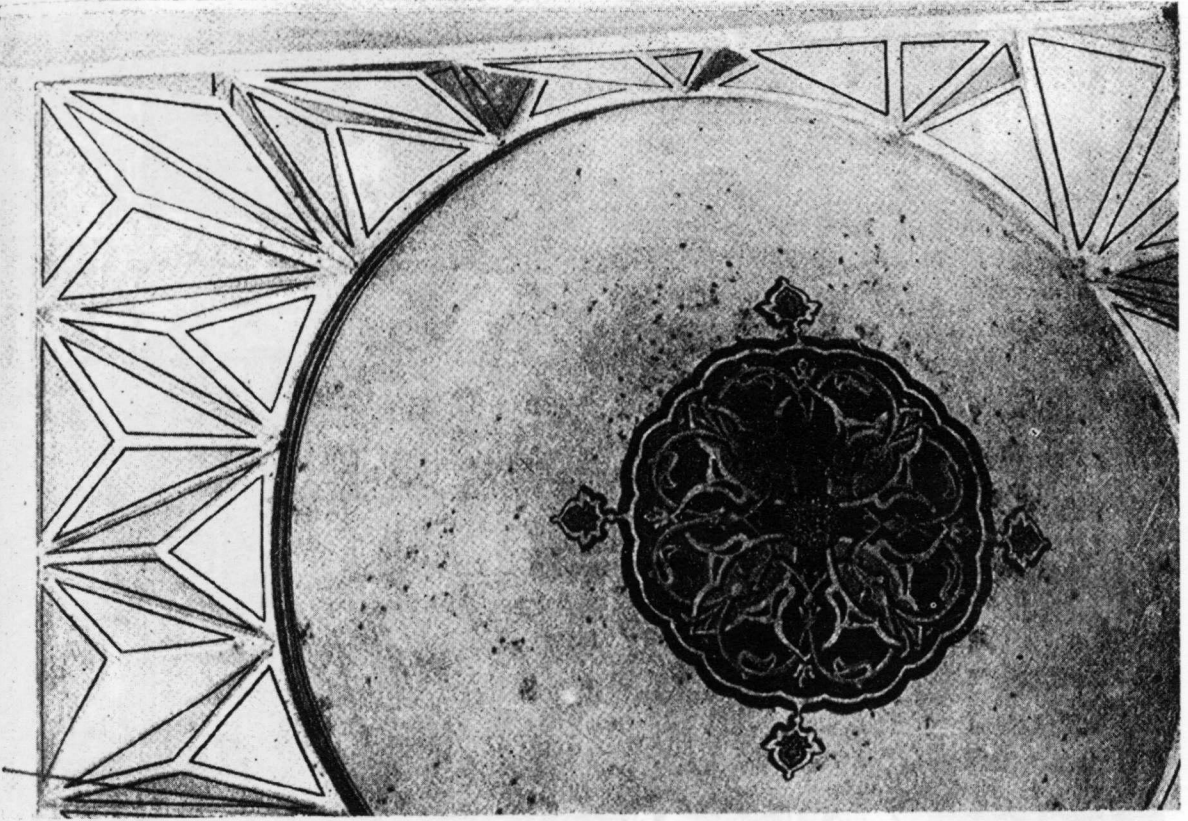
Res. 7 — Orhan Cami'i revak orta kemcri.

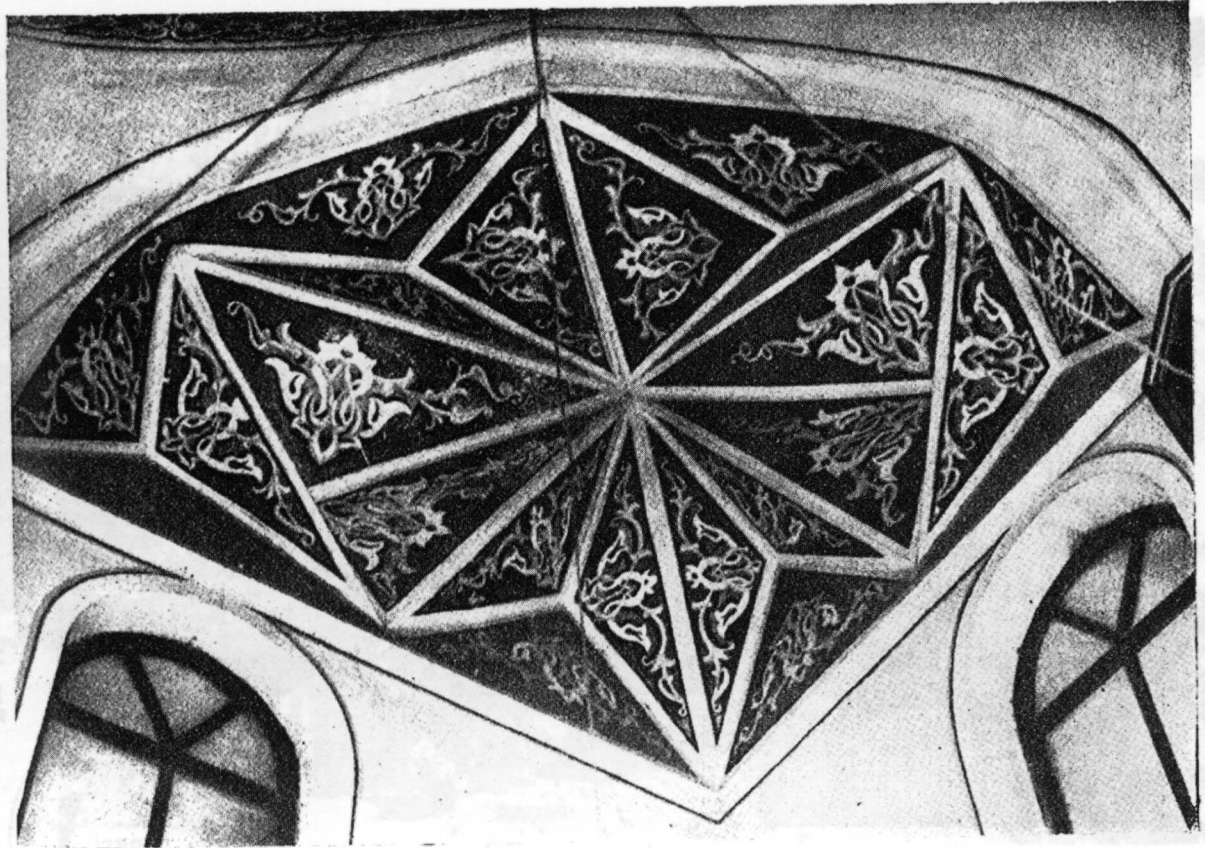
Res. 8 – Orhan Cami’i revak yan kemerleri.

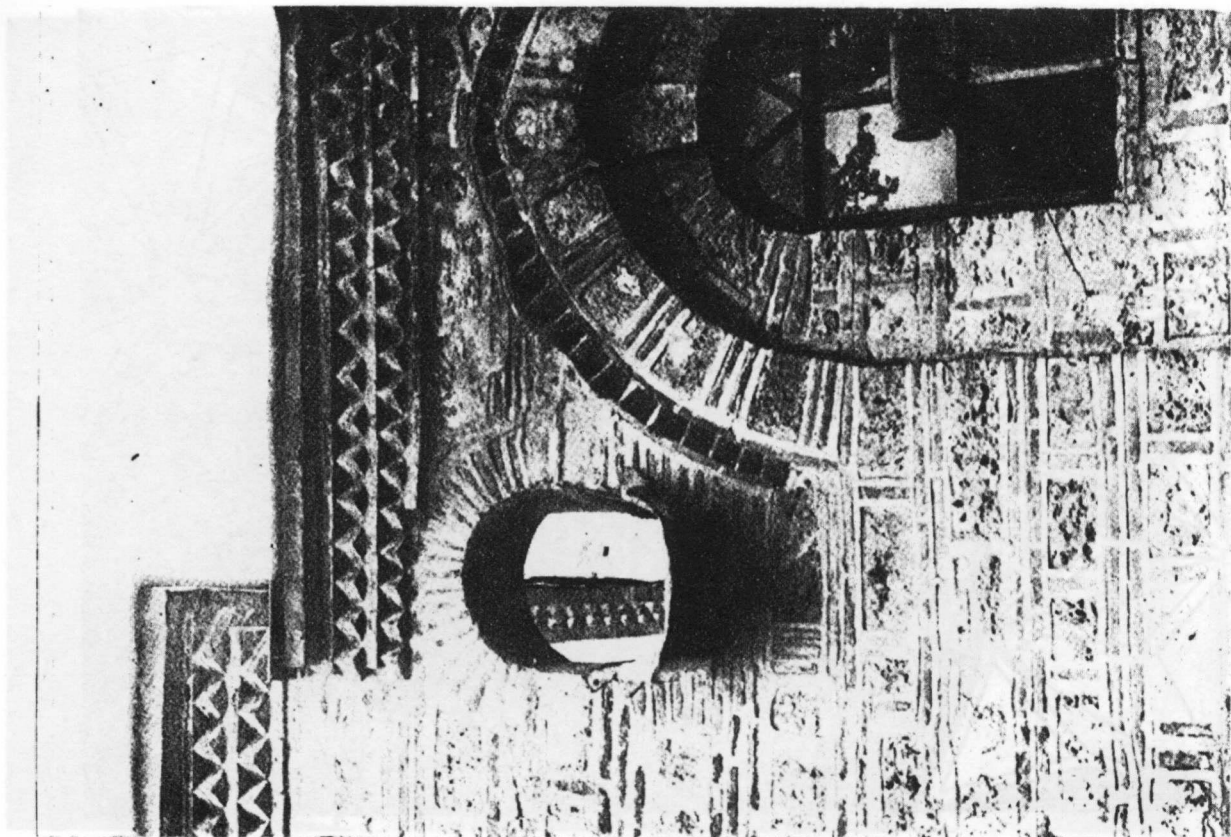
Res. 9 – Orhan Cami’i birinci kubbe kasağı.

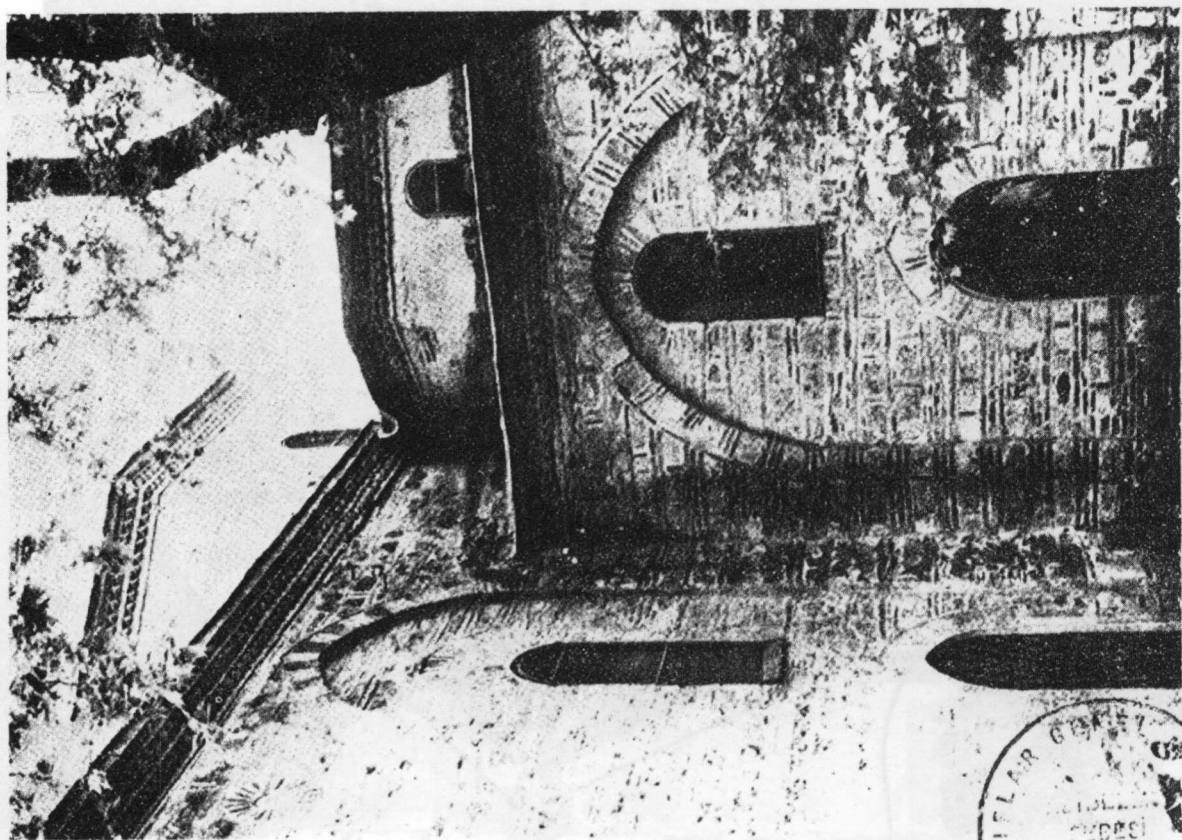
Res. 6 — Orhan Cami'i revak orta kubbesi.

Res. 10 — Orhan Cami'i ikinci kubbe köşe a'likaları.

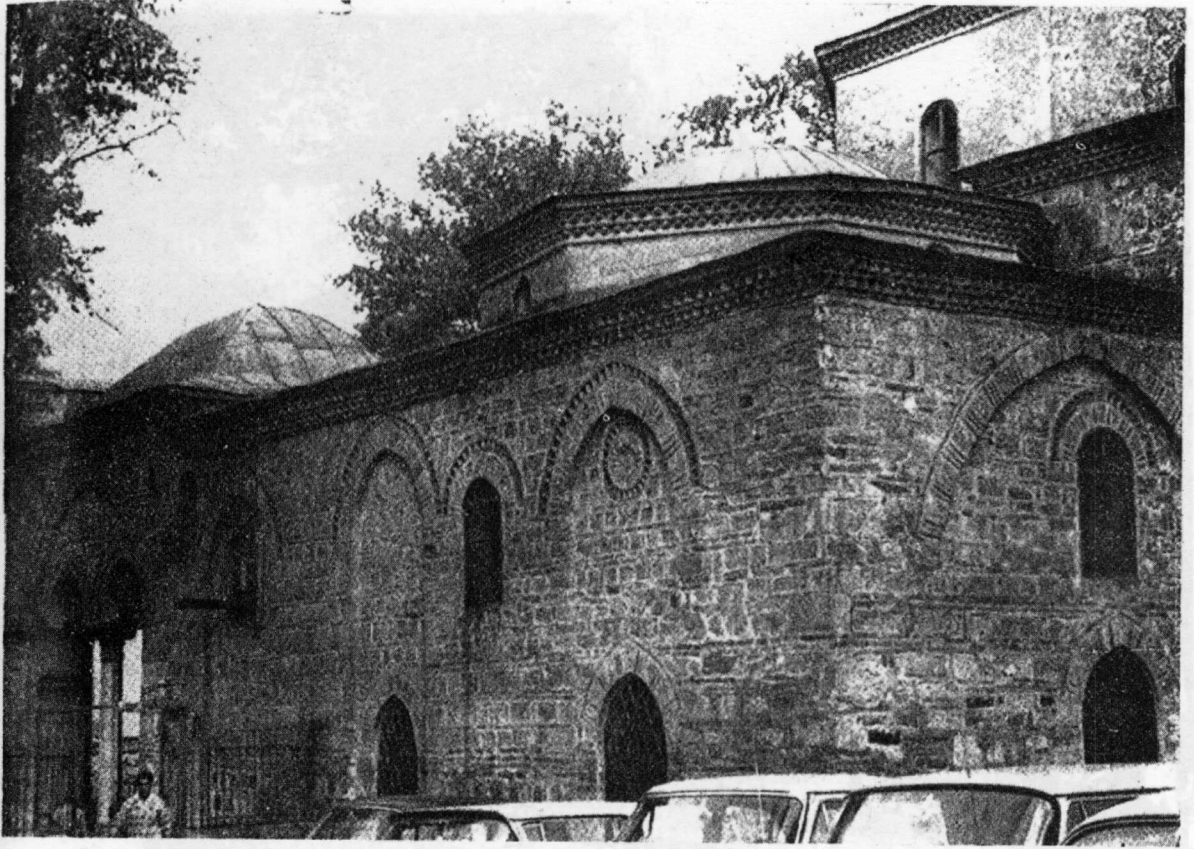

Res. 14 — Orhan Camii'ni garb tarafında cöörtün.

Res. 11 — Orhan Camii'ni şark cenahı kubbe kasnağı.

Res. 12 — Orhan Cami'i garb cenahı kubbe kasnağı.

Res. 12 — Orhan Cami'i garb cenahı kubbe kasnağı.

Res. 13 — Orhan Cami'i garb cebhesi (takriben 1300 «1882» tarihindeki resmi).

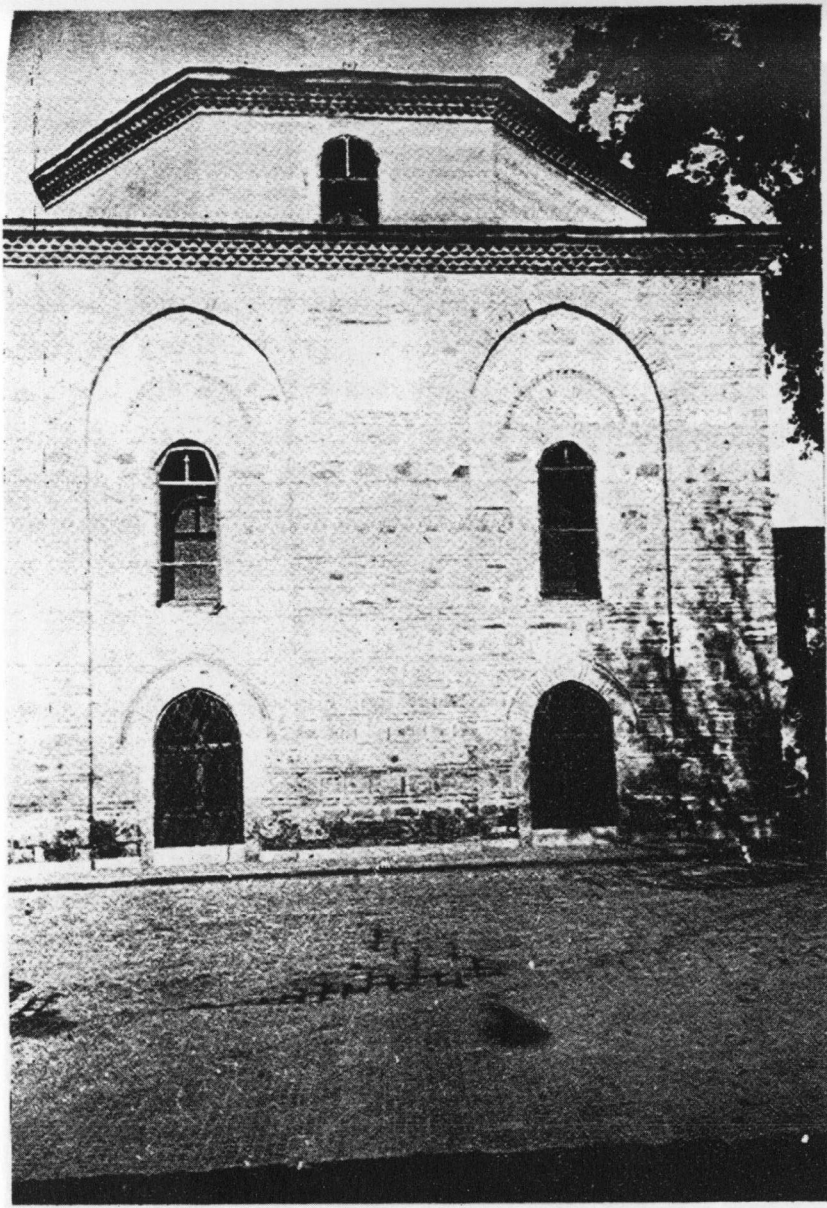
Res. 13 — Orhan Cami'i garb cebhesi.

Res. 15 — Orhan Cami'i şark tarafı (Mazgallara dikkat!).

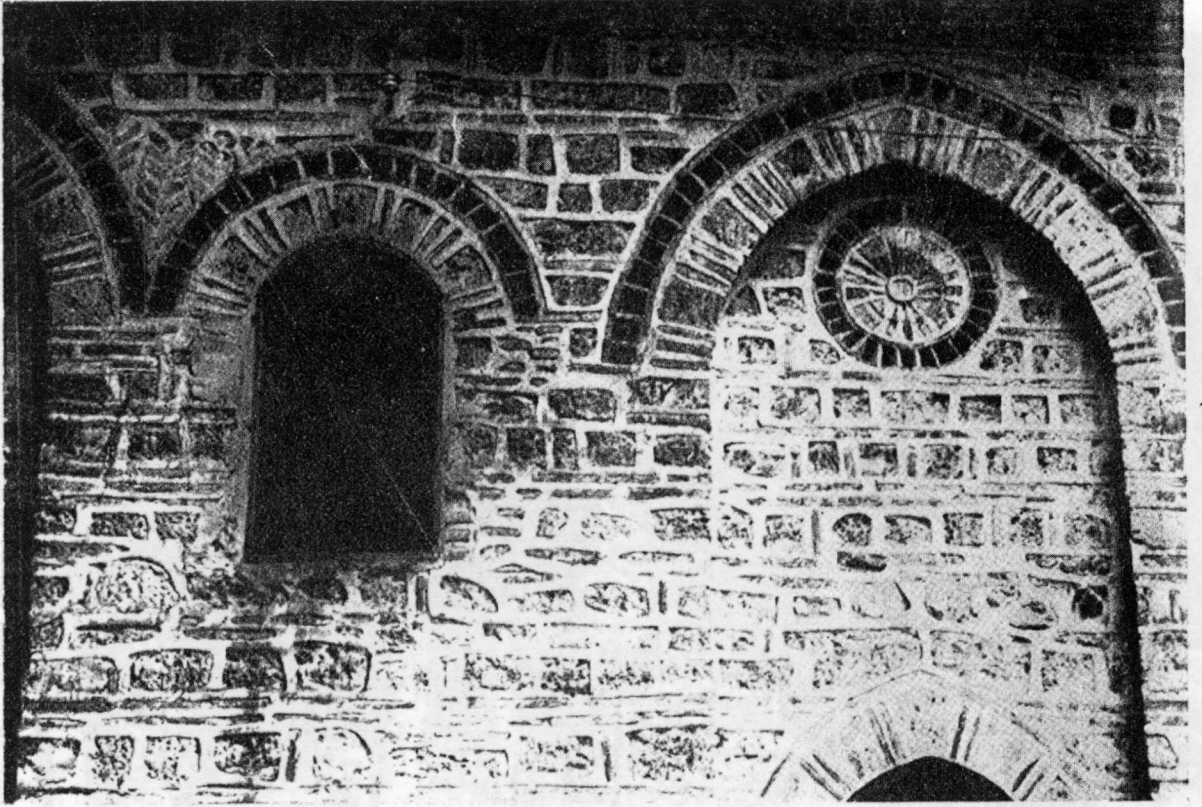
Res. 16 — Orhan Cami'i şark cebhesi (1880'deki resmi).

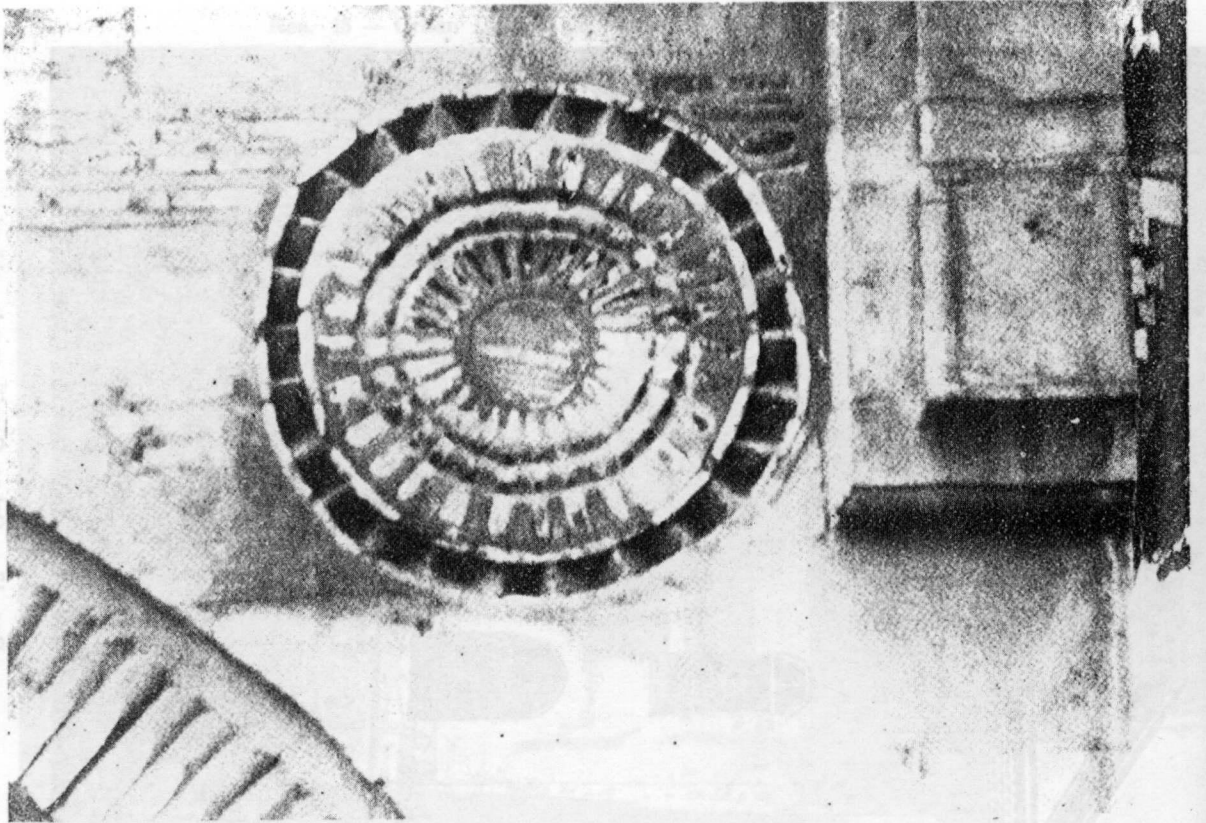
Res. 17 — Orhan Cami'i cenub cebhesi.

Res. 18 — Orhan Cami'i mihrab çıkıntısında tâdil olmuş pencere.

Res. 19 — Orhan Cami'i cebhe örgüsü ve aslına inca otunan pencere.

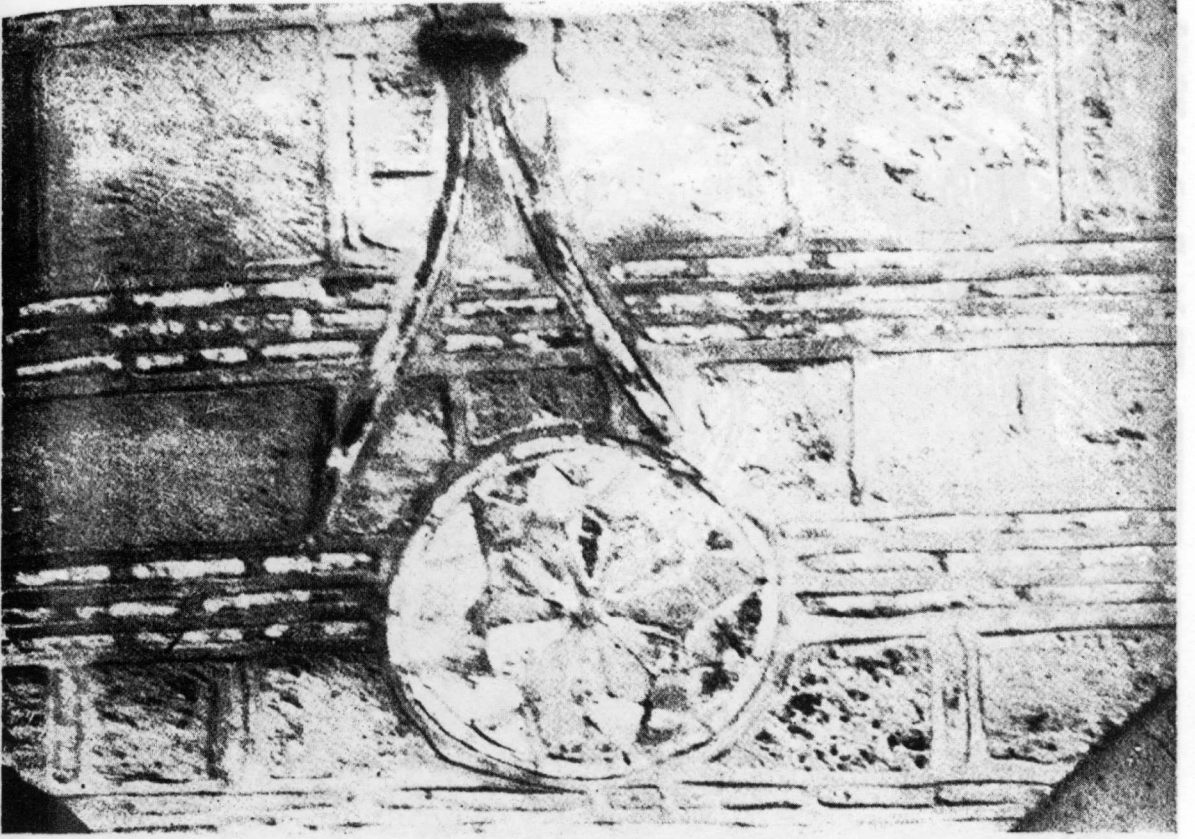

Res. 21 — Orhan Cami'i revakta dairevi kurs.

Res. 18 — Orhan Cami'i şarkı cemaati (1864'deki resmi).

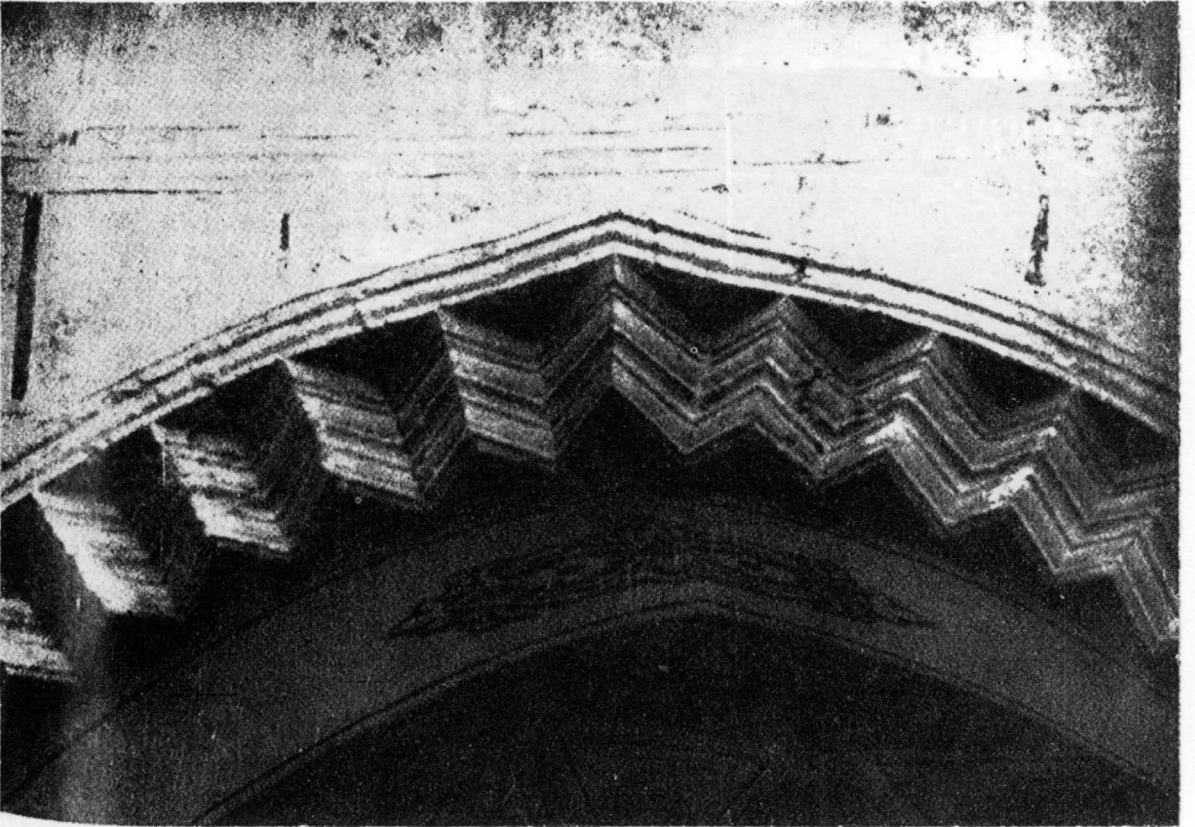
Vakıflar Dergisi VI.

Faydeler Dergisi VI.

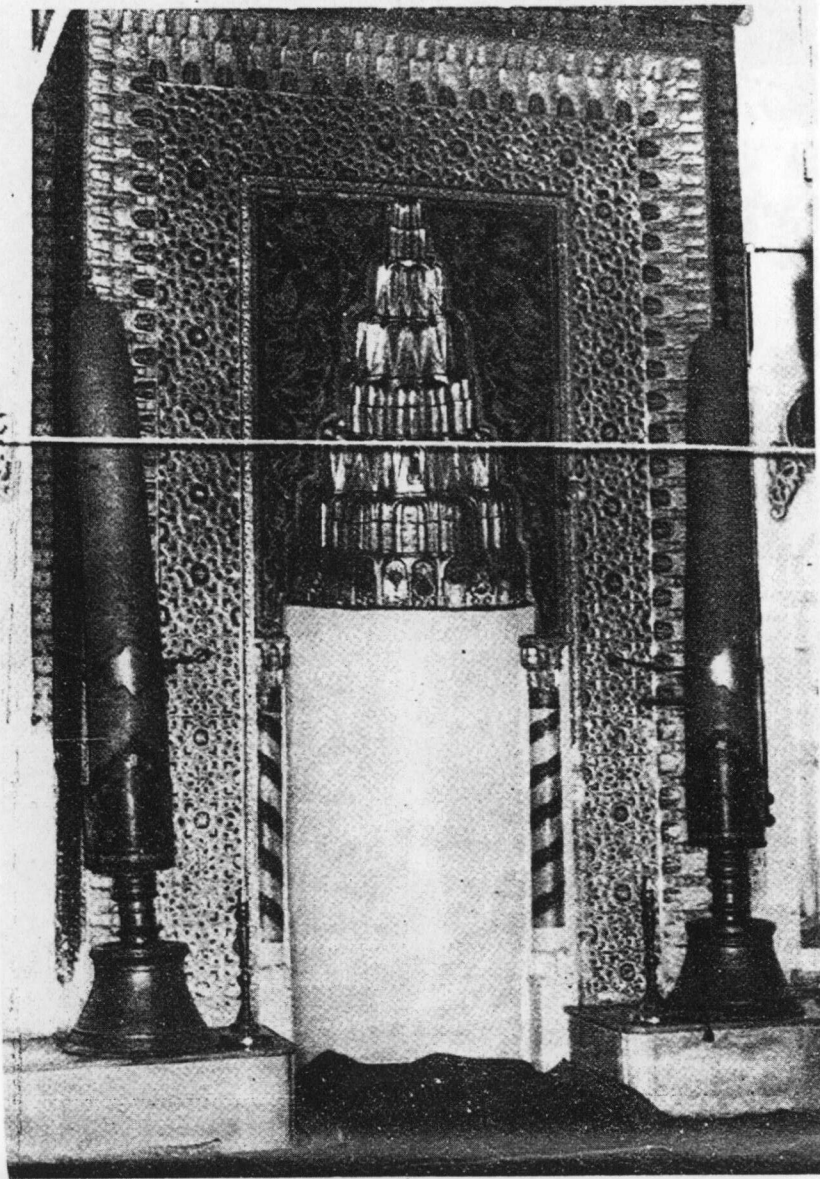

Res. 22 — Orhan Cami'i revakta yıldızlı kurs.

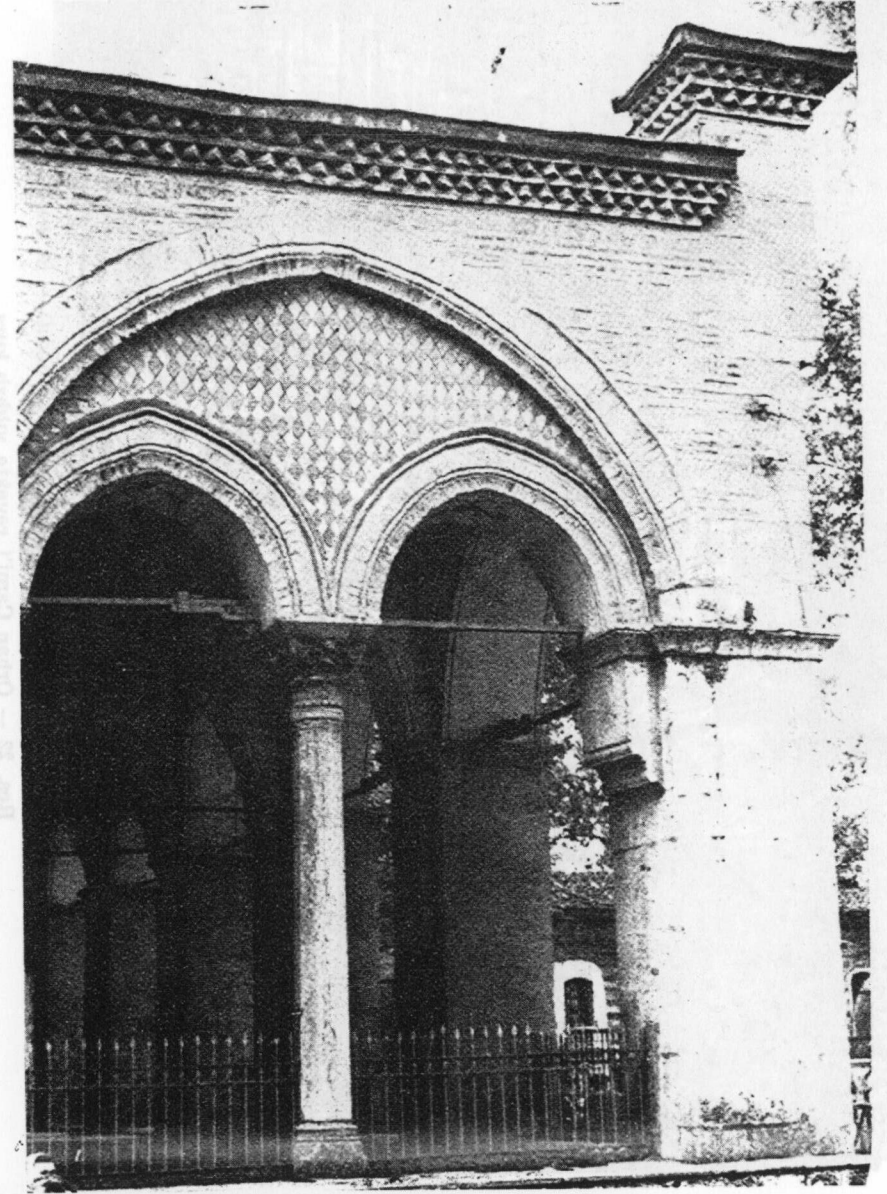
Res. 23 — Orhan Cami'i revak kemerinin orta kısmı.

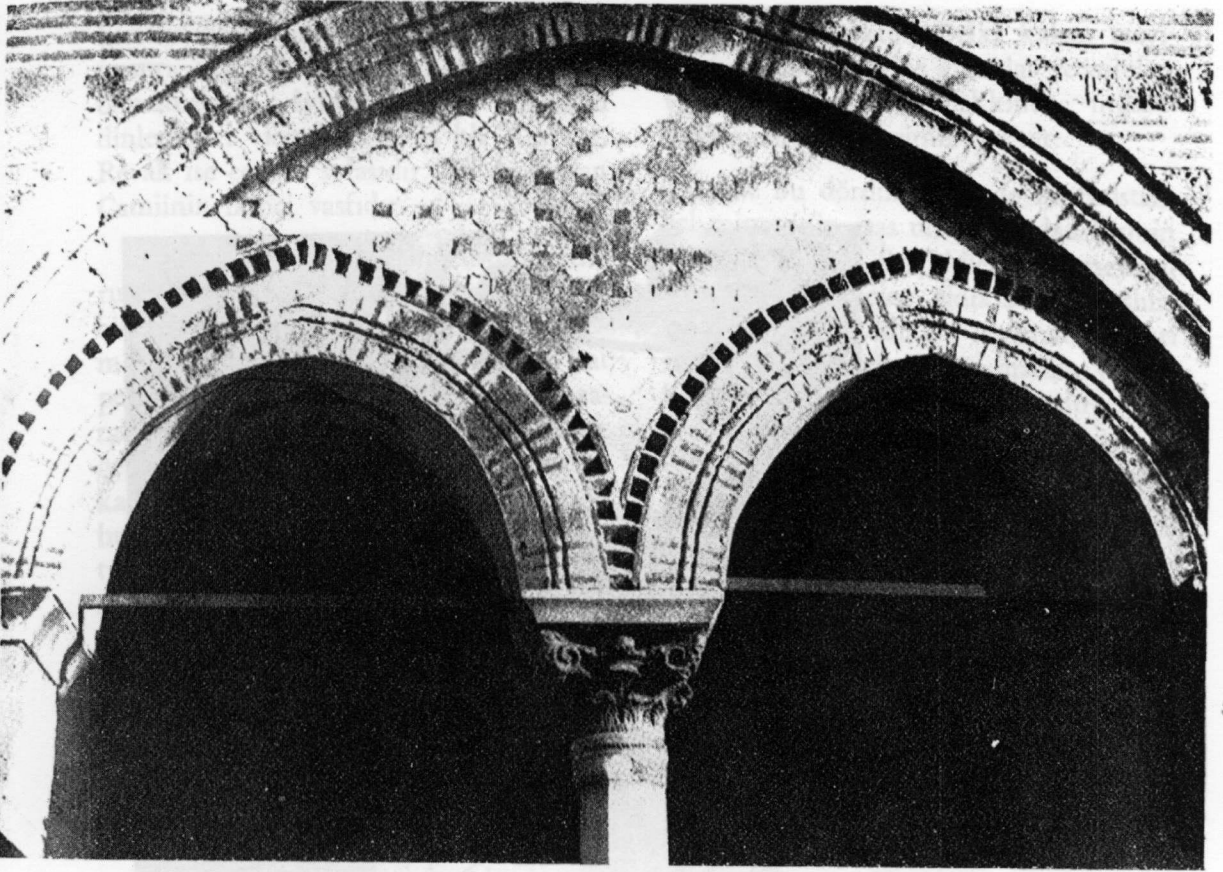
Res. 23 — Orhan Cami'i revakı orta kemeri.

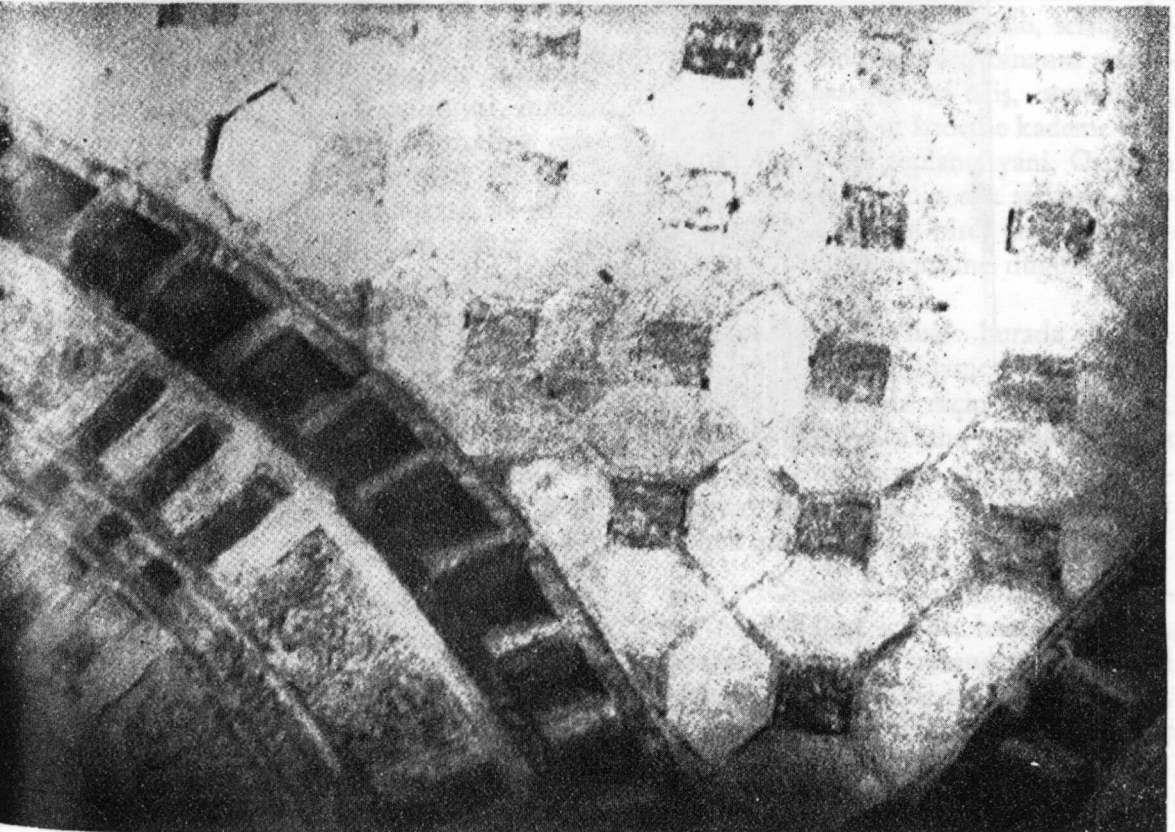
Res. 20 – Orhan Cami’i mihrabı.

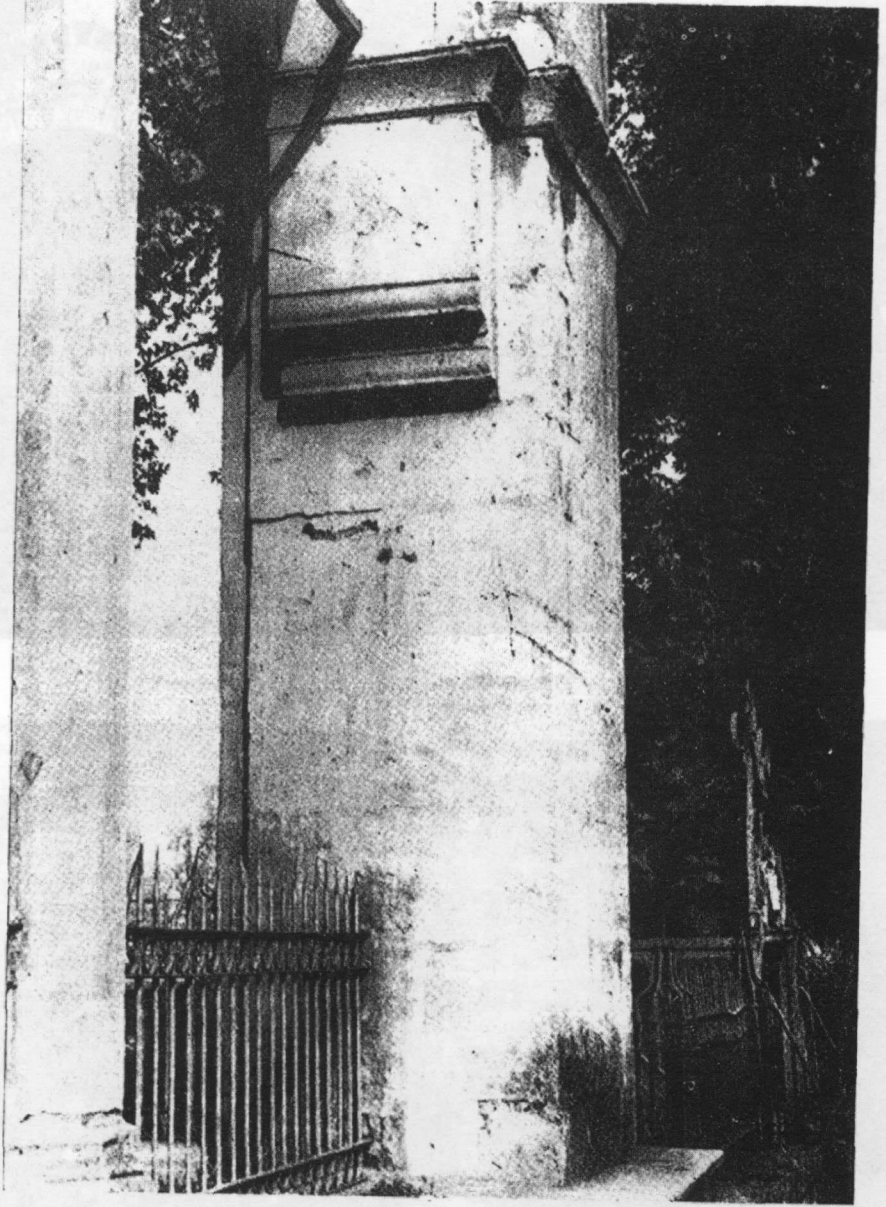
Res. 24 – Orhan Cami’i şark tarafı ikiz kemerı.

Res. 25 — Orhan Cami'i garb tarafı ikiz kemeri.

Res. 26 — Orhan Cami'i garb tarafı ikiz kemeri sath kaplaması.

Res. 27 — Orhan Cami'i kemer konsolu ve silmeler.

liselerin hâricî nartekslerini hatırlatan bir unsur» değildir²³. Narteks henüz vaftiz olmamışların âyîn-i ruhanîyi uzaktan dinlemeleri için yapılmış bir Araf'dır. Revak ise cennet sofasıdır. Bu da Orhan Camiinin ikinci vâsıfıdır.

3 — Orhan Camii hiç üstünde durulmayan, hatta durulunca hayret edilebilecek bir unsuru esaslı ölçüleriyle mimariye maletmiştir. Bu gün biz alt kat pencereleri olmadığından tabiat manzaraları ve ışık görülmeyen bir camii akla getiremeyiz. Fakat ne yapalım ki o devre kadar olan Arab ve Selçuk camilerinde bu tabiata açılmış alt sıra pencereleri yoktur; ilk sıra pencere yerden 3-4 m. yükseklikten başlar. Kiliseler ve bu arada Osmanlılara komşu olan Bizans'ınkiler de böyledir. Bu camide birden hemen yerle beraber pencereler konarak tabiat da namaz safına sokulmuştur. Osmanlılar camie tahvil ettikleri bütün kiliselerde, zemin seviyesinde pencereler açarak, binalara nefes aldirmişlardır.

Pencerenin noksanlığı ancak yok olursa anlaşılır. Çekirge'deki Hüdavendigâr Camiinin ilk yapısında alt kat pencere yoktu; her ne sebeble ise böyle yapılmıştı. Sonradan bu noksanlık hissedilerek altı büyük pencere açılmıştır. Bunları kapadığımızı bir an tasavvur etsek cami yine kilise havasına bürünür. Hüdavendigâr devri nedense bu noksan ile malûldür; Şehadet Camiinde de yoktur, Kemalli, Tuzla, Behram, Kale Köylerindeki de pek azdı. Bu da üçüncü ehemmiyetli unsurdur.

4 — Bu Orhan Camiinde tezyinatta imsak umdesinin başlangıcını bulmaktayız. Süs nereye lâzımsa, neresi teba'üz ettirilmek isteriyorsa oraya konmuş, gerisi kendi mimari bünyelerini cömertce göstermeğe bırakılmıştır. Bu binada revak kemerleri ve cebhesi hafifce tezyin edilmiştir. Düşünmeli ki yanlardaki ikiz kemerler insana büyük süs israfı gibi gelmektedir. Diğer cebhelerde kurslar, destere dişleri ve saçak silmelerinden başka bir şey yoktur. Dâhilde de bir mihrab, bir miktar da alika ve kasnak yıldızlarından

başka birşey yoktur. Belki kalem tezyinatı ve güzel kapı ve kanatlar ve minber vardı; bugün bunlar hakkında müsbet veya menfi bir fikrimiz yoktur.

İşte bu dördüncü umde ile müstakbel mimarinin esas unsurlarından birinin menşei, hocaları Selçukîler ve herşeylerini avuçlarının içine aldıkları Bizanslıların tamamen zıddına, tezyinatta asgarî ile iktifa ve muayyen ve malûm yerlere hasrı esası konmuş bulunmaktadır.

5 — Bünyeden doğan mimari ve mimari nisbet: 12 sene evvel bu vasıfları Fatih devri eserlerinde bulmuş ve tafsilen belirtmiştik²⁴. Şimdi de Orhan Camiinin bu meziyeti nefsinde topladığını söyleyeceğiz.

Orta hacmi teşkil eden kubbelerin ve kasnaklarla saçaklarının vaziyeti, bunların cenahlarla bağlanış ve nisbetleri, revakın bütün bunlarla imtizacı, saçak korişlerinin dalgalanmasından doğan süzülüş son derece mütenasib, aksaksız ve kademe kademe hareketli bir manzara vücuduna getirmiştir (Resim: 4, 13, 15 ve diğerleri). Dâhilin plâni daha ilk bakışta âdeta okunmaktadır. Tenasüb, selâbet, oturlukluk içinde hareket, binanın vazifesini hârice ihsas ve ifşa ediş, samimiyet, tabiatle bağdaşan ve kademe kademe yükselip bir noktada toplanış yani, Osmanlı camilerinde mimarinin son safhası, chramî bünye. Bu evsafın birer tarafı muhakkak Bursa Orhan camiine düğümlemiş bulunmaktadır.

Mukadder bir sual burada da akla gelebilir; bu kadar kıymeti olan Orhan Camii zamanımızda niçin daha evvel (keşif) edilemedi. Daha evveleri de bu iş ne için ehemmiyetli tutulmadı? Ne için tam anlaşılmadı? Bunun müteaddit cebheli amilleri vardır.

a) Orhan Gazi şehri kaleden çıkarak Aşağı Hisar içinde, hanı, hamamı, tabhane, medrese, aşhane ve mektebini yaptığı zaman cami de ana müessesesi idi. O zaman ehemmiyetli görülmediğini hiç

23. A. Gabriel, a.c. 47. s.

24. E. H. A. Fatih Devri Mimarisi, 472-480 S.

kimse iddia edemez. 60-70 sene vazifesini yaptı; birçok esere kaynak oldu. Fakat inşasından 60 sene sonra 150 m. mesafesine sekiz misli büyüklükde Ulu Camiin inşası, Orhan Camiini ikinci dereceye düşürdü. Bursa fetholunduğu zaman, üç çeyrek asır sonra Osmanlı Devletinin Yıldırım Hân'ın ulaştırdığı hududlara sahip olacağını, bu kadar şevket ve istikrar kazanacağını belki kimse tahmin edemedi; Orhan Camii çarşı ve aşağı mahalleler semtine gayrı kâfi gelmeğe başlayınca, Sultan Ahmed'den daha büyük olan Ulu Cami yapıldı ve merkez semtinin birinci mabedi oldu; hakkında halk efsaneleri, su edebiyatıyla mümtaziç bir şekilde meydana aldı; şöhreti devlete yayıldı. Orhan camii de terkedilmedi, mütemadiyen imar gördü, amma müdavimleri civar halka münhasır kaldı. Her iki cami bugün de aynı vaziyettedir.

b) Ulu Camiden sonra XV. asırda Koza Hanı, camiin 5 m. mesafesine kadar sokuldu, şimal tarafını sardı.

c) XIX. asırda Bursa'ya gelen seyyahların gözüne bu Orhan Camii çarpmadı. Tarihî malûmattan mahrum olan bu insanların zaten Osmanlı mimarisini anlamalarına imkân yoktu. Yalnız gösterişli olanın üstünde duruyorlardı. XX. asırda cenubtaki ana yol yükseltildiğinden cami çukurda kalmış, karşısına kocaman kızıl Belediye dairesi oturtulmuştu. (O sırada camiin cebbeleri de tâdil görmüş, gergiler demire tahvil) edilmiş olmakla seyyahlar bunlara bakıp yeni bir bina gibi mi gördüler? Her halde epey farklı olduğu koyduğumuz eski resimlerinden anlaşılın bu cebbelerde onları alâkasız bırakmıştır.

d) Ecnebi ve yerli muharrirler arasında yerleşmiş ve doğru olup olmadığı bir tenkid süzgecinden geçirilmek lüzumu duyulmamış olan bir cihet de bu camiin Karamanoğlu tarafından yakıldıktan sonra tamamen yeniden yapıldığıdır. Wilde'in ve Mr. Gabriel'in evvelki fikrini bildirmiştik. Binanın ahşab olduğunu bile düşünmek isteyenler çıktı (bk. Semavî Eyice, zâviyeler ve zâviyeli camiler, İstanbul, 1963, 37 S.). Halbuki yakılmak

istense de yakılamıyacağını ve bugünkü binanın Çelebi devrinin ince tekniğine sahip olmadığını izah ettik. Bazı binaların böyle yanlış anlaşılma talii vardır. İlk Fatih Camiini şimdikinden daha küçük ve Hazret-i Fatih'in cesedinin, şimdiki mihrab duvarı altında gömülü kaldığı hakkındaki pek ziyade hatalı düşünce gibi.

Osmanlı mimarisinin menşesini izah için tek bir camii ele aldık. Halbuki camiden başka diğer hizmetler için yapılmış birçok binalar vardır. Onlara nazaran Orhan Camiinin derece ve ehemmiyeti nedir?

Kendi nevi içinde bu cami, müstakbelde yapılan ve dünya yapıcılık sanatının tasnif hârici harikaları olan selatin camileriyle haşmet, maddî ve manevî ölçü ve tutum, ruhaniyet bakımından tabiatıyla boy ölçüşemez. Fakat onların hâiz olduğu daha pek çok vasfın en esaslılarından olup yukarıda beş maddede gösterdiğimiz ana prensiblerin hepsini nefsinde cemedir. Bu mimari usulünü tek kelime ile (klâsik) ismi altında ifade etmek onu dondurmak ve cansız hâle sokmaktır. Bu sanat ölçüsü, şâha kalkmış bir cemaatin erkekce göğüs kabartmasıdır. Orhan Camii de, kendi mimarisini kendi elleriyle yuğurmağa karar vermiş bu cemiyetin, zevahirde acemice, fakat asılda ve fikirde çok ileri ve büyük, şimdilik (çelimsiz) ilk mimari eseridir.

Halbuki diğer yapı neveleri çelimsiz dahi olmaktan uzaktır. Meselâ hanı, hamamı, medresesi hiç de ölçü bakımından ufak değildir. Gönül isterdi ki onları da rölöveleriyle izah edelim. Fakat makaleyi uzatmak istemiyoruz. İnşallah onları bu devirleri içine alacak olan kitabımızda takdim ederiz.

Bunlardan meselâ Emîr Hanı hemen hemen XV. asır hanları ayarındadır. Selçukîlerden şehir içi ticaret hanı kalmamış olmakla beraber her halde o devrin meşhur kervansaraylarıyla aynı ölçülere sahip olanları vardı. Olmasa da sadece kervansaraylar da nümune olabilirdi. Emîr Ha-

nı bunlara istinaden yapıldı. 38 hücresi, geniş avlusuyla yanındaki Koza Hanından pek geri kalan tarafı yoktur.

Belki onun kadar itinalı değildir, denebilir. Kapı cebhesi zelzelede yıkılıp yeniden yapıldığından büyük bir kapısı olup olmadığı hakkında bir fikir beyanı kabil değildir.

Hamam için de böyledir. Elimizde tam bir Selçuk hamamı geçmemiştir, ama vücudundan şübhe edilemez. Orhan hamamı, camiinden daha büyük kubbesi 12 m, muntazam ılıklik ve sıcaklık teşkilâtiyle mükemmel bir çift hamamdır. Kubbeleri oldukça müzeyyendir; bazılarının dilimli müselles kuşakları pek sanatkâranedir. Belki duvarlar da hamamdan matlup olan süslülük vasfını haizdir. Fakat bu binâ senelerce çarşı ve kahve olarak kullanılmış, pek büyük tehavvülâta duçar olduğundan daha fazla beyan-ı fikir etmek güçtür.

Medreseye gelince: Bir Osmanlı tarzı olan bu ölçüde açık avlulu ve som direk eyvanlı medreseye nümune olarak meselâ İznik'deki Süleyman Paşa medresesi elimizdedir. Daha sonraki medreselerden farkı inşaatın ibtidai olmasıdır. Yoksa revak, avlu, dersane, hücreler, çaklar müderrisin hususi kullanacağı mahal ve tenvirat bakımından mükemmel düşünölmüş bir eserdir. Maalesef bugün pek harab ve metruk bir haldedir.

Bu üç yapı nevi istikbaldekilerin birer numunesidir. Onlara örnek ve mikyas olmuştur. Fakat bu üç nevideki terakki, cami sahasında inanılmaz yükselmenin yanında sönük kalır.

Bu yüzdendir ki Osmanlı mimarisinin asıl binası olan camideki istihale, bu sanata kıstas teşkil eder. Bu Orhan Camii de kıstasın mikyaslarından biri ve birincisidir.

VAKIFLARIN GÖRDÜĞÜ ÇEŞİTLİ HİZMETLER

ŞAKİR BERKİ

Vakıflardan maksad, Medeni kanundan evvelki ve sonraki tesislerdir. Zira Vakıfla tesis arasında gaye itibariyle tam bir birlik vardır; aradaki teknik farklar nazara alınmaz. Binnetice bu yazı, aynı zamanda vakıf ve tesislerin oynadığı içtîmai, mali, iktisadi ve hattâ siyasi roller için müşterektir.

Tarihçe itibariyle, İslâm dininde içtîmai yardımın ferdî mamelekle teminine matuf olan sadaka¹ vazifesinin alabildiğine gelişmesiyle inkişaf etmiş olan Vakıflar, iyice belirtilmediği zaman yalnız «hayrî müessese» şeklinde ifade olunur. Bu ibareye bakılacak ve saplanılacak olursa, vakıf ve tesisin gayesi şümulsüz gibi görülür. Hakikati halde, Vakıflar, aşağıda izahına çalışılacak olan çok cepheli hizmet görmektedir ki, bunlardan bir kısmı bizzat vakıf yapanın faydasına, diğerleri de cemiyetin ve hattâ Devlet hükmî şahsiyetinin yararınadır.

Vakıfların bu şümüllü hizmetleri umumiyetle altı kısımda mütalâa edilebilir:

- 1 — Vâkıfın (vakıf tesis yapanın) servet ve parasının beyhude ve fuzuli yerlere sarfına mâni olmak.
- 2 — Fakr-u zarurette olanlara iktisadi ve mali ve binnetice içtîmai yardım sağlamak.
- 3 — Bütçesiyle âmme hizmetlerini tam mânasiyle göremiyen Devletlere âmme hizmetlerinin görülmesinde ve şümulünde ferdî mamelekin iştirâki suretiyle yardım etmek.
- 4 — Milletın dinî ihtiyaçlarını, âyin ve ibadet arzularını tatmin ve bu u-

ğurda yapılan âbideler dolayısıyla, milletın tarihini ve turistik imkânlarını zenginleştirmek.

- 5 — Millî servetin daimî suretde işletilmesi ile muattal kalmasına engel olmak.

- 6 — Millî Eğitim sahasında rol almak. Sayılan bu hizmetleri ve şümulünü anlayabilmek için her biri üzerinde ayrı ayrı durmak zaruridir.

1 — Vâkıfın servet ve parasının beyhude ve fuzuli yere sarf edilmemesini temin etmek:

Vakıf yapanlar, yapacakları tesisle hayatta olduğu gibi, öldükten sonra da hayır işlemeye devam etmek arzularını tatmin ederler. Dinî ve içtîmai şahsiyetinde

1. Sadaka, Devlet, ferd ve sair toplum himmeti ile, çalışılmıyacak durumda olan müslüman veya gayrî müslim ve hattâ hiç bir dine salık olmiyan hemcinslere ferdî mamelekden yapılan teberru'dur. Aş insan, her gayrete rağmen, iş bulup çalışmak bahıyarlığundan mahrum insan, ya hırsızlık yapacak veya dolandırıcılık irtikâp eylemeğe mecbur kalacak, yahut yol kespi adam soymakla ölmek için uğraşacaktır. Bu haslet nesebi ve içtîmai mevkii ile ahlâkı ne olursa olsun her insan için müşterektir. Sadaka, yukarıda sayılan fiilleri önliyen, muhtaçlarla muhtaç olmiyanları kardeşleştiren, ferdî gayret ve mamelekle yardımlaşmadır; tefahur için değil, Allah rızası için verilir, inananlar için Hisab Gündeki mükâfâtı hakır ve büyüktür. Aşıkâr surette verilmesini tensib buyuran Kur'an-ı Kerimde gizli verilmesi, yardım görenin izzet-i nefsinı siyanet sebebi ile, daha faziletli bir hareketdir. Önemle kaydedilmelidir ki, sadakayı teşbib buyurmuş olan Kur'an-ı Kerim, dilenciligi, yani muhtaç olmadıği halde ve çalışabilir ve iş bulabilir bir muhitte olduğu halde, insanların sadakayı dinî ve insanî vazife-addeden en samimi hissiyatını istismara yeltenererek Allah rızası için el açmayı âdet edenleri takbih eder; çünkü Kur'an'da her şeyden evvel kendi emeği ve alın teriyle kazanmak tavsiye buyurulmuş, emredilmiştir.

İçtimai yardım terbiyesi mevcut olanlar, servetlerini bazı fuzuli eğlence yerlerinde, sefahet âlemleri masalarında, devamlı şans oyunlarında elden çıkarmaktan çekinirler. Bu yerlere sarf edeceklerine vakıf yapmayı tercihle israf konusu olabilecek servetlerini içtimai yardım uğruna teberrü ederler. İslam Dininde israf, âyet-i kerimelerle memnu olduğundan, müslüman halkın ve zenginlerin, servetlerini israf etmeyip vakfeylemek suretiyle devamlı yardıma tahsis etmeleri farz kadar kuvvetli bir vazifedir. İşte vakıf insanların ve her şeyden evvel bazı müslüman zenginlerin faydasız ve fuzuli tasarruflarını önler ve bu gibilerin beyhude yere sarfedilecek olan servetlerinin müsbet sahalara tahsisine vesile olur ki bunun ferde ve cemiyete olan faydası izaha ihtiyaç göstermez. Bu itibarla Hz. Muhammed, Kur'an-ı kerimin çok sık telkin buyurduğu sadakaya dair âyet-i kerimelere istinadla vakfı mütemadiyen teşvik eylemiş ve kendileri de hayatlarında her fırsatta vakıf yaparak vakfa dair tavsiyelerini bilfiil tatbik eylemişlerdir. İslâmda vakfın mebzul olması ve bilhassa ileri müslümanlarla, okumuş müminlerin vakıf yapmış olmaları hep bu sünnete imtisalen ve hürmetendir. Bu sünnetle beslenmiş olan müslümanlar, fazla servetlerini fusuli ve faydasız israf alanlarında heba etmezler; Kur'an'da da mükâfatı sık sık ifade buyrulan muhtaç âmmeye sadaka, malî kudreti yetersiz devlete yardım gibi aslî iki gayesi bulunan vakıf müessesesi ile teberrü ederler. Mamafih, şuna işaret edelim ki, vakfı yalnız dindarlar, müslümanlar yapmaz; insanî hisleri kuvvetli olan asil yaratılışlı kimseler de yapabilirler. İnsanların ekserisi bu ruh asaleti ile yaratılmış olduklarından, Kur'an-ı Kerim ve Hadisler bu asil yaradılışı teşvik buyurmuş ve bu suretle İslâm âlemi ve bilhassa müslüman Türklerde vakıf meyli ebedilemiştir.

2 — Fakr-u zarurette olanlara içtimai yardım :

Vakıfların gördüğü ikinci hizmet muhtaç kimselere ölümden sonra dahi sadaka ile yardımdan ibarettir. Bu devamlı yardım ihtiyacı yalnız vâkıfın ölümünden

sonra tatmin edilmez; vâkıf yaşarken de aynı arzuyu tatmin edebilir. Gerek İslâm hukukunda, gerek muasır medeni hukuk sistemlerinde resmi senet ve ölüme bağlı tasarrufla tesis ve vakıf kabul edilmiş olduğundan vakıf yapacak olanlar resmi senetle vakıf yapma imkânından faydalananak ölümlerinden evvel de mallarından bir kısmını âmmeye² vakfederek toplum hayatı için zaruri olan devamlı yardımlaşmayı hayatlarında gerçekleştirebilirler.

Vakıfların bu ikinci hizmeti sosyal adalet dâvasına ferdî mamelekin iştirakini ifade eder. Sosyal adalet, yani içtimai, malî ve iktisadi hak ve nasafet, her şeyden evvel her vatandaşın iktisadi ve mali durum itibariyle vasatî bir şekilde refah seviyesine ulaştırılması demektir. Bu bir idealdir, devletlerin gücü ve milletin hayırseverliği nisbetinde tahakkuk edebilir. Sosyal adalet, yalnız muayyen bir zümre vatandaşın değil, memur, her nevi işçi³ köylü, tüccar ve sanat erbabının vasatî, malî ve iktisadi durumlarının temini ile Hükümetçe ve milletçe gerçekleştirilmesi icab eden bir mefhumdur; sosyal adaletin ferahta müsavat şeklinde tarifine kalkışmak bir hayaldir; tahakkuk etmiyecek ve daha ziyade siyasi edebiyat mahiyeti arz eden tariflerden kaçınılmalı, tahakkuk edebilecek olan, akla yakın tariflere itibar olunmalıdır. İşte İslâmiyet sosyal adalet dâvasını böyle ele almış, ve refahta müsavatı değil, milletteki her zümrenin iktisadî ve malî vasat seviyesini temin dâvasına parmak basmış, sosyal adalet lafzını mülkiyette müsavat esası ile asla karıştırmamış ve mefhuma makul ve en geniş

2. Vakıf âmmeye yapılan yardımdır; aksi halde Medeni Kanundaki hibe veya teberru hükümleri cereyan eder. Bir şahsın bir kütüphâne tesis ederek fakir talebenin okumalarına tahsis etmesi vakıftır; fakat bu kütüphaneyi isim zikrederek muayyen fakir talebeye tahsis etse, teberrudur. Keza, bir şahıs muayyen bir para ile fakir talebenin iâşesini temine ait bir tahsiste bulursa, bu vakıftır; aynı para isim zikri suretiyle adedi ne kadar fazla olursa olsun fakir talebenin iâşesine hasrolursa teberrudur.

3. İşçi : amele demek değildir; her nevi fikir ve emek sahibi işçidir. Bu itibarla içtimai adaleti yalnız amele veya fabrikalarda çalışan işçilere hasretmek yanlıştır; çünkü sosyal adalet, adı da üzerinde olduğu gibi camianın bütün unsurlarının vasatî refah seviyesini temin iddia ve dâvasında olan bir mefhumdur.

manasını vererek vakıfları da sosyal adalet (içtimai yardımlaşma) düşüncesiyle harekete getirmiştir. Hayrî vakıflar bunun en tipik misalidir.

Vakıflar mirasçıların haklarını da iptal etmez. Binnetice hayri vakıflar da mirasçı haklarını ihlâl ederek içtimai adalet temin edecek iken bir yandan da içtimai adaletsizliğe vesile olmazlar. Çünkü gerek İslâm hukukunda, gerek muasır medeni hukuk sistemlerinde ferdî mülkiyetin bir tabikatından başka bir şey olmıyan miras hakkı üzerinde titizlik gösterilmiş ve tesis yapanın vakıf arzusu mirasçıların mahfuz hisseleri çerçevesinde kabil-i tahakkuk addedilmiştir. Vasiyetle, daha umumî tabirlere göre ölüme bağlı tasarrufla vakıf yapanlar, ancak tasarruf nisabı üzerinden mal tahsis edebilirler; aksi halde mahfuz hisseli mirasçılar, tenkis dâvası ile fazla tahsis edilmiş olan vakıf malı istirdada haklıdırlar. Keza vâkıf hayatta iken, yani resmi senetle yapılsa hüküm nisbeten böyledir. Keyfiyeti tasrih zaruridir. Bir şahıs yaşadıkça bütün mallarında dilediği gibi tasarrufta serbestir; en yakın mirasçıları olan çocukları, karısı dahi ona mallarının hepsini tasarruf etmemesi, bir kısmının da kendilerine mirasla intikal etmek üzere terekede kalması şeklinde imada dahi bulunamazlar. Bunun hukuki ve ahlaki sebeplerini burada izaha lüzum görmüyoruz. Binaenaleyh, herkes ölmeden evvel vakıf yapmak istediği takdirde bütün mevcudunu vakfedebilir. Ancak bazı Medeni Kanun sistemlerinde ölümden bir sene evvel yapılmış olan teberruların tenkise tabi tutulacağı yazılıdır. İsviçre ve Türk Medeni Kanunları da bu sistemi kabul etmişlerdir. Görülüyor ki resmi senetle vakıf, yani vâkıfın hayatta yaptığı vakıf, içtimai adalete, toplumsal yardımlaşmaya daha vasi şekilde iştirâk etmek imkânını vermektedir. Aynı zamanda hukuk bilgisi ile de alâkası olan bu meselelerin hukuk tekniği ile ilgili cihetlerine dokunmaya burada mahal ve imkân yoktur.

Hayrî vakıflar, her şeye rağmen iş bulamamış ve çalışarak kazanmak bahtiyarlığına erişmemiş her zümre vatandaşın,

hatta tâbiyetsiz olan hemcinslerin büyük yardımcısıdır. Devlet, Kızılay, Öksüz Yurdları... gibi müesseselerin yardımda aciz gösterdikleri bu kabil bahtsızların ızdırabını az çok dindirirler. Böyle vakıflar oldukça fakirlerin sokaklarda el açarak dilenmeye, halktan teberru ricasında bulunmaya hakları da olmaz. Dilencilik içtimai yardım müesseselerinin fazlalatılması ile menedilebilir; kırbaçla, şiddetle ve nasihatle değil. Her türlü çabalamasına rağmen Devlet kapısında iş bulamıyanlar, aile sinelerinde çalışma imkânına nail olamıyanlar, akrabalarının ve komşularının desteklenmesiyle kalkınmaya ve vaziyetlerini düzeltmeye teşvik olunmıyanlar elbetteki dileneceklerdir; çünkü insan, fıtraten sefalet içinde yüzse bile hayat hakkından vaz geçemez. Kaydedildiği üzere, dilencilik fakr u zaruret ummanında yüzenlerin yaşamak için yapacakları bir çok fenalıkları önler ve Kur'ân-ı Kerîmde bunun için mubah görülmüştür. Fakat hatırlatalım ki, yine daha evvel kaydedilmiş olduğu üzere, Kur'ân-ı Kerîm halkın merhametini, Allah rızası için içtimai, mali yardımı vazife bilen hüsnüniyetini ve dindarlığını istismar eden dilencilikleri hakir görür. Cenab-ı Peygamber bu kabil dilenciler hakkındaki çeşitli hadisleri tetkik edilmeye değer. İşte dilencilikle şiddetle mücadele bu kabil dilencilere yöneltilecektir. Muhtaç olmadığı halde dilenenlerin hali dolandırıcılıktan başka bir şey değildir.

3 — *Bütçesiyle âmme hizmetlerini tam manasıyla göremiyen devletlere yardım :*

Âmme hukuku icabından olarak her âmme hizmetini görmekle mükellef olan : Devlettir. Fakat Devlet, âmme, millet hizmetlerini bütçesinin iktidarı nisbetinde başarabilir. Bazı devletlerde hazine zayıf olduğundan her âmme hizmetini gereği gibi ve en çok fayda sağlayıcı şümulde göremez. Hazineyi takviye maksadiyle de kahredici, halkı ezici, halkın vasati hayat seviyesini yok edici vergi sisteminden imdat dileyemez. İşte bütçesi ancak en zarurî âmme hizmetlerinin başarılmasına mü-

sait olan memleketlerde vakıflar ve tesisler, ferdî mâmelekin âmme hizmetine yardımını bakımından kayde şayan bir rol oynarlar. Bu gibi memleketlerde ferdî mamelek vakıf müessesesi ile âdeta devletin âmme hizmetleri sahasında destekleyicisidir. Köprüler, hastahane ve revirler, mektepler... gibi âmme menfaatine ait müesseseler vakıflarla ihdas olunarak, milletin, hattâ bütün âmmenin ihtiyacı görülür. Önemle kaydedilmelidir ki, bütçeleri çok zengin devletler bile vakıflardan fayda edinirler. Çünkü vakıflar sayesinde kurulan bazı âmme hizmeti müesseselerine sarfedilecek olan para hazineden bu müesseselere mukabil sarfedilmez ve bu para ile devlet, hazinesi müsait devlet, daha başka ve mütenevvi âmme hizmeti görmek imkânı bulur. Bu izah anlatır ki zengin devletler bile vakıflardan faydalanırlar ve vakıf ve tesisler bu suretle zengin devletlere de faydalı olur.

Bunun içindir ki, Amerika gibi en zengin devletlerde bile vakıf yapma fitratı mümkün merteye teşvik görür ve bunun içindir ki, o diyarlarda vâsi âmme hizmetlerine rağmen vakıf şebekesine tesadüf olunur.

Hastahaneler, revirler, köprüler, kütüphaneler, talebe yurdları, meralar... teşekkül eder. Bu müesseseler âmme hizmetine dahildir ve memleketimiz de dahil olmak üzere vakfa önem veren sair memleketlerde bu mevzularda vakıf ve tesislere tesadüf olunur. Özel ormanlar dahi vakfedilebilir. Bu bakımdan vakıflar, ve tesisler memleketin orman dâvasına da hizmet eder; mera vakıfları da yurdun toprak hukukuna dahil âmme hizmetine yardım eder. Vakıf ve tesislerin bu yardımlarını çoğaltmak için bunların teftiş ve murakabesiyle vazifeli olan resmi müesseselerin en büyük titizliği göstermeleri icab eder. Aksi halde, bundan evvelki Dergideki yazıda da kayd edilmiş olduğu gibi * fertlerde vakıf ve tesis yapmak hevesi kalmaz; hali, vakti yerinde olan kimseler servetlerini âmme hizmetinden başka sahalarda elden çıkarmayı tercih ederler veya vakfedilecek servet mirasçılara, yani ferdî menfaata intikal eder. Bilhassa

vakfiyelerdeki ve tesis senetlerindeki şartları ihlâl etmeden mevcut vakıfları idare etmek, vakıf yapma arzusunun misilleni için şarttır. Zira, iradelerinin bihakkın yerine getirildiğini gören halk, vakıf yapmakta hiç beis görmez; malını tesis etmeyi düşünürken endişe duymaksızın mallarını âmme menfaatine tahsis eder.

4 — *Vakıflar milletin dini ihtiyaçlarını, âyin ve ibadet arzularını tatmin eder.*

Din cemiyetleri, milletlerde ahlâk birliği tesis eden ilâhî ahlâk sistemidir, diye de tarif olunabilir. Din sayesinde fertlerin, ailelerin terbiyesi yekdiğerine uyar; sokak terbiyesi ile aile terbiyesi arasında uçurum olmaz, okul ve memuriyet hayatında da aynı ahlâk birliği ve binnetice cemiyet dirliği teessüs eder. Bundan dolayıdır ki, lâiklik prensibini benimsemiş olan Avrupa vesair milletlerin devletlerinde dine önem verilmek örf ve âdetine saygı gösterile gelmektedir. Avrupa ve Amerikayı dolaşanlar ve oralarda bu sahalarda tetkikler yapmış olanlar, keyfiyetin başka türlü olmadığını müşahede etmişlerdir. Dinin yukarıda kısaca kaydedilmiş olan toplumsal rolünden dolayıdır ki, Avrupa ve Amerika'da mekteplerde din dersi konmasında en ufak mahzur görülmemiştir. Din, yalnız ahkâm ve ahlâk esaslarından ibaret olmayıp ibadete de büyük önem verdiği için, cami, mescid, sinagog, havra... vakıfları yapılmaktadır. Cami ve mescidler, prensip itibariyle ibadet yerleri olmakla beraber, içlerinde vaiz, yani din bilgisi verildiğinden, bir bakımdan da halkın din okullarıdır. Demek cami ve mescidler, milletin maarif ordusuna da dahildir. İşte bunun içindir ki, İslâm dini cami ve mescid vakıflarına çok büyük önem vermiştir, samimi müslümanlar servetlerinin bir cüz'ünü cami ve mescid vakıflarına hasretmişlerdir.

Camiler, mescidler, kiliseler, sinagoglar ve havralar, aynı zamanda bir milletin muayyen bir tarihteki mimari stilini gösteren deliller ve âbideler olduklarından, hiç bir devlet lâiklik mülâhazası ile cami

* 5 sayı, s. 19.

ve mescit vakıflarına müstagni kalamaz. Aksi hal, tarihi eserleriyle ilgisizliktir.

Keza cami ve mescitler, kilise ve sinagoglar... bir memleketin turist çeken varlıkları, tarihî âbideleridir. Bu bakımdan da hiç bir devletin bu müesseselere ait vakıflara ilgisizlik göstermesi hoş görülemez. Millî servetlere ve gelir kaynaklarına ilgi göstermiyen devletler, vazifelerini eksik yapan devletlerdir.

Cami ve mescit, kilise ve sinagog, havra... vakıflarının gördüğü hizmetleri de bu suretle belirtmeğe çalıştıktan sonra, Vakıfların gördüğü bu çeşitli hizmetler karşısında âmme velâyetinin vazifesini en özlü şekilde kaydederek yazının netice kısmına geçiyoruz.

5 — Millî servetin daimi surette işletilmesi.

Vakıfların akla gelebilen son hizmeti de, vakfa dâhil gayrimenkullerin daimi olarak istihsal ve gelir kaynağı halinde bekasını temindir. Vakfa veya tesise dâhil arazi ve ebniyede aslanan bunların vakfın gayesini temin maksadiyle dâimi olarak işletilmesi olduğundan, vakıf mevzuu gayrimenkullerin muattal bırakılması akla gelemmez. Bunun içindir ki, mütevellisi münkariz vakıflara devlete izafetle âmme velâyeti el koyar; bu el koymadan maksad mütevellisi kalmamış olan vakıfların tasfiye edilerek mevcudunun âmme menfaatine de olsa sarfedilmesi değil, işletilmesinin teminidir; yani vakfın gayesinin tahakkuk ettirilmesi için, vakıf mevzuu gayrimenkullerin az çok gelir getirse bile, iktisadi, zirai ve ticari sahalarda faal durumunu muhafazadan ibarettir. Mülhak vakıfların mazbut vakıf haline gelmesinin sebebi başka türlü izah olunamaz.

Vakfa dâhil arazi mirasla intikal etse idi, ya mirasçılar arasında çok cüz'î kısımlara bölünerek istihsal ve gelir kaynağı olmaktan uzaklaşacak, veya, mirasçılarının hususî hukuk esasları dairesinde serbest tasarruf sahasına dâhil olarak muattal kalacaktır veya mirasçılar bunu başka suretlerle elden çıkaracaklardı ve bu suretle yukarıda izah olunan memleketşümûl fayda tahakkuk etmeyebilecekti.

6 — Vakıfların Millî Eğitim sahasındaki rolleri.

İslâm Dini ilim ve irfana çok büyük önem verdiği⁴ müslümanlar mektep, yani okul ve medrese, yani en son derecesinde Üniversite demek olan müesseseleri vakıf suretiyle mütemediyen ve şevkle ihdas etmişlerdir. Ali Himmet Berkî'nin bu dergide münteşir yazısının son kısımlarında vakıf medreseler hakkında icab eden bilgi özlü olarak verilmiştir. Maarif bütçesi ihtiyaca yetişecek kadar okul ve öğretmen tedarikine müsait olmıyan memleketler için Vakıfların maarif sahasında da imdada koşan ne hayırlı ve ne kadar şümüllü müesseseler olduğunu izaha ihtiyaç hissedilemez. Cami ve mescitlerde vâizlerimizin müslümanlara okul vakfı yapmanın önemini, İslâm Dininin ilme verdiği öneme işaret buyuran Âyet-i Kerîme ve Hadîs-i şerîflerle ifade ve izah etmeleri, dinin memleket maarif hizmetine iştirâki gibi zarurî faaliyeti cümlesindedir. Ahlâk ve âdaba dinc ve bilhassa İslâm Dinine aykırı öğretim sistemi takip etmemek şartıyla her medrese, yani mektep, okul isterse teknik konuyu ihtiva etsin dinen caizdir⁵. Teknik terakkiyi istihdaf eden okulların da vakfa ve tesisinin muteber olduğu cemaate mukni delilleriyle anlatılmalı ve müslümanlarda okul tesisi örfünü uyandırmalıdır. Ahlâk ve âdabla dine muhalif okul tesislerinin muteber olamayacağı İslâm Dini icabından olduğu gibi, muasır bütün Medeni Kanunların tesis hukuku bahsinde reddettiği bir keyfiyettir. Esasen ah-

4. «Bilenlerle bilmiyenler hiç müsavi olur mu?» Âyet-i Kerimesi, ve «Beşikten mezara kadar ilim isteyiniz» İlmî Çin'de bile olsa arayınız», «İlim, müminin gaip olmuş malıdır, nerede bulsa alır. «Cehen-neme ilk girecek olanlar, ilmi ile amel etmiyen âlimlerle, zulmeden hükümdarlardır.» şeklindeki Hadîsî şerifler, İslâm'da ilim ve irfana verilen önemi belirtmeğe kâfidir.

5. Medrese, içinde bilgi verilen, tedris yani öğretim yapılan millî eğitim müessesesidir; tek kelime ile muhtelif dereceleri kapsıyan okuldur. Umumiyetle Üniversiteye tekabül eden derecesine denmekte idi. Müderis, yani tedris eden, öğretmen mânâsındadır. Fransızca ları Profesör fiilinden gelen Professeur (profesör) dür. İki Osmanlı Türkçesi, diğerleri lisanımıza alınmış fransızca istilâhlardır.

lâka ve dine muarız okul tesisi, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin din ve vicdan hürriyetine saygı ilân etmiş olan ve bütün Dünya Anayasalarında kanuniyet kazanmış bulunan prensibi karşısında da merduttur.

7 — Netice :

Şimdiye kadar verilmeye çalışılan izahattan anlaşılır ki, vakıf ve tesislerin gördüğü her hizmet, dolayısıyla olsa bile âmme menfaati ve âmme hizmetini ilgilendirmektedir. Bu itibarla tesir sahası bu kadar şümüllü olan bu müesseselerin bekasında, artışında ve iyi hal üzere idamesinde âmme otoritesinin müdahale hakkının ve vazifesinin lüzum ve şumulüne hâkim olması icab eden esasların bulunması lâzımdır. Bu esasları şu suretle sıralamak mümkündür:

A — Devlet, vakıfların ehemmiyetine binaen, Vakıfların ve tesislerin bir elden idare ve kontrolü sistemini kabul etmeli ve bunlarla ilgilenecek teşkilâta vakıfların inkişafı, idamesi bakımından icab eden yetkileri vermelidir. Aksi halde, vakıf ve tesislerin kontrolsüzlük ve murakabesizlikten inhitata gideceği tabiidir. Bizde, Evkaf Nezareti ve sonraları Vakıflar Genel Müdürlüğü bu maksatla ihdas ve teşkil olunmuştur.

B — Âmme otoritesi, mütevellisi bulunan vakıf ve tesisleri hiç bir vesile ile bizzat idare edemeyeceği gibi, idaresine iştirâk ve müdahale de edemez; ancak, teftiş ve kontrol hakkı vardır ve bu hak, vakıf ve tesislerin doğrudan doğruya âmme hizmeti görmesinden veya dolayısıyla âmme menfaati temin eylesesinden doğmaktadır. Vakıf senetlerinde âmme otoritesinin teftişini refedici kayıtlar muteber sayılmaz. Vakıf ve tesislerin kontrol ve teftiş masraflarını aynı sebebe binaen yani vakıfların âmme hizmeti gören müesseseler olması dolayısıyla, Hazine tahammül eder. Vakıf veya tesisin gelir ve mevcudu vakfın gayesini karşılamıyorsa veya ancak karşılabiliyorsa, vakfın gelirinden bu nam ile bir meblâğ talep edilemez; Hazine, Vakıfların teftiş ve kontrolü i-

çin iktiza eden masrafa katlanmakla mükelleftir. Vakfiye veya tesis senedinde aksine kayıt bulunduğu hallerde hüküm ona göredir.

C — Mazbut, yani mütevellisi münkariz olduğundan, âmme otoritesince zabt edilmiş olan vakıflarla Hanedan vakıfları ve bir de vakıf senedinde ve tesis senedinde müteveli tayin edilmemiş olan vakıflar, devlet namına selâhiyetli teşekkül tarafından bizzat idare edilir. Aksi takdirde, âmme hizmeti gören bu müesseselerin mahvına rıza gösterilmiş olunurdu ki, bu hali gören fertler bu alâkasızlık ve ihmale bakarak artık vakıf yapmazlar.

Mazbut vakıfların ve tesislerin devlet tarafından işletilmesinde, selâhiyetli makamın vakfın mamelekenden faydalanması ciheti düşünülebilir. Faydalanma nisbeti, bizce, vakfiyede ve tesis senedinde aksine sarahat bulunduğu hallerde, mütevelliyeye tahsis edilmiş olan kıymeti geçmemek lâzımdır. Aksi takdirde vakıf ve tesislerin âmme menfaatine ve hizmetlerine muhassas mameleki, işletme masrafı olarak kullanılmış olur ki, bu da, vâkıfın iradesine, vakfın gayesine ve vakıf yapma arzusuna mesnet olan mülâhazaya riayet-sizlik teşkil eder.

D — Vakıf ve tesislerin inkişafı ve daha fazla gelir getirerek gayelerinin mümkün mertebe daha şümüllü şekilde tahakkuk etmesi ve âmme hizmetlerine daha faydalı olabilmesi için mazbut vakıf ve tesislerin idaresi mümkün mertebe az masrafla temin edilmeye çalışılmalı ve bu bakımdan Vakıflar Genel Müdürlüğü teşkilâtında görülmesi mümkün fazla kadro ve masrafların kaldırılması ve kısılması cihetine gidilmelidir.

E — Vakıfları kontrol ve teftiş ile mükellef âmme velâyetine izafetle kurulan teşekkül (bizde Vakıflar Genel Müdürlüğü) tarihi ve turistik ehemmiyetleri nazarı itibara alınarak, cami ve mescit vakıfları ile tesislerini, yani diyanî vakıfları da teftiş tabi tutmalıdır. Medenî Kanunun bu gibi vakıflarla aile vakıflarını kontrolden müstesna kılmış olması, Vakıflara dair mevzuatla ilgili bu islâhat fik-

rine bizce engel olmamak lâzımdır. Zira, diyanî ve aile vakıflarını idare edenler de insanlardan ibaret olacağına ve her insanda bulunan kusur ve bazı insanlarda mevcut suiistimal meyli bunlarda da mevcut bulunabileceğine nazaran, bu vakıfları her türlü teftiş ve kontrolden muaf tutmak, tensip edilecek hususlardan addedilemez. Kaldı ki, vakıflar ve bu arada diyanî vakıflar ve tesisler de, gayelerinden inhiraf ettikleri zaman, gayeleri kanuna, ahlâk ve âdaba aykırı hale geldiği vakit, Medenî Kanun gereğince tasfiye olunarak, mamelekleri, vakfın gayesiyle bağdaşan âmme otoritesine dâhil teşekküllere devredileceğinden, bir bakımdan da devletin menfaati ile ilgilidir. Bu itibarla diyanî vakıflarla aile vakıflarının da diğer vakıflar gibi teftiş ve kontrole tâbi tutulmalarında, gerek vakıf hukuku, gerek vakıfların gayesi ve gerek hukukun umumî prensipleri bakımından bir mahzur müşahede olunamamaktadır. Aynı mülâhaza, ekalliyetler tarafından ihdas edilmiş olan diyanî vakıflar hakkında da düşünölmek lâzımdır. Ekalliyetler de Türk vatandaşları olduklarından ve Türk mevzuatından her bakımdan müstefit bulduklarından onlarla ilgili vakıfları, Türkler tarafından yapılan vakıflara nazaran istisnaya tâbi tutmanın makûl ve hukukî sebebinin ne olabileceği düşünölmelidir. Vakıfların bilâ istisna hepsinin âmme velâyetine izafetle teftiş ve kontrolü ve indelhace zabtedilerek devlet namına işletilmesi vakıfların aleyhine değil, bilâkis lehinedir. Ancak böyle bir teftiş ve kontrol ile mazbut vakıfların idaresi, aciz, suiniyet ve ihmâl gösteren âmme velâyeti karşısında lüzumsuz ve hattâ tehlikeli olabilir. Âmme velâyetine izafetle ciddî bir teftiş ve kontrol zihniyeti ve mevzuatı dâhilinde vazife gören selâhiyetli te-

şekküllerin hiç birinden zarar gelmez. Esasen yazımızda, devlet namına vakıf ve tesislerin hepsinin murakabeye tâbi tutulması fikir ve temennisini, kontrolün dirayet ve hüsnüniyetle cereyanı faraziyesinden hareket ederek izhar etmiş bulunuyoruz. Normal olan hâl de budur; zira, bütün menedî ve hukukî münasebet ve menfaatlerde suiniyet değil, hüsnüniyet asıldır. Vakıfların teftiş ve kontrolüne selâhiyetli teşekküldeki aciz, ihmâl ve suiistimal, şiddetli ve müessir müeyyidelerle bağlanacak olursa, teftiş ve murakabeden endişeye mahal kalmaz.

F — Vakıfları âmme velâyetine izafetle kontrole yetkili teşekkül, vakıfların gelirinden en ufak meblâğı vakfın zararına olarak tasarruf yetkisine sahip olmamalıdır. Aksi hal, vakfın gayesiyle bağdaşamaz. Meselâ Vakıflar Genel Müdüğü veya onun namına hukukî muameleye ehil ve yetkili sair memurlar, vakıf araziye devletin hükmî şahsiyeti lehine olsa bile bilâivaz elden çıkaramıyacağı gibi, personelin ferdî menfaatlerini tatmin sadedinde bedelsiz temlik ve âriyet gibi yollarla tasarruf konusu yapamazlar.

Yazının netice kısmında kısa bir şekilde kaydetmeyi münasip bulduğumuz bu hususlar, vakıf ve tesislerden beklenen gayenin mümkün olduğu kadar semereli bir şekilde tahakkukunu ve vakıf yapma arzusunu artırmak için üzerinde ehemiyetle durulması icabeden noktalarıdır. Bizde vakıflara ve tesislere ait mevzuat ile Vakıflar Genel Müdüğü Teşkilât Kanununda yapılması düşünölen değişikliklerde bu cihetlere önem verilmesi vakıf ve tesislerin bu yazıda izahına çalışılan mühim hizmetlerin temin edilebilmesi bakımından zarurîdir.

18. YÜZYILDA İSTANBUL ÇEŞMELERİ VE AYASOFYA ŞADIRVANI

SEZER TANSUĞ

Ayasofya Müzesi Asistanı

İstanbulun tarihi mimarisinde kendine has bir yeri olan çeşme, şadırvan, sebül gibi su yapıları hakkında bugüne kadar çeşitli çalışma ve incelemeler yapıldı. Fakat genellikle bu çalışmaların plâstik ve dekoratif üslûp kritiği yönünden olmadıkları görülüyor. Çeşme ve sebül yapılarını grup halinde tasnife yönelen çalışmaların gayesi, vesika ve malzeme kaynağı teşkil edecek birer eser ortaya koymaktan ibarettir. Bununla beraber bu yapıları, bilhassa onarımları vesilesiyle daha ileri bir safhada değerlendirmeye yönelen çalışmalar da yapılmıştır. Bu değerlendirmeler, eserlerin sanat tarihi açısından tam anlamıyla bir yorumlanış ve açıklanışlarından çok ihtiva ettikleri plân kesit ve rölövelerle dikkati çekerler. Bu bakımdan bu çalışmaları tam bir değerlendirme değil, birer tanıtma olarak göstermek mümkündür. Bir takım dergilerde ve Türk sanat tarihi ile ilgili kitaplarda yer alan bu konudaki yazı ve notlar da hiç şüphe yok ki önemsiz sayılamaz. Çeşitli yönlerdeki çalışmaların gelişerek ileride bu eserlere ışık tutan, onları bütün yapılarıyla ortaya koyan yeni ve değerli çalışmalara varacağı ümit edilebilir.

★

İstanbul'da özellikle 18 Yy. da yapılmaya başlanmış olan bazı su yapıları bağımsız mimarî karakterleriyle başlı başına ele alınmayı gerektiren bir değer taşıyorlar. Bunları mimarî ve özellikle dekoratif üslûp gelişmesini takip edebilmek

için birinci derecede eserler saymak da mümkündür.

Çeşme ve sebül mimarisi 18 Yy. dan itibaren bir anıt vasfı kazanmaya başladı. Böylelikle bağımlı bir mimari parça olmaktan kurtuldu. Hattâ denebilir ki su ile ilgili fonksiyonun önemi bile ikinci dereceye düştü. Bunlar herşeyden önce bir alan, bir avlu, bir köşe, bir duvar sahı boşluğunu değerlendiren plâstik bir sahı-hacim birleşimi rolünü oynamaya başladılar. Bugün bu eserlerin onarılıp aydınlığa ve hayata kavuşturulmuş olmaları sevindiricidir.

18. Yy. da Avrupa tesirlerine yönelişle bu eserlerin meydana getirilişi arasında ilişkiler olduğu besbellidir. Bu yeni temayülü sanatta ve düşüncede natüralist bir ilginin, bir çeşit tabiat duyarlığının doğuşuna bağliyabildiğimiz gibi, sahıhçı karakterinden fazla bir şey kaybetmeyen plâstik duyarlık içinde yeni bir hacim zevkinin uyanışı olarak da ifade edebiliriz.

Ayasofya şadırvanı hakkındaki düşüncelerimize geçmeden önce 18. Yy.ın ilk yarısında İstanbul'da yapılmış olan önemli çeşme yapılarının karakteristik yapıları üzerine genel bir açıklamayı ve bunlar arasındaki ortak üslûp özelliklerini araştırma denemesine girişmeyi faydalı görüyoruz.

★

Bu eserler arasında en önemlilerinden biri olan Tophane çeşmesi Tophanede Si-

nan'ın son eseri olan Kılıç Ali Paşa ca-
miinin yanındaki alana kondurulmuştu.
Bağımsız çeşme yapıları arasında masif
kübik örneğin bir şaheseri olan bu yapı
dört cephesinde tekrarlanan geometrik ve
nebatî motif düzeniyle çarpıcı bir satıh
plâstiğinin tam ifadesidir. Cephelerin tez-
yini istifi geometrik bir çerçeve üzerinde
dengelenir. Plâstiğin en kuvvetli aksanı
istiridye kabuğu tezyinatlı köşe kesimle-
rini tamamlayan fırlak sarkıtların (stalâk-
titlerin) dört köşedeki tekrarı ile sağlanır.
Köşelerde büyük cepleri ayıran dar cephe
kesimlerinin sarkıtlara kadar varmasıyla
adeta kübik yapı bütününde geometrik
sertliğin ve kütlelerin kırıldığı bir mahiyet
değişikliğine uğrar.

Tophane çeşmesinde köşe sarkıtlarını
basık rölyef tezyinatlı geniş bir kuşak bi-
ribirine bağlıyor. Bu geniş kuşağın altın-
daki fırlak silme de bir çeşit kat, alt üst
bölmesi yerine geçiyor. Köşe sarkıtları bu
altlı üstlü kat sisteminin arasında adeta
bir çeşit sembolik taşıma unsuru oluyorlar.
Bu kat sistemi hakkındaki açıklamaya gi-
rişmekten maksadımız aslında ağır bir
kütle yapısı olan Tophane çeşmesinin sa-
tıh tanzimi yoluyla hafif ve zarif bir te-
sir bıraktığını hatırlatmak içindir. Ger-
çekten de aslında Tophane çeşmesi üstüne
saçak ve kubbe kondurulmuş büyük ölçü-
de ağır bir geometrik biçimden, kütleli
bir kübden başka bir şey değildir.

Tophane çeşmesindeki geometrik
çerçeve düzeni de iki kademe arasındaki
abanma - taşıma ilişkisini kesin bir inti-
baa götürmektedir. Alttaki dikine çerçe-
veler tezyini satıh mekânının taşıyıcı un-
surları, üstteki yatık kuşaklar ise abanan
unsurlardır. Fakat hiç şüphesiz taşıyıcı in-
tibanın en kuvvetli unsuru sarkıtlarla son
bulan dikine köşe kesimlerinde kendisini
göstermektedir.

Dikkat edilirse satıhmekânın derinlik
intibai dikine düzenlenmiş alt bölmelerde
daha belirli ve âdeta şeffaftır. Ortadaki
sivri kemerli ayna taşı ve simetrik sta-
lâktitli nişler derin girintileriyle bariz bir
ışık-gölge tesiri de taşırlar.

Tezyinatın hazırlanmış çerçeve kas-
nağına işlenmesinde satıhçı sanatımızın

esprisi bütün kuvvetiyle kendisini hisset-
tirmektedir. Satıhın istifinde düz bir boş-
luk bırakılmadığı halde bu istifin rahat-
lık verici oluşu ilgi çekici değil midir? Bu
istif ancak belli bir geometriyi hedef tu-
tarak tezyinî bir kaos olmaktan kurtul-
muştur. Stilize edilmiş çeşitli motifleri dü-
zenleyen duyarlığa aynı zamanda sıkı bir
lojiğin katılmış olması bu sonuca yardımcı
oluyordu. Bunun yanında satıh üzerindeki
aksanların münasebeti de bu tezyini zev-
kin başarısında ayrı bir rol oynamışlardır.
Yatık ve dik çerçeveler arasındaki bariz
muvazene ilişkisi çıkıntılı köşe sarkıtları-
yla girintili niş sarkıtları arasındaki ilişki-
yle de bir hayli kuvvetlenmektedir.

Tophane çeşmesinde müşahede ettiğî-
miz geometrik satıh ve hacim birleşimi-
nin gerçek mânası kısaca, kaba bir kütle-
yi yumuşatmak, canlandırmak ve bundan
hakikî bir plâstik şaheser çıkartmak gaye-
sini taşıyor. Bir kütle karşısındaki bu dü-
zen zevki kütleli oyarak ona derinlik ve
form kazandıran duyarlıktan geride ol-
madığı gibi plâstikte geometrik esas ana
elemanlara yönelen çağdaş ihtiyaç ve
zevke de ipuçları verecek değerdedir.

Satıhla kütle arasındaki bu ilişki, İs-
tanbuldaki Sultanahmet, Azapkapı, ve Üs-
küdardaki âbidevi çeşmelerin de ana ö-
zelliğini tayin edici mahiyettedir. Gerçi
Sultanahmet ve Azapkapı çeşmeleri gibi
anıtarda şebekeli sebillerin bulunması
bunların mekân boşluklarıyla hafiflediği
intibaini uyandırır. Ama gene de bunların
tezyini tanzim yoluyla hafifletilmiş ve ya-
yılmış satıhların plâstiği haline gelmiş ol-
dukları aşikârdır. Dört cephesi olan kü-
bik Sultanahmet çeşmesinin dört köşesin-
deki sebil çıkıntıları mekân yapılarına has
mimari özellikten ziyade ağır kütleli ha-
fifleten köşe aksanları temayülünü akset-
tirirler. Bu defa bu aksan bir taşıma sem-
bolü olarak değil, yuvarlak sebil satıhla-
rıyla düz cephe satıhları arasındaki ritmik
bağlantı ve sebil boşluklarıyla sağır cep-
he düzenleri arasında bir açılıp kapanma
armonisi meydana getirir tarzındadır.
Yapıya hem ağır bir kütle hem de hafif,
kırılabilir bir intiba veren bu karşılıklı i-
lişkilerdir.

Demek ki bu yapılarda karakteristik bir özellik olarak, birbirlerine karşılıklı tesirlerini veren ve kütle satih münasebetinden doğan bir gerilim, bir çeşit çatışma müşahede ediyoruz. Tekrar edilmiş tezyini çerçeve satihlarının statik düzenini seyrinden vazgeçilemeyen bir dinamik duyarlık katına yükseltiveren de belki bu gerilimdir.

Azapkapı meydan çeşmesinde de ortadaki sebil çıkıntısıyla iki yandaki tezyini çeşme cepheleri arasında böyle bir münasebetten bahsedilebilir. Bu simetrik kuruluşun dört cepheli bir yapı meydana getirmekten pek farkı olmadığı, hattâ bu kuruluşla dört cepheli bir yapıdan edinilen duyarlığa da tamamen erişilmiş olduğu söylenebilir. Bu kuruluşu tamamlayan arkadaki kütleli yapı (hazne) tezyini cephenin tabii bir devamı olarak görünmektedir. Azapkapı çeşmesinin kurulduğu tarihte meydanın biçimine uymak zorunda olduğu, ama buna rağmen ustalıklı düzeni sayesinde azami bir âbidevi tesire ulaştığı kolayca tahmin edilebilir.

Hacim satih arasındaki ilişkiyi Üsküdar çeşmesinde de müşahede etmiyor muyuz? Kübik ağır yapı, köşe üstlerindeki fırlak konsol tezyinatı ile ister istemez bizi aynı intibaa sürüklüyor. Köşe kesimlerinin ihtiva ettiği küçük yalıklı yüksek çeşmeler bu kütle kırıcı aksana özel bir satih değeri getirdikleri gibi, iki karşılıklı cephede tekrarlanmış olan simetrik nişlerin üst dolguları köşe konsollarıyla Tophane çeşmesinedekine benzer bir münasebet ortaya koyuyor.

Bu kısa açıklamayla neyi ifade etmek istiyoruz? Burada karşımıza kübik çeşme plâstiği ile hakikî mimari arasındaki farklılık ve bağlılık meselesi çıkmaktadır. Dikkat edilirse bu plâstikte mimari duygunun şaşılacak bir tesiri söz konusudur. Gene bu kübik yapıların mekân örtüsü fonksiyonu olmayan kubbelerle yükseltilmesinde de mimari duygunun tesiri barizdir. Bu özelliği mimariye özenen bir tezyini duyarlık diye anlatmak da mümkündür.

Genel olarak bütün çeşme plâstiğinin, yani duvar satihlarına geliş güzel kondurulanlardan tutun, köşe ve meydan boşluklarını dolduranlarına kadar hepsinin çok defa tam bir mimari unsur olan kemer örgüsü biçiminde, veya bu unsurun mutlaka kullanıldığı bir tarzda ele alınmış olmaları hakikî fonksiyonel mimari ile bu farklı bağlılık, bu ana özeniş fikrini kuvvetlendirmektedir.

Su mimarisini bütünüyle ayrı bir grup halinde düşünmek ve ele almak gerektiği zaman, bu gruplaşmanın, bir çok tezyini satih değerlerine, sembolik mimari unsurlara ve özelliklere bağlanmış bir sahte mimari yahut da bir çeşit süs mimarisi meydana getirdiğini ileri sürmek yanlış mı olur bilmiyorum?

Bu konuda, yani tezyini satih-hacım plâstiği ile mimari duygunun bağlılığı konusunda başka unsur ve örnekler de hatırlamak mümkündür. Yukarıda ana bir unsur olarak kullanıldığını gördüğümüz kemer, daha doğrusu sahte kemer gibi mimari bir unsur olduğu su götürmez olan sütun, daha doğrusu sahte sütun da çok defa plâstiğin ana unsurlarından biri olmaktadır. Sütun biçiminde çeşme örnekleri göstermek de mümkündür. Bazan havuz fıskiyesi ya da buna benzer makasatlar için işlenen mimari maket biçimlerindeki mermer tezyinatın bile plâstik hacım formlarıyla mimari duygu arasındaki münasebetten doğmuş olduğu düşünülebilir. Çeşme yapıları vesilesiyle ortaya çıkan bu mesele genel olarak Türk satih plâstiği hakkında girişilecek bir incelemede çıkış noktası olarak seçilebilir kaanatindeyiz.

Bu genel ve kısa açıklamayı yapmakta başka bir maksadımızın da Ayasofya şadırvanı hakkındaki incelemede, burada vardığımız sonuçlarla ilgili bazı sonuçlara varmakla belireceği ilerde görülecektir. Ama bu defa kübik plâstiğin mimariye özenişini değil, fonksiyonel bir mimari ilişkinin, yani bir abanma taşıma ilişkisinin tam aksine tezyini bir duyguya nasıl tabi olduğunu, ve bu tezyini zevkin mimarinin iç dış karakterine uyarak nasıl

organik bir birleşmeye doğru gittiğini müşahede edeceğiz.

Doğrusu istenirse yalnız Ayasofya şadırvanında değil, genel olarak geç devir Osmanlı mimarisinde fonksiyonel unsurların tezyini bir zarafet endişesine yönelişleri oldukça dikkat çekicidir ve bu mimari devir hakkında yapılacak özlü bir incelemenin böyle bir meseleyi kendisine çıkış noktası olarak seçmesini teklif etmemek, bu devrin başlıca temayülleri göz önüne alındığı takdirde, doğrusu elde değildir.

Ayasofya Müzesinin avlusundaki şadırvan sözünü ettiğimiz çeşme yapıları gibi oldukça bağımsız bir hüviyet taşımasıyla dikkati çekiyor. Tophane, Sultanahmet, Azapkapı, Üsküdar meydan çeşmelerinde uygulanan âbidevi su yapıları örneğinin bu defa âbidevi bir şadırvan yapısında uygulanabilmesi için herhalde Ayasofya avlusundaki boşluktan daha uygun bir yer seçilemezdi. Ayasofya atriumundan bazı parçaların mevcut olduğu devirde bizans colonnade'ları yanında şadırvanın havuzu çevreleyen ince colonnade'ları avlu içinde oldukça değişik, fakat herşeye rağmen uzlaşıcı bir görünüş birliği yaratıyordu. Bugün atrium'dan görünürde eser kalmamıştır. Fakat şadırvanla aynı zamanlarda yapılmış olan sebül ve abdest muslukları önündeki ahşap saçak colonnade'ları şadırvana akraba bir sütun fonu meydana getirerek bir eksikliği başlangıçta gidermiş bulunuyorlardı.

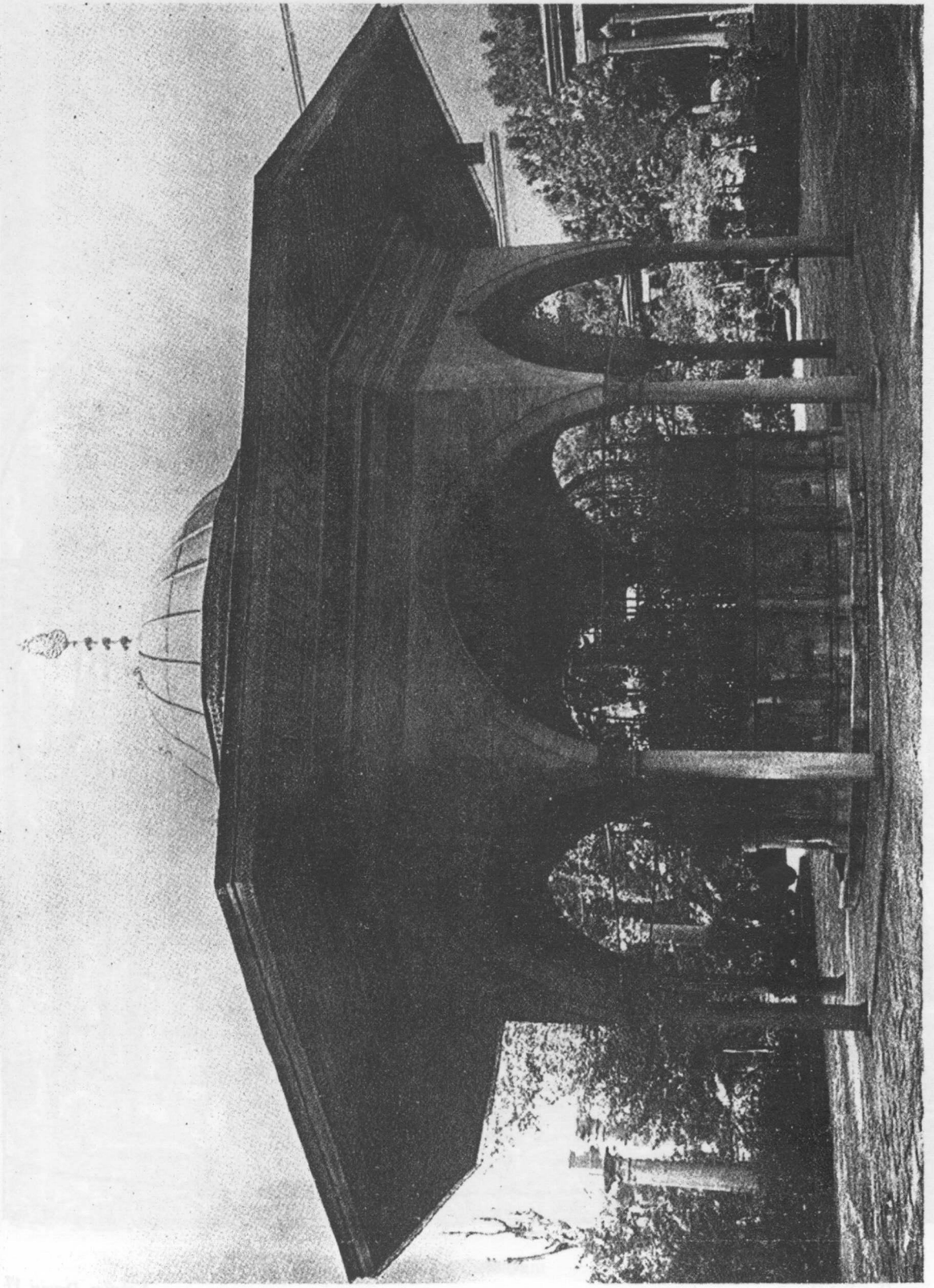
Sütunlu bir avlu düzeni içinde yer alan sütunlu şadırvan Türk mimarların öteden beri alışıp sevmiş oldukları, cami avlularında bir çok örneklerini meydana getirdikleri bir unsurdur. Ayasofya avlusunda ise genel mânada, bir sütun nizamının uygulanışında bu alışılıp, hemen hemen klişeleşmiş görünüşün dışına çıkmak imkânı bulunmuştur. Aynı üslûp, aynı madde ve teknik tonalitesinin, hattâ aynı renk tonalitesinin yeknesak nizamını ortaya koyan külliye bütünlüğü Ayasofya'nın içinde ve çevresinde inşa olunan çeşitli yapı ve unsurlarda bir mânâ ve esprî deği-

şikliğine uğruyordu. Burada bir defada yapılp bitirilmiş bir külliye gruplaşması söz konusu değildi. Belli bir tarih süresi içinde zaman zaman yapılan ilâveler ve bunların değişen üslûpları bu orijinal külliye serbest bir pitoresk görünüş kazandırmıştır. Ayasofya külliyesini meydana getiren yapılar bu özellikleriyle mimari topluluk ve gruplaşmada klişe nizamdan kopabilen bir artistik toleransı haber veriyorlar. Bu da bir bakıma bizans kilisesindeki mekâna adapte olabilen Türk esprisinin, onu küçük unsurlar ilâvesiyle kendisine maleden büyük müsamahası gibi düşünülüp mütalea edilebilir.

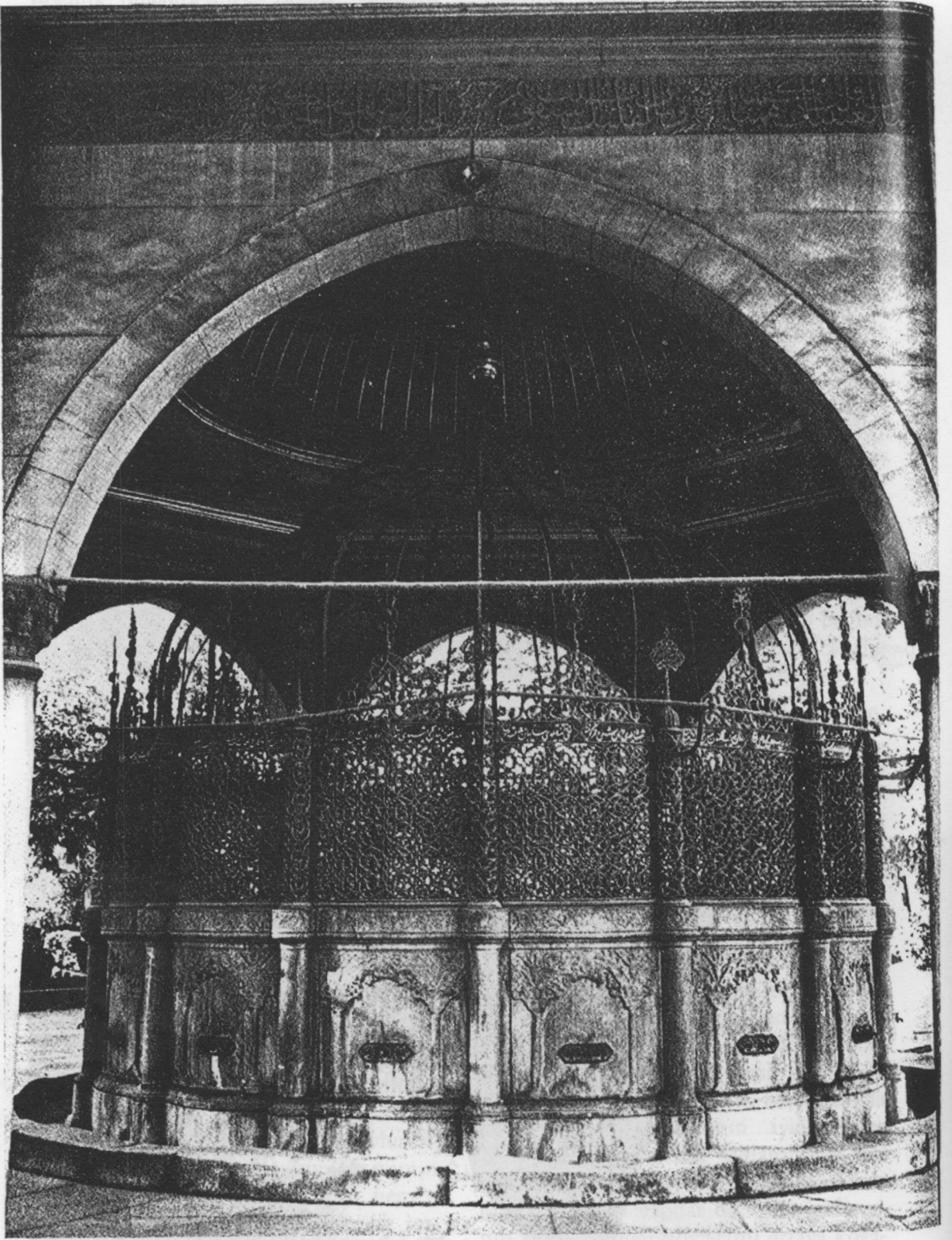
Ayasofya avlusundaki âbidevi şadırvanın bağımsız hüviyeti bu açıklamalarıyla şüphesiz sınırlanmaktadır. Ama şadırvan yapısı bütün bütüne bağımsız bir anıt olarak şehrin bir meydanına konulamazdı. Bu yapının bir cami ile ilişkide olması kaçınılmazdır. Ama Ayasofyanın avlusunda olması bu yapıya üslûp bağımsızlığı yönünden kendi kendisine yetebilen bir anıt karakteri de verebilmiştir.

Bu arada bilhassa, şadırvanın bir sütun nizamıyla mimari bir fona bağlandığını belirtmemiş, hattâ sebül ve musluklar önündeki saçakları taşıyan sütunlarla şadırvan arasındaki münasebetin tesadüfi olmadığını ileri sürmemiş de söz konusu bağımsız mimari hüviyetin oldukça sınırlandığını gösterir. Bu doğrudur, ama şadırvanın hemen batısında yer alan sübyan mektebinin mimari üslûp farklılığı bu bağımsızlığı arttıran bir fon rolü oynuyor mu? Tuğla ve taş sıralarından ibaret erken devir tekniğiyle inşa edilmiş olan bu tek kubbeli, iki katlı masif görünüşlü yapı hafif ve büyük kemer boşluklarıyla bölünen şadırvan yapısının iyiden iyiye bağımsızca belirmesini sağlayan bir fon rolü oynuyor. Güneydeki muvakkıthane, Müdüriyet gibi yapılar da gene şadırvanın kendi orijinal hüviyetini ortaya koyabilmesine yardımcı olan değişik üslûptaki sath ve kütlelerle dikkati çekiyorlar.

Ayasofya şadırvanının çevresindeki yapılarla münasebeti böylece yukarıda açıklamaya çalıştığımız şekildedir.

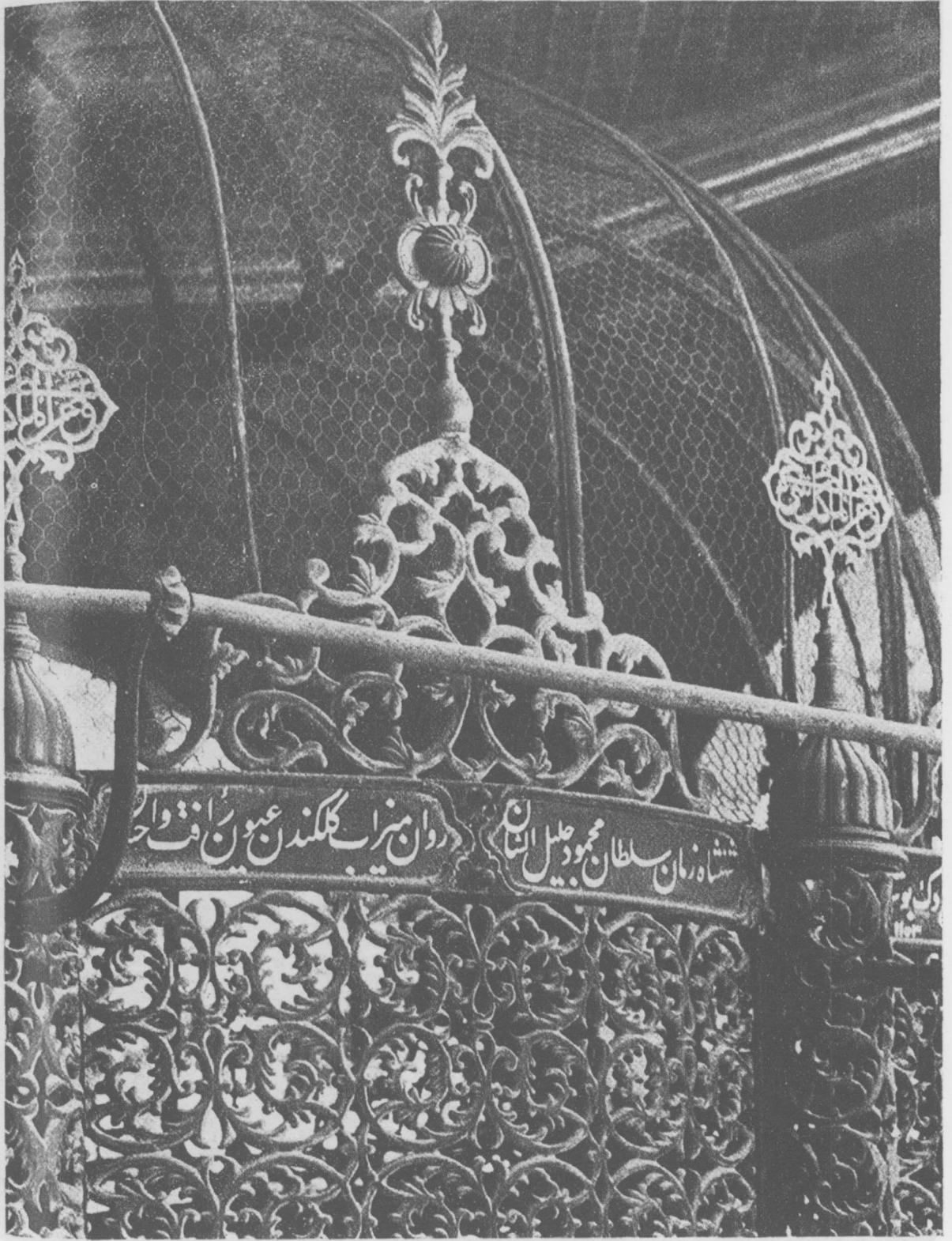
Ayasofya Şadırvanı

Ayasofya Şadırvanı

konaklarının yekûnesak müzâzîmî ortaya koyan külliye biçimliliği Ayasofya'nın içinde ve çevresinde insânlıktan çeşitli yapı ve unsurlarda bir mâna ve esprî deği-

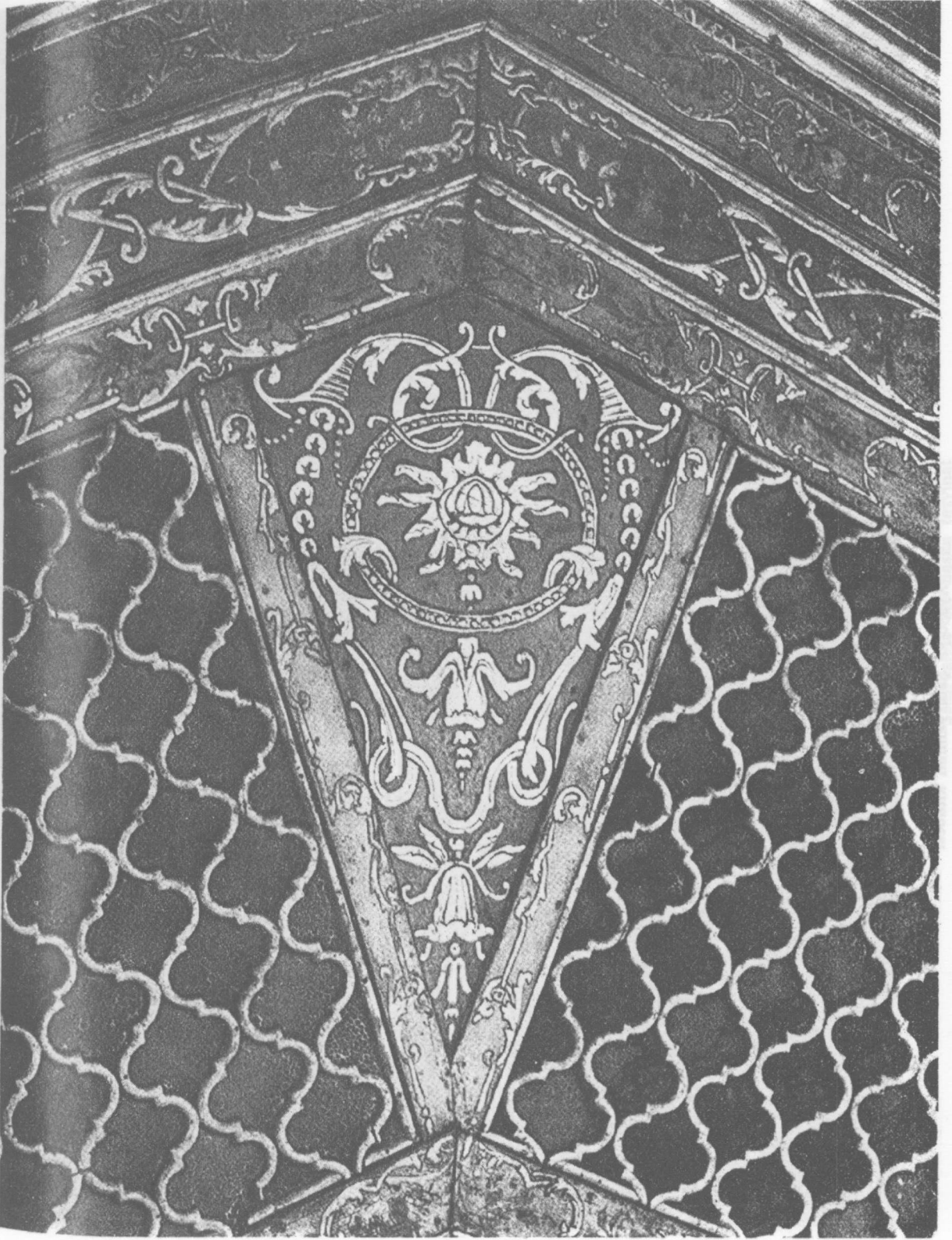
Ayasofya şadırvanının çevresindeki yapılarla münaseketi böylece yukarıda açıklanmaya çalıştığımız şekildedir.

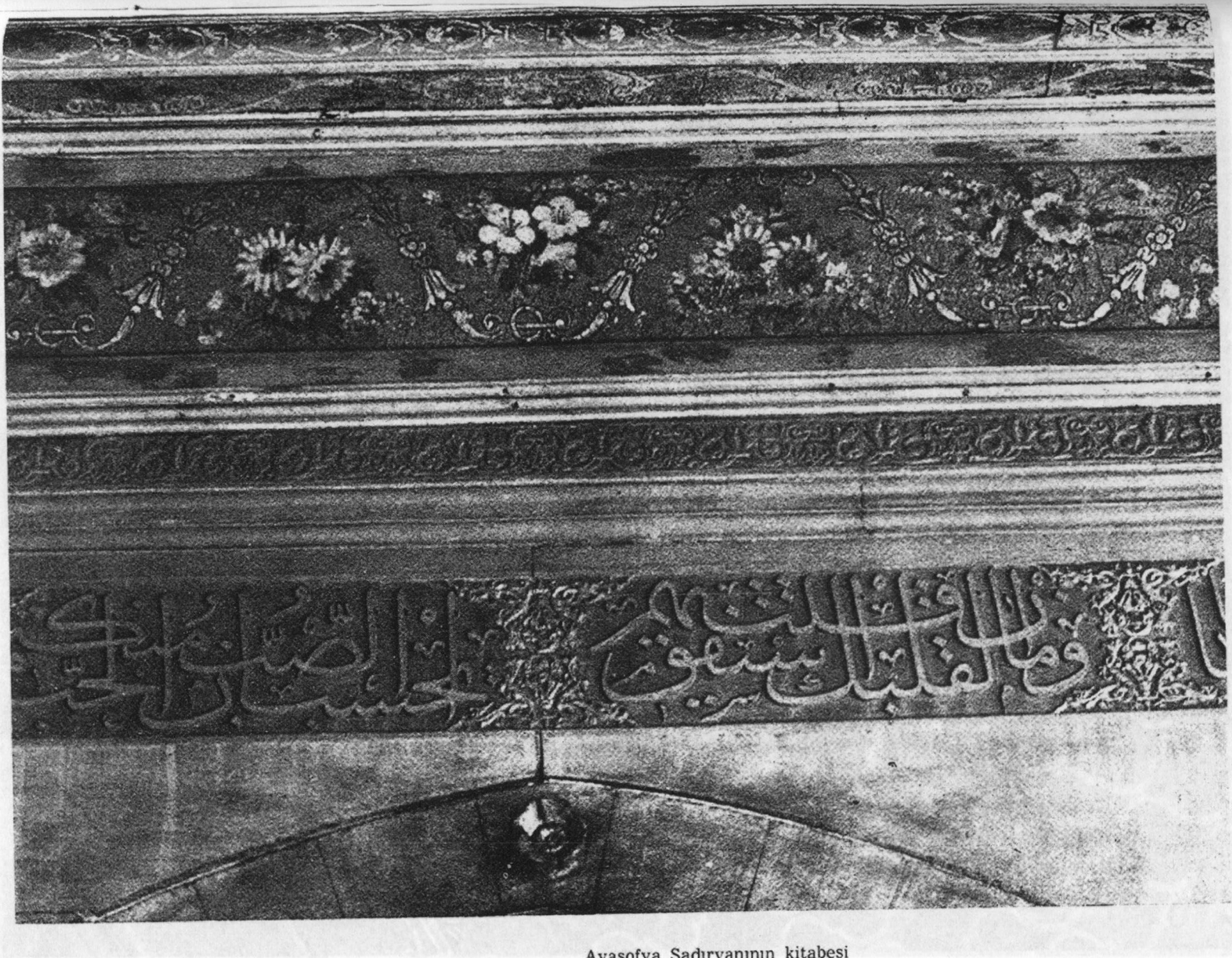
Ayasofya Şadırvanı

Şadırvanda bir köşe tezyinatı

Ayasofya Şadırvanının saçaklarındaki köşe tezyinatı

Ayasofya Şadırvanının kitabesi

Şadırvanda bir başka tezeyinat

Şadırvanda bir başka tezeyinat

ŞADIRVANDA BİR BAŞKA TEZEYİNAT

Ayasofya şadırvanı mimari ve tezyini karakteriyle belli bir üslûp değişmesi açısından son derece tipik bir örnek teşkil eder. Bu yapının bazı ana mimari örneklerden daha ileri bir safhada klâsik üslûptan barok üslûba geçiş hakkında tam fikir edinilebilecek bir eser olduğu söylenebilir. Meselâ şadırvanın inşasına yakın bir tarihte inşa edilmiş olan Nuruosmaniye camii bir bakıma barok üslûp hakkında mübalâgalı fikir veren iddialı bir örnektir. Buna mukabil şadırvanda barok üslûbun mutedil ve satıhçı, klâsik üslûpla çok yakın ilintisi olan bir temsilcisini görmek mümkündür. Nuruosmaniye'de bu üslûbun aşırı yuvarlak satıhlar elde etmek, yer yer derin girinti çıkıntılarla kütleleri canlandırıp hafifletmek gibi oldukça şekilci bir yorumu söz konusudur. Elde edilmek istenen ışık gölge tesirleri, kütleler üzerinde yapılan şekilci oyunlarla gerçekleştirilmek istenmiştir. Buna rağmen yapının gene de mükemmel bir barok tesir taşımadığı ileri sürülemez.

Şadırvanda ise barok tesir büyük sivri kemer boşluklarının üstündeki gergin satıhların muvazenesi ile temin edilmiştir. İnce sütunlarla taşınmakta olan geniş saçak boşlukta adetâ süzülür gibi, adetâ istinatsız durmakta olduğu intibahı uyanıdır.

Bir şadırvan yapısı esas itibariyle çepeçevre müşluklu ve üstü çok defa şebekeli bir havuz ile buna bir çeşit kapak vazifesi gören saçaklı ve kubbeli açık bir sütun yapısından meydana geliyor. Bazı şadırvanlarda bu iki ana unsur birleştirilmiş, sütunların çevresine sırayla dizili olduğu havuz, yukarda aynı zamanda bir kubbe de ihtiva eden türbe biçiminde bir görünüş kazanmıştır. Sütun aralarındaki boşluklar da madeni şebekelerle kapatılmıştır. Meselâ Sultanahmet camii, Yeni cami avlularındaki şadırvanlar böyledir. Bunların yanında değişik tipte olan şadırvanlar da pek çoktur. Süleymaniye camii avlusundaki şadırvan dört köşeli kübik bir mermer yapıdır. Ama bu yapı gene de üzerine düz tavan örtülü de olsa kapaklı bir havuz özelliğinin dışına çıkmamıştır. Ne var ki Süleymaniye camii avlusunda

klâsik sütun nizamı münasebetine bağlı kalınmamıştır. Sinanın Edirne'deki Selimiye camii avlusunda da basit, hattâ üstü açık, hemen hemen yuvarlağa yaklaşacak biçimde poligon, ortasında fıskiyesi bulunan sade bir şadırvan havuzu kullanmakla iktifa etmiş olması da dikkat çekicidir. Halbuki sütunlar ihtiva eden yuvarlak ya da poligon saçaklı şadırvan tiplerinde avlunun ortasına konulan tu mimari unsurlar avlunun kubbeli ve sütunlu düzenle kolay bir ritmik münasebet sağlamaktadır. Cami avluları içinde yer alan çeşitli tipte şadırvanlar her zaman avlunun ölçüleriyle aynı nispetler dahilinde de konulmamışlardır. Bunlar arasında avlu boşluğunu iyiden iyiye daraltan büyük ölçülüler olduğu gibi büyük bir avlu içinde ölçüleri buna nisbetle pek küçük olanlarına da tesadüf edilebilir.

Avlularda ekseri kullanıldığını gördüğümüz çeşitli tipten şadırvanlar acaba nasıl bir mimari orijine bağlanıyorlar? Bu şüphesiz herşeyden önce çıplak bir boşluğun doldurulması prensibiyle ilgilidir. İhtiyaç ve fonksiyon da bu prensipten ayrılmaz. Büyük Selçuk hanlarından bazılarının avlu mescitleri de herşeyden önce ortadaki boşluğu değerlendiren birer unsurdu. Çevresi sınırlanmış üstü açık bir düzlük yayın bir beşeri duyarlılıkla anıtlar, havuzlar, v.b. gibi çeşitli unsurlarla değerlendirile gelmiştir.

Şadırvanlarda sütunlar üzerinde taşınan kubbesiyle açık yapı eski dinî mimari şekillerle münasebette görülebilir. Ancak bu (indirekt) bir ilişkidir. Aslında saçak ve kubbeli şadırvan örneğinin, bir ihtiyacın gerektirdiği şartlar içinde mimarideki başlıca temayüllere uymaktan ibaret olduğu belirtilmekle iktifa edilebilir. Şadırvanlarla dinî muhtevanın önemli bir özelliği, yani abdest zarureti de gerçekleştirilmektedir. İslâm mistisizminde suyun kazandığı mâna bu yapılara suyun kutsallığını doğrulayan, adeta kutsal tabiat için dikilmiş bir anıt vasfını yüküyor. Bu yapıları çevreleyen tezyini duyarlık da suya atfedilen bu kutsallığın dışında değildir.

Ayasofya şadırvanı değişik şadırvan tipleri ile yukarda açıklamaya çalıştığımız münasebetler içindedir. Üslûp özellikleri bakımından erken örneklerden ayrılığına gelince, şadırvanın yeni bir üslûp çağının hakiki bir temsilcisi olarak dikkati çektiğini belirtmiş bulunuyoruz. İstanbuldaki mimari üslûp gelişmesinin zorlamasız, tabii, organik bir ürünüdür de demeliyiz. Eski örneklerle kıyaslandığı takdirde Ayasofya şadırvanında gelişme özelliğinin açıkça ortaya çıktığı ve ağır, kuvvetle yere oturan (lâgar) görünüşün yerine, yukarı boşluğa doğru yükselen, atımlı, esnek ve gergin organların bariz bir zarafet kaygısının aldığı görülecektir.

Stalâktit başlıklı sütunların taşıdığı kubbeli saçak aslında, geniş satırlar halinde yayılmış da olsa, bir kütle ağırlığından mahrum olmasa gerektir. Ne var ki bu ağırlığın belli bir prensip içinde dağıtılarak taşıma görevinde incecik sütunların katıyen yadırganmadığı emsalsiz bir muvazenenin kurulduğu da aşikârdır. Saçaklı yapıyı taşıyan sütunlar tamamen dik kondurulmuş oldukları halde stalâktit başlıklar üzerinde yükselen kemerli mermer yapının hafif bir açıyla eğik olarak yukarıya doğru yükselişi bu yapıda dayanak sisteminin oldukça değişik bir çözümü olduğunu düşündürüyor ve ilerde bu çözümlerin anlaşılması için sırf teknik bir incelemenin zaruri olduğu akla geliyor. Türk mimarisi üst yapılarla dayanak sistemleri arasında her zaman en müttekâmil münasebetleri sağlamayı öteden beri biliyor ve bu sayede en eski kubbeli mimari örneklerini en emin, en istikrarlı tekniklerle geliştirip gerçek mimari hüviyetine sokabiliyordu. Şundan emin olunmalıdır ki konstrüktif dayanak sistemi bakımından ilk bakışta basit görünen, ahşap bir üst örtüsünün taşınmasından ibaret olan Ayasofya şadırvanındaki münasebetle büyük kubbeli yapılarda uygulanan en komplike dayanak sistemleri arasında mahiyet bakımından önemli bir fark yoktur. Ve bütün bu konstrüktif problemin çözümünde sırf bir teknik kaygı değil, ilerlemiş, gelişmiş bir estetik kaygı aynı derecede rol oynamıştır. Meseleye bu açıdan

Lakıldığı zaman Ayasofya şadırvanındaki emsalsiz zarafetin saçaklı kubbe örtüsü ile ince dayanaklar arasında kurulan teknik muvazene ile aynı mânayı taşıdığı gerçeği ortaya çıkmış olur. Yapılması gerekli olan teknik inceleme aslında tezyini duyarlığın alabildiğine gelişmiş ve incelenmiş olduğu bu eserde estetik zarafetin ölçülere aksedişi demek olacaktır.

Bu sütunlu yapı ile şadırvan havuzu arasında muayyen bir boşluk vardır. Havuzun dilimli dairevi mermer formunu üstteki madeni şebekelerin de aynen tekrarladığı görülüyor. Şebekelerin üst şeridini yuvarlak dilimlerin üstündeki yaldızlı yazı çerçevelerinden sonra gene şebekeli ve alemlî alınlıklar teşkil ediyor, dilim bitişgelerindeki sahte sütunların üzerinde de madeni alemler bulunuyor. Ayrıca madeni bir kasnak havuza bir iç kubbe meydana getiriyor. Tel örgü ile kaplanan bu madenî kubbe kasnağı havuzdaki suyun temiz kalmasına yarıyordu.

Şadırvanın saçaklı örtü kubbesi de içten havuzun ölçülerine uyuyor. Bu ana kubbe ahşap kasnaklıdır ve tahta dilimlerle örtülmüştür. Esasen sütunlara dayanan sekizgen mermer yapıya üstten bütünüyle ahşap olan saçak ve kubbe örtüleri abanıyor. Açık mavi boyalı kubbe içinin göbeğindeki yaldızlanmış yıldız motifli madalyon tezyinatı kubbe içindeki tahta dilimleri ayıran yaldızlı yivlerle ışınlanıyor. Şadırvanın tavan ve saçak satırlarının tekmi muayyen bir prensip dahilinde tezyini frizlerle süslenmiş ve renklendirilmiş bulunuyor. Sekizgen mermer yapı da üst kısımda hem dıştan hem içten değişik karakterde yazı frizleriyle çevreleniyor.

Yapının iç ve dışında benzer motif ve düzenin farklılaştırılması şadırvandaki tezyinatın ilgi çekici yanıdır. Benzer süslemeyi farklılaştırma tesadüfi olmasa gerektir. Bu açık bir şadırvan konstrüksiyonunun mimari görünüş ve kavranış bakımından iç-dış münasebetine uygundur. Bu münasebetin bir kapalı mekân duyusundan farklı olduğunu ve bir şadırvan yapısında kapalı bir mekânın sözü edile-

miyeceğini belirtmeliyiz. Fakat bu özellik mimari karakterden uzaklaşmak demek de değildir. Çünkü şadırvanda sütunlu örtü yapısının bir istinat ve denge sistemi olduğu besbellidir. Bununla beraber bu sistem bütünüyle tezyini bir plâstik sistem mahiyetini taşımaktan da kaçınmamıştır. Bu özel formda iç - dış bağıntısı tek bir organın kendi bünyesindeki ilintiye benzetilebilir ki bu bir bakıma bir elin tersi yüzü, bir yaprağın önü arkası gibi tabii, organik bir bağlılıktır.

Tezyini bir kurşun dantelâ frizi kasnak üzerinde yükseltilmiş kubbe saçağını çevrelediği gibi, bunun bir aynı sekizgen saçağı da çepeçevre doluyor. Saçak sathlarını dıştan üç sıra tezyini friz çevrelemektedir. Bunu içe doğru geniş ve kare kaset taksimatlı mavi boşluklar takip ediyor ama, bu boşluklar muntazam birer dikdörtgen meydana getirmek üzere köşe bitişmelerinde yaldızlı, basık rölyef bir süsleme düzeniyle tezyin edilmiş üçgen sathlarla birbirinden ayrılıyorlar. Bu üçgenlerin baklava motifini andıracak şekil-de kırık tabanlı oldukları da görülüyor. Geniş, kare kasetli ve köşe üçgenli bu sathlardan sonra tekrar üç sıralı tezyini friz yer alarak saçağı içten çepeçevre doluyor. Üç sıralı bu iki friz grubu hem kendi aralarında ortadaki frize göre, hem de aradaki geniş mavi boşluğa göre birbirleriyle simetrik durumda bulunuyorlar. Friz tezyinatının esasını tahta üzerine tatbik edilmiş bir alçı karışımından yumuşak yuvarlak kesimi basık rölyef tekniğinde stilize kıvrım dallar rumiler teşkil ediyor. Altın yaldızla parlatılıp belirtilen bu rölyef tezyinat geçme ve düğümlü bir geometrik friz nizamına sokulmuştur. Ama bunun kapalı bir geometrik geçme tezyinatı olmayıp barok özelliğe uygun olarak açık natüralist bir tesir taşıdığı da farkedilmektedir. Özellikle ortadaki frizlerde karşılıklı uzanan rumili kıvrım dalların birbirine dolandığı ve alternatif daralma ve uzamalarla geliştikleri görülüyor. Kıvrım dalların birleşme yerlerinde gene alternatif olarak tekrarlanan köşeli ve yuvarlak boğum halkalarının bulunması bu tezyini üslûba apayrı bir çeşni

veriyor. Bu kıvrımdal kompozisyonuna natüralist stilize boğum tezyinatı adı verilebilir. İki yandaki simetrik frizlere gelince, bunların iç ve dış doğru kıvrılarak uzanan rumili tek sıra dallardan ibaret oldukları görülüyor. Dikkat edilirse bu tezyini zevkle stilize natüralist motif parçalarının birbirine iliştilmesi ile meydana gelen bir bütünleme esprisi vardır. Bu yüzden statik bir tezyinat olmasına rağmen hareketli bir tesir bırakmaktadır. Dalların parçalar halinde geliştirilmesinde elastiki uzamalarla, sıklaştırılmış kıvrıntılar, bükümler bir arada kıvrarak bir daralıp genleşme ritmi ortaya koymaktadırlar.

Burada ayrıca tezyinî sath plâstiğinin gelişmesi bakımından yeni bir problem de ortaya çıkmaktadır. Bu problem barok devir tezyinatının sathla belli bir çatışmaya girmiş olmasında kendini gösterir. Klâsik devirde sathın üzerinde yer alan tezyinat sathın kendisine ait, bir mânada aynı zamanda sathı yaratan bir düzen unsuru olarak ifade edilebilirdi. Halbuki barok devrin bu parçalı gelişen ve boğumlarla birleştirilen kıvrım dalları sathıtan kopamadıkları halde onu yaratan bir unsur olarak da görülmüyorlar. Diyebiliriz ki bu devirde tezyinat sathı sadece bir zemin, bir fon kabul ederek onu bir çeşit inkâra yöneltmektedir. Geç devir tezyinatında gittikçe huzursuz, sathıtan kopmak isteyen tezyini motif ve düzenlerin macerası kısaca bu imkânsızlığa yönelişi, yani sathı inkâra temayülü ifade etmektedir.

Ayasofya şadırvanındaki tezyinatta sath henüz bu huzursuzluğa şahit olmamıştır. Burada tezyinat belki satha ait değil, ama onun üzerine tatbik edilmek zorunda kalınmış natüralist bir örnek olmasına rağmen sathla dengeli bir uyuma halindedir. Tezyini örneğin hangi prensibe göre stilize edildiği sorulsa buna, sathın ana özelliğine, tutucu ve yaşatıcı vasfına taviz verme prensibi diye bir cevap vermek bile imkân dahilindedir.

Sözü edilen rölyefli frizlerin zemini orijinal renkler ihtiva eden tamamen natüralist çiçek ve yaprak tezyinatlı kalem işleriyle de süslenmiş bulunmaktadır. Şa-

dırvanın saçak ve tavan satırlarından edinen natüralist intibam tamamı kendisini bu boyalı süslemeye borçludur. Ayrıca saçığın mermer yapıya bitiştiği yuvarlatılmış intikal satırları pembe bir zemin üzerinde yapraklı çiçek demetleri ile süslü bulunmakta ve enli friz teşkil eden bu bitişte sathındaki yaldızlı kıvrımlar bariz olmayan bir parıltı ile ikinci derecede bir rol oynamaktadır. Halbuki diğer dar frizlerde tezyinatın esasını yaldızlı rölyef frizler teşkil ediyor ve boyalı çiçek süslemeleri ikinci derecede bir tesir taşıyordu. Görülüyor ki burada aynı zamanda iki kademeli bir tezyinat düzeni bahis konusudur.

Yukarda sözü edilen yuvarlatılmış intikal sathı halindeki boyalı frizin hemen altında kemerli mermer yapının satırları başlamakta, bunun en üstündeki dar rölyef şeritten sonra bir kaç profille enli ve belli aralıklarla çerçelenmiş yazı frizine geçilmektedir. Mermer satırlarda dikkati çeken başlıca unsurlardan birini geniş sivri kemerlerin kilit taşlarını süsleyen fırlak rozetler teşkil ediyor.

Yukarda üzerinde durulan yapının içi ve dışında benzer tezyini formların farklılaştırılması prensibi o kadar kesin bir mâna taşıyor ki, kemer kilit taşlarının içteki satırlarına kondurulmuş olan rozetlerde bile kendisini gösteriyor. Dışarda açılmış bir stilize gülü andıran motif, içerde bunun tam karşılığı gibi bir kavuk biçiminde kapanıyor, yan yana bitişip kapanmış yapraklardan ibaret bir çıkıntı haline geliyor. Dıştaki yazı frizinin içteki mukabili değişik karakterde bir yazı frizi olarak karşımıza çıkıyor. Bu friz bu defa altlı üstlü birer tezyini bordürle çevrilerek dıştaakinin genişliğine tamamlanıyor. Buna karşılık dıştaki üst mermer rölyef frizin yeri içte boş kalıyor. Bu frize içte bir mukabil arandığı zaman, bu ister istemez iç tavan tezyinatının kubbe yuvarlağına bitiştiği yerde hem son bir intikal şeridi olarak tavanda, hem de yeni bir başlangıcın işareti gibi kubbe içinin alt kademesinde tekrarlanmış olan benzer, biribirinin aynı çift yuvarlak frizde bulunabiliyor. Bu, birbirine benzeyen çifte frizde kullanılan örneğin, dışarda da mermer

şeritte tatbik edilmiş rölyef örnekle sıkı sıkıya benzeşmesi bunun sırf bir tesadüften ibaret olmadığını da düşündürüyor.

Bu ilgi çekici farklılaşmalar meselâ yazı frizlerinin yalnız kaligrafik form itibariyle değil, vezin hattâ belki mâna itibariyle bile bir çeşit ilişkide olup olmadığı sorusunu akla getiriyor. Ancak dışardaki yazının

*Emin tezekkür i cira min bidi selemi
mezecte*

Dem'an cera min mukletin bidemi

beytiyle başlayan ve Muhammed devrinde yazılmış kaside-i Bürde'de oluşu içerdekinin ise şair Emin'in

Mihri sipihri mecdü şan Sultan

Mahmud i zaman

Her kavli fi'li heman nâmi gibi

mahmûddur

diye başlayan kasidesi oluşu böyle bir ihtimali tasavvur etmenin mubalâgalı olduğunu da ortaya koyuyor.

İçte ve dışta mavi zemin üzerine yazılmış bulunan yazılar yaldızlı altın parıltılarıyla yapıda çok kuvvetli bir tezyini aksan durumundadırlar.

Şadırvanın iç tavan tezyinatına baktığımız zaman buradaki düzenin saçaktaki düzenle münasebetini hemen fark ediyoruz. Mermer yapının içten üst sınırı ile kubbenin alt yuvarlağı arasındaki tavan satırları tıpkı saçakta olduğu gibi frizlenip çerçelenip simetrleniyor. Ama saçaktakiyle aynı espride olan tezyini motif ve düzenler ustalıklı farklılaştırılıyor. Friz rölyeflerinin kıvrıntılı boğumlu oldukça serbest natüralist nizamı yenilenmiş bir kompozisyonla karşımıza çıkıyor. Aslında saçaktaki örnekler esasından değişikliğe uğramıyor, ama farklılaşıyor. Boyalı çiçek süslemeleri de öyle, köşe bitişgelerindeki yaldızlı üçgenlerin rölyef düzeni de. Adetâ rozetlerdeki gibi biri açılmış bir kompozisyon ortaya koyuyorsa diğeri buna karşılık verircesine toparlanıp kapanıyor. İçte ve dıştaki üçlü frizler arasında kalan geniş dikdörtgen satırlarda ise hem soluk mavi boya yerine soluk bir

mor-pembe (güvez rengi) tatbik ediliyor, hem de kare kaset örgüsü yerine nebati bir kaset örneği kullanılıyor. Bu örnek Ayasofya avlusundaki sebinin madeni şebekelerinde uygulanan kapalı stilize kıvrımdal örneğinin aynısıdır. Saçaktan mermer yapıya geçişte uygulanan boya ile süslenmiş yuvarlatılmış satırlar yerine burada yeni intikal şekilleri gerekli oluyor. Kubbe yuvarlağının çizgilerine intikali sağlayabilmek bu defa tavana gene boya ile süslenmiş yeni üçgen parçalar kazandırıyor. Böylelikle sekizgen yapı, daire ile birleşmiş ve yukarda sözünü ettğimiz benzer çifte yuvarlak frizle tezyini gruplaşma tamamlanmış oluyor. Bu gruplaşma aynı zamanda bir çeşit konstrüktif parçalar tamamlanması olarak da ifadesini buluyor.

İçte ve dıştaki benzeiler farklılaşma-sının gelişi güzel bir değiştirme değil, birbirleriyle münasebeti olan bir prensip içinde ele alınmış olduğunu yapının bu çok önemli karakteristiğine dikkati çekmek için tekrar etmeliyiz. Bunda basit bir formel zevk değil, eserin parçalar arası bütünlüğünü gözönüne alan bir tezyini muhteva kavrayışı, bir alt-duyuş rol oynamıştır diyebiliriz. Bunun gayesi kısaca bütünlüğün organik bir şekilde sağlanmasından ibarettir.

Tezyini detayları hakkında kısa bir açıklamaya girişmemiz gereken başka bir unsur şüphesiz şadırvan havuzudur. Stiliz bir spiral kıvrım dal (akantus) motifinin tekrarıyla meydana getirilmiş olan madeni şebeke kompozisyonun üstünde yaldızlanmış yazı frizi gene şair Emin'in

*Şehinşahi zaman sultan Mahmud i
celilüşşan
Revan mizabı kılkinden uyani re'fetü
ihşan*

diye başlayan başka bir şiiridir.

Hafif bombeli 16 dilimiyle şadırvan havuzu sekizgen örtü yapısının ortasında orantılı olarak sıkışmış bir kapalı plâstik form duygusunu uyandırır. Havuz ve örtü yapısı gibi iki başlıca unsur arasında ilk bakışta ortaya çıkan münasebet yukardaki şekilde ifade edilebilmektedir. Şadırvan havuzunun mermer dilimleri ü-

zerindeki tezyinat vazo başlıklı sütuncukları bir kemer tezyinatı halinde birbirine bağlayan ve vazolardan fışkırarak gelişen nebati motif kompozisyonudur. Her dilim üzerinde tekrarlanmış olan bu örnekten başka dilimleri ve dilim eklerindeki yarım sütunları mermer yapının en üstünde oldukça geniş bir rölyef frizi birbirine bağlamaktadır. Bu frizde de tezyinatın nebati bir örnek olduğunu ilâve edebiliriz.

Havuzun mermer kısmıyla bunun üstünde aynı formda yükselen şebekeli dilim'er arasında tezyini yönden sıkıbir birlik olduğu muhakkaktır.

Bu şadırvan havuzunun sahte sütunları, kemer tezyinatı, madeni kasnaklı açık kubbesi gibi unsurlarıyla başlangıçta açıklamaya çalıştığımız tezyini satıh plâstikliğinin mimariye özenişi fikrini doğrulayan yeni bir örneğiyle karşılaşmıyor muyuz? Gerçekten de bu havuza bir çeşit süs mimari görünüşü verilmiştir. Havuz bir yandan mimariyle ilişki kurmaya çalışır, ona özenirken, bir yandan da konstrüktif örtü yapısının fazlasıyla tezyini duyarlığa meyledişini müşahede ediyor ve bu iki fikrin bu yapının bütünüyle ilgi çekici bir tarzda kaynaştığını, yan yana geldiğini görüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- İbrahim Hilmi Tanışık - İstanbul Çeşmeleri I. II. İst. 1943.
İzzet Kumbaracılar - İstanbul Sebilleri. İst. 1938
A. Arthur Beyleryan, - İstanbul Şadırvanları (Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü Lisans tezi) 1953
Necdet Göze - İstanbulda Osmanlı Devrinde Tezyini Şebekeler (Lisans tezi) 1953
Müzeyyen Akkoyun - XVI. y.y. İstanbul Çeşmeleri (Lisans tezi) 1954
Perihan Uğur - XVIII. y.y. ilk yarısı İstanbul Çeşmeleri Lisans tezi) 1955
Enver Tokay - İstanbul Şadırvanları (İ.T.Ü. Yeterlik travayı) İst. 1951
Naci Yüngül - Tophane Çeşmesi, İst. 1958
Süheyl Ünver - Azapkapı Çeşmesi, İst. 1954
Aziz Ogan - Les Fontaines d'Istanbul. T.T.O.K. Belleteni No. 68 ayrı basım. İst. 1947.
İstanbul Ansiklopedisi C. III s. 1484-1486 (Ayasofya Şadırvanı maddesi)
Sezer Tansuğ - Ayasofya Şadırvanı. Ayasofya yılığı No. 3 İst. 1961.

THE FOUNTAINS OF ISTANBUL IN THE 18th CENTURY AND THE SHADIRVAN OF SAINT SOPHIA

SEZER TANSUĞ

Assistant of the Museum of St. Sophia

Various studies have been made until now about the fountains (*çeşme*, *şadırvan*, and *sebîl*) which occupy a special place in the history of the architecture of Istanbul. But as a general rule those studies do not present a critical survey of the plastic and decorative style. The aim in classifying the structure of the fountains and sebils in a group consists in compiling a work which may serve as a source of documents and material. It is true that, especially in the restoration of those buildings, studies have been made on a wider scope, but those studies are more remarkable for the plans, and sectional and frontal elevations which they contain than for a strict interpretation and explanation from the point of view of the history of art. It is possible to consider those studies as a presentation rather than as an exhaustive examination. However articles and notes published in magazines and books relative to Turkish art can by no means be deemed unimportant. It is to be hoped that in the future will be developed new and valuable studies bringing forth light on those buildings.

Some of the fountains built in Istanbul in the 18th century possess an independent architectural character which makes them worthy to be treated separately. They may be considered of first value to follow the development of archi-

ture, and especially of the style of decoration.

The architecture of fountains and sebils, from the 18th century onwards, tends to assume the quality of monuments. They are no longer architectural accessories. It may be said that the water supply becomes of secondary importance. They begin to perform the part of a plastic synthesis of surface and volume, adorning an area, a corner, or the surface of a wall. It is to be rejoiced that to-day those monuments are being restored and brought to life and light.

It is evident that the production of those monuments in the 18th century is related to a trend towards European influence. We may connect this new trend with the dawn of a naturalistic interest in art and thought, of a feeling for nature. It may also be expressed as the awakening of a new taste for volume in the feeling for plastic, without losing much of its character in regard to surface.

Before expressing our thoughts on the Shadırvan of Saint Sophia I think it would be useful to attempt a general survey of the characteristics of the important fountains built in Istanbul in the first half of the 18th century, and to research their common particularities in style.

One of the most important of those buildings is the Fountain of Tophane, in

the square adjoining the Mosque of Kılıç Ali Paşa, the last work of the architect Sinan. Among the independent fountains this is a masterpiece of the massive cubic model. With the order of the geometrical and floral decorations repeated on its four façades, it is a perfect expression of a striking surface plastic. The decorative arrangement on the façades is balanced in a geometrical frame. Its strongest plastic feature are the projecting stalactites repeated in the four corners, completing the shell-work decorations there. The narrow corner faces between the large façades reach as far as the stalactites, which attenuates the rigid geometrical massiveness of that cubic structure.

In the Fountain of Tophane the corner stalactites are bound together by a broad band with ornaments in bas relief. Beneath that band a projecting molding seems to separate two stories, between which the corner stalactites become a symbolic supporting union. Our purpose in explaining this two stories system is to observe that the surface arrangement of the Fountain of Tophane, essentially a heavy, massive building, gives it a light and elegant aspect. The Fountain of Tophane is essentially a heavy geometrical form on a large scale, a massive cube crowned with a wide-eaved roof and a dome.

The geometrical frame arrangement in the Fountain of Topkapı is a perfect adjustment of weight and support between two stories. The vertical frames below are the support elements of the decorative surface, the horizontal bands above are the elements of weight. There is no doubt that the strongest element of support appears in the small, vertical corner faces reaching up to the stalactites.

It should be noticed that the impression of depth in the façade is more apparent, and quite transparent, in the lower panels arranged vertically. There, the central niche surmounted by a pointed arch, and the lateral niches adorned with symmetrical stalactites, with their deep recess, give a distinct effect of chiaroscuro.

The decorations designed in a geometrical frame reveal the soul of the Turkish art of surface. No plain surface is left in the arrangement of the surface, but it is interesting to note that the arrangement gives an impression of repose. The arrangement of the ornamentation is saved from chaos solely by a definite aim at geometry. That aim has been attained by adding strict logic to sensibility in the arrangement of the various conventional motives. The co-ordination of the features of the surface plays a distinct part in the realisation of this taste in ornamentation. The distinct adjustment in the balance of the horizontal and vertical frames is stressed by the symmetry between the projecting stalactites in the corners and the stalactites in the recesses of the niches.

The real meaning of the geometrical union of surface and volume, which we observe in the Fountain of Tophane, may be described shortly as aiming to soften and enliven a gross mass and produce hence a true plastic masterwork. The artistic discernment shown in the decoration of a mass is manifested by sculpturing the mass and enriching it with depth and form. It also indicates the contemporaneous need and taste tending to essential geometrical elements in plastic.

If we study this adjustment of surface and mass it will reveal the essential characteristics of the monumental fountains of Sultan Ahmed and Azabkapu at Istanbul, and of the fountains of Üsküdar. In monuments such as the Fountains of Sultan Ahmed and Azabkapu the presence of sebils with gratings seems to alleviate them by their voids, but it is evident that they represent a plastic surface alleviated and developed by the arrangement of the ornamentation. In the cubic fountain of Sultan Ahmed, with four façades, the sebils projecting from the four corners reflect not so much the architectural characteristic of space buildings as a trend towards corner features alleviating a heavy mass. Here that feature is not a symbol of support, it is a rhythmic union

between rounded sebil surfaces and flat façade surfaces. Those mutual adjustments give the building an aspect of a heavy mass together with lightness and fragility.

This means that in those buildings we see a characteristic tension, a stress and strain resulting from the adjustment of mass and surface. It is perhaps this tension which raises a dynamic feeling in the contemplation of the static arrangement of repeated ornamental frame surfaces.

In the fountain in the square of Azabkapu we may see a similar adjustment between the sebil projecting in the middle and the ornamental lateral faces. This symmetrical arrangement does not differ greatly from a building with four façades. It even attains the impression produced by such a building. This arrangement is completed by the massive reservoir behind, which appears as the continuation of the ornamental façade. When the Fountain of Azabkapu was erected it had to be adjusted to the shape of the square at that time. But it was skilfully arranged so as to retain the aspect of a monument.

We can also see the adjustment of volume and surface in the Fountain of Üsküdar. We get the same impression from the projecting console ornamentations surmounting the corners of the heavy cubic structure. In the small faces in the corners high faucets with small basins give a special value of surface to this system of breaking the mass, while the symmetrical niches repeated in two opposite façades, with their corner consoles, are reminiscent of the Fountain of Topkapu.

In this brief explanation we face the problem of difference and connection between the form of a cubic fountain and real architecture. It should be noticed that it reveals a surprising influence of the sense of architecture. The sense of architecture appears again in the height added to those cubic buildings by cupolas which

do not perform the function of covering a house. This characteristic may be described as a sense of decoration aiming at architecture.

As a general rule all those forms of fountains, including ornaments placed at random on the surface of walls, and those which fill voids in corners and spaces, is often treated in the form of a vault structure, which is a perfect architectural element, or in the fashion in which that element is used. This distinct connection with real functional architecture emphasizes the trend to imitation.

When it is necessary to treat fountain architecture as a distinct group it might not be wrong to suggest that this grouping forms a pseudo-architecture connected with many ornamental surface values, and symbolic architectural elements and characteristics, or a sort of ornamental architecture.

In studying the connection of surface and volume with a feeling for architecture it is possible to remember other elements and patterns. The pseudo-arch and the pseudo-column become essential plastic elements. Some fountains are in the form of a column. We may believe that even the marble ornaments designed for jet fountains or for a similar purpose result from the connection between plastic volume forms and a sense of architecture. I am convinced that this problem which arises from a survey of the structure of fountains may be chosen as a starting point for a general study of surface plastic in Turkish art.

Another reason for this brief explanation will appear below in the study of the Shadirvan of St. Sophia, in which we shall reach conclusions related to the conclusions we arrived at here. In the Shadirvan of St. Sophia we shall no longer see cubic plastic imitating architecture, nor shall we see a functional architectural adjustment, i.e. an adjustment of weight and support, but quite the contrary, we shall see cubic plastic subordinated to a sense of ornamentation adapted to

the interior and exterior characteristics of architecture, and trending to an organic union.

It is remarkable that not only in the Shadirvan of St. Sophia, but as a general rule in Ottoman architecture of the late period, functional elements trend to ornamental elegance. When considering the chief trends of that period it is impossible to refrain from proposing that in a serious study of that period in architecture this problem should be chosen as a starting point.

The shadirvan in the court of St. Sophia is remarkable for having a more or less independent character, like the fountains we mentioned above. In applying the model of the monumental fountains of Tophane, Sultan Ahmed, Azabkapu, and Üsküdar to a monumental shadirvan no place could be more suitable than the courtyard of St. Sophia. At a time when fragments from the Atrium of St. Sophia still existed the slender colonnade framing the basin of the shadirvan in the vicinity of the Byzantine colonnade gave the courtyard a varied yet harmonious aspect. No remnants from the Atrium are to be seen to-day. But the wooden colonnade in front of the sebil and ablution faucets, made at the same time as the shadirvan, form a harmonious background. The ancient background had been replaced beforehand.

The shadirvan with colonnade in a courtyard with colonnade was an element appreciated of old by Turkish architects, and many examples are seen in mosque yards. In the colonnade in the courtyard of St. Sophia the stereotyped arrangement has been modified. The architectural group which imposed a strict uniformity in style, material, and technique, and even in color, could not be found in the various buildings and elements in the interior and surroundings of St. Sophia. Here we are not in presence of an architectural group build and achieved in one time. In the annexes built at intervals in

a determined period in history their various styles enriched the original group with a free and picturesque aspect. The characteristics of the buildings which form the architectural group of St. Sophia reveal an artistic tolerance which liberates the group from a stereotyped aspect. It may be compared to the great tolerance which adapted the Turkish spirit to a Byzantine church by appropriating it with the addition of minor elements.

This explanation proves that the independent character of the monumental shadirvan in the courtyard of St. Sophia is limited. The shadirvan as a perfectly independent monument could not very well have been erected in another place in the city. It could not be unrelated to a mosque but, because of the independence in style, its presence in the courtyard of St. Sophia gives it the character of an independent monument.

When we explained that the shadirvan was related to the architectural background of a colonnade, and that its relation to the columns supporting the roof above the sebil and faucets was not by chance, we gave a proof of the limitations of its architectural independence. The difference in style of the primary school situated immediately west of the shadirvan forms a background which stresses the independence. A two-storied building of massive aspect built in the technique of an early period, with alternate courses of bricks and stones, and with a single dome, forms a background which emphasizes the independent aspect of the shadirvan with its wide arches and slender columns. In the south, the clock-room, the Director's Office, and other buildings, are also remarkable for the varied style in surface and mass, and help to emphasize the original character of the shadirvan.

We have thus attempted to explain the relation of the shadirvan of St. Sophia to the surrounding buildings.

The architectural and ornamental character of the shadirvan of St. Sophia is an extremely typical example of the

change in style. We can say that it gives on a more advanced scale than some important architectural monuments a perfect idea of the change from the classic style to the rococo style. For example the mosque of Nuri Osmaniye, which was built at about the same time as the shadirvan, is from one point of view a pretentious monument which gives an exaggerated idea of the rococo style, whereas in the shadirvan we can see a moderate surface example of the rococo style, approaching nearly the classic style. In the Nuri Osmaniye the rococo style might be formally interpreted as an attempt to enliven and alleviate the massy by exaggeratedly rounded surfaces and, in various places, by protuberances and deep recesses. The mass has been ornamented in an attempt to produce an effect of chiaroscuro. Still we cannot affirm that the building does not give a perfect impression of rococo.

In the shadirvan the rococo effect has been attained by the balance of the wide interspaces of the pointed arches with the flat surfaces surmounting them. The deep-eaved roof resting upon slender columns seems to float in space without a support.

In principle a shadirvan consists in a basin surrounded by faucets, and generally surmounted by gratings and a colonnade supporting a dome. In some shadirvans those two fundamental elements are united, the columns spring from the border of the basin which they encircle, and they are surmounted by a dome. The whole aspect is reminiscent of a mausoleum. The interspaces of the columns are closed by metal gratings. The shadirvans in the courtyard of the Mosques of Sultan Ahmed and Yeni Cami are in this form. There exist various types of shadirvans. The shadirvan in the courtyard of the Süleymaniye Mosque is a four-cornered cubic marble building. Although it is covered by a flat roof it retains the character of a covered basin, but it is not related to the classic order of the colonnade in the courtyard. It is remarkable that Si-

nan, in the courtyard of the Selimiye Mosque at Edirne, built a simple shadirvan with an uncovered basin, of polygonal form, nearly circular, and a jet in the middle. Shadirvans with a colonnade supporting a circular or polygonal roof, when placed in the middle of a courtyard, assure an easy rhythmic relation to the order of domes and colonnades in the courtyard. Among various types of shadirvans in the courtyards of mosques some have dimensions out of proportion with those of the mosque, some are of so large dimensions that they narrow the courtyard, and some appear too small in a large courtyard.

To what architectural origin can be traced the shadirvans of various types which we see in the courtyards? There is no doubt that they are primarily related to the principle of filling a void. Need and function are inseparable from that principle. In some large Seljuk hans the mesjid in the courtyard was used to enrich an empty space. An empty and uncovered area with definite boundaries is enriched by varied elements such as monuments and basins.

In the shadirvans with a colonnade supporting a dome we can see an open building connected with ancient religious architectural forms. This is an indirect adjustment. It may suffice to remark that in reality the model of shadirvan with deep-eaved roof and a dome is the result of conditions imposed by need and adapted to the principal trends in architecture. Shadirvans serve to perform ablutions imposed by an important religious rule. They assume the character of a monument erected in honor of the sanctity of water.

Considering that the Shadirvan of St. Sophia differs from early models we have made it plain that it is remarkable as representing a new period in style. It is a product of the spontaneous and natural development of Turkish style in Istanbul. When compared with earlier models the characteristics of the development appear clearly in the Shadirvan of St. Sophia. The aspect of a mass resting heavily on

the ground is superseded by the evident elegance, elasticity, and tension of an organism which seems to spring on high.

The deep-eaved roof surmounted by a dome, and supported by columns with stalactite capitals retains the weight of a mass even when spread out in a flat surface. That the weight is divided according to a well-known principle, and easily supported by very slender columns reveals a matchless skill in balance. The columns supporting the roof are perfectly vertical while the arched marble structure above the capitals rises with a slight inclination, which makes us think that this building presents a new solution to the problem of static. We may suggest that in order to understand this solution a strictly technical study is necessary. Turkish architects have always known how to assure the most perfect relations between the upper parts of a building and systems of support. The earliest architectural models with domes have been developed with the greatest safety and stability in technique. We may be sure that from the point of view of the system of constructive support the Shadirvan of St. Sophia, which at first sight seems simply to support a wooden roof, presents no important difference in principle with the most complicated systems of support and balance in large domed buildings. In the solution of this constructive problem a technical concern and an advanced and developed esthetic concern play an equal part. When considering the problem from this angle we realize that the matchless elegance of the Shadirvan of St. Sophia has the same meaning as the technical balance between the deep-eaved and domed roof and the slender supports. Technical studies will reveal that esthetic elegance is reflected in this building in which the sense of ornamentation has been developed and refined unlimitedly.

There is a definite void between the colonnade and the basin of the shadirvan. The polygonal form of the basin is repeated in the metal gratings above. The upper

band of the gratings is formed by the gilt frames of the inscriptions surmounted by pediments with crescents. Similar crescents are seen above the pseudo-columns at the junctions of the panels of the grating. A metal drum forms an interior dome above the basin. The drum is covered with a network of wire which helps to keep the water in the basin pure.

The dome covering of the shadirvan has interiorly the same dimensions as the basin. The dome rests upon a wooden drum, and is covered with timbers. The deep-eaved wooden roof rests upon the columns supporting the octagonal marble building. The interior of the dome is painted light blue, and the central medallion with gilt star motives is brightened by the gilt grooves between the timbers of the dome. The whole surface of the roof of the shadirvan is decorated and colored with ornamental friezes according to a definite principle. The upper part of the octagonal marble structure is decorated inside and outside with various inscribed friezes.

An attractive feature in the ornamentation of the shadirvan is the variety of the similar motives and ornaments in the interior and exterior of the building. A variety in similar ornamentation cannot be accidental. From the point of view of the architectural aspect and conception it is conform to the relation between the interior and the exterior. We must stress that this relation differs from a sense of a closed house, and that a closed house cannot be mentioned when speaking of a shadirvan. But this particularity does not imply departing from an architectural character. It is evident that in the shadirvan the structure of roof and colonnade is a system of support and balance. Still this system on the whole has not lost the character of an ornamental plastic system. In this particular form the relation between the interior and exterior may be likened to the natural relation in an organism, such as the back and the palm of a hand, the face and the back of a leaf.

A leaden tracery frieze encircles the base of the dome rising above the drum, and it is repeated around the edge of the octagonal roof. The surface of the roof is encircled outside with three bands of a decorative frieze, continued inside by large blue spaces divided into square coffers, and separated at the corners, so as to form so many rectangles, by triangular surfaces decorated in gilt bas relief. The triangles are broken at the base in a form reminiscent of a lozenge motif. Those large surfaces, with square coffers and corner triangles, are followed by a triple decorative frieze running round the interior of the eaves. Those two groups of triple friezes are symmetrically arranged in relation to the central frieze in each group and to the large blue space between the groups. The material used in the decoration of the friezes is a plaster mixture applied on wood and ornamented with conventional scrolls in bas relief. That relief accentuated with gold gilding has been given the character of a geometrical frieze, but has a clear naturalistic effect imitating the rococo style. Especially in the middle friezes the scrolls develop and interlace, alternately narrowing and extending. The presence of nodules at the point of junction of the scrolls gives a peculiar aspect to that style of decoration. The symmetrical border friezes consist in a single row of scrolls curving inwards and outwards. In this ornamentation conventional floral motives joined together reveal a sense of unity. Although this is a static decoration it gives an impression of movement. Resilient branches, stretching and developing into scrolls and coils close together, produce a sprightly rhythm of narrowing and widening.

Here arises a new problem from the point of view of the development of ornamental surface plastic. This problem appears in the evident conflict of the ornamentation of the rococo period with surface. In the classic period the ornaments placed on the surface belonged to the surface proper, and could be described as an element of the order which created the surface. In the rococo period the develop-

ment of scrolls united with nodules, although they cannot be broken off the mass, do not appear as an element which created the surface. We may say that in that period the ornamentation accepted the surface merely as a background, thus tending to deny it. In the late ornamentations the adventure of agitated ornamental motives and orders tending to break off from the surface expresses in short an aim at the impossible, an inclination to deny the surface.

In the ornamentation of the Shadrvan of St. Sophia the surface has not yet witnessed that agitation. Here perhaps the ornamentation does not belong to the surface, but although it is a naturalistic pattern obliged to be applied on it, it is in a balanced agreement with it. When asked according to what principle the decorative pattern has been conventionalized it might even be possible to answer that it is a concession to the essential character of the surface, and to its retaining and vivifying quality.

The background of the relief friezes mentioned above is decorated with perfectly natural flowers and leaves finely painted in their original colors. The naturalistic impression given by the surface of the roof of the shadrvan is entirely due to that painted decoration. The entablature uniting the roof to the marble structure is ornamented with bunches of flowers and leaves on a pink background. In the entablature, which forms a wide frieze, gilt scrolls play a minor part because they are not vividly brilliant. In the narrow friezes the gilt reliefs form the main decoration, while the painted flowers give the minor impression. It is seen that here are two degrees of ornamentation order.

Immediately below the painted frieze formed by the entablature begins the surface of the arched marble structure. At the top is a narrow relief band, followed by an inscribed frieze in several frames. Among the most remarkable elements in the marble surface are the projecting rosettes decorating the keystones of the large pointed arches.

The principle of variation in similar decorative forms in the interior and exterior of the structure, as described above, has a definite signification which appears even in the rosettes in the interior surface of the keystones. Outside is a motive resembling a conventional rose. Inside it is in the form of a protuberance consisting of petals closed together. As an equivalent to the inscribed frieze outside, we see inside an inscribed frieze in a different style. An ornamental frieze runs around the frieze above and below, giving it the same height as the outside frieze. The upper marble relief frieze outside has no equivalent inside, unless we find an equivalent in the two identical circular friezes in the point of junction of the interior roof ornaments with the circle of the dome. One of those friezes appears in the roof as a last transition band, and the other is repeated in the lower part of the interior of the dome, as if indicating a new beginning. The pattern used in those two similar friezes resembles closely the relief pattern in the marble band outside, which makes us think that this similarity cannot be merely accidental.

Those interesting differences make us ask if the inscribed friezes are somewhat connected together not only by the calligraphic form, but also in measure and perhaps even in meaning. The outside inscription is from the *Qasidai Burda*, which was composed in the time of the Prophet. The interior inscription is a qasida by the Poet Emin, beginning with the distich,

Mihr-u sipihri majd-u shān,
Sultān Mahmūdi zamān
Her qaul-u fi'li hemān nāmi gibi
mahmūddir.

This shows that such a supposition would be an exaggeration.

The interior and exterior inscriptions, with the gleam of their gold gilding on a blue ground, are a very strong ornamental feature in the building.

When we look at the interior decoration of the roof we realize immediately

its connection with the order in the entablature. In the surface of the roof comprised between the upper interior border of the marble structure and the lower circle of the dome are symmetrical friezes and frames exactly as in the entablature. But the decorative motives and order which are in the same spirit as those in the entablature are skilfully modified. The somewhat free naturalistic order in the scrolls of the relief friezes is presented to us in a renovated composition. The patterns in the entablature are not essentially changed, but only modified. The same can be said of the painted flower decorations and the order of the reliefs in the gilded triangles in the corners. The first, like the rosettes, present flowers in full bloom, while the relief flowers are folded and closed. In the large rectangular surfaces between the triple friezes in the interior and exterior the pale blue color is superseded by a purple color, and the network of square coffers superseded by a floral coffer pattern. That pattern is identical to the closed conventional scroll patterns in the metal gratings of the sebil in the courtyard of St. Sophia. The rounded surfaces decorated with painting in the entablature between the roof and the marble structure are superseded here by new transition forms. The transition to the circle of the dome is obtained here by encircling the roof with new triangles again decorated with painting. In this way the octagonal structure is united to the circle, and the decorative grouping is completed by the similar circular double frieze mentioned above. That grouping can also be described as the completion of constructive pieces.

The modification in similarity in the interior and exterior is not a haphazard change, it has been effected according to a principle. We must repeat this in order to draw attention to this very important characteristic of the structure. We may say that here it is not a simple sense of form that plays a part, but a sub-conscious comprehension of the unity of the decorative members of one monument. The aim

is in short to assure unity in an organic form.

Another element which induces us to enter into a short explanation of the decorative details is the basin of the shadırvan. The metal network composition is formed by repeating a conventional acanthus scroll. Above is a gilt inscription, another poem by the poet Emin, beginning with the distich,

Shehinshāhı zamān, Sultān Mahmūdi
jalil - sh - shān
Revān mizābi kılkinden 'uyūni re'fet-u
ihsān.

The shadırvan basin, with its 16 slightly convex faces, gives the impression of a covered plastic form adjusted in the middle of the octagonal cover structure. The connection which first appears between two principal elements such as the basin and the cover structure, may be expressed as above. The marble faces of the basin are decorated with a composition representing small columns with capitals in the form of a vase, bound together by floral motives springing from the vases, and developing like the decoration of an arch. The pattern is repeated on each face. The faces, and the pilasters between, are bound together by a fairly wide relief frieze at the top of the marble structure. That frieze also is decorated with a floral pattern.

There is a close unity from the decorative point of view between the marble part of the polygonal basin and the panelled gratings rising above in the same form.

In the shadırvan basin, elements such as the pseudo-columns, the decorations of the circles, the uncovered dome with metal drum, seem to us a new example of ornamental surface plastic imitating architecture, which we attempted to explain at first. The basin has been given the aspect of ornamental architecture. The basin seems to attempt adjusting to architecture, while the constructive cover structure tends to a feeling for ornamentation. We see those two trends combined in the whole structure in an interesting fashion.

BİBLİOGRAPHY

- Ibrahim Hilmi Tanışık - İstanbul Çeşmeleri I. II. İst. 1943.
- İzzet Kumbaracılar - İstanbul Sebilleri. İst. 1938
- A. Arthur Beyleryan, - İstanbul Şadırvanları (Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü Lisans tezi) 1953
- Necdet Göze - İstanbulda Osmanlı Devrinde Tezyini Şebekeler (Lisans tezi) 1953
- Müzeyyen Akkoyun - XVI. y.y. İstanbul Çeşmeleri (Lisans tezi) 1954
- Perihan Uğur - XVIII. y.y. ilk yarısı İstanbul Çeşmeleri (Lisans tezi) 1955
- Enver Tokay - İstanbul Şadırvanları (I.T.Ü. Yeterlik travayı) İst. 1951
- Naci Yüngül - Tophane Çeşmesi, İst. 1958
- Süheyl Ünver - Azapkapı Çeşmesi. İst. 1954
- Aziz Ogan - Les Fontaines d'Istanbul. T.T.O.K. Belleteni No. 68 ayrı basım. İst. 1947.
- İstanbul Ansiklopedisi C. III s. 1484-1486 (Ayasofya Şadırvanı maddesi)
- Sezer Tansuğ - Ayasofya Şadırvanı. Ayasofya yılığı No. 3 İst. 1961.

OSMANLI MİMARİSİ TARİHİNİN OTANTİK YAZMA KAYNAKLARI

MUZAFFER ERDOĞAN

I

GİRİŞ

Türk Medeniyeti Tarihinde Osmanlı Mimarisi kendisine has seciye ve kıymetleriyle başlı başına bir tetkik mevzuu olduğunu bütün ilim ve sanat âlemi kabul ve teslim etmiş bulunmaktadır. Her ayak bastığı yerde medeni bir iz bırakmak gibi gıbtaya şayan hasletle yaratılmış olan türkün hayırperver ruhu altı asırlık uzun bir imparatorluk devresinde dahi kendisine mevrus aneleri geliştirmek suretiyle devam ettirmiş ve bu uğurda başta cami ve mescidlerden mürekkep olmak üzere dinî; kale ve burclardan müteşekkil olmak üzere askerî ve mekteb, medrese, imaret, darüşşifa, darülhadis, saray, kasır, han, kervansaray, hamam, çeşme, sebil, bent, suyolu, köprü ve saireden ibaret bulunmak üzere mütenevvi mahiyette ortaya bir takım âbideler koymuştur. İmparatorluğun siyasî ve askerî tarihi ile müvazi bir şekilde inkişaf ve tekâmülünü müşahede ettiğimiz Osmanlı mimarisinin derece derece nasıl başladığını, nasıl yükseldiğini ve ne suretle duraklayıp düşmeye yüz tuttuğunu anlamak için yurdun muhtelif bölgelerine serpilmiş bir vaziyette bulunan bu âbidelerin yerlerinde ilmi usuller dahilinde bir taraftan tescil kayıtlarını tamamlamaya ve teknik mahiyette ise rölevelerini ikmal etmeye çalışırken bir taraftan da kendileriyle yakından ilgili bulunan ve hâlâ kütüphane ve arşivlerde uzun asırların ihmali içerisinde bırakılmış ilgili tarihî kaynak ve vesikalarını meydana çıkarmak vazifesiyse mükellef olduğumuzu asla unut-

mamak icap eder. Kanaatimizce başta İstanbul olmak üzere geniş bir sahaya yayılmış bir durumda bulunan Osmanlı âbidelerinin mahallinde yapılan tescil kayıtları ve tanzim edilen teknik mahiyette rölöve faaliyetleri, bizi, Osmanlı mimarisi tarihini efradını tamamiyle cami olacak şekilde tedvine götürmek hususunda maalesef kâfi gelemiyecektir. Bunun eksik olan noktalarıyla bilinmeyen taraflarını, mutlaka mezkûr abidelerin yapıldıkları zamanlara ait otantik kayıtları ihtiva etmekte olan bütün bu müze, kütüphane, arşiv malzeme ve kaynaklarını bir an evvel araştırıp, bulup alâkadarlara tanıtmakla mümkün meretebe tamamlamak ve aydınlığa kavuşturmak sayesinde olabilecektir. Türk varlığının perçinleşmiş birer timsali mesabesinde olan âbidelerimizin ve bu itibarla bunların en olgun ve en dolgun örneklerini yaratan Osmanlı mimarlarına dair zamanlarında yazılmış şahsî eserler, gerek kemiyet ve gerekse keyfiyet bakımından bizim bugünkü ihtiyaçlarımızı hakkiyle karşılamaktan oldukça uzak bulunmaktadır. Bilindiği üzere bunların başında Mimar Koca Sinan zamanında yapılan binalara ait (Tezkiretülebnîye) ve yine o dâhi sanatkârın eserlerine dair (Tuhfetülmimarî) adlı kitap müsveddesi gelir. Bunlara evvelce Tarih-i Osmanî Encümenince neşredilen (Tarih-i Câmî-i şerif-i Nuruosmanî) adlı broşürü ve bir müddet evvel Topkapı Sarayı Müzesinde ele geçirilen Cafer Çelebi'nin (Risalei Mimariye) sini

bir dereceye kadar ilâve edebiliriz. Osmanlı Mimarisi tarihinin bilinen bu kitabî ana kaynakları maruz kalınan ilmi müşkül-leri tamamen karşılamaktan şüphesiz bir hayli uzak bulunmaktadır. Bu boşluğu biz acaba ana kaynak mahiyetinde olmak üzere hangi yazılı ilmi vasıta ve malzemeler ile mümkün mertebe telâfi etmeye doğru tevaccüh edebiliriz? Bu soruların cevaplarını verebilmek için mevcut imkânlardan faydalanmak çarelerini büyük bir nüfuz ve terkip kudreti ile düşünüp görenler ve Türk sanat ve mimarlık hareket ve faaliyetlerinin de ihmali asla caiz olmayan evsaf ve hususiyetlerini sırası geldikçe bize hatırlatanlar ve hatta onu bizzat tesbit edip kısmen yerine getirenler olmuştur. Diğer bazı mütebbihlerimiz ise fırsat buldukça çeşitli arşivlerdeki vesikaları inceleyerek bize Osmanlı âbideleri; mimarları ve diğer tamamlayıcı sanat şubeleriyle müntesipleri hakkında irili ufaklı bir takım araştırma mahsulleri meydana getirmişlerdir. Bugüne gelinceye kadar Osmanlı mimarisi tarihinin bir türlü tedvin edilemeyişi, bize, gösterilen bütün bu gayret, faaliyet ve mesainin kifayetsizliğini hatırlatmakta ve başlanılan hayırlı yola bir sürü engel ve müşküllerine bakmadan - devama mecbur bırakmaktadır. Klâsik tarih kitapları, tarihî tetkiklere esas olarak gösterdiği menbalardan en mühimmi, şüphesiz, mazbut eserlerdir. Rivayet ve menkulâta dayanan tarih telâkkisi terk edildikten beri, tarih hâdiselerinin daha ziyade müsbet eserlerin kat'î şahadetlerine göre tetkik edildiği malûmdur. Bilindiği üzere tarih bir vakıalar silsilesinden ibaret olmayıp cemiyet hayatının mazide cereyan etmiş ve yaşamış bütün safhalarını; dinî, hukukî, siyasî, iktisadî ve diğer belli başlı müesseselerini oluş sebepleriyle bir kül halinde mütalâa ederek hadiseler arasındaki irtibat ve bütünlüğü tebarüz ettirmek suretiyle devrin hâkim fikir ve psikolojik şartlarına uygun hükümlere varmaktır. Müteaddit branşlara ait tarihi tetkiklerde önemi haiz kaynakların başında gelen bibliyotek ve arşiv kaynak ve vesikalarını Osmanlı mimarisi tarihi için de ihmali asla caiz olmayan ve henüz bu

bakımdan lâıyıkı veçhile ve geniş bir ölçü ile ele alınmış bulunmayan yep yeni bir araştırma işi olarak görmemiz icab eder.

II

BİBLİYOTEK KAYNAKLARI

Osmanlı Mimarisi tarihinin otantik yazma kaynakları arasında kitabî olanlar ilgililer nezdinde arşivdekilere nazaran daha ziyade malûm sayılırlar. Bunların ilk göze çarpanlarına yazımızın giriş kısmında temas etmiş bulunuyoruz. Burada onlardan ancak Cafer Çelebi'nin (Risale-i Mimariye) si üzerinde bir parça durduktan sonra Süleymaniye kütüphanesi ile İstanbul Belediye kütüphanesinde gözümüze çarpan en mühim bir kaç eseri ve bir de Murad II nin Edirne'deki cami medrese ve sairesi vakıfnamesini ve Osmanlı Mimarisi ile alakalı diğer bazı vakfiyeleri kısaca tanıtmayı uygun buluyoruz. Bunlardan (Risale-i Mimariye) Sultan Ahmet Camii mimarı Kalkandelenli Mehmet Ağanın hayatiyle eserlerine tahsis edilmiş olup (87) varaktan müteşekkildir. Şeyh Behram oğlu Cafer Çelebi tarafından 1623 (H. 1023) tarihinde kaleme alınmıştır. (0.25 × 0.41) ebadında olan bu eserin yazma olan yegâne aslı nushası, şimdiki halde, İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesinde mahfuz bulunmaktadır. Bu tarih; bilindiği üzere Sultan Ahmet Camii'nin inşaatının ilerlediği ve kubbesinin tamamlandığı sıralara tekabül eder. Kahve renkli meşin bir cild içinde olup siyah mürekkeple tahrir olunmakla beraber bazı başlangıçları, haşiyeleri ve metin arasında geçen ayet ve hadisleri kırmızı ile muharrer bulunmaktadır. Her sahifede (25) satır olup bazı kısımlarında kelimelerin harekelendiği görülmektedir. İçerisinde Mehmet Ağanın hayat ve faaliyetlerine ait dağınık ve kısa bilgilerden başka fersah, parmak, mil, ayak, dönüm, evlek gibi eski Osmanlı devri ölçüleri ile çeşitli, mebaniye mütedair terimler ve mimarî ile ilgili bir takım sanatlarda müstamel âletler zikredilmektedir. Bu arada musikiye ve ma-

kamlarına dair bir bahis bile göze çarpmaktadır. Eserin on beş fasıldan ibaret olan fihristi; birinci sahifeden itibaren başlamaktadır. Münderecatı meyanında on adet kasideyi, dört adet gazeli ve bazı müteferrik beyit ve mısraları zikretmek gerekir. Görülüyor ki Cafer Çelebi tarafından vücuda getirilen bu eserin konusu çok geniştir, hatta fihristte gösterilmediği halde Mehmet Ağa'nın musikiye intisabı dolayısıyla fasıl ve makamlara dair bazı açıklamalar bile yapılmıştır. Bununla beraber bazı bahislerin tekrür ettiğine de şahit olunmaktadır. Osmanlı mimarisi tarihinin önemli bir yazma kaynağı mesabesinde olan bu eser; Topkapı Sarayı müzesi müdürü Tahsin Öz tarafından içerisindeki kaside ve gazellerin, hatta bazı fasıllardaki medhiye ve duaların ve bu vesile ile zikredilen âyet ve hadislerin tekrüründen vaz geçilerek ve yahud icabında kısaltılıp çıkarılmak suretiyle ve bazı hasiye ve cüzi ilâvelerle neşredilmiştir (Mimar Mehmet Ağa ve Risâle-i Mimariye, Arkitek dergisi'nden ayrı baskı).

1 — *Murad II'nin Edirne'deki cami, medrese ve sairesi vakıfnamesi:*

İstanbul Belediye kütüphanesinde Muallim Cevdet yazmaları arasında kayıtlı bulunan (No: 0.61) bu türkçe vakfiye, nesihle yazılmış olup (12 × 35) ebadında 164 sahifeden mürekkeptir. Koyu kahve rengi bir cilt içindedir. Meşin şemseli ve miklebli olan bu vakıfeyinin ilk sahifesi mavi zemin üzerine müzehhep görülmektedir. İçerisinde Edirne'de Tunca kenarında müşarünileyh tarafından cami, medrese, imaret, darüşşife ve saire inşa ettirildiği ve bunlara bir takım vakıflar tahsis kılındığı kaydedilmiş bulunmaktadır. (119) uncu sahifede termim işleri için beş adet meremetçi tayin olunduğu, bunların kurşun ve su yolu umuru ile evlerin, dükkânlarının ve hamamların tamirleriyle meşgul oldukları tasrih kılınmıştır. Sonunda vakfiyenin (H: 895) tarihinde tanzim edildiğine dair arabça bir kayıt göze çarpmaktadır.

2 — *(Menâkıb-i Sultan Süleyman Han) yahud (Risale-i Padışahname) :*

Süleymaniye Umumi Kütüphanesinde Esad efendi kitapları arasında (No: 2422) de kayıtlı bulunan bu manzum eseri, İstanbul su yollarının suret-i inşasına ait önemli bir kaynak olarak kabul etmek yerinde olur. İstanbul suyolları tesisatının çağdaşları üzerinde bıraktığı kuvvetli izleri canlı ve hoş bir dil ile aksettirmekte olan bu küçük eser, (Eyyubî) mahlâslı bir şairin kalemi mahsulüdür. Bu zatın tarihi hüviyet ve şahsiyeti iyice tebellür etmiş sayılamaz. Asıl adı ile hayatına ait hususlar bilinmemekle beraber Yeniçeri ağası Ali Ağa ile ve umumiyetle yeniçerilerle yakın bir ilgisinin mevcut olduğu tahmin edilebilir. (72) varaktan ibaret olan bu kitabın harekesiz nesih ile yazıldığı ve telif yılının kesin olarak tespit edilmediği görülür. Mezkûr eserde Kanunî Sultan Süleyman'ın seferlerine aid bahislerin kaynak değerini taşıyamayacak derecede kısa olduğunu ve suyollarından bâhis fasıllardaki tasvirlerin ise şairane çerçeveler içine alındığını söylemek lâzımdır. Eyyubî'nin bu eserinde yeniçeri ağası Ali Ağa'nın mezkûr suyolları inşa ve tamiri sırasında bina-eminliğini yaptığı zikredilmiştir. Son taraflarına doğru mütahiş bir fırtınada hasara uğrayan Büyük Çekmece köprüsünün tamirine temas olunmuştur. Eyyubî'nin bu eserinde Koca Sinan'ın meslekî faaliyetleri uzun uzadıya anlatıldığı halde adını hemen hemen hiç zikretmeyişi, üzerinde durulmaya değer bir noktadır. Kıymetli mütetebbi Dr. Robert Anhegger'in bu esere dair değerli bir incelemesi mevcut bulunmaktadır (Bk: Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1949, Sayı: 1).

3 — *Kitab-ı Tevarih-i Kostantaniyye ve tarîf-i Ayasofya:*

Fatih Sultan Mehmet'in cülusu ve İstanbul'un fethi ile başlayan bu yazma eser; İstanbul'da Süleymaniye umumî kütüphanesinde Kılınç Ali Paşa kitapları arasında kayıtlı (Tabaka-i Devlet-i Osmaniye) adlı eserin içinde bulunmaktadır.

(No: 750). Sonundaki meşruhata göre esas itibariyle Ayasofya'ya ait olan bu 28 sahifelik eserin Ramazan 1077 tarihinde yazıldığı anlaşılmaktadır. (12) sahifeden itibaren Ayasofya'nın frengistandan gelen bir benna marifetiyle suret-i tesisine temas edilmekte, somaki mermer direkleri hakkında bilgi verilmekte, inşası tamam ol-dukta padişah tarafından yoksullara sadakalar dağıtılarak koyun ve sığırlar kesildiği ve mimarına ise murassa taşlar ile kıymetli yakutlar ve sair mücevherler hediye edildiği açıklanmaktadır. Bu meyanda Eyyub-u Ensarî zamanında burada iki rekât namaz kılındığı ve Fatih Sultan Mehmet devrinde ise İstanbul'un alınmasıyla mezkûr kilisenin yıkıldığı ve eski sarayın burada yapıldığı anlatılmaktadır. Kronolojik bir insicamdan ve sistemli bir tarih anlayışından mahrum olmakla beraber, bu yazma eserin, kısmen efsanevî, kısmen de istifadeli bazı dağınık bilgiyi havi olduğunu kabul etmek yerinde bir hareket olur. İçerisinde müellifine dair bir kayıt görülmemektedir.

4 — Edirne'de olan eski Cami teva-rihi ve Yenisaray ve Hisar-ı Edirne :

İstanbul Belediye kütüphanesi M. Cevdet yazmaları kısmında bulunan (238) sahifelik bir mecmua içindeki bu risale (16 × 20) ebadındadır. Mecmuanın numarası (K. 144) dür. Nesih ile yazılmıştır. Başlığı kırmızı mürekkeple muharrerdir. Kâğıd kaplı bir cildin 202-209 uncu sahifelerinde yer almış bulunmaktadır. Mezkûr cilt içinde ayrıca ağaz-ı dâsitan-ı ahab-ül-Kehif, Terceme-i miftahül-Velediye, Kıssa-i hazret-i Yusuf ü Züleyha, menakıb-i mükeyyifat-ı Âlem, Tevarih-i Kostantaniyye, Horasan padişahının oğlu ile Yemen padişahı kızı hikâyesi gibi bazı müteferrik risaleler de görülmektedir. Bu risalelerden bazıları Esseyid Derviş Feyzullah bin Ali tarafından vakfedilmiştir.

Hâzik ve âlim bir hekim olan Konyalı Beşir Çelebi'nin hikâye ve kıssaları ile başlayan bahis mevzuu risale, Osmanlı tahtına cülus eden Fatih Sultan Mehmed'

in Karamanoğlu İbrahim Bey'e müracaatı ve müşarünileyhi âsitane-i saadetlerine davet ve Edirne'de Sarayı Atik'te mülâkatlarıyla devam etmektedir. Beşir Çelebi'nin padişahla vâki olan bu konuşmaları esnasında Edirne'de Sarayı Cedid'in sedye ile taşınan bir mimar-ı kâmil tarafından suret-i inşasına temas olunmaktadır. Ayakları meflûç olan bu sanakârın babası Sultan Murad tarafından yaptırılan (Üçşerefeli camii) ni bina etmişti. Bundan sonra Edirne'de kâin (Eski Cami) hakkında açıklamalar yapılmakta, mezkûr camiin içerisinin feleğe işaret olmak üzere dokuz kubbe olduğu, aynı zamanda dört mezhebe telmih olmak üzere dört direkli bulunduğu ve dışarısının ise beş vakit namaza işaret olmak üzere beş kubbeden teşekkül ettiği anlatılmaktadır. Bu meyanda onun bir zira fazlalıkla iç ve dışının Bursa'daki Ulucami ile müşabehet arzettiği de kaydedilmiştir. Edirne'nin su ve havası gibi bazı özelliklerine temas eden satırlardan sonra Hisar hakkında kısaca tafsilât verilmektedir. Sonundaki kayda göre mezkûr risalenin 20 Za 1191 senesinde yazıldığı anlaşılmaktadır.

5 — Münşiyat :

İstanbul Belediye kütüphanesi Mualim Cevdet yazmaları arasında (K. 298) No. da kayıtlı olup (137) sahifeden müteşekkildir ve (12 × 21) ebadında siyah meşin kaplı bir cilt içindedir. Edirne Sarayının tamirine ve 1201 - 1202 yılları arasındaki seferlerle ilgili bazı vekayii ihtiva etmektedir. Talik yazısı ile muharrerdir. (Edirne'de sarayı hümayunun tamirinin ba defteri müfredat tekmili) başlığı altında görülen ilk sahifede Reisülküttab-ı sabık Ataullah Beyin mezkûr saray tamirine memur edildiği ve binanın muayenesine ise ikinci Mustafa Ağa irsal olunduğu ve içlerinde Mimar Mehmet Said Ağa ile hülefasının ve sair ebniye işlerine vükufu olan kimselerin bulunduğu bir heyet marifetiyle görülüp muayene, mesaha ve müşahade kılındığı tasrih edilmiştir. Bundan sonra Meriç nehri üzerinde vaki cisr-i saninin tamirine temas e-

dilmekte ve muhtelif fasıllarla Edirne'den Isakçı'ya ve İstanbul'dan Edirne'ye kadar olan müteaddit köprü ve kaldırımların onarılmalarına, Edirne civarında vaki Ada nahiyesinde deve ahırlarının mah-ruse-i mezbure mimarı Mehmet Said Ağa marifetiyle tecdidine ve bunlarla ilgili di-ğerk bazı mimari umur ve hususlara ait ka-yıtlarda yer almış bulunmaktadır. İçeri-sinde görülen serlevhaların kâffesi kırmızı mürekkeple yazılmışlardır.

6 — *Rehber-i Seyyahin be-camib-i Edirne:*

İstanbul Belediye Kütüphanesinde belediye yazmaları arasında (No: 0.46) kayıtlı bulunan orta boyda (70) sahifeden müteşekkil bu eser Mehmet Salim adlı bir zat tarafından rik'a yazısıyla tahrir edilmiş bulunmaktadır. Osmanlıların Rume-liye geçişleri ile başlayan bu yazma eserin 1283 tarihlerinde kaleme alındığı kuvvetli bir ihtimal dahilindedir. Eserin ilk 26 sahifesi bu fütuhatin çeşitli safhalarına ait kısa bilgileri havidir. Bundan sonraki kısım-lar arasında (vasf-ı şehri Edirne) baş-lığı altında Edirne'nin mahallelerine, ka-pılarına, çarşılarına, saray ve kasırlarına kısaca temas edilmekte ve nihayet 34 ün-cü sahifeden itibaren Sultan Selimi sani camii, Cami-i Atik, Camii Muradiye, Ca-mi-i Darülhadis, Cami-i Şeyh Şüca', Camii Gazi Mihal, Cami-i Hoca İlyas, Cami-i Sü-leyman Paşa, Cami-i Kasım Paşa, Cami-i Süle Çelebi, Cami-i Ayşe Hatun, Cami-i Şeyhî Çelebi, Cami-i İbrahim Paşa, Cami-i Sitti Sultan, Cami-i Defterdar, Cami-i Lâri yahut Laleli, Cami-i Hacı Alemüddin, Ca-mi-i Selçuk Hatun ve Cami-i Beylerbeyi hak'larında muhtasar malûmat verilme-ktedir. Müteakip sahifelerde ise yine Edir-ne'nin imaretlerine, medreselerine, zaviye-lerine, türbelerine, hanlarına, hamamları-na, nehirlerine (Meriç, Tunca ve Arda), bahçe ve bağlarına, köprülerine, içme suyu ile çeşmelerine ait faydalı satırlar göze çarp-maktadır. Eserin sonunda Muradiye Kü-çükpazarı civarında Hayriye medresesi kurbünde kâin Gülbahar camii bitişğin-deki çeşmenin manzum tarihi tersim e-dilmiştir. Ayrıca (Sarayı Cedid) anlatı-

ırken kırmızı mürekkeple bazı faydalı ilâveler yapıldığı gibi Cami-i Atik'in mi-marının da mimar Ali Neccar olduğu ve meşhur İnciliçavuş'un Edirne'de beylerbe-yi Yusuf Paşa tarafından yaptırılan Bey-lerbeyi cami-i kabristanında metfun bu-lunduğu tasrih edilmiştir.

7 — *Tarih-i Kale-i İstanbul ve Ma-bed-i Câmî-i Ayasofya:*

Koca Nişancı lakabı ile maruf olan reisülküttab Celal-Zade Mustafa Bey tara-fından farsçadan türkçeye çevrilen bu e-ser, İstanbul'da Belediye kütüphanesi Mu-allim Cevdet yazmaları arasında kayıtlı-dır (K. 138). (15 × 23) ebadında olup parlak siyah kâğıtla kaplı bir cild içindedir. Bu cildin içerisinde (Feth-i Kostan-tiniyye) ve (Seyahatnâme-i Hümâyûn) adlı iki matbu risâle ile Tuna her iki ya-kasındaki köy, şehir ve sair mahallerin iç-inde mevcut kumluk, girdap, kayalık ve taşlıkların haritasına ait yazma küçük bir eser bulunmaktadır.

Ayasofya camii ile İstanbul kalesi tari-hine ait bu eserin (H: 975) tarihinde yazıldığı tahmin olunmaktadır. Harekeli olarak nesih ile yazılmıştır ve (64) sahife-den mürekkeptir. İçerisinde Baba Cafer'e, Mimar İgnadyos'a ait kayıtlar görülmektedir. Son taraflarında ayrıca bir de (1165) tarihine raslanmaktadır. Mütercim olan Celâl-zade maksadını mezkûr risalenin (5) sahifesinden itibaren açıklamaya baş-lamıştır.

8 — *Risâle-i İnşâülkıla' ve istihkâm :*

İstanbul Belediye kütüphanesi M. Cevdet yazmaları arasında (K. 402) kayıtlı bulunan bu türkçe riyazî risaleyi Hicri 1238 senesinde mühendishane hocaların-dan Seyyid Ali efendi telif etmiştir. Baş sahifesinde mühendis Mehmet Nuri Efendi'nin gurrei receb 1276 tarihli bir meşru-hat kaydı mevcuttur. Mezkûr risâlenin sonunda metin harici olarak (12) adet eşkâl-i muhtelif görülmektedir. Metin ise (78) sahifeden mürekkeptir. (16.5 × 23) ebadındadır. Her sahifede tahminen 17 satır mevcuttur. Baş tarafındaki ifade-

lerde Sultan Mahmud bin Sultan Abdhamid adı geçmektedir. Müellif olan mühendishane üçüncü hocası Seyyid Ali Efendi jeometrik bazı bilgileri özetlettikten sonra istihkâmat fenninde kılâ-ı muntazamanın bilhendese tersim tarzlarını göstermeye ve aritmetik bir yol ile yüz ölçümünü hesaplamak usullerini bildirmeye çalışmaktadır. Bu esas dahilinde işbu risalenin bir mukaddime ile üç makaleden teşekkül edeceğini beyan ederek (İnşâül-kılâ') adını vereceğini söylemektedir. Bunlardan birinci makale âmal-i hendesiye ve bazı tariki mesahaya aittir. İkinci makalede istihkâmata mütedair terimler ele alınmıştır. Üçüncü makalede ise kılâ-ı muntazamanın plân ve mesahasını bulma ve çıkarma işleri incelenmektedir. Daha ziyade teknik sahayı ilgilendirmekle beraber dolayısıyla mimarî hususla da alâkası olsa gerektir.

9 — *Kalenderhane Camii icmal-i evkaş defteri :*

İstanbul Belediye kütüphanesinde M. Cevdet yazmaları arasında (K. 311) kayıtlı bulunan (238) sahifelik küçük bir defterde kiliseden münkalib olan Kalenderhane camii ile diğer bazı vakıfların muhasebe kayıtları göze çarpmaktadır. Bilindiği üzere bu camii Fatih Sultan Mehmet ihya etmiştir. Darüssaade ağası mak-tul Beşir Ağa tarafından ise daha sonraları büyük ölçüde tamir ve tevsi amel-yelerine tabi tutulmuştur. Bilhassa buhari cihetleri ve padişah mahfili ihdas olunmuştur. Büyük kapısında olan mektebin Arpaemini Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığı malûmdur (Hadikatülcevami, I, 166). Bahis mevzuu olan mezkûr defterde bu cami ile Yahnikapan Camiinin, Timurkapu camii ile Bahçekapıda kâin Yeni Camiin, Süleyman Subaşı camiiinin, Şehzade camiiinin çeşitli vazife ve hizmetlerine ait muhasebe icmal kayıtları tesbit edilmiştir. Bundan başka Beşir Ağa evkafindan olan muhtelif yerlerdeki çiftlik, kârhane ve bahçelerle sair zevata ait çeşitli vakıfların icare hesapları toplanmış bulunmaktadır. Umumiyet itibariyle bü-

tün bu kayıt ve hesapların 1211 ilâ 1266 yılları arasına rastladığı görülmektedir. Siyakat bozuntusu bir yazı ile muharrer olan (11.5 × 18.5) ebadındaki bu defterin bazı sahifeleri boş bırakılmış bulunmaktadır: Vişne çürüğü renginde meşin kaplı bir cilt içindedir.

10 — *Ayasofya Camii evkaş defteri:*

Ayasofya camiinin; Kanunî Sultan Süleyman zamanında yazıldığı muhakkak olan bu evkaş defteri hâlen İstanbul'da Belediye kütüphanesi cevdet yazmaları arasında kayıtlı bulunmaktadır (0. 80). Baş tarafında Evail-i şevval 954 tarihi görülmektedir. Sırasıyla cibayet-i Bezzazistan ile Cibayet-i Tahtelkal'a, cibayet-i bâzar-ı Sultan, Cibayet-i Dikilitaş, Cibayet-i Salhane, Cibayet-i Galata, Cibayet-i Mukataat-ı Kostantiniyye, Cibayet-i Üsküdar'da bulunan çeşitli esnaf ve sanatkâra ait dükkânlardan toplanan hasılat cins, miktar ve yekûnları dercedilmiştir. Siyakat yazısı ve rakamlarıyla kaleme alınan ve (11.5 × 33.5) ebadında olan bu defterin Evkaş müfettişi Ahmet bin Mahmud'un tetkikinden geçtiği son taraftaki meşruhattan anlaşılmaktadır. Bu zatın aynı zamanda Ail Paşa medresesi müderrisi olduğu tesbit edilmiştir.

11 — *Tırnova Camii Cisir vakıfnameleri:*

Siyah meşin kaplı bir cild içinde bulunan ve altı ayrı bölümden müteşekkil olan bu vakıfnameler, Tırnova'da Şehreküstü camii ile bazı mekteblere ait bulunmaktadır. (13 × 20) ebadında olup İstanbul Belediye kütüphanesinde Cevdet yazmaları arasında kayıtlı bulunmaktadır (K. 201). Heyet-i umumiyesi güzelce bir nesih ile yazılmıştır. Tırnova'da Şehreküstü mahallesi sakinlerinden Hacı Hafız Ahmet Efendi ibni İbrahim'in kendi öz malından ayırdığı birer miktar meblağın müteveli nasbolunan Ser muhıziran Mehmet Ağa ve Hacı Derviş Ağalar ile Attar Hacı Feyzi Efendi, Karamutlu Mehmet bin Ali, Şadi zade Hacı Mataş ağalar vasıtalariyle mezkur mahallede bulunan Ca-

mi-i Cisir'in imam, hatib, müezzin ve sairisiyle yine Tirnova'daki bazı mektep ve medrese muallim ve hocalarının vazifelerine, tamirat işlerine ve boyahane masraflarına tahsisini müş'irdir. Her birinin tarihleri sırasıyla 25 zilkade 1227, 2 safer 1247, Evail-i Muharrem 1250, 2 receb 1263 ve 27 rebüülâhir 1267 dir. Bazı varakların başlıkları âdi nakışlı olup cedveller ise yaldızlıdır.

12 — *Ayasofya Camii vakıf defteri :*

İstanbul Belediye kütüphanesi Muallim Cevdet yazmaları arasında kayıtlı bulunan bu defter (0.64) umumiyet itibariyle arabça olarak yazılmıştır. Bazı yerlerinde ve genel olarak müteferrik sahife kenarlarında türkçe meşruhat göze çarpmaktadır. (14 × 30.5) ebadında 444 sahifeden ibaret olan bu vakıf defteri güzel bir nesih ile muharrerdir. Koyu kahve renkli meşin bir cild içinde olup şemseli ve mikleblidir. 926 senesi muharreminde kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Ayasofya camii'nin vakıfları ile sıkıdan sıkıya ilgili olan bu defter, Edirne kadısı Mehmet bin Aliyülfenarî'nin tetkikinden geçmiştir. İçerisinde Mimar Sinan ile ilgili bazı kayıtlara raslanmaktadır (Sh. 92). Güngörmez, Mahmud Paşa, Halil Paşa, Hoca Sinan, Yavaşça Şahin, Hoca Hamza, Hatabkapu, Hoca Hayreddin, Hızır Bey, Çelebi, Molla Hüsrev, Edirnekapısı Hüsambey gibi müteaddit mahallerde bulunan menziller, mescidler, camiler ve sairinin vakıfları birer birer tesbit edilmiştir. Son taraflarında mukataalar da görülmektedir.

13 — *Molla Hüsrev Mescidi Vakıf defteri:*

İstanbul'da Şeyh Vefa-zade camii civarında bulunan Molla Hüsrev mescidine aid olan bu vakfiye, İstanbul'da Belediye kütüphanesinde Muallim Cevdet yazmaları arasında kayıtlı bulunmaktadır (0.78). Sonunda 1268 zilkadesinde ferman ile sureti alındığına dair bir meşruhat görülmektedir. Altında ise Esseyid Ali Rıza

adlı bir zatın tatbik mührü mevcuttur. Mezkûr vakfiyenin baş tarafında ise Sultan Abdülmecid'in turğası vardır. (12.5 × 35) ebadında 10 sahifeden müteşekkil vakfiyede Molla Hüsrev mescidine vakfedilen vakıfların vakfiye özetleri bir araya getirilmiştir. Bu meyanda bizzat Mevlana Hüsrev tarafından yapılan dükkân, hücerat gibi çeşitli mebaninin esami kayıtları ile hasılat miktar ve tutarları ve imam, müezzin ve saireye tahsis edilen mesarifat cins ve yekûnları toplanmıştır. Mezkûr mescide bizzat vâkifin yaptığı bu vakıflar; Mevlâna Mahmud bin Seyyid Ahmet imzasıyla tanzim edilen bir vakfiyede tesbit edilmiştir. Müteakıb sahifelerde ise Kara Ali bin Abdullahın, Melek Hatun binti Abdullahın, Müslime binti Hızırın, Hacı Sinan bin Osmanın, Kasım bin Abdullahın, Asıl Hatun binti Karagöz Ağanın, Paşa Hatun binti Yusufun Züleyha hatun binti Hacı Ahmedin, Hacı Ali bin Abdullahın, Kasım beyin ve daha bazı kimselerin adları yazılı muhtelif zevat imzasıyla olan vakfiyeleri dercolunmuştur. Bütün bu vakfiye suretlerinin içerisinde vakıflarla ilgili mühim bazı hususlarla beraber mimariyi ilgilendiren kayıtlarda bulunmaktadır.

14 — *Mesarifat-ı Evkaş Defteri :*

İstanbul Belediye kütüphanesinde Muallim Cevdet merhuma aid yazmalar arasında (K. 373) bulunan (10.5 × 16.5) ebadındaki açık kahve rengi meşin kaplı küçük bir defterde hicrî 1243-1248 tarihleri arasındaki adı bilinmeyen bir cami ile buna mülhak bir mektebin çeşidli masraf hesapları yer almış bulunmaktadır. İçerisinde Kethüda Bey camiinden kısaca bâhis bir satır görülmektedir. Bir kaç yerde görüldüğü üzere mezkûr cami ile mektebin mütevellisi Mahmud adında bir kimsedir. Zikrettiğimiz bu masraflar arasında vezâif, tayinat ve techizat bedellerinden başka ayrıca bazı tamirat ve inşaat hesapları da göze çarpmaktadır. (81) küçük sahifeden ibaret olan bu defterde yazılar umumiyetle rık'a ile yazılmıştır. Satırların adedi ise muhtelifdir.

15 — *Dürri - Zade Mustafa Efendi vakfiyesi:*

Kazasker Abdülkadir Efendi ahfadından Şeyhülislam Dürri-zade Mustafa Efendi'nin İstanbul'da ve Konya'da bulunan muhtelif cins emlak, akar ve sairesinin suret-i vakf ve tescillerini ihtiva etmekte olan bu vakfiyeler, koyu kahve renk meşin kaplı, yıldızlı ve miklebli bir cild içinde bulunmaktadır. İstanbul'da Belediye kütüphanesinde Cevdet yazmaları arasında kayıtlıdır (K. 273). İki kısım halinde tanzim edilen bu türkçe vakfiyelerden ilki İstanbul ile, ikincisi ise Konya ve çevresi ile alâkalıdır. (11.5 × 16) ebadında düzgün bir nesih yazısı ile yazılan her iki vakıfnamenin başlıkları müzehhep olup cedvelleri yıldızlıdır. İlk otuz sahifesi İstanbul'da Akşemseddin ve Dülbendci Hüsam mahallelerindeki arsalar ile Hırka-i Şerif civarında Molla Ahaveyn mahallesinde, Emir Buhârî kurbünde Hoca Üveys Mahallesinde, Küçük Langa'da Abdullah Ağa, Kariye-i Atık Alipaşa, Topthane'de Ekmekçibaşı ve nihayet Rumelihisarı civarında Torlak Ali ve Çardak Ali mahallelerinde bulunan müteaddit menzillere tahsis edilmiştir. Sonunda şahitlerin adlarını ve gurre-i Receb 1173 tarihini muhtevidir. Siyakat ile muharrer bir kayda göre 7 Rebiülevvel 1255 te Evkaf Muhasebesi kalemince kaydı icra edilmiştir. Müteakip sahifeler ise aynı zatın Konya ve civarındaki emlakine ait bulunmaktadır. Bu meyanda Konya'nın Ilgın kasabasına tabi Mahmudhisarı karyesinde vâki ceviz ağaçlarını havi bahçesi ile değirmeni zikredilebilir. Bunların mühim bir kısmı vâkıf tarafından Konya'da bulunan Mevlâna türbesi tamiratına ve ser tarik ile Meydancı dedenin ve Aşçı Dede ile mesnevihanın vazifelerine tahsis edilmiştir. Son tarafında şahitlerin adları ile birlikte 16 Cemaziyevvel 1183 tarihi görülmektedir. Müşarünileyhin Ilgın ve civarına mütaallik olan bu ikinci vakfiyesi ise (12) sahife kadar tutmaktadır. Ayrıca baş sahifesinde Rumeli kazaskeri Şerif-zade Seyyid Mehmed'in tatbik mührü mevcut bulunmaktadır.

16 — *Karaosman-zade vakfiyesi :*

İstanbul Belediye kütüphanesinde Muallim Cevdet merhuma ait yazmalar arasında bulunan bu türkçe vakfiye, etrafı istampa yıldızlı olan meşin kaplı bir cilt içindedir. (80) varaktan ibaret olup her sahifede (11) satır vardır. Kayıt numarası (K. 353) tür. Başlık ve son sahifesi Türk tezhiplidir. Cetveller iki sıra yıldız çizgili sahifeler kâmilten yıldız sıva içine beyaz mürekkeple nesih yazılıdır. Son sahifesi nakışlı olup penbe renkli bir gül resmini havidir. Mezkûr vakfiyenin ilk sahifesi ortasında ve hemen bütün sahifelerin yanlarında Bergama mollası Seyyid Mustafa Efendinin tatbik mührü görülmektedir. Son taraflarında adları kayıtlı şahitler arasında Bergama, Akhisar, müftileri Hacı Mehmet ve Seyyid Mehmet efendilerle Saruhan mütesellimi Karaosman zade Hacı Hüseyin Ağanın, Aydın muhassılı Karaosman zade Mehmet Ağanın; Bayındır, Menemen ve Çandarlı voyvodaları karaosman zadelere Ebu-bekir ve Eyyub Ağalarla Muslih zade Yakub Ağanın, müderrislerden Beyazlı-zade Ahmet Reşit Efendinin, Karaosman zade Mehmet ile Bergamalı Hacı Bolu zade Hacı Halil, Hacı Ömer zade küçük Hacı Ömer ve Hacı Süleyman zade Hüseyin Ağaların adları görülmektedir. Mezkûr vakfiyenin yine son taraflarındaki meşruhata göre 1229 Cemaziyelâhiri başlarında yazıldığı anlaşılmaktadır. Siyakatle muharrer diğer bir kayda göre 23 receb 1243 tarihinde Haremeyn müfettişi Mehmet Avni Efendi de bu vakfiyeyi yeniden bir incelemeye tabi tutmuştur ve kaydetmiştir.

Hayrat ashabından Karaosman zade Hacı İbrahim Nazif Hafidi Hüseyin bin Hacı Ömer tarafından başta Bergama olduğu halde Nevahi-i Bergama ve Ilca-i Bergama ile Kınık, Kepsud, Kemeredremid, Ayazmend, Çandarlıhisar, Palamud ve sairedeki müteaddit han, hamam, dükân, değirmen, bahçe, konak, ev ve sairenin vakfedilmiş şekil ve tarzlarını muhtevi olan bu vakfiyede Bergama'da Kadı Hayreddin mahallesindeki medresesi ile

Paşaoğlu medresesi ve camiine, Müfti ve Hekim camiine dair izlere rastlanmaktadır. Bundan başka İğdeli ve Avretler hamamı, Abacı hanı, Bakır hanı, İkikapılı han, Taş han, Acem Hanı, Yehud Hanı da bahis mevzuu edilmektedir.

17 — *Tevârih-i Bina-i Kostantiniyye ve feth-i Kostantiniyye ve bina-i Ayasofya :*

İstanbul Belediye kütüphanesinde Belediye yazmaları arasında kayıtlı bulunan bu eser, (16 × 20) ebadında mukavva bir cilt içinde mahfuzdur. Hicri 1060 senesinde Hüseyin Bin Mehmet hattı ile yazılmıştır. Burada ayrıca bir de Lala Mustafa Paşa'nın 985 tarihinde Kızılbaş üzerine Özdemiroğlu Osman Paşa ve nice serdarlarla birlikte yaptığı sefere dair aynı zat kalemiyle yazılmış başka bir yazma eser daha görülmektedir. İstanbul'un binası ve fethi ile Ayasofya'nın inşasına teallük eden birinci yazma eser, (39) sahifeden mürekkeptir. Başlıkları kırmızı mürekkeple boyanan bir zemin üzerine beyaz mürekkeple yazılmıştır. Sahifeler kırmızı mürekkeple çerçeve içine alınmıştır. Son taraflarında görülen Ayasofya'nın binasına ait bilgiler hacim itibariyle daha fazla bir yer işgal etmektedir.

18 — *Tuhfe-i Mergube :*

Fatih Millet kütüphanesinde Tarih yazmaları kısmında (928) No: da kayıtlı bulunan bu eser, (18×24,5) ebadında olup talik ile muharrerdir. 1248 şabanı içerisinde telif edilmiştir. Müellifi olan Sıdkı-zâde Ahmet Reşid Efendi, adını eserinin sonunda kaydetmiştir. Eser (22) varaktan müteşekkildir. Mukaddimeden anlaşıldığına göre bu Hadikatülcevami'e hâşiye olarak kaleme alınmıştır. Bu maksadla Nefehatülüns, Şekayik, Zeyl-i Şekayik, Takvimüttevarih, Menakıb-i Evliya gibi bir takım eserlere başvurularak takviye edilmiştir. Bu suretle evvelâ Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi'nin eserinde zikredilen Ebu Eyyubi Ensarî, Ebuzer-i Gaffarî ve saire sıralanmış ve sonra merkadleri tasrih olunmuştur. Eserin (7) ci sahife-

sinde babası olan Elhac Sıdkı Mustafa Efendinin Rusçuk'ta metfun olduğu ve Kamus-ı Zübeydî şarihi bulunduğu zikredilmiştir. (8) ci varaktan itibaren alfabe sırasına göre cami ve mescidler muhtasar ve bazı yeni bilgilerle takviye suretiyle sıraya konulmuştur. Eserin ihtiva ettiği cami ve mescidlerin umumiyetle İstanbul ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Cami ve mescid isimleriyle eşhas adlarının kırmızı mürekkeble işaretlendiği görülmektedir. Sahife kenarlarında bir takım çıkıntılı ibareler göze çarpmaktadır.

19 — *Edirne'de Selimiye Camii :*

Fatih Millet kütüphanesinde tarih kitablari arasında (923) no. da kayıtlı bulunan bu eser, (12,5 × 19,5) ebadında (86) sahifeden mürekkeptir. Rumeli eyâleti Defterî kethüdası olan Dâye-zade Mustafa efendi tarafından 1183 recebi sonlarında telif edilmiştir. Rik'a yazısı ile muharrer olup Edirne'de vâki Selimiye camiinden bâhistir. Baş taraflarında Hicri 1130 - 1154 seneleri arasında Topkapı Sarayında Üçüncü Ahmed ve Revan Odası kütüphanelerinde mevcut tahminen üç yüzden fazla eserin incelenmesi sonunda hazırlanmış beyan olunmaktadır. Burada mezkûr eserlerden bazılarının adları kaydedilmiştir. Ayasofya kubbesiyle yapılan mukayeselerden sonra Edirne'deki bu camiin Kıbrıs ganaiminden elde edilen meballiğ ile 27 Safer 972 de Selim II emriyle inşası tasrih olunmaktadır. Münderecatına göre cami; Edirne'de eski saray teberdarlarının bulunduğu mahalde bina kılınmış ve altı yılda tamamlanmıştır. Serdolanın ifadelerine göre Mimar Sinan sanatının en üstün derecesini camiin inşasında göstermiştir. Minarelere, şerefelere, kapılara, şadırvana, kubbelere, pencerelere ait özellikler birer birer zikredilmiştir. Bu arada camide tek kusur olarak İstanbul yerine Edirne'de inşa edilmesi gösterilmektedir. (17) nci sahifede Nakkaş Ahmet Çelebi adlı bir sanatkârın adı geçmekte ve Selimiye camiine olan meftuniyeti belirtilmektedir. Bundan başka Edirne Mollası Nev'i-zade Efendi'nin Selimiye âşıklarından birisi olduğu tasrih olunmuştur. Eserin müellifi olan Dâye zade

Mustafa Efendi ise cami derununu bizzat ölçtüğünü söylemektedir. Hane-i hassa ağalarından İskilipli Ahmet Efendi'nin Ayasofya kubbesine dair sözlerine karşı birtakım beyanları ileri sürülmektedir. (29) uncu sahifede Ayasofya ve Selimiye camileri kubbelerine ait şekiller vardır. (37) inci sahifede asıl maksada girilmekte cami havlisinde Mimar Sinan tarafından inşa edilen dokuz adet kapının mânayı hakikisi anlatılmaktadır. Bu arada Mimar Sinan'ın cami hariminde birtakım telmihat ve teşbihatı müstelzim vaz ü tarh binalar icad ve izhar ettiği de işaret edilmektedir. Cami in bölümlerinde mimarca gözetilen esasların eserde birtakım âyet, sûre ve hâdislere dayandığı gösterilmektedir. Nihayet (74) üncü sahifede hatimeye gelinmekte ve eserin Kars'ta bulunulduğu sırada müellifce tesvid olunduğu kaydedilmektedir. Bu meydana müellif gur-re-i muharrem 1162 de hacca gittiğini ilâve ve bir menâsik kitabı telif ettiğini kaydetmiştir.

III

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Arvişi'nin Divan-ı Hümayuna ait Mühimme defterleri bir dereceye kadar istisna edilecek olursa Şikâyet, Ahkâm, Tapu ve Hazine-i Hassa defterleri ile muhtelif perakende evraka ait çeşitli tasnif örnekleri ve bilhassa Maliyeden müdevver eski arşiv kütükleri Osmanlı mimarisi tarihini tetkik yolunda zengin ve işlenmemiş kaynaklar halinde yer almış bulunmaktadır. Tasnifi tamamlamak üzere olan maliyeden müdevver bu sonuncu defterler mahiyet ve mevzu itibarıyla büyük bir tenevvü arz etmekte olup kesretleri tesadüf edilenleri arasında tevcihata, bahşış ve in'amata, tashihata, zuhurata, maktuata, mevkufata, makbuzata, metrukâta, teslimata, muhallefata, mensuhata, mahsubata, mahlûlâta, müfredata, havalâta, mühimmata, mübayeata, tahvilata, tâyinata, tevziata, mektubata ait olanlar; maadine, küherçileye, keresteye, esliha, raht hazinesine, taamiyeye, hil'atle-

re, hediye ve atıyelere, emtiaya, navl u sefaine, esham ve rüsumata ait bulunanlar; iştirâ ve fûruhta, edayî dünyuna, cizyeye üldfe ve mevacibe, kıstalyevm ve yevmiyelere, irsâliyelere, rûznamçe ve poliçelere, terakkilere, vazife ve yoklamalara, karzı hasenata, maaş ve saliyanelere, kalemiye hisselerine, zimmet ve bakiyelere dair bulunanlar; bildaranı, müşahere haranı, eşkünciyânı, müselliman ve yörükânı, müstahfizânı, mütekaidin ve düağyanı ilgilendirenler ve emlâki, iskânı, ahkâm ve evamiri, esamileri, mücmel ve mufassal tahrirleri muhtevi bulunanlar görülmektedir. Maliyeden müdevver olup bakir bir takım tarihî bilgileri ihtiva etmekte olan bütün bu saydığımız defterler arasında Osmanlı mimarisi tarihini yakından alâkadar edenler ise oldukça büyük bir yekûn tutmakta olup bunlar yine umumî olarak inşaat, tamirat, keşif, malzeme-i inâşiye, mesarif-i inşaiye, amele ücuratı gibi bir kaç esas gurupta toplamak kabildir. Bunlardan başka müteferrik ve mahdut sayıda olmak üzere yine aynı vechile sanat hareket ve faaliyetlerini ilgilendiren muhasebe, eşya, icare-i zemin, reaya, mühimmat ve mübayeat kütüklerini de bu arada zikretmek icap eder.

Osmanlı mimarisi tarihinin arşiv kaynakları hakkındaki bazı düşüncelerimizi böylece kısaca işaret ettikten sonra bir parça da her birisinin müteferrik bir şekilde olmak üzere dış ve iç görünüş ve özelliklerini aksettirmek zarureti vardır. Ekserisi divanî ve siyakat gibi en güç yazı şekilleriyle kaleme alınan Osmanlı mimarisi tarihinin bütün bu zikrettiğimiz ele geçirilmiş kaynakları arasında titiz bir itina ve dikkat nümunesi olarak hazırlananları olduğu gibi gelişi güzel yazılanları ve içinden çıkılamayacak derecede bozuk ve anlaşılması müşkül bulunanları da mevcuttur. Bunlardan tamirat defterleri, aynı arşivin Osmanlı mimarisi tarihini yakından alâkadar eden ana kaynakları arasında mikdar itibarıyla en mezbûl kısmını teşkil etmektedir. İçlerinde 300, 500, hattâ 1000 küsur büyük sahifeyi tutanlar mevcuttur. Çoğunun yazıları divanî ve siyakat harf ve rakamlarıyledir. Tamirat defterlerinden mikdar itibarıyla daha fazla

olan inşaat defterleri ise sahife veya varak adedi bakımından da o kadar fazlalık göstermemektedir. Bunlar da evvelkisi gibi aşağı yukarı aynı çeşit yazı ve rakamlarla kaleme alınmış bulunmaktadır. Keşif defterleri dahi aynı vechile inşaat defterleri gibi mikdarca mahdud olup hicri 1117 ila 1232 tarihleri arasına rastlamaktadır. Muhtelif mahallerdeki tamirat faaliyetleriyle keşif işlerini bir arada ihtiva etmekte olan keşif ve tamirat defterleri, henüz yakın bir zamanda tasnife tabi tutulanlar arasında buldukları için bilinmeyen bir çok mimarî hususâtı ve teferruatı aksettirecek bir değer taşımaktadırlar. Osmanlı devrinde muhtelif mahallerde bina ve tamir olunan çeşitli meabnide kullanılan bir takım inşaat malzemesinin tetkiki işi de önemi haiz hususlardan olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Bunu biz maliyeden müdevver bazı mahdud mikdardaki ana kaynakları bir dereceye kadar tesbit edilmiş olarak görüyoruz. Gradıška, Ur, Sohum, Soğucuk, Faş, Hotin kaleleriyle Prevadi kasabasının mühendis Fişel plan ve krokileri esası üzerine yapılan tamir ve termimleri sırasında kullanılan inşaat ve tamirat mevad ve malzemesinin cins ve miktarlarile bunların bedellerini ve mecmu masraf tutarlarını ihtiva etmekte olan mesarifat-ı inşaiye ve tamiriye defterleri ise Osmanlı mimarisi tarihinin bir çok bakımlardan incelenmeğe değer bir bölümünü teşkil etmesi itibariyle mühim sayılabilir. Osmanlı imparatorluğunun muhtelif devir ve zamanlarda inşaat ve tamirat gibi çeşidli mimarî faaliyetlerini kâfi derecede aksettirmekte olan bu defterler Baş-Muhasebe kalemi ümur ve muamelâtı meyanında mütalâa edilmesi yerinde olur. Şimdi hemen hemen büyük bir kısmı Bâb-Defteri'nin Baş-Muhasebe kalemi işlerini ilgilendiren bütün bu defterleri kronolojik esaslara uygun olarak teker teker kısaca tanıtmak istiyoruz:

1 — *Tamirat Defteri* : İstanbul'da Büyük Ayasofya camii kurşunlarının, kapılarının, medresesi duvar cilalarının ve Galata'daki cami sakfının, Kırkçeşme suyollarının, İstanbul civarında Silivri, Cebeci, Koyunderesi, Küçükköy'ün yine su-

yollarının tamiri için mübayâa olunan çeşitli mevad ve malzemeyi gösteren kayıtları ihtiva etmektedir. (44) sahifeden ibaret olup (14.5×43) ebadındadır ve 26 Zilhicce 1003 ile 15 Receb 1005 tarihini muhtevidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 4715).

2 — *Tamirat Defteri* : İstanbul'da Büyük Ayasofya camiine bazı mahalleri ile sair teferruatının ve mezkûr camiin önünde olup bir müddet evvel yıktırılan medresesiyle kaldırılmalarının tamiri için alınan kereste ile lüzumlu mevad ve malzemeyi ve verilen yevmiyelerle çalışan usta, amele ve sairenin adlarını ve ödenen ücretlerinin mikdar ve müfredatını ihtiva etmektedir. (15×45) ebadında olup (12) sahifeden mürekkeptir ve 10 Cemaziyel-evvel 1005 tarihlidir (Bşb.Ar.Ml.Df.Ts.No: 5315).

3 — *Tamirat Defteri* : İstanbul'da Büyük Ayasofya camiinin kurşun kubbesi ile iç ve dışındaki sair yerlerin tecdiden termimine müteallik muhtelif cinslerde inşaat malzemesinin müteaddit defalarla vuku bulan mübayâa bedellerini; hamaliye ve nakliye ücretlerini, padişah mahfili ile büyük ve yarım kubbelerde, mihrab, minber, trabzan ve sairede çalışan nakkaşların ve badanaçıların istihkakları mikdarlarını ve tamirat esnasında vazife gören ustalarla kâtib, mutemet, ırgat ve lâğımçıların adlarını, yevmiyeleriyle bunların tutarları mikdarlarını havi bulunmaktadırlar. (44) sahifeden ibaret olup Rebiülevvel 1016 ile 9 Muharrem 1017 tarihleri arasındaki tamirat faaliyetlerini göstermektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 6484).

4 — *Tamirat Defteri* : Vezir-i azam Mehmet Paşa tarafından Sayda ve Beyrut kalelerinin tamir ve termimine memur edilen dergâh-ı âli çavuşlarından Mustafa Çavuş'un 1025 ramazanı guresinden 15 Rebiülevvel 1026 gününe kadar vukubulan makbuzatıyla her gün verdiği ücret mikdarlarının cins ve yekûnlarını ihtiva etmektedir. (14×43) ebadında (88) sahifeden mürekkeptir ve 1028 Muharremi guresinde tanzim ve tertib edilmiştir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 1371).

5 — *Tamirat Defteri* : Hâlen İstanbul'da Eminönü meydanı ünvanıyla maruf olan Bâb-ı Şühud (= Çifut kapısı) civarında olup Mustafa Halife ve Kenan Beşe marifetleriyle tamir ettirilen anbar-ı cedid ile arpa ambarının tamirinde kullanılan kereste ve mühimmat-ı sairenin nevi ve mikdariyle bu yolda sarfedilen mebalîği havidir. (15×44) ebadında olup (3) sahifeden mürekkeptir. 13 Receb 1051 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No. 261).

6 — *İnşaat Defteri* : Valide Sultan'ın Boğazhisarı'nda bina ettirdiği kalelerin irad ve masraf müfredatını ihtiva etmektedir. (13×39) ebadında olup (26) sahifeden mürekkeptir ve 26 Zilhicce 1071 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No. 1372) (Ayrıca Bk: Silahdar Tarihi, I, 168-169).

7 — *Malzeme-i İnşâiye Defteri* : İstanbul'da Harc-ı Hassa emini Derviş Mehmet zamanında Edirne sarayında padişahla harem-i hümayun, Bâbüssaade ve Darüssaade ağaları için defter mucibince gurre-i Şaban 1076 - Zilhicce 1080 yılına kadar inşa olunan ebniye ve odalarla yeniden yapılan kiler, hamam ve sairenin levazım-ı inşâiye müfredatına ve mezkûr sarayın tamiratiyle Edirne, Yenişehir, Karaferye kazaları etrafında yol üzerindeki konaklarla köprülerin termimi için ithal ve sarf olunan mevad-ı inşâiye hesabatını ve sair bazı malûmatı ihtiva etmektedir. (13×41) ebadında olup (120) sahifeden mürekkeptir ve 1082 Muharremi guresinde yazılmıştır. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No : 2914).

8 — *Mesarif-i İnşâiye Defteri* : Banaluka kazasına tâbi olup evvelce tamamen yanan Gradişka kalesinin verilen emir mucibince yeniden tamir ve termimi esnasında sarfolunan muhtelif cins mevad ile bunların bedel ve tutarlarını ihtiva etmektedir. Sonunda Gradişka mütevellisi Ahmed'in tatbik mührü ile bir şerh mevcuddur. (15×43) ebadında olup (15) sahifeden müteşekkildir ve (1088) tarihlidir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No : 1370).

9 — *Tamirat Defteri* : (15×43) ebadında (546) büyük sahifeden mürekkeptir. 1095 ilâ 1115 tarihleri arasında muhtelif mahâl ve mevkilerde yapılan tamirat faaliyetlerini muhtevidir. Baş-Muhasebe kalemine ait olmak üzere Kolaşın, Pançuva, Midilli, Molova, Semendre, Karlıeli, İnebahtı, Seddülislâm, Azak, Kamanıçe, Mostar, Sancakburnu (İzmir'de), Bozcaada, Ağrıboz ve Karababa, Bağdad, Rodos, Sinop, Niş, Belgrad, Vidin, Kandiye, Hanya, Caber, Yayca, Resmo, İbrail, Sakız, Kılburun, Edirne, Sultaniye ve Temeşvar gibi muhtelif kalelerle Dicle, Âsi, Moruva, Meriç, Sava, Arda ve Tuna nehirleri köprülerinin ve muhtelif mahallere ait su ve haç yollarının ve furun, ahır, cami, palanga ve sairenin tamirlerine müteallik kayıtlarla keşif ve masraf cetvellerini havidir. Ayrıca içerisinde Kırkçeşme su kemerlerinin ve muhtelif bahçelerin tamiratına ait kayıtlar mevcuttur (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 3992).

10 — *Masarif-i Tamiriye Defteri* : Sadır olan ferman üzerine İstanbul harc-ı hassa emini Elhaç Musa efendi marifetiyle ve mimar Müizullah Ağa'nın defeteri mucibince İstanbul'da yeni ve eski sarayların yıllık mutat tamirâtı ve bahçe-i hasa ile sair bahçelerin mühimmatı ve muhtelif mesarifâtı ve Mehmet Paşa, Davutpaşa ve Çatalca bahçeleri kasırlarıyla İstanbul'da yapılan sair bazı tamiratın icrası ve Edirne'de sarayı hümayun ile teferrütatının ve Akpınar kasrının ve şikâr-ı padişahî münasebetiyle Edirne kilerinin tamir ve termimi ile mevacibat ve âdatın itası ve arzak-ı matlûbenin idharı için müşarünileyhin 1096 Cemaziyelevveli başlarından 1097 Rebiülâhiri sonlarına kadar hazineden aldığı ve sarfettiği mebalîğin miktar ve müfredatını ve görülen muhasebesini ihtiva etmektedir. (16×44) ebadında (144) sahifeden ibarettir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 7274).

11 — *Tamirat Defteri* : Sügur-ı İslâmiyeden olan Belgrad kalesi duvarları ile yağmurdan çöken Topmeydanı tabir olunan setlerin, yeniçeri ortalarına mahsus kışlakların, top arabaları ve kundakları

kârhaneleriyle diğer imalâthane, kale haricindeki saray, köprüler, cami ve sairenin keşifleri ile tamirleri için lüzumlu olan taş, kireç, kereste ve sair mühimmatın cins ve mikdarlarını havidir. Ayrıca Belgrad muhafızı Hasan Paşa'nın arzını ve mumailayhe bu yolda yazılan emirnameyi de muhtevîdir ve 10 Zilkade 1116 tarihlidir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No : 2445. Ayrıca Bk : Ky.Br. ve Ahk.Şk.Df.Ml.Df.Ts. No : 3439, Sh : 363).

12 — *Keşif Defteri* : Kafkasya'da kâin Acu kalesinin tamire muhtaç bulunduğu anlaşılmasına binaen Özi valisi Yusuf Paşa'ya hitaben sadır olan emr-i Âli mucibince mezkûr kale muhafızı Hasan Paşa ve ihtisas erbabı tarafından yapılan keşif defteri üzerine kalenin bina-emini Ebubekir ve lağımçı-başı Mehmet ağalar marifetiyle iktiza eden tamiratı ve ilâve-i inşaatı yapılmak için müfredatını ve zirinde Acu kalesi dizdarı Ahmet tarafından tasdikini ihtiva etmektedir. (21×60) ebadında olup (13) sahifeden mürekkeptir. 22 Zilhicce 1117 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 2541).

13 — *Tamirat Defteri* : İstanbul'da Sütlüce civarında Kara-ağaç nam mahalde Kara Yusuf'un emlâki kurbindeki bahçe-i hümayunun tarh-ü tanzimi ve Darüssaade ağası marifetiyle mevcut odalarının mükemmel surette tamiri ve bazı odalarla hamam ve abdesthanelerin ilâve-i inşaatı ve kaldırım ile su-yolunun, çeşmelerinin yapılması, bilâhare bir kasr-ı hümayun inşası ile tefrişi ve Eyübsultan yalı-i hümayunun ve sarayı cedidin tamiratı ve kezaîk Yusuf efendi bahçesi ile yalısında da bazı tadilât ve ilâvelerin icrası ve Bayazıd'da Darphane-i Atik arsasında inşa olunan fevkani mekteb ve sebil ile bunların mevkufatından olan Sırmakeş hanının ve Galata'da Gülnuş Emetullah Valide sultan vakfından bulunan cami ve çeşmesinin su yolu ile lağımının yapılması ve Molla Gürani'de Ayşe Sultan sarayının bazı tamiratı ile Sarayı Atik-i Mamurenin tecdiden tamiri ve adları yazılı daha bazı mahallerin tamiri için sarfolunan inşaat malzemesi ile verilen ücretlerin müf-

redatını ihtiva eylemektedir (13×33) ebadında olup (16) sahifeden mürekkeptir. 9 Rebiülâhir 1120 tarihlidir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1655).

14 — *Tamirat Defteri* : Meriç, Arda, Kirmasti, Altunsuyu (Kerkük'te) nehirleri ile İstanbul, Edirne ve İsakçı yolu üzerindeki bazı köprülerin, Ilgın ve Humus su yollarının, Bağdad'da Abdülkaadir-i Geylânî ve Çorum'da Suhayb-i Rûmî türbelerinin; İstanbul ve Edirne'deki sarayların; Diyarbakır, Boyâbad, Gelibolu, İbrail, Yanbolu, İnoz, Kesriye, Şehabeddin gibi bazı liva, kaza ve karyelerdeki camilerin; Draç, Limni, Bozcaada, Kıbrıs, Sakız, Delvina, İskenderiye, Bosna, Hersek, Batum, Amasra, Kırım ve Belgrad kalelerinin tamirlerine müteallik kuyudat, meşruhat ve ahkâm suretlerini ihtiva etmektedir. (16.5×43) ebadında (562) sahifeden mürekkeptir ve 1120 ilâ 1126 tarihleri arasındaki tamirat işlerini aydınlatmaktadır. Bu defterin (472) inci sahifesinde Baş-mimar Ali Ağa'dan bâhis kayıtlar, Osmanlı mimarisi tarihi bakımından önemli sayılabilir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 3882).

15 — *Keşif Defteri* : Edna nehri kenarında Hicrî 1188 tarihinde yeniden inşa olunan cisr-i kebir kalesi kapudanlığına tabi kale ve palankaların tamiratı için yapılan keşifle mevcut olan topların adedini ve cephanelerin beyanını ihtiva etmektedir. Defterin ziyri Kilis mirimiranı Ali tarafından tasdik edilmiştir. (15×42) ebadında olup 1124 tarihli olması kuvvetle muhtemeldir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1609).

16 — *Keşif Defteri* : Hersek livası dahilindeki Vileduşka, Otuğuşa ve saireden iabret tamire muhtaç kalelerin vaziyetleri dergâh-ı âli çavuşlarından Mustafa Çavuş mübaşirliğiyle ve marifet-i şer'ile ve mimarla diğer işe vükufu olan kimselerden mürekkep bir heyet tarafından tetkik edilerek tanzim olunan keşif defterinin Hersek mutasarrıfı Ebubekir imzasıyla hükümet merkezine takdim kılındığını muhtevîdir. (10×31) ebadında olup 1126

şabanı evâilinde tanzim ve tertip edildiği anlaşılmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts; No. 1481).

17 — *Tamirat Defteri* : Hotin kalesinin tamiri için ¹ İstanbul'dan irsali ferman olunan neccar, hamamcı, lağımçı, kireç-yakıcı, taşçı, kaldırımçı, demirci, taşkırı-cı, madenci, su-yolcusu, bıçkıcı, duvarcı ve diğer bazı sanatkârlarla sair amelelerin adlarını, ücretleri mikdar ve yekûnlarını ihtiva etmektedir. Sonunda ser mimaranı hassa Mehmet Ağa'nın tatbik mührü mevcuttur. (16×49) ebadında olup (14) sahifeden mürekkeptir ve Hicrî (1128) tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1619).

18 — *Mesarif-i İnşâiye Defteri* : Kırım'da Ur kalesinin bazı kısımlarında yapılan tamir ve termimde sarfolunan mebâliğ ile bunların yekûnlarını ve nevelerini ihtiva etmektedir. Bu işe eski İstanbul defterdarı Abdluah Efendi memur edilmiştir. (15×40) ebadında olup 10 Şaban 1128 ilâ Zilhicce 1128 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1377 ve ayrıca bakınız: İcmal Defteri, 1378).

19 — *Tamirat Defteri* : Osmanlı devletinin satvet ve kudret-i askeriyesini muhafaza için memleketin muhtelif mahallerinde olup isimleri yazılı kalelerin ve binalarıyla teferrüatının ve bazı kışla ve köprüler ile yolların ve hayrat ve müessesat ebniyesinin ve sairenin ber-mucib-i keşif Hicri 1115 senesinde inşa ve tamiri hususunun mimarları nezaretinde icrasını ve iktiza eden mühimmat ve levazimatının mübayaa ve celb ve ihzariyle itasını ve mesarifat-ı vâkıanın kâh mukataalar bedelâtından ve kâh hazineden tesviyesini ve buna müteallik yazılan tezkire kayıd-larını ve bâhis mevzuu kalelerle sairenin tamiriyle müdafaa ve mevcudiyetleri esbabının istikmalini ve bu uğurda verilen ücretlerle ihtiyar edilen mesarifatın nevi ve mikdarlarını ihtiva etmektedir. (17×45) ebadında (568) sahifeden ibarettir. 11 Şevval 1130 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 4355).

20 — *Tamirat Defteri* : Serhad şehirlerinden Vidin ve Niş Kaleleri ile ² Karadeniz sahilindeki Faş, Sohum, Soğucuk Kalelerinin muhtelif tarihlerde muhtelif sebebler tahtında yıkılmış ve ya hasar görmüş olması hasebiyle yahud lüzumuna binaen müceddeden bina ve tamir edilmeleri hususunda ve buralarda saray, kışla, anbar ve saire gibi binaların inşaatı ve tamirâtı hakkında mahallin muhafızına, kadısına, bina eminlerine, mimarlarına ve bu işlerle alâkalı diğer zevata hitaben yazılmış hüküm ve emr-i şerif suretleriyle bu kalelerin tamir ve techizi için lâzım olan malzeme ve harcların ve ustaların ne-relerden getirildiklerine dair kayıtları, malzeme ve nakliye masraflarını, bahalarını, usta ve amele ücretlerini mübeyyin muhasebe icmallerini, bu kalelerin mezkûr tarihler arasında geçirdikleri çeşidli safahatı, yine bu kalelere tayin edilen askerelerin nevi ve mikdarlarını, iâşe ve ibatelerine mütedair kuyudatı ve sair malûmatı ihtiva etmektedir. (16×43) ebadında (1058) sahifeden ibaret muazzam bir ana kaynaktır ve 1131 ilâ 1205 tarihleri arasındaki tamirat faaliyetlerini aksettirmiş bulunmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 5340).

21 — *Tamirat Defteri* : Niğde'nin Muşkra ve Ürgüb karye ve kazalarıyla Kudüste vaki Mescid-i Aksa ve Sahratül-müşerreffe, Şam'da vaki Camii Emeviye, Humus, Zambakiyye, Trablusşam, Hayfa, Bağdat, Basra, Musul, Tebriz, Gence, Tiflis, Gürcistan'da Anakra, Gence, Hemedan, Erdebil, evan, Ahışa, Azak, Acu, Kılburun, Ur, Batum, Trabzon, Sivas halalisinde Hacıhamzalı ve Kağal, Bozca-

1. Hotin kalesinin tamirâtı için Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. 1940 ve 1368 leri ve 1368 i incelemek icab eder. Keza aynı arşivde ayrıca bir arizayı görmek gerekir (Cevdet Ts. Nafia kısmı, No: 2185). Maliye Defterleri Tasnifinde gurrci Z. 1177 - Gayei R. 1181 tarihli 22 sahifelik 1940 No. 11 defter oldukça faydalıdır.

2. Başbakanlık Arşivinde bulunan 1135 tarihli bir irad - Masraf defterinde (Ml.Df.Ts. No: 4712) Rumeli valisi Abdullah Paşa zamanında Niş kalesi bina edilirken kullanılan muhtelif cins inşaat malzemesinin mikdar ve bedellerini, nakliye ücretlerini, mimar, müteahhit ve kâtiblerin istihkaklarını kireç yakıcılarla taşkırıncıların, duvarcıların, hamalların ve diğer amele ve ustaların tayinat ve ücretleri tesbit edilmiş bulunmaktadır. *

ada, Teke'de Kekün, İskilip, Kilidülbahir ve Seddülbahir, Iğın, Edirne, Ergene köprüsü, Sultanhisarı, Limni, Sakız, İnoz, Hotin, Özi, Akıntıburnu'nda Kalei Cedid, Sarıburun ve Halkalı Pınar, Bender, Vidin, Evreşe, Bosna'da Kilis, Bihke, Novi, Banaluka, Yenipazar, Yayca, İzvornik, Kızılhisar, Kıbrıs'ta Lefkoşe, Tuzla (Larnaka), Magusa; Girid'de Kandiyе, Hanya, Resmo; Nigebolu, İnebahtı gibi muhtelif mahallerde bulunan ve tamire muhtaç durumda bulunan kale ve kasabaların ebniyeleriyle müstemilât ve teferrüat-ı sairesinin, su yollarının, palanga ve tabyalarının ve bazı camilerle minarelerinin, köprülerin, İstanbul, Gelibolu ve Selânik baruthanelerinin ve sair bazı müessesatı resmîyenin vukubulan tamirat ve termimatını ve bazılarında yapılan ilâve-i inşaatı ve bunların ustalarıyla amelelerine verilen ücretlerle mübayaa edilen muhtelif ecnasda malzeme ve mühimmatın bedellerini ve matlub tamiratın ifası için kadı, serasker ve diğer alakadarlara yazılan hükümleri ve emirleri ve tatbik edilen nakliyat ve sevkîyat masraflarıyla mimarların harcirahları için verilen mebalîği ihtiva etmektedir. İçerisinde Hassa Başmimarı Mehmet Ağa'nın adı sık sık geçmektedir. (18×46) ebadında olup (660) sahifeden ibarettir. 1133 - 1156 tarihlerine tekabül eder (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 7829).

22 — *Mesarif-i Tamiriye Defteri* : Muhasebe-i Evvel kalemi ümür ve hususatı ile ilgili olmak üzere İstanbul'da Hamidiye imareti ebniyesi lâzimesi ile Beylerbeyi camii inşasına, Makrihora canibinden katolunan küfeki taşının mütadı kadim üzere terbian hesabı ve fiatına, Tekirdağı iskelesi tamirine, İskender Çelebi baruthanesindeki tamirata, Kasımpaşa camininin tamirine, Yalova kasabası kurbinde akan nehirde binası müsammem kâğıt kârhanesine iktiza eden kereste, mühimmat ve levazımatı saireye, yanan sarachenenin tamir ve ihyasına, Yedikuledeki tamir işlerine, Tophane çeşmesi ile su yolları inşasına, Üsküdar çeşmesine, yangın vukuunda hazır bulundurulacak neccar kalfalarıyla neccar taifesinin adlarına,

Gümrük-emini marifetiyle Eyüpte bina olunan Davudpaşa yalısı ile Rami çiftliğindeki kasrın inşası masraflarına, Başmimar Mehmet Ağa marifetiyle Saray-ı Cedid'de yapılan tamirat-ı muhtelif keşifname ve hesaplarına, kale duvarında olan kâriz ve pençerelerin ref'i ile duvar ve hendekler için verilen emri şeriflere; Sadâbad, Şerefâbad, Emnâbad ve saireye, İstanbul'da inşaat ve tamiratla ilgili doğramacı, oymacı, döşemeci, tuğlacı, kireççi, kiremitçi, sıvacı, horasancı, boyacı, bağdanacı, camcı, lağımçı ve nakkaş esnaf ve sanatkârlarına ait bir takım siyakat kayıt ve şerhleriyle keşifname, hüküm ve saireyi ihtiva etmektedir. (16×44) ebadında (808) sahifeden ibarettir. 23 Zilka'de 1134 ilâ 16 Rebiülevvel 1197 tarihleri arasına tekabül etmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 8947).

23 — *Inşaat Defteri* : Mimar Mehmet Ağa'nın nezareti altında Hotin kalesinin duvarlarının kârgir olup eksik kalan sair ebniyesiyle aksamının inşası hizmetinde istihdam olunan neccarın, arabacılar, taşçılar ve lağımçılarla sair amelenin ücretlerini ve bu uğurda ihtiyar edilen mesarifatın müfredatını ihtiva etmektedir. (18×42) ebadında (12) sahifeden mürekkeptir. 1134 Zilhiccesi guresinde tanzim edilmiştir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1368).

24 — *Tamirat Defteri* : Eyübsultan'da vaki Sultan Sarayı harem ve Enderun kısımlarıyla yeniden inşa olunan kasrı hümayun³ da sarfolunan kereste, çivi, boya, doğramacı ve çilingir âlâtı ve müteferrik eşyanın cins, miktar ve bedelleri ile bunların umumî sarfiyat yekûnlarını ve neccaran ile marangoz, ırgad, camcı, lağımçı, doğramacı, sıvacı, nakkaş, kafesci ve şahmerdancı ücretlerini ve bunların umumî sarfiyat tutarlarını havi bulunmaktadır. Mezkûr defterde sarayın tamirâtı esnasında ince ve kaba horasan ile taş, kireç, kiremit, muhtelif enva'da tuğla, mermer kireci, alçı, künk, mütenevvi taşlar,

3. Başbakanlık Arşivinde kayıtlı bir muhasebe masraf defterinde (Ml.Df.Ts. No: 1968) Eyüb'te yalı inşası için lüzumlu kereste bedellerine ait hisabat görülmektedir.

kafes, beziryağı, keten, kurşun gibi mevât kullanıldığı ve bundan başka perdecibaşı marifetiyle de perdeler tamir edildiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Bundan başka yeniden inşa edilen kasırda ise ferma-ı âli üzere mütenevvi ecnasda kereste ile çivi, renkli boyalar, çilingir âlâtı, tuğlalar, alçı, cam, kiremid, yaldız deveboynu, bezir yağı, muhtelif ecnasta taş, yağlı kireç, ince horasan, kullab, künk, keten ve kendir gibi çeşidli malzeme bulunduğunu görüyoruz. Bu esnada inşaatta sanatkârlarla amelenin neccarlardan, ırgadlardan, hammamcılardan, sıvacılardan, taşçı, nakkaş, suyolcusu, kafesci, bahçivan, doğramacı, camcı, şükûfeci, lağımıcı ve çakılçılardan mürekkep olduğu anlaşılmaktadır. (16×43) ebadında (8) sahifeden ibaret olup 1135 Ramazanı içerisinde tanzim edilmiştir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 5478).

25 — *Malzeme-i İnşâiye defteri* : Galata voyvodası Elhaç Ahmet Ağa marifetiyle Sadabad'da inşa olunan saray ile cami, matbah, koğuş ve sundurmalara gemilerden alınan muhtelif cins ve mikdardaki kereste ile çivi, taş, tuğla, boya, kireç, horasan ve diğer malzemenin cinslerini ihtiva etmektedir. (15×42) ebadında olup (33) sahifeden ibarettir. 20 Zilhicce 1137 ilâ 12 Şaban 1138 tarihleri arasında tanzim edilmiştir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1282).

26 — *Malzeme-i İnşâiye Defteri* : Faş kalesi ebniyesi için Cebeci-başı olan Hüseyin, İbrahim ve Ahmet ağalar vasıtasıyla alınan muhtelif cins malzeme ve mühimmat ihtiva etmektedir. (15×44) ebadında olup (16) sahifeden mürekkeptir. Gurre-i Receb 1137 ilâ Gaye-i Cemaziyelâhir 1141 tarihlidir. Bu defterin 1359 numaralı amele ücreti defteri ile alâkası olsa gereklidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No : 1362).

27 — *Mesariî-i İnşâiye Defteri* : Karadeniz canibinde müceddeden bina olunan Sohum kalesinin vekili bina olan Faş muhafızı Mirza Mehmet Paşa emriyle idaresine memur edilen Mustafa Efendi'nin lüzumlu sarfiyata ait malzeme cins,

mikdar ve tutarı ile usta ve amelelerin isim ve adetlerini ve diğer hususâtı ve muamelatı muhtevi bulunmaktadır (21×46,5) ebadında olup 1138 safer guresinden gayesine kadar muhtelif yerlerdeki inşâî faaliyetlere ait masraf kayıt ve muamelelerini havi bulunmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1141).

28 — *İnşaat Defteri* : Müceddeden bina olunan Faş kalesi ebniyesi için sefain ve melekse kayıklarıyla Hopa ve havalsinden ve çerniklerle Gürcistan tarafından azar azar gelüp mübayaa olunan bina ve kireçtaşı mikdarını ihtiva etmektedir⁴. Defterin baş tarafı Faş kadısı Ali Efendi tarafından tasdik edilmiştir. (16×41) ebadında olup gurre-i Receb 1138 gaye-i Safer 1139 tarihleri arasında tanzim edildikleri anlaşılmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1477).

29 — *Amele ücretleri defteri* : Müceddeden bina ve ihya olunan Faş kalesinin 1139 senesi Rebiülevvelinin guresinden aynı yıl Şabanının nihayetine kadar süren altı ay zarfında kışlamakta alıkonulan neccar, duvarcı, kireççi, lağımıcı, arabacı, demirci, baltacı ve sairenin ay ay müstahak oldukları ücret-i yevmiyeleriyle çalışmadıkları günlere ait eyyam-ı hâliyenin ücret mikdar ve tutarlarını havidir. Burada Hüseyin Ağa adlı bir zatın mezkûr kalede çalıştığı tesbit edilmiştir. Bu

30 — *Tamirat Defteri* : Vidin kalesinin defterdar ve bina-emini Elhac Hasan Ağa marifetiyle Şarapnel hendeki ve sair duvarlarının yeniden binası için 4 Şevval 1139 dan 7 Rebiülevvel 1140 tarihine ka-

4. Başbakanlık Arşivinde Faş kalesi tamirâtı ile ilgili iki yeni icmal defteri zuhur etmiştir. Birisi gaye-i Safer 1139, diğeri ise gaye-i Şaban 1142 tarihlidir. Sekizer sahifeden ibaret olan defterlerden birincisinde mezkûr kalelerde istihdam olunan neccar, duvarcı, taşçı, kireççi, demirci, vesairenin adet ve yevmiyelerini ve ücretlerine mukabil vaki olan tediyatla fazla mehuzatın defter mucibince teslimini havidir ve yukarılarında kadı Ali'nin tasdikini hamildir. İkincisinde ise aynı kalede yeniden inşa olunan minare ve hamamla sair mebaninin ve su yollarıyla acı su kulesinin onarımı için sâdir olan ferman mucibince kullanılan muhtelif amelenin ve gönüllüyanın marifet-i şer'ile ödenen yevmiyelerini ve sair ücretlerini havi olup Faş kadıları Ali ve Ahmet efendiler taraflarından musaddaktır.

müddet zarfında bina-eminliğini Faş kalesi kadısı Ali Efendi ifa etmiştir. dar vuku bulan makbuzat, ucurat ve ihracat müfredatını ihtiva etmektedir. (15×45) ebadında olup 12 Rebiülevvel 1140 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1363 ve Silahdar Tarihi II, 54. Bundan başka ayrıca aynı tasnif gurubunda 1018 ve 1028 no.larda kayıtlı bulunan icmal defterine ve muhasebe defterine bakılmalıdır.).

31 — *Mesarif-i İnşâiye ve Tamiriye Defteri* : Kafkasya'da deniz kenarında kâin Soğucuk kalesinin duvarlarıyla kapu, cami, hamam, dükkân, konak, kışla ve evlerinin mezkûr kale mimarı Yakub Ağa ve Corci, Nikola ve Yorgi kalfalar marifetiyle yapılan tamirat keşfini ihtiva etmektedir. Sonunda bu hususa ait bir de şerh vardır. Ayrıca mezkûr kale kadısı İbrahim'in de tasdik mührü görülmektedir. (16×43) ebadında olup (29) sahifeden müteşekkildir. Hicrî 1140 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1367).

32 — *Malzeme-i İnşâiye Defteri* : İstanbul'da Demirkapı civarında ferman ile yeniden bina olunan Sarayı hümayun ile Sultan Sarayı binası için bina emini Mehmet Ağa marifetiyle satın alınan muhtelif cins keresteler ve çiviler ile kireç, alçı, tuğla, horasan, kiremit, mermertaşı, moloz taşı, cam ve sairenin müfredatını ihtiva etmektedir. Ayrıca ameale ücretleri de kayıtlı bulunmaktadır. (16,5×43) ebadında olup (30) sahifeden mürekkeptir. Ve 18 Muharrem 1140 tarihlidir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1313).

33 — *Msarif-i İnşâiye ve tamiriye defteri* : Batum civarındaki Faş (yeni adı Poti) kalesiyle sair ebniyesinin tamirâtı için muhtelif tarihlerde vukubulan masrafların müfredatını ihtiva etmektedir. (15×42) ebadında olup (40) sahifeden mürekkeptir ve 12 Receb 1141 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No. 2669).

34 — *İnşaat Defteri* : Faş kalesi muhafazasında bulunan neferat tayinatının Trabzon'da İmam-zade'den mübayaa edildiğini ve on bin kile buğdayın Rumeliden gönderildiğini ve Trabzon kazalarından rençberan ve melekse kayıklarının müba-

siri Mehmet Ağa marifetiyle tevziatı ve tayinatı için miri habbaza verilen dakiki ve bina emini Yusuf Ağa'nın makbuzat ve tayinat icmalini ve tevzi olunan cizye bakiyesini ve bina için taş ve kireç mübayaatını ve binaya nâzır tayin olunan İsmail Ağa'nın mehuzatını ve Faş kalesi anbarından peksimet tevziatını ve bazı kimselere temessük ile verilen akçaları ve bina emini Yusuf'un mukataa ve bedeli nüzl ve avarız malından makbuzatıyla mevacib tevziatını ve kale-i mezbur inşaatı için İstanbul'dan gönderilen mühimmat ve ameleyi ve sair daha bazı malûmatı ihtiva etmektedir. (15×42) ebadında (76) sahifeden mürekkeptir ve Hicrî (1142) tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1478).

35 — *Keşif ve Tamirat Defteri* : Sadır olan ferman mucibinde Tiflis muhafızı İshak Paşa marifeti ve mübaşir tayin olunan dergâh-ı âli gediklülerinden Hüseyin Ağa'nın ve marifet-i şer' ve hassa mimarı hülefasından Hüseyin Halife marifetiyle Tiflis, Küri ve saire kalelerinin muhtac-ı inaş ve tamir olan mahal ve mevaziinin ve mesarif-i lâzimesinin tasrihiyle alet tafsil yapılan keşfinin ve asitaneî Saadetten lüzum gösterilen bazı mühimmatın cins ve mikdarına âit kayıtları muhtevi bulunmaktadır. (22×62) ebadında olup (4) sahifeden ibarettir. 17 Ramazan 1142 tarihlidir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 18393).

36 — *Keşif Defteri* : Girid'de Kandiyeye kalesi muhafızı vezir Elhaç Hüseyin Paşa tarafından tayin olunan dergâhı âli müteferrikalarından Elhaç Ali Ağa ve Hassa mimarı Yusuf Halife ve Girid defterdarı Elhaç Mahmud Bey ve saireden mürekkep bir heyet tarafından bittetkik tanzim edilen Kandiyeye kalesi ile müste-

5. Aynı tasnif, No: 1016 (Ayrıca Bk: Silahdar Tarihi, 1, 423, 435, 480, 483, 511, 517; 525; 528; 538; 654. Daha evvel vuku bulan Kandiyeye Kalesi tamiri sırasında muhtelif zevata hazineden Abdi Halife kaimesi mucibince verilmesi emrolunan inam sırasında mimar Şamlıoğlu'na ve bazı necarlara Kandiyeye Kalesinde Hüdavendigâr camii hademeleriyle bazı taşçılara inam bahası tediyeye edildiğini Bâbı Defterî vesikaları arasındaki 23 Şaban 1080 tarihli bir hazine tezkeresinden öğreniyoruz.

gallat ve teferruatının tamirine dair keşif defteridir⁵. (16×42) ebadında olup (26) sahifeden mürekkeptir ve 28 Muharrem 1146 tarihinde tanzim edilmiştir (Bşb. Arş.Ml.Df.Ts. No: 2304).

37 — *Keşif ve Tamirat Defteri* : Bosna'da Cisir-i Kebir, Mostar, Bihke, Ehlune, Banaluka, İzvornik, Rumeli'de Edirne, Sultanhisarı, Ruscuk, Özi, Bender, Varna, Belgrad, Kavala, Hotin, Yerköyü, Kırım'da Toprak, Kaleicedid, Kılburun; Taman kazasında Temerek; Anadolu'da Kars, Van, Bâyezid, Hasankale, Sivas, Musul, Haleb, Payas ve adalardan Sakız, Bozcaada ve saire gibi kalelerin müceddeden bina, tamir ve tekmili için tabi oldukları eyâlet valilerine, defterdarlarına, ağa ve zabitlerine hüküm suretleri mevcud olup bu işlere dair mesarif mikdarlarıyla muhasebe icmalleri ve kuyudat-ı saireyi ihtiva etmektedir. (19,5×45,5) ebadında olup (706) sahifeden mürekkeptir. Zilhice 1147 ilâ Zilkade 1173 tarihleri arasındaki keşif ve tamirat faaliyetlerini aksettirmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No : 3609).

38 — *Tamirat Defteri* : Davudpaşa sarayı hümayunun tamirâtı için hazinesi âmireden alınan mebalîğ ile keresteci Arab-oğlu tarafından gelen kereste, çivi ve levazımat-ı sairenin müfredatını ihtiva etmektedir⁶. (15×42) ebadında (42) sahifeden mürekkeptir. 1150 yılı Cemaziyevvel guresinde tanzim edilmiştir. (Bşb. Arş.Ml.Df.Ts. No: 1257).

39 — *Keşif ve Tamirat Defteri* : Edirne kasrı hümayununun Silahdarağa daireleriyle arz odaları ve sair adları yazılı bölümlerinin tamiratına dair keşfinin icrasıyla 12115 kuruşa bâliğ olduğunu havidir. Defterin ziri Hassa Baş mimarı Elhaç Mehmet Ağa tarafından musaddaktır. (21×55) ebadında olup (12) sahifeden mürekkeptir ve 2 Cemaziyevvel 1150 tarihlidir.

40 — *Tamirat Defteri* : Gekbuze'den Konya, Adana, Beylan, Haleb tarikiyle Şam'a kadar hüccacı müslüminin güzere-

gâhına tesadüf eden isimleri ile mevkileri muharrer caddelerin bozuk olan mahalleleriyle köprüler, camiler, müstemilâtiyle vakıf hanlarla hamam'lar ve bunlara cari su yolları uzun zamandanberi tamir görmedikleri için müşrif-i harab bir hale gelmiş olduklarından mezkûr âsar ile hayratın tamirâtı için muhitinde bulunan ahali-i mahalliyenin malî ve bedenî yardımlarına ilâveten Baş-Muhasebe'den de 1142 senesinde vuku bulan sarfiyatın müfredatını ve bu bapta icab eden evamir ile tekiye tezkireleri kayıplarını ve mimarlarıyla mübaşirlerinin isimlerini ve muhasebelerini ihtiva etmektedir. (15×44) ebadında (152) sahifeden mürekkeptir. 9 Rebiülevvel 1152 tarihlidir. (Bşb.Arş.Ml.Df. Ts. No: 3172).

41 — *Tamirat defteri* : Uzun zamandanberi metrûk olmak hasebiyle müşrifi harab olan Edirne'de vaki saray ve müstemilâtı ve sadrazam, rical ve erkânı saltanat meskenleri, yeniçeri kışlaları ve cebhane ve topçu ve arabacı kârhaneleri ve bilcümle tavaif-i askeriye ve hademeler binalarının ve Sultan Ahmet vakfından zahire anbarı olarak kullanılan Ayşekadın hanının imarı ve defterdarlık ve Ağa kapısı'nın ve Meriç nehri üzerinde vaki Cisir-i sani ve cisri salis ve tahta köprülerin ve cisri Mustafa Paşa'nın ve saray bahçeleri dahilindeki köprülerin ve oda yapılıp badehu muhterik olan Paşa kapısı'nın resmî cedid üzere tamirleri ve Sultan Selim tarafından isale edilen Saruhan çiftliği dahilindeki ma-i leziz ve lağımlarının ve saray ve kışlalara ve emakin-i sairede olan su yollarının ve Edirne'de tarikat-i Gülşeniye'den Himmetsede zaviyesinin Hicrî 1171 den Hicrî 1250 tarihine kadar sınıni muhtelifede yapılan tamirleri hakkında sadır olan evamir-i şerife ile 1171 de

6. Mütferrika - Fekete tasnifine dahil bulunan 4092 No. lı vesikada Davudpaşa köşküne dair kayıtlara rastlandığı gibi Başbakanlık arşivinde 4967 No. da kayıtlı bir muhasebe defterinde dahi Davudpaşa bahçesi tamirat masrafları tesbit edilmiştir. Bundan başka 2126, ve 778 No. lı icmal defterlerinde de Davudpaşa bahçesine ve ebniyelerine dair bazı mühim bilgiler görülmektedir. Keza Bâbi Defteri vesikalari arasında mimar-ı sabık Hafız İbrahim tarafından verilen bir arzihalde buranın 1188 Muharremi içerisinde tamiri yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hassa ser mimar-ı sabıkı Hacı Mustafa ve 1172 de ser-mimar-ı hassa Hafız Hacı Ahmet ve 1177 de binnefsi Edirne'ye azimet ederek müderris Hacı İbrahim ile maan ser mimar-ı hassa Mehmet Tâhir Ağaların ve sair mimar halifelerinin vücuda getirerek Baş-Muhasebe'ye kaydedilen keşif defterlerinin suretleri ve yapılan işlerin ve muktazi amele ile taş, kereste ve sair malzeme tedariki için alınan tedbirlerin ve masraflarının ve bu hususlarda tayin olunan bina eminleriyle bunlara verilen mebalîğin ve tamirat-ı mütemadiye için muafiyet kaydıyla tayin edilen memmetçilere ait berat kayıtlarını muhtevidir. (15×44) ebadında (252) sahifeden mürekkeptir. 25 Şevval 1171 - 13 Zilka'de 1250 tarihleri arasına tekabül eder (Bşb. Arş.Ml.Df.Ts.No: 10361).

42 — *Malzeme-i İnşâiye Defteri* : İstanbul'da Lâleli Çeşmesi kurbinde inşa edilen cami ebniyesi için Karadeniz Boğazındaki adları yazılı kiremitçi fırınlarıyla yine isimleri muharrer horasanlı ve Makriköyü ve Mevlevihane kapısı civarındaki moloz taşçısı dükkânlarından mübayaaya ve işтира olunan horasan, moloztaşı, ham kireç ve sairenin cins, mikdar ve teslimat hesaplarını ihtiva etmektedir. (15×42,5) ebadında olup (127) sahifeden mürekkeptir ve 1173 - 1174 tarihleri arasında tanzim edildiği anlaşılmaktadır (Bşb.Arş. Ml.Df.Ts. No: 5527. Ayrıca Bk: Muhasebe Masraf Defteri, No: 1326).

43 — *Tamirat Defteri* : Hotin kalesinin⁷ imara lüzum hasıl olan bazı mahallerinin ferman ile bina emini tayin olunan dergah-ı âli müteferrikalarından Şirin Ali Ağa marifetiyle yapılan masraflarıyla alınan çeşitli tamirat malzemesi ve içlerinde Hassa mimarî hülefasından Esseyid İbrahim Halife, kale muhafızı Abdi Paşa ve kale ağası olan eski kul kethüdası Süleyman Ağa gibi bazı zevatin bulunduğu bir heyet vasıtasıyla yapılan keşif ve tahririni havidir. (16×42) ebadında (22) sahifeden müteşekkildir. Gurre-i Zilhicce 1177 ilâ gaye-i R 1181 tarihleri arasında tanzim edilmiştir (Bşb.Arş.Ml.Df. Ts. No: 1940).

44 — *Keşif ve tamirat Defteri* : Şam'da evvelce zelzele neticesinde bazı aksamları harap olan Süleymaniye, Selimiye, Emeviye camileriyle Şam kalesinin tamirleri için yapılan muhtelif keşifleri; Bender ve Kırım civarında Ur, Hotin, Akıntıburnu, Kefe civarında Ribat, Ruscuk, Şehirköyü, Sayda, Bağdad, Basra, İsakçı, Tulçı, Midilli, Libni, Sakız, Bozcaada, Malkara, İnebahtı, Sultanhisarı, Soğucuk, Temrek, Acı, Sohum, Atina, İnoz, Kars, Adakebir, Fethiislâm, Bosna, Kılburun, Bayezid, Benefşe, Kili, Antalya, Ağrıboz, Bolu, Özi, Mağnisa, Rodos, Vidin, Gradiška, Gördes, Muton, Kron, Gelibolu, Seddülbahir, Kilidülbahir, Niğebolu, Banaluka, Bar, Ülgün, Kartal, İbrail, Yerköyü, Samsun, Sinop, Ustrumça, Sokul, Podguriçe, Varna, Ahıska, Selânik Hırsova, Çorlu, Tama, Silistre, Penipazar, Balyabadra gibi kaleler derunundaki cami ve sairenin keşif ve tamirlerini; Divriki'de Fırat, Edirne ve İbsala'da Meriç köprülerinin ve İki-kuyulu derbendi ile Anavarin su yollarının, Kirazlı madenleri odalarının ve İstanbul - Edirne yolunun tamir ve inşaları hususunu havidir⁸. (16×44) ebadında olup (906) sahifeden mürekkep muazzam bir ana kaynaktır. 1178 ilâ 1179 tarihleri arasındaki mimarî faaliyetleri göstermektedir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 3160).

45 — *Keşif ve tamirat defteri* : İstanbul ve Edirne'de evvelce muhterik olan yeniçeri odalarının, İKırşehir'de Hacıbektaş, Rum-kale'de Sa'd ibni Ebi Vakkas, Konya'da Mevlâna Celalüddin-i Rûmî, Tarsus'ta Hazret-i Danyal türbelerinin; Lârendé'de Yunus Emre Hanıkahnının, Sofya'da Siyavuşpaşa, Ulukışla'da

7. Ayrıca Maliye defteri arasında bulunan 1619, 1368 ve 1369 No. lı tamirat defterlerine bakınız. Bundan başka Hotin kalesi tamiri ile ilgili olmak üzere Cevdet - Nafia kısmı, No. 1185 deki 18 c 1181 tarihli arızada (Hotin kalesi tamirine memur bina - emini Esirî Mehmet Ağa'nın Temeşvar kapısı üzerinde kâin ve ahalinin gelip geçmelerine yararlı olup yağmurların tesiriyle tamire muhtaç olan büyük köprüyü dahi kışın yaklaşmasından evvel tamir etmesi için emir itası istihamının bulunduğu görülmektedir.

8. Edirne'de Üçşerefeli cami ile Ayşekadın hanı tamiratı keşiflerine ait kuyudat ve muamelâtı ihtiva etmekte olduğu gibi (sh: 416-600) muhtelif yerlerinde ayrıca Mimar İsa, Abdullah ve saire gibi sanatkarların hayat ve faaliyetlerine ait hükümler görülmektedir.

Çifte ve sair hanların, Uluborlu'da Sultan Alaüddin, Konya'da Sultan Selim, Kırşehir'de Hacı Bektaş camilerinin, Kudüs'de bazı mescid ve mahallerin; Galata mevlevihanesinin; Saddülbahir, Nigebolu, Bender, Özi, Hotin, Akkerman, Ağriboz, Silistre, Kili, Hırsova, Ruscuk, İbrail, Tolçi, İsakçi, Yerköyü, İsmail, Gelibolu, Bal-yabadra, İnebahtı, Bosna, Bozcaada, Sakız, Girid, Soğucuk, Kars, Erzurum, Musul, Karadenizboğazı, Şam, Mora, Varna, Bihke, Ahıska, Dobnice, Ardahan, Samsun, Sinop, Trabzon, Limni, Amasra, Kavalalı, Vidin, İskenderiye kalelerinin ve mezkûr mahallerdeki cami, karakolhane, köprü gibi bir çok asârın inşaatına veya tamiratına müteallik kuyudatı, ahkâm ve meşruhatı ihtiva etmektedir. (18×45) ebadında olup (1188) büyük sahifeden mürekkeptir. 23 Ca 1189 ilâ 6 Muharrem 1206 tarihleri arasındaki mimarî ve inşâ faaliyetleri bize vesikalariyle birlikte aksettirmektedir. İhtiva ettiği yeni bilgiler sebebiyle çok kıymetli bir arşiv kaynağı addedilmeye lâyıktır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 3162).

46 — *Tamirat Defteri* : Bina-eminî tâyin olunan sabık cebeci-başı Hacı Süleyman Ağa tarafından muhterik olan (25) adet yeniçeri kışlasının gayr-i ez mütebaki kereste baha ve eşya-i saire işbu müfredat defteri mucibince tamiratına sarf edilen ve keşiften hariç yeniden yaptırılan kurşun puşide saçak masraflarının zimmet kaydedilen meblâğdan mahsubundan sonra geri kalan matlûbunun Başmuhasebe'ye kayd ve suret-i muhasebe itasına dair müfredat kayıtlarını muhtevi bulunmaktadır. (16×43) ebadında olup (12) sahifeden mürekkeptir. 1193 ilâ 24 Ramazan 1194 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 19534).

47 — *Tamirat Defteri* : Tulumbacı taifesinin deniz aşırı yerlerdeki yangınlara gidebilmeleri için iki ateş kayığının tahsisi, Karadeniz boğazında tabyalar inşası, Liman-ı Kebir tabyasında kışla, ev ve cami-i kebir yapılması, Karadeniz boğazında Poyrazlımanı kalesinin inşası, Anadolu tarafında Yûşa, Rumeli yönünde

Kilyos, Garipçe, Liman-ı kebir kalelerinin su yolları yapılması, Tersane-i Âmir'e büyük havuz inşasının İsveçli mühendise havalesi, Tersane'de inşasına başlanan büyük havuzun kereste ihtiyacı, Rumeli fener'inde eski fener kalesinin inşaat masrafları, Ayasofya camii kurbinde Zeyneb Sultan sarayının bina ve su yollarının tamiri, kasrı hümayun, Hasoda ve Harem dairelerinin bina ve tamirleri, Büyükdere'de küçük ve büyük bendlerin tamir ve tecdidi, Anadolu ve Rumeli kavaklarında iki kalenin inşası ve saire hakkındaki kuyudatı ihtiva etmektedir. (17×43,5) ebadında (1003) sahideden ibarettir. 9 Şevval 1197 - 4 Rebiülahir 1211 tarihleri arasındaki tamirat faaliyetlerini aksettirmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 8953).

48 — *Mesarif-i Tamiriye Defteri* : Genel olarak iskele ve köprülerin tamirat işlerine teallük eden bu defterde sermimarın Hassa Hacı Bekir Ağa marifetiyle yapılan Unkapanı, Defterdarburnu, Bebek Kasrı, Büyükdere, Hünkâr iskelesi, Sultaniye bahçesi, Göksu kasrı ve Ayazma sarayında ve sandal-ı hümayun ve ağa iskelelerinin ve Haydarpaşa ve Fenerbahçe kârgir iskelelerinin ve Baltalimanı, Büyükdere, Çubuklu, Sultaniye, Göksu, Küçükku, Haydarpaşa, Davudpaşa, Vidos ve Baruthane köprülerinin ve Dolmabahçe ve Göksu rıhtımlarının masraflarına ait müfredat kayıtları göze çarpmaktadır. Alt tarafından bir miktarının harap olduğu müşahede olunmaktadır. (17×46) ebadında olup (5) sahifeden mürekkeptir ve 25 Zilhicce 1203 tarihinde tanzim edildiği tahmin olunmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 19602).

49 — *Mesarif-i Tamiriye Defteri* : Memleketin muhtelif yerlerinde bulunan Osmanlı kalelerinden Anapa, İsmail, Hotin, Akkerman, Gelibolu, Varna, Erzurum, Kars, Basra, Seddülbahir ve Kandiyeye kaleleriyle sair bazı kalelerin yapılan keşifleri üzerine tayin olunan bina emirleri ve mutemetleri marifetleriyle kale ebniyeleri, cebehaneleriyle istihkâmları, palankaları ve zahire anbarları ile kuleleri ve camileriyle su yolları ve kışlakları ve sair

aksamının tamiri ve ilâve-i inşaları ile termimi için mutemetlerin makbuzatından mimarlarıyla inşaat memurlarına verilen maaşat ve tayinatı ve ustalarıyla amelelerine verilen ücuratın ve taş, tuğla, çivi ve saire gibi mühimmat ve levazımata mübayaası için sarfolunan ve mezkûr malzemenin nakliye ve hamaliyelerine verilen mebalîğin mikdar ve müfredatını ve sarfiyatı için muhtelif tarihlerde muhasebeden yazılan tezkire ve suretlerin kayıtlarını ve daha sair bazı malûmatı ihtiva etmektedir. (18 × 47) ebadında olup (1444) sahifeden müteşekkildir. 10 Ca 1210 - Şevval 1210 tarihleri arasındaki tamirat işlerini toplamış bulunmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 8954).

50 — *Kuyud-ı Tamirat-ı Muhtelif-i İstanbul Defteri* : Tophane, Tersane, Saray-ı Âmir ve İstabl-ı Âmir ebnîye, kışla, anbar ve muhtelif İsağahane ve kârhanelerinin ve mebanî-i emiriye-i sairenin ve eski ve yeni yeniçeri odaları bölük ve cemaat kışlalarıyla müstemilâtının ve Boğaziçi'nin tarafeynindeki köy ve saray iskelelerinin, muhtelif yerlerdeki yol, kaldırım ve köprü mümasili inşaat ve tamirat masraflarının; Sultan Mehmet, Selim, Süleyman, Sultan Ahmet ve Ayaosfya camileriyle Tersane'de ve sair yerlerdeki çeşmelere ait suların menbalarıyla anayoluna veya esasa kadar olan kemer, mecra ve lağımalarının tamir ve inşa masraflarının, Büyük bendin Ceneviz lâğımıyla kemerinin tamiri masraflarının, Tokludedde mahallesindeki ve defterhane derununda Sırvermeyen Dede türbelerinin; Bâb-ı saadet hamamının ve Haliçteki sığ mahallere mevzu dizmelerin, İstanbul surları ve hendeklerde yıkılan yerlerin tamirat masraflarının; İstanbul'da yangınlarda çalışmaya tahsis edilen üç yüz neccara ait esami ve mebalîğin Baş-Muhasebe'ye kaydiyle sair icab edenlere verilen ilmü haberler ve defter suretleri mukayyettir. (17×45) ebadında olup (1154) sahifeden ibarettir. 25 R. 1211 ilâ 25 R. 1222 tarihleri arasındaki tamirat faaliyetlerini ihtiva etmektedir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 8955).

51 — *Tamirat Defteri* : Baş-Muhasebe'ye tabi İstanbul saray binalarıyla teva-

biinin ve kaleleri ve kışlaları ve müstemilâtiyle tabya ve istihkâmatının ve Topkane, Cebehane, Humbarahane, Baruthane, Tersane ile mülhakatının ve sair bazı mülkî ve askerî binalarla bazı cevami ve su yollarının ve mirî iskelelerle kayıkhanelerin ve köprülerle muhtelif mahallere ait yol kaldırımalarının mimarlarıyla bina eminlerinin nezareti altında ber-mucibi keşif tamir ve tecdidi ile ferşi ve ilâve-i inşaatın kırası ve sevahil-i Osmaniyenin tahkimatı için mutemetlerinin hazineinden vaki olan makbuzatıyla yapılan mübayaat ve mesarifet bedelatını ve verilen muayyen amele ücûratıyla müteferrikalarının mikdar ve müfredatını ve bazı mahsubatını ve bunlar için muhasebeden yazılan tezkire ve verilen suretlerin tarihlerini ihtiva etmektedir. (18×50) ebadında olup (838) sahifeden ibarettir. 10 Ca 1221 - 23 R 1227 tarihleri arasındaki mimarî işleri ilgilendirmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No : 8956).

52 — *Kuyud-ı tamirat-ı Kulâ ve Mebanî defteri* : Memalik-i mahrusada Trabzon, Çürüksu, Faş, Samsun, Selânik, Adana, İzmir, Sakız, Kuşadası, Kalei sultanîye, Bağdad, Adana, Van, Edirne, Pudgoriçe, Vidin, Şumnu, Silistre, Maçin ve Tuna sahilleri, Adaikibir ve Fethülişlâm, Bosna, İnebahti, Narince (İstanköy) ve emsali kale, tabya, istihkâm, zeminlik ve palankaların ve bunlar derunundaki ebnîye kışla, hastahane ve anbar gibi mebanî ve müstemilatın inşa ve tamir masrafları, muhterik Sofya, İzmir, Edincik, Kastamonu vali, voyvoda ve mütesellimlik konaklarının, Ergene köprüsü, Tersane pişkâhındaki iskele, İzmit tersane mebanisi ve kasrı hümayun ile İstanbul'da mehterhane binalarının inşa ve tamiratına ait Baş-muhasebe'ye taallük eden bilcümle mesarifatin alelmüfredat kaydedildiği görülmektedir (17×47) ebadında olup (1400) sahifeden mürekkeptir. Selh-i Muharrem 1224 - 27 Zilkade 1267 tarihleri arasına tekabül etmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 8950).

53 — *Keşif ve tamirat Defteri* : Edirne sarayının azimet-i hümayun ve ika-

met-i şâhâne münasebetiyle müstacelen tamiri icap ettiğinden tayin edilen devlet-aliyye ricalinden eski şehremini Hafız Ali Efendi, eski yazıcılardan olup hâlen Harameyn muhasebecisi olan Mehmet Efendi ve İsmail Kâmilî efendi emanet ve nezaretlerinde mimarî halifelerinden Seyyid Mehmet ve Seyyid Mustafa efendiler marifetiyle tanzim ve tertip edilen tamirat keşif ve muayene netice ve müfredatını ihtiva etmektedir. Bu meyanda ayrıca Edirne âyanı Ahmet Ağa ile ebniye işlerinde bilgi ve mehareti müsellemler bulunan neccar kalfaları, kurşuncubaşı halifelerinin de hazır buldukları tasrih edilmiştir. Sonunda Edirne kadısı İmam zade Esseyyid Mahmud Efendi'nin imzasıyla tatbik mührü mevcuttur. (27×76,5) ebadında olup (16) sahifeden ibarettir. 7 Şaban 1225 tarihinde tanzim edildiği anlaşılmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No : 7403).

54 — *Kuyud-ı tamirat-ı İstanbul Defteri* : Humbaracı ve lağımçı ocağına mahsus Hasköy humbara kârhanesinde top isagası için furun inşası, sıvacı ve kalemkâr esnafının nizama bağlanması, Galata ve Kasımpaşa'da bekâr odalarının hedmi, İstanbul'da kiremit fırınlarının altmışa iblâğı, Ruusî Ahmet Ağa vakfından Beyoğlu'nda Hüseyin Ağa mahallesindeki arsa üzerine bina inşası, tamir ve tecdidde muhtaç iskele ve köprülerin yapılması, Şehreimni kurbinde top ve cebehane vaz olunan büyük anbarın tamiri, Bahçekapısında sandalcıların iskânı için bina inşası, Tersanede kalyoncu neferat ve zabitanına mahsus kâgir kışlanın tamiri, Yusuf paşa çeşmesinden Firuzğa camiiine kadar olan yolun tamiri, Davudpaşa sarayından Veliefendi çeşmesine ve Eyüp civarında Otakçılar ve Soğukçeşme yollarının tamiri, Tersane'de mandacı neferatına mahsus kışlanın tamiri, İstanbul ve Azadlu baruthanelerinde mahzenlerin ve kazanların tecdid ve sair bunlara benzer inşaat ve tamirat kayıtlarını ihtiva etmektedir. (16×48) ebadında olup (833) sahifeden ibarettir. 9 R 1127 - 27 Zilkade 1232 tarihleri arasındaki tamirat işlerine tekbül etmektedir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 8957).

55 — *Tamirat Defteri* : Ağrıboz sancağında vaki Ağrıboz kalesiyle Modeniçe, Saline, Kızılhisar, Livadye, İzdin, Atina ve Karababa kalelerinin ve Karlıeli sancağında vaki Golos kalesinin ve Kastel kalesinin Maliye tezkirecisi olan Mehmet Efendi ile Ahmet Ağa ve sair zevat mübaşeretiyle muhtelif mahal ve mevzilerinde yapılan tamir ve termimlerine lüzumlu olan inşaat mevât ve malzemeleriyle keşif bedellerine ve diğer tophane ve cebehane mühimmatına ve sair masraflara ait muhtelif kayıtları ihtiva etmektedir. Baş tarafında Ağrıboz kalesi tamirine memur Mehmet Efendi'nin tatbik mührü mevcuttur. (16,5 × 43,5) ebadında olup (128) sahifeden mürekkeptir. 1226 Zilkade'si guresinden başlamakta ve 17 Şaban 1227 tarihinde tamamlanmış bulunmaktadır. (59) uncu sahifesinde İnebahtı ve Vodoniçe kaleleri mimarı olan Mehmed'e dair malûmat mevcuttur (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 3367).

56 — *Tamirat Defteri* : Prezrin, Diyarbekir, Faş, Soğucuk, Anapa, Maçın, Gelibolu, Van, Ruscuk, Silistre, Semendre, Varna, Tolçı, Kili-i Atik, İbrail, Anavarin, Antalya, Saraybosna, Bozcaada, Bağdad, Midilli, Limni, Golos, Şumnu, Köstence, Kandiye, Hanya, Resmo, Böğürdelen, Öziçe, Köprü, Sokul, Kale-i cedit ve Atik, Edirne, Ahyolu, Bosna, Erzurum, Cezayiri bahrisefid, Ağrıboz, Lefkoşe, Samakocuk ve saire kaleleriyle buralardaki meban-i müteaddidenin keşif ve tamirat işlerini, bunlara dair gerekli muamelât ve bazıları için müteaddit kazalardan tedarik edilen kereste gibi mevât ve malzemenin cins; mikdar ve mesarif bedellerini havidir. Ayrıca hassa mimarlarını ve mimari halifelerini de muhtevidir. (17,5×48,5) ebadında (715) varaktan müteşekkildir. 1228 ilâ 1244 tarihleri arasında tanzim ve tertip edilmiştir. (Bşb. Arş.Ml.Df.Ts. No: 3952).

57 — *Keşif Defteri* : Bahrisiyah sahilinde İğneada limanı civarında Kumruburnu nam mahalde inşa olunacak kale ve palanka şeklindeki tabya mevziinin tathiri ile tesviyesi ve kale derununda ikamete mahsus vüzera ve zabitlerin konaklariy-

le müştemilât-ı sairesinin ve cami, çeşme gibi ihtiyacat-ı lâzimesinin ikmalî için yapılan keşif müfredatını ihtiva etmektedir. (15×47) ebadında olup (21) sahifeden mürekkeptir ve 16 Zilkade 1232 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 1625).

58 — *Tamirat Defteri* : Belgrad kalesi ebniyesinin tamiri için lüzumlu olan demir, kireç, kereste, zahire ve sair mühimmatın ve iktiza eden usta ve amelinin nakil ve isali için Tuna'da işleyecek şaykaların ol babdaki emr-i âliye tevfikân müceddeden inşa ve tamirleriyle girdabların islâhına şayka kaptanlarının memur edildiğine ve bazı mukataaların da bu işlere ocaklık tayin kılındıklarına ve bu uğurda istihdam olunan ustalara şayka müstahdeminin ücretleriyle kaptanlarının ulûfe ve taamiye bedelâtını gerek mezkûr ebniyelerin tamiri ve gerek hidemat-ı sairenin temini için muhtelif tarihlerde icap edenlere verilen emirleri ve daha sair bazı malûmatı ihtiva etmektedir. (17×44) ebadında olup (359) sahifeden müteşekkildir ve 6 Rebiülâhir 1233 tarihlidir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 2454).

59 — *Tamirat Defteri* : İstanbul saraylarıyla Tophane, Cebehane, Humbarahane, Tersane ve tevabii müessesatla sadaret dairésinin ve sair bazı ebniye-i resmîye ile teferruat ve müştemilâtının ve bazı köylerle muhtelif kışlaların ve sahilhanelerle iskelelerin inşası ve tamiratı ve bazı çeşmelerin termimi ile yollara kaldırım taşı döşenmesi için mimarları tarafından yapılan keşifleri üzerine sarfolunan mebalîğin mikdar ve müfredatını ve mübayea olunan taş, tuğla, kereste, kireç ve saire gibi levazim-i inşaiyenin bedellerini ve verilen usta ve amele, kalfa, mutemedan ücuratıyla mesarif-i müteferrikanın tesviyesini ve muhtelif tarihlerde muhasebenin verilen mezuniyet tezkirelerinin kayıtlarını ve daha bazı malûmatı ihtiva etmektedir. (18×52) ebadında olup (590) sahifeden müteşekkildir. 27 C 1233 - 8 Rebiülevvel 1235 tarihleri arasındaki tamirat faaliyetlerini ihtiva etmektedir (Bşb. Arş.Ml.Df.Ts. No: 9849).

60 — *Kuyud-ı Tamirat-ı İstanbul Defteri*: Sarayı Hümayunda tamirat icra-

sı; Tersane inşaatı için kiremit mübayası, Saraylar tamiratı için darbhanelen Kurşun itası, Galata'da Kurşunlu Mahzen'de gemi işlerine memur olanlara mahsus bina inşası, Serviburnunda Topraktabya'da top siperi yapılması, Hırka-i Sadet hücresi ve Taht odasının tamiri, Sultan Süleyman'ın ihya eylediği Bergos karyesi civarında Uzuncakemer'in tamiri, Kırkçeşme su yollarının tamir ve termimi, Beşiktaş sarayı dahilinde kayıkhane inşası, Çatladıkapı'daki fenerin tamiri, muhtac-ı tamir olan defterhane-i amire kargir mahzenin yeniden yapılması, Küçükköy civarındaki su yollarının tamiri, yeniçeri kışlalarının yeniden yapılması, Humbaracılar ocağındaki kasr-ı hümayun ve mühimmat anbarlarının tecciden inşası, Nurioşmanî camii önündeki cadde kaldırımlarının tamir ve teccidi, Bahçeköy'deki su bend ve kemerlerinin tamir ve tahriri, Karadeniz boğazında tabyalar inşası ve saire hakkındaki kayıtları ihtiva etmektedir. (16,5×49) ebadında olup (707) sahifeden ibarettir. 6 R 1235 - 8 Ra 1238 tarihleri arasındaki İstanbul ile civarındaki tamirat ümur ve hususlarını muhtevi bulunmaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts 8951).

61 — *Kuyud-ı Tamirat Defteri*: İstanbul'da sarayı âmire, tophane-i âmire ebniye ve kârhaneleri, Baruthane-i âmire ve Azadlu baruthanesi ve İstabli âmire, boğaz kale ve kışlalarının ve Rumeli hisarı ve Zaganos Paşa kulelerinin, Boğaziçi ve Haliç ve Sadabad'daki iskelelerin, kayıkhane-i hümayunun, İstanbul'un muhtelif mahallerinde kaldırım, köprü ve lâğım inşa ve tamiratının, Sarayı hümayuna cari Halkalı su yolunun, menbâından Süleymaniye keimerlerine ve saray çeşmelerine kadar olan su yollarının ve muhtelif yerlerdeki çeşme ve tersane hazinesi kebirine cari mâ-i leziz su yollarının ve bazı terazilerin ve bendlerin inşa ve tamir masrafları, muhtelif kışla ve anbar ve ahır ve emsali mirî ebniyenin inşa ve tamir masrafları ile mirî ebniye inşasındaki riayet edilecek nizam hakkında emri şerifleri, yıkılan yeniçeri odaları enkazından çivi ve demir toplayan amele üç-

retleri, tamir ve inşa edilen kaldırım masrafları, Tersanede yapılan mücedded havuzun inşa masrafı ve bu babta verilen hil'at ve hediyeler gibi hususları havidir (18×50) ebadında olup (719) sahifeden müteşekkildir. 4 Zilhicce 1238 - Selh-i Şevval 1242 tarihleri arasındaki tamirat işlerini toplamaktadır (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts. No: 8958).

62 — *İnşaat defteri*: 24 Cemaziyelevvel 1232 tarihinde sadır olan ferman-ı şerif üzerine havuz binasının inşasına memur mimar Elhaç Ali Rıza ve Seyyid Abdülhalim efendiler müfredat defterleri mucibince Kasımpaşa'da Tersane-i âmire sahasında inşa olunan havzucedid için vuku bulan mübayeat ve istihdam olunan amele ve usta ücreti ile sair mesarifat bedelinin müfredatını ihtiva etmektedir (16×53) ebadında olup 15 Zilkade 1245 tarihlidir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts: 2196).

63 — *Tamirat Defteri*: İstanbul saraylarının ebniyesiyle tevabiinin ve kaleleriyle tabyaları ve istihkâmatının ve mülhakatının ve kışlalarıyla müstemilâtının ve Davutpaşa kışlası inşaatının ve Topthane, Cebehane, Baruthane, Humbarahane, Tersane ile sair müessesat-ı askeriye ve mülkiye binalarının, bazı camilerin ve miri iskelelerle kayıkhanelerin ve Galata kulesiyle köprülerinin ve çeşmeleriyle karakolhanelerinin tamiri ile tecdidi ve ikmal ve muhtelif mahallere kaldırım taşı ferşi ve sevahili Osmaniyenin tahkimatı için mimarlarıyla bina eminlerinin nezareti tahtında yapılan tamirat ve inşaatına ve baruthane edevatının tecdidinde sarf edilmek üzere mutemetlerinin makbuzatıyla vuku bulan mübayaat ve sarfiyatının ve amele ücuratıyla müteferrikalarının mikdarını müfredatını ve muhasebeden yazılan tezkirelerin kayıtlarını ihtiva etmektedir. (18×49) ebadında olup (726) sahifeden mürekkeptir. 3 Zilkade 1243 - 29 Safer 1244 tarihleri arasına tekabül eder (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 8959).

64 — *Kuyud-ı tamirat ve inşaat-ı İstanbul Defteri*: Kiremit ve künk fiyatlarının bir mikdar artırılması, Asâkir-i

mansure tayinatını muhafaza için zahire anbarı inşası, muhtelif yerlerde askerî furunlar yapılması, kireç fiyatının yükselmesi, Babıâli ahırlarının tamiri, Selimiye kışlası müstemilatından bazı mahallerin tamirâtı, Kurşunlumahzen'de liman dairesinin tevsiyan inşası, Tersane leşgerhanesinde gemiler için sarnıç imali, Rami çiftliği kışlasının tamiri, Baruthane kurbinde fişekhane inşası, Defterhane-i âmirenin bazı mahallerinin tamir ve tecdidi, Alibeyköyü, Bahariye ve Otakçılarda karakol inşası, Dolmabahçede Tüfenkhane-i âmire binasının yapılması, fetvahane binalarının kiremitleriyle camlarının tamiri, Üsküdar'da Toptaşı kışla ve hastahanesinin yapılması ve bunlara müşabih sair kuyudatı ihtiva etmektedir. (18×50,5) ebadında olup, (695) sahifeden müteşekkildir. 6 Zilhice 1245 - 8 Safer 1253 tarihleri arasına tekabül etmektedir (Bşb.Arş. Ml.Df.Ts.No: 8961).

65 — *Kuyud-ı Tamirat-ı İstanbul Defteri*: Saray dahilindeki bazı odaların hedm, tamir ve inşası; vakfa ait Yedikule haricindeki selhanelerin hazinece tamiri, Sur-ı hümayun münasebetiyle Dolmabahçe'deki konakta ve Bahariye sarayında matbah inşası ve saire masrafı; Bab-ı âli ve bâb-ı seraskerî'nin bazı mahallerinin, Beykoz sahilhanesindeki iskele, yol ve çeşmelerin tamir ve tecdidi; Tersane-i âmirede inşa olunacak mühimmat çeşmeleri ve mahzeni ve ebniye-i sairesi inşası; Yenikapı'dan Büyükçekmece'ye kadar posta yolu inşası, kezalik Üsküdar'dan Kartal, Gekbuze ve Hereke caddesinin tamiriyle İzmit'e kadar her iki tarafta hendek tesviyesi; bazı iskeleler, yol, kaldırım ve köprüler yapılıp tamiri; bazı çeşme su yolları ile ana lâğımalarının ve bentlerin tamir ve inşaatı; boğazlarda bazı kalelerin ve askerî kışlaların ve hastahanesinin, ve Vidin kalesiyle Tüfenkhane ve emtia gümrüğü binalarının; Karakol, anbar gibi mebani-i miriyenin tamirleriyle baruthane'de küherçile anbarlarının ve ezme çarklarıyla havuz ve ebniyelerinin tecdidi; Şarköy'de tuğla ve kiremitci ve Bakırköy'ündeki küfeki taşı ihtiyacına narh ve tayinat vaz'ı; Hayratı şâhâne'den

Galata mevlevihanesinin inşasına müteallik masraflar müfredatının ve bunlara ait defter ve ilmühaberlerin kayıtlarını muhtevidir. (17,5×54) ebadında olup (625) sahifeden müteşekkildir. 11 Zilkade 1249 - 18 Şevval 1264 tarihleri arasında tekabül etmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 8961).

66 — *Mesariif-i Ebniye Defteri*: Bergama ile tevabiinin vergileri zamaiminden ihdas olunan eshamı muaccileleriyle dellâliye rüsumunun Vidin, Ruscuk, ve Rodos ile sair bazı kalelerin bâ fermanı âli tamirlerine ve harir gümrüğü rüsumu nakliyesiyle bazı muhallefat esmanının Bahçekapı'da kâin Yeni Emtia gümrüğü ebniyesi inşaatıyla Bahçekapı iskelelerinin ve bazı kıslalarla ebniye-i saire ve istihkâmatın imarına ve esham-ı mahlûle muaccilâtı rüsumatının babı seraskerî ebniyesi tamiriyle Tophane'de seyrüsefain merkez binasının tesisine sarfolunduklarını ve hazinenin zabtettiği Diyarbekir'de Zereki beyleri mukataat ve maktuatının Sivas valisi Hafız Mehmet Paşa tarafından iltizamını ve bunlara müteallik bazı muharrerat, mutaleat ve malûmat-ı saireyi ihtiva etmektedir. (Ebadı (19×40) dir.

Defterin 13 üncü sahifesinde emtia gümrüğüne ait olan kayıta mezkûr ebniyenin keşfinin Ebniye-i Hassa müdürüne havale edildiği görülmektedir. Bu tarihte Abdülhalim efendinin Ebniye-i Hassa müdürü olduğu muhakkaktır. Aldığı emir üzerine erbabı vükuftan kalfalar ile bizzat mahalli mezkûrda keşif faaliyetine girişmiş, muayene ve mesaha işlerini tedvir eylemiş ve hatta bir kıt'a resm-i mücessemine bile tanzim eylemiştir. Bundan başka muhteviyatı arasında mebani-i muhtelifeye ait bir takım ilmühaber kayıtları da mevcut bulunmaktadır. Bunlar arasında Abdülhalim Efendi'nin aldığı emir üzerine maiyetinde erbabı vükuftan Evans ve Yağcıoğlu Nikola kalfalar olduğu halde Karadeniz Boğazında kıla-ı Hakaniye'den Filburnu, Poyrazlımanı, Garipçe ve Limanikebir kalelerinin keşiflerini de icra etmiştir. Keza Ebniye-i Hassa müdürü efendi marifetiyle Baltalimanında asakir-i mansureye mahsus karavulha-

ne tamir ve inşa olunmuş, dahiliye ve hariciye nezaretleri dairelerinin tamire muhtaç mahalleri için müşarünileyhe bir miktar meblâğ tesviye edilmiş, Babıali derununda vaki asakir-i mansure koğuş ve zabitan odaları ve ittisalinde kâin kiler ve aşçı odaları ve teferruatı onarılmıştır. Abdülhalim Efendi'nin hacedân-ı Divan-ı Hümayundan olduğu muhakkaktır (Sh: 81). Bu zat Şumnu istihkâmatını da inşa ve tekml eylemiştir. (170) sahifeden ibaret olan bu defter; 21 Muharrem 1252 - 12 Muharrem 1255 tarihleri arasında tekabül eder. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 11986).

67 — *Azatl Baruthanesi inşaat ve Tamirat Defteri*: Azatlı baruthanesi dahilindeki iki tokmak çarkı fabrikası kazaen münhed'im olmakla bunların ve tamiri lâzım gelen mahallerinin ve hariciyesinde natamam kalmış ebniyeler inşaatının ikmali ve Avrupakârî barut kurutmak için vapur inbiği ocağı ve nühas kâri borular ve teferruat-ı sairesinin yapılması ve o havalinin en şerefli karyesi olan Şamlar karyesi cami-i şerifinin haric-iz keşif müceddeden inşası hakkındaki ferman üzerine baş-mimar Abdülhalim Ağa tarafından tanzim ettirilen keşif defteri kayıtlarını muhtevi olup hazine defterdarının istizan tezkiresiyle Ebniye-i Hassa müdürünün keşif ve hesabına dair yazdığı icmali hakkında iki kıt'a vesika dahi deftere merbuttur. (8) sahifeden ibaret olan bu defterin tarihi 23 Receb 1255tir. (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 19689).

68 — *Mesariif-i İnşâiye ve Tamiriye Defteri*: Tüfenkhane-i âmire ile Tophane-i âmirenin, Dökümhanenin, Üsküdar cânibinde vaki Selimiye kıslasının ve İstanbul ile sair mahallerde bulunan asakir-i şâhâne karakolhanelerinin, Babı seraskerî ile Rami ve Davutpaşa kıslalarının, yangın kulesinin, Babıali ile aksam ve devair-i sairesinin, Beyoğlu ve Humberahane kıslaları ile Maltepe hastahanesinin, Rami çiftliğinin, İstanbul ile Azatlı baruthanelerinin; Goloş, Erzurum, Silistre, Yenipazar, Turla, Sakız, Yanya, Belgrad, Seddülbahir, Selânik, Üsküp, Boğazı Bahrisefid, Rodos, Akkâ gibi çeşitli kalelerin, Beykoz'da vaki debbağha-

ne ümur-ı lâzime ve ebniye-i mukteziyesinin, Dolmabahçe'de kâin Tüfenkhane-i âmirenin (Ebniye-i hassa müdürü Abdülhalim Efendi marifetiyle), Kuleli kışla-i hümayunun, Konya canbinde vaki küherçile fabrikasının ve keza Konya müşiri konağı ile süvari kıslasının (Abdülkadir Ağa marifetiyle), Antalya, Varna, Kastamonu gibi muhtelif mahalledeki kışla ve sairelerin, Süleymaniye darüşşafasının (Ebniye-i Hasa müdürü Abdülhalim Efendi marifetiyle) Alibeyköyü köprülerinin, Davudpaşa iskelesinin, Sultan sahilhanesinin, Yenicami civarında vaki Postahâne-i âmirenin, Kurşunlumahzen'in (Abdülhalim marifetiyle), Galata gümrüğünün, Salıpazarı'nda Şükrü Paşa sahilhanesinin, Aksaray'da Şerif Abdülmüttalib efendi konağının, Tahaffuzhane ve tabhanenin, Toptaşı hastahanesinin, kayikhanenin (Abdülhalim Efendi marifetiyle), Mektebi Tıbbiyenin, Yedikule'nin, Gülhane kışlasının Kılınçhane kubbesinin, Takvimhane-i Âmire'nin, mühendishanenin, Harbiye kışlasının İstanbul tahmishanesinin, Baltalimanı, Göksu, Küçüksu ve Kuşdili köprülerinin, Yalıköşkü'nün, Eminönü ve Kasımpaşa iskelelerinin, kârthane-i âmirenin ve diğer İstanbul ve taşrada vaki ebniye ve emakin-i sairenin eşhası müteaddide marifet ve nezaretlerinde yapılan inşa ve tamirlerine

ait mesarifat kayıtlarını ihtiva etmektedir. Siyakat yazısı ile muharrerdir. (24×55) ebadında (173) sahifeden ibarettir. 17 Safer 1256 - 1 Rebiülevvel 1261 tarihleri arasına tekabül etmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df. Ts. 11883).

69 — *Kuyud-ı Tamirat-ı İstanbul Defteri*: Cibali yenikapısı haricindeki iskelenin ta'miri, Büyükdere köprüsünden Ağaçalı ve Kireçburnu cadde ve tabyasına kadar olan yolun genişletilmesi, Büyükdere çayırından sahil-i bahir tarikiyle bazı sefarethaneler önünden İspanya sefarethanesi önüne kadar kaldırımların tamiri, Rami kışlası ve Tarabya hastanesi tahtanî ve fevkanî koğuş mahallinin tecdiden tamiri, Bahçekapısı haricinde ihtisab dairesinin gümrük tarafında olan kapı önü ile Hocapaşa ve sair mahallerde kaldırım yapılması, Üsküdar büyük iskelesinden Karakol önü, Uncular sokağı, eski mahkeme ve sair yolların kaldırım inşaatı, Üsküdar'da Bab-ı Münirî cebehanesinin tamir ve termimi, İstanbul'da Ahmet Kethüda mahallesi kaldırımının yapılması gibi kuyudatı ihtiva etmektedir. (26,5×54,5) ebadında olup (75) sahifeden müteşekkildir. 28 Receb 1263 - 23 Zilhicce 1267 tarihleri arasına tekabül etmektedir (Bşb.Arş.Ml.Df.Ts.No: 8964).

İNEL

OHRİ'NİN TÜRK DEVRİNE AİT ESERLERİ

Profesör Dr. SEMAVİ EYİCE

Milletlerarası bir kongre münasebeti ile Yugoslavya'nın Ohri şehrinde 1961 yılı yazı sonlarında bir kaç gün kalmak imkânını bulmuştum. Balkan harbinde elimizden çıkan bu kasabanın Türk devrine ait birçok esere sahip bulunduğu dikkatimi çekmişti. Etraflı ve eksiksiz bir inceleme yapmağa imkân bulamadığımdan, bu eserleri tamam bir halde tesbit etmek mümkün olamadı. Şehir içindeki dolaşmalarım sırasında gözüme çarpan eski hâtıraları imkân nisbetinde derlemeğe çalıştım; ayrıca Ohri hakkındaki yayınlardan da faydalanmak suretiyle bu malzemeyi biraz daha tamamlamak mümkün oldu. Bugünkü sınırlarımız dışında kalan Türk sanat ve tarih eserlerinin velle eksik bir şekilde bile olsa tanınması lüzumuna inandığımızdan Ohri hakkındaki bu notları yayınlamağı faydalı gördük¹.

I

KISA BİR TARİHÇE

Ohri kasabasının yerinde evvelce *Likhnidos* adında bir yerleşme yeri olduğu ve hiç değilse M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren bilinen bu kasabanın, M.Ö. 349 da gölün kıyılarını ve çevresindeki yerleri alan Makedonya kralı II. Philippos tarafından ele geçirildiği tahmin olunmaktadır. M.Ö. 148 de *Likhnidos*, Roma kuvvetleri tarafından alınarak Roma İmparatorluğuna bağlanmış, bu arada, Balkanlardan aşarak bir ucu İstanbul'a kadar inen meşhur *Via Egnatia* adlı yol buradan geçirilmiştir. Fakat Bizans İmparatorluğu devrinde bu bölgenin Slâvlar ta-

rafından iskân edildiği ve hatta *Likhnidos*'un adının da *Okhrida* (veya, *Akhris*, *Akhrida*) şeklini aldığı görülür. İlk defa olarak 879 tarihinde karşılaşılan bu ad günümüze kadar kullanılmış ve Türk hâkimiyeti devrinde de *Ohri* şeklinde yaşamıştır. Slâvları ortodokslaştıran, Kyrillos ve Methodios'un şakirdlerinden Klementios, IX. yüzyıl sonlarında Ohri'de, Hagios Panteleimon kilisesini yaptırmıştır ki, bugünkü Slâv alfabesinin esasını teşkil eden kyrillik alfabenin burada tasarlandığı iddia edilir. Ohri gölüne hâkim bir tepede kurulmuş olan bu kasabanın az ilerisinde gine göl kıyısında Klementios'un yardımcılarından Nahum da, 900 yıllarına doğru büyük ve çok önemli bir manastır kurdu muştur. Bizans - Bulgar savaşları sırasında Ohri'nin çok büyük bir rol oynadığı görülür. Bulgar devletinin en şöhretli simalarından Samuel (veya Samuilo) X. yüzyıl sonlarında Ohri'yi kendisine başkent yapmış ve Ohrida Başpiskoposluğu da burada yerleşmişti. İmparator II. Basileios Bulgaroktonos (= Bulgarkıran) zamanında Bulgar ordusunun imhasına yol açan Belesica (1014) savaşından sonra Bizans ordusu Ohri'ye kadar ilerlemiş ve İmparator 1018 de buraya girmiştir. XIII. yüzyılda Ohri, Sırp kral-

1. Bu seyahatim sırasında I. Murad'ın Kosova'da şehid edildiği yerde yapılmış olan "Meşhed-i Hüda- vendigâr" ı da görmek fırsatını elde edebildim. Burası hakkında bir araştırmamış ayrıca yayınlanmıştır, bk. S. Eyice, *Kosova'da Meşhed-i Hüda- vendigâr ve Gazî Mestan Türbesi*, "Tarih Dergisi", XII, sayı 16 (1962) 71-82. Yugoslav Federal Cumhuriyeti'ndeki eski Türk eserleri hakkında türkçe tek toplu araştırma olan, E. Hakkı Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları*, "Vakıflar Dergisi" III (1957) 14-15 de Ohri'den bahsedilmekle beraber yazar bu kasabaya gide- medüğünden, verilen bilgiler Evliya Çelebi'deki notla- rın bir özetinden ibaret kalmıştır.

lığının bir kalési olmuş ve Sırp-lılardan Türklere geçmiştir. Ohri'nin Türk idaresine ne zaman geçtiği pek kesin olarak bilinmemektedir². Ancak bu olayın XIV. yüzyılın sonlarında vukubulduğu kuvvetle muhtemeldir. H. 787 (= 1385) de Çandarlı Hayrüddin Paşa'ya Ohri fethinin izafe edildiğine dair bir iddia vardır³. Süleyman Çelebi zamanında, Aydın beyi Cüneyd Bey H. 809 (= 1406) da Ohri'ye sancak beyi olarak gönderilmiştir⁴. Hiç değilse XV. yüzyıl başlarından itibaren bir Türk kasabası halini almağa başlayan Ohri hakkındaki en geniş bilgiyi, XVII. yüzyılda burasını ziyaret eden Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz⁵. Evliya Çelebi'nin yazdığına göre burada, çevresi dörtbin adım ölçüsünde ve kırk kuleli büyük ve kuvvetli bir kale vardı. Ayrıca en tepede bin adım çevresinde bir de iç kale vardı. Bu sırada, artık Hıristiyan mahallesinde kaldığından cemaati olmayan, haftada ancak bir defa namaza açılan kiliseden çevrilmiş, büyük *Ayasofya* camiiinden başka, Sultan II. Bayezid'a sunulmuş *Ohrizade Camii* bulunuyordu. Evliya'nın ifadesine göre Sultan Bayezid bu camie bir minare daha yaptırarak, çifte minareli bir hâle koymuş ve *Hünkâr Camii* adını vermişti. Aynı mahallede bir de adı verilmiyen bir mescid vardı. Evliya Çelebi aşağı şehirde, 400 kadar ahşap evden başka, 150 kadar dükkân, 17 cami ve mescid bulunduğunu da bu notlarına eklemektedir. Bunlardan *Hacı Kasım Camii*nin ahşap bir kubbesi ve "tarz-ı kadîm" bir minaresi vardı. Diğer cami ve mescidlerin adları şunlardı: Sultan Süleyman'ın *Tekke Camii*, *Kuloğlu*, *Haydar Paşa*, *Zulmiye*, *Hacı Hamza Camileri* ve *Çınarlı*, *İşkender Bey*, *Yunus Voyvoda*, *Gürcü Bey*, *Çarşı*, *Kara Hoca Mescidleri*. Evliya Çelebi'nin genel olarak verdiği sayıların mübalağalı olduğu, hakikî sayının ise, adları verilenlerin toplamı olduğu, bu değerli kaynaktan istifade edenlerce bilinir. Şu halde XVII. yüzyıldaki Ohri'nin cami ve mescidlerinin adları Evliya Çelebi tarafından verilenler olduğu anlaşılmalıdır. Kalede, ve göl kıyısında, üç yüzden fazla odalı, hamamlı muhteşem bir Paşa Sarayı vardı. Aşağı şehirde ise, gene göl

kıyısında Ohrizade ailesinin büyük bir konağı bulunuyordu. Evliya Çelebi ayrıca buradaki diğer hayır binalarını da saymakta, Hacı Kasım Camii karşısında yol aşırı Siyavuş Paşa ve Sultan Süleyman Medresesini bildirmektedir. Ayrıca bir darülhadis, Ohrizade ve Ağa Sübyan Mektepleri, üç han, Ohrizade ve Gazi Hüseyin Paşa Çarşı Hamamları, kırk ocaklı Ohrizade Kervansarayı, iki misafirhane ve bir de XVII. yüzyılda âletleri ile hâlâ duran eski bir darphane vardı. Ohri'deki türbelerden Hünkâr camii mihrabı önünde Ohrizade ve Gazi Bey, Ayasofya Camii sağında ise Şehid Hazinedar'ın Türbeleri bildirilmektedir. Türk idaresindeki Ohri hakkında fazla bir bilgiye sahip bulunmuyoruz⁶. Ancak geçen yüzyılın ilk yarısı içlerinde Arnavut menşeli Ahmet Paşa oğlu Celâleddin Bey Ohri'de epey süren bir hâkimiyet kurmuştur. Ohri, 29 Kasım 1912, Cuma günü Sırp-Karadağ

2. Ohri'nin güzel resimleri ile birlikte kısa tarihçesi için bk. M. Pavloviç - C. Grozdanov, *Ohrid* (Collection Cahiers artistiques - Jugoslavia) Belgrad 1961. büyük boyda 74 levha ihtiva eden bu albümde, Ohri'nin Türk karakterini aksettirebilecek tek bir resmin yer alması, hatta bundan dikkat ile sakınılmış olunması hayret vericidir.

3. İ. H. Danişmend *İzâhlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul 1947, I, 68; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1961, I 176, 204, Ohri'nin H. 787 (= 1385) de feth edildiğini kabul etmektedir. Bu husustaki kaynaklar *Aşıkpaşazade*, Böl. 56 (Atsız bask. 133); ile *Neşri*, var. 67 a (Unat-Köymen bask. I, 215) dir.

4. İ. H. Danişmend, *ay. esr.* I, 157, 163; İ. H. Uzunçarşılı, *ay. esr.* 71, 345, 350.

5. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1928, VIII, 735 vd.

6. Ohri hakkındaki henüz yayınlanmamış vesikalarla başka, bilhassa *Manastır vilâyeti Salnâmeleri* (kşl. F. E. Karatay, *İstanbul Üniv. İktisadi Kütüphanesi, Türkçe basmalar kataloğu*, İstanbul 1956, II, 875) faydalı olabilir. Üniversite Kütüphanesinde bunlardan H. 1308-1314 (1891-1897) yıllarına ait beş cilt bulunmakta ise de biz ancak dördünü görebildik. İçlerinde en fazla faydalı bilgilere rastlanan 1308 yılı *Salnâmesi*, Ohri hakkında da değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Nitekim o sırada burada 13 han 2 hamam, 9 cami, 2 tekke, 1 medrese, 1 mektep ve 1 sübyan mektebi bulunduğu öğrenilmektedir. Mehmed Tevlik, *Manastır vilâyetinin tarihçesi*, Manastır 1327 (=1911) 86 vd. da Ohri hakkındaki bilgiler pek önemli sayılmaz ise de Halvetü Şeyhi Mahmud Efendi hakkındaki notu faydalı sayılabilir. Ali Cevat, *Memaliki Osmaniyeye tarih ve coğrafya lügati*, İstanbul 1313, 123 de Ohri'de altı cami, bir saat kulesi, bir sübyan mektebi ve bir rüştiye olduğunu bildirir.

ordusuna teslim olmuş ve beş yüz yılı aşan Türk hâkimiyeti devri kesin olarak kapanmıştır⁷. Evvelce az veya çok bir süre boyunca Türk idaresinde kalan yerlerin, bu devirde gerilediği şeklinde ortaya atılan iddialar yersiz ve lüzûmsuz bir gayretkeşliktir. Bilhassa Rumelinin sistemli bir şekilde iskâna tabi tutularak, kısmen islâmlaşmış olan yerli ahalisi ile birlikte tamamen bir Türk memleketi karakterinde geliştiği tarihî bir hakikattir. Ohri de bir Türk kasabası olarak, bu karaktere uygun bir şekilde beş yüz yıl yaşamış ve gelişmişti. Yugoslavyalı tarihçilerden Fehim Bayraktareviç, Ohri'de 1934 yılında şu camileri veya adlarını tesbit etmiş bulunuyordu⁸:

1. Hacı Kasım
2. Ali Paşa
3. Kara Bey
4. Hacı Durgut
5. Keşanlı Camii
6. Tekke Camii
7. Hacı Hamza
8. Emin Mahmud
9. Kuloğlu
10. Haydar Paşa
11. Göl Camii
12. Sinan Çelebi veya İmaret Camii.

II

KALE VE KİLİSE DEN ÇEVİRİLEN CAMİLER

1. Kale : [Res. 1-3].

Ohri kalesi, göle hâkim büyük bir tepenin üstünde bulunmaktadır⁹. En yüksek kısımda ayrıca bir içkale vardır. Rakımı 789 m. yi bulan (gölün su seviyesi 700 m.) bu içkalenin içinde ayrıca bir bölme duvarının bulunuşu dikkati çeker. Kale esas itibariyle bir Ortaçağ eseridir, fakat Bulgar çarı Samuel tarafından yaptırıldığı yolundaki hipotez bir dayanağa sahip değildir. Şehir bu içkaleden başka geniş bir sahayı içine alan bir sur duvarı ile çevrilmişti. Türk idaresi zamanında kasabanın bu surun da dışına çıkarak yayıldığı ve hatta *Sazlık* denilen göl kıyısında yeni

mahallelerin meydana geldiği bilinmektedir. Türk devrinin çarşısı da bu surun dışında geniş bir saha kaplamaktadır. Kaba, intizamsız taşlardan yapılan bu sur duvarı, içkalenin yapısında da aynen müşahede olunur. Kalenin kara tarafından girişini sağlayan *Gorna Porta* yani *Yukarı kapı* yan kuleleri hayli yıkılmış olmakla beraber yuvarlak kemeri ile henüz durmaktadır. Fakat Ohri kalesinin hiç şüphesiz en güzel parçası, yukarı İçkalenin haşmetli girişidir. İki tarafında yarım yuvarlak kuleler ile korunan bu kapı bir sivri tuğla kemerin içinde açılmıştır. Kalenin herhangi bir yerinde Türk devri ile ilgili bir ize, bir işarete veya kitabeyle rastlanmamaktadır.

2. Cami haline getirilen kiliseler ve Ayasofya : [Res. 4-9].

Ohri Türk idaresine geçtikten sonra fethedilen yerlerin hepsinde tatbik olunan gelenek gereğince şehrin en büyük kilisesi cami haline getirilmiştir. Böylece çok eski bir basilikanın yerinde kurulduğu anlaşılan Ayasofya kilisesi de şehrin ilk büyük camii olmuştur. Bu binanın ne vakit yapıldığı bilinmiyor. IX. - XI. yüzyıllarda yaptırılmış olabileceği bir tahmin olarak ileri sürülmüştür. Tertibinde orijinal taraflara sahip bulunan bu büyük üç nefli basilikaya 1313 - 1314 yıllarında batı tarafına mimarlık tarihi bakımından çok önemli bir kısım eklenmiştir¹⁰. İki kat ha-

7. İ. H. Danişmend, *ay.esr.* IV (1955) 393

8. Fehim Bayraktareviç, *Turski sponenici u Ohridu* (fransızca özet: *Les monuments turcs à Ohrid*), "Prilozi (= Revue) de Philologie orientale et d'histoire des peuples Yougoslaves sous la domination turque" V (Sarajevo 1954/55) 111-134. Bu yazı çok genel bir başlığa sahip olmasına rağmen, Ohri'den sadece bir camii'nin resmini ihtiva etmekte ve buradaki Türk eserleri hakkında fazla bir bilgi vermemekte, yazının ağırlık merkezini geç devre ait iki kitabe ile bunların hâşiyeleri teşkil etmektedir.

9. D. Boşköviç - K. Tomovski, *L'architecture médiévale d'Ohrid* (sırpça ve fransızca "Sbornik (= Recueil) de travaux du Musée National d'Ohrid" Ohrid 1961, 71-100, kaleden s. 72-74 de bahsedilmektedir. İçkalele bir bölme duvarı ile ayrılan iki kısımdan birine *Saray* denildiğine göre, burası Tepedelenli Ali Paşa zamanında Ohri ayânı olan Celâleddin beyin konağının bulunduğu yer olmalıdır, ksl. aşağıda not 26. Ohri'yi 1961 de ziyaretimizde burada dikkate değer bir kalıntı görmedik.

10. D. Boşköviç - K. Tomovski, *ay.yazı*, 76-83.

lindeki revakı ile âdeta o devrin saray cephelerini hatırlatan bu ilâve cephe, XIV. yüzyılın mimarisinde bir moda olmuş ve gerek Bizans gerek Osmanlı Türk mimarisinde de kendisini göstermiştir¹¹. Ohri Ayasofya'sı, cami haline getirildiği sırada gayet tabii olarak değişikliğe uğramış ve binanın bünyesi üzerinde bir takım ilâveler yapılmıştır. Daha Evliya Çelebi zamanında, çevresi Hıristiyan mahalleleri ile kaplandığından cemaati azalan Ayasofya Camii, Ohri, Yugoslav idaresine geçtikten sonra camilikten tamamen çıkarılmış ve çok büyük ölçüde bir restorasyon ameliyesine tabi tutulmuş, bu arada duvarlarındaki fresko resimler de tamamen temizlenerek meydana çıkarılmıştır¹². Bugün Ayasofya'da cami olduğunu belirten hiçbir şey kalmamış ve burası müzeleştirilmiştir. Elimize geçen oldukça eski bir resimde. Ohri Ayasofya'sının *narthex* kısmının sol taraftaki kubbesinin tam ortasından yükselen minaresini görmek kabildir. Bugün hiçbir izi kalmıyan bu minare, adeta bir baca biçiminde olup, şerefe çıkıntısı yoktur ve ezan en tepedeki pencere şeklindeki küçük menfezlerden okunuyordu. Bu kısmın hemen üstünde ise ufak bir külâh bulunmaktadır¹³. Bu nadir rastlanır minarenin bir eşi de yine Ohri'de aşağıda belirtileceği gibi, Struga yolundaki bir mescid-de karşımıza çıkmıştır.

Ayasofya'nın 1951 ekiminde Yugoslav hükümetinin *Unesco*'ya başvurması üzerine onarılması için bir rapor hazırlamak üzere F. Forlati, C. Brandi ve Y. Froidevaux'dan ibaret bir bilirkişi topluluğuna tetkik ettirildiği bilinir. Yugoslav araştırmacıların da yardımı ile çalışan bu heyetin raporunu, yurdumuzda eski vakıf binaları onaran mimarlara bir takım faydalı metodlar tanıtması bakımından ilgi çekici bulduğumuzu burada belirtmek isteriz¹⁴. Ayasofya cami haline getirildiğinde, içerideki Bizans devrine ait çeşitli dinî eşya ve *ikonostasis*'i teşkil eden işlenmiş mermer parçalar tamamen dağılmış, bunların bir kısmı yere döşenmiş diğer bir kısmı ise kısmen kesilerek, minberin yapılmasında kullanılmıştır¹⁵. Böylece Ayasofya'da tamamen kabartmalar ile süslü Bizans devri parçalarından meydana gel-

miş bir minber görülmektedir. *Unesco* heyeti raporunda bu minberin dağıtılarak, yerdeki parçalar da çıkarıldıktan sonra, kilisenin *ikonostasis*, *ambon* ve *kiborion*'unun yeniden terkiibini, tavsiye etmekte ancak evvelâ desen halinde bir tecrübenin yapılmasını ve pek az yeni parça ilâvesi olabileceği takdirde işe girişilmesini işaret etmektedir. Binanın tarihinin bir devresini aksettiren bu minberi ancak bu mümkün olduğu takdirde feda etmeği düşünmüştür. 1961 de henüz minbere el sürülmemiştir. Bu ilgi çekici eser, olduğu gibi, hatta üzerinde Türk devrinde yazılan hâtıra yazıları ile duruyordu.

Ohri kiliselerinden Türk idaresi sırasında cami veya mescid haline getirilenler hakkında başka bir bilgi edinmek kabilmadı.

III

CAMİLER VE MESCİDLER

1. İmaret Camii : [Res. 10-12].

Ayasofya'dan sonra kasabanın en önemli camisinin, dış kalenin yüksek bir noktasındaki İmaret camii olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yerde 893 de yapılan Panteleimon kilise ve manastırının yerinde inşa edilen bu cami, adı geçen kilise harabesinin tam üstüne oturtulmuş fakat onun kalıntı ve duvarlarından hiçbir surette istifade edilmeksizin kurulmuştur¹⁶.

11. Ohri Ayasofyası cephesinin XIV. yüzyılda Epiros'da, İstanbul'da, hatta bir Türk eserinde Bursa'da benzerlerinin yapılmış olması hakkında bk. S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul 1963, 97.

12. Bu freskolar hakkında bk. R. Hamann - Mac Lean - H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1963, 15-17; res. 1-28, lev. 1-5.

13. Bu resim şu kitapda bulunmaktadır, G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris 1900, II, 353.

14. F. Forlati - C. Brandi - Y. Froidevaux, *Sainte Sophie d'Ochrida, La conservation et la restauration de l'édifice et de ses fresques*, (Col. Musées et monuments, IV - Unesco), Paris 1951.

15. Minber'in güzel bir resmi, B. Filow, *Geschichte der albulgarischen Kunst*, Berlin-Leipzig 1932, I, lev. 18, 19, 20 de yayınlanmıştır.

16. D. Koço, *Klimentoviot manastir sv. Pantelejmon i reskoipiite pri Imaret vo Okhrid*, "Sbornik (= 'Annuaire') de la Faculté Phil. de Skopje" (1948) 145 vd., ayrıca bk. not 9 dakî yazı,

Caminin içinde döşemesi kaldırılmak suretiyle yapılan bir kazıda 1943 yılında, bu kilisenin duvarları hatta fresko resimleri meydana çıkarılmıştır. Şimdi burası, içindeki iki kilise kalıntısı ile cami, arkeolojik bir bütün olarak bakımlı bir harabe halinde korunmaktadır.

Kasabanın en hâkim noktalarından birinde kurulmuş olan İmaret Camii, muntazam kare bir yapıdır. Bugün yalnız dört duvarı kalmış olmakla beraber, içerde dört duvar içine gömülmüş olan dört büyük kemer ile bunların aralarındaki köşelerde dört pandantif mükemmel bir halde durmakta, böylece evvelce üzerinin büyük tek bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Binayı ölçmemiz mümkün olamadı. Ancak adım olarak her bir kenarın 22 adım kadar olduğunu söyleyebiliriz ki, bu da 15 m. kadar bir ölçü yapmaktadır. Caminin evvelce bir son cemaat yerine de sahip olduğu bazı izlerden anlaşılmaktadır. Her cephede klâsik üslûpda tuğla kemerli pencereler vardır. Çok yüksek kare bir kürsü kısmı bulunan minaresi, pabuç hizasından yıkılmıştır. Camiinin dış duvarları teknik bakımından hayli ilgi çekicidir. Burada, geç devir Bizans mimarisinde çok revaç bulan ve erken Osmanlı - Türk mimarisine de Rum işçiler ile girdiği anlaşılan bir duvar tekniğinin tatbik edilmiş olduğunu görmekteyiz. Pek fazla muntazam yontulmuş olmıyan her taş, çepeçevre, dört tarafından da tuğla ile adeta çerçevelenmiştir. Böylece örülen duvarların renkli ve cazip bir ifadesi vardır. Yalnız iki yerde, duvar sathında tuğla süsler ile karşılaştık. Bunlar basit birer rozet şeklinde tuğla süslerdir.

Halk arasında İmaret Camii olarak bilinen bu eserin kim tarafından yapıldığı ve hakikî adı meçhuldür. Evliya Çelebi'nin verdiği cami ve mescid adlarını da bugün mevcut eserlere uydurmak pek kolay değildir. Yerli rivayete göre İmaret Camii XV. yüzyılda yaşayan Sinan Çelebi tarafından yaptırılmış ve Fatih Sultan II. Mehmed'e hediye edilmiştir¹⁷. Halbuki aynı hikâyeyi Evliya Çelebi Ohrizade Camii için anlatarak, hayratın II. Bayazıd'a

sunulduğunu bildirmektedir. Her ne olursa olsun, Ohri'de İmaret Camii denilen yapı, tipik bir XV. yüzyıl Türk eseridir. Bu harap camiiin sol tarafında içinden yaşlı iki ağacın çıktığı L harfi biçiminde ve içinde Sinan Çelebinin yattığı bir açık türbe vardır ki, aşağıda ayrıca incelenecektir.

2. Tekke Camii : [Res. 13-14].

Ohri çarşısında, Struga'ya giden cadenin başında, ufak meydanlığın bir kenarında etrafı tamamen ağaçlar ile sarılmış bir külliye vardır. Meydanlık ortasındaki çok kalın yaşlı bir çınardan dolayı bugün hâlâ Çınar meydanı olarak adlandırılmaktadır. Tekke camii bugün hâlâ faal durumda olan bir Halvetî tekkesidir¹⁸ ve camiden başka büyük bir türbe kompleksi, tekke meşrutası ile bir bütün teşkil etmektedir. Bütün bu manzume, geç Osmanlı devri karakterinde inşa edilmiştir. Aynı üslûpda bir son cemaat yerine sahip bulunan caminin sağ tarafında, kesme taştan, klâsik Osmanlı - Türk üslûbunda güzel bir minaresi vardır. Mescid son derece sâde bir plâna sahiptir. Dikdörtgen biçiminde bir plânı olan bu bina, sakıflı mescidler tipinde olarak yapılmış ve üstü ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Dört, renkli alçı penceresinin henüz durmasına karşılık içinde son derece zevksiz bir minber vardır. İçinde yerde, yalnız (Halvetî'lerde usûlden olduğu üzere) koyun postları serili olduğundan, döşemeyi görmek mümkün olmaktadır. Camiinin döşemesi çok geniş başlı dövme çiviler ile çakılmış geniş kalaslar ile kaplıdır. Camiinin ön tarafındaki avluda bir şadırvan, caddeden avluya geçişi sağlayan yolun kenarında da türbeler vardır. Tamamen yeni, bir XIX. yüzyıl yapısı karakterinde olan bu türbenin içi dergâh mensuplarının mezarları ile tıklım tıklım denilecek surette doludur.

17. F. Bayraktareviç, *not 8 deki yerde*, 114 vd.

18. Ohri Halvetîleri hakkında bk. M. Tefvik, *Manastır vilâyeti tarihçesi*, Manastır 1327, 88; Halvetî'ler hak. genel olarak, H. J. Kissling, *Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens*, "Zeitsch. d. Deutsch. Morg. Gesellsch." cilt 103 (yeni seri: 28) 1953, 233-289.

3. *Ali Paşa Camii* : [Res. 15-16].

Çarşı içinde dükkânların arasına sıkışmış bir halde olan bu camiin, bugün dışardan ancak kubbesinin kasnağı görülebilmektedir. Bugün şehrin tek esas camii durumunda olan bu ibadet yeri de kare plânlı bir yapıdır. Kâğir son cemaat yeri yıkıldığından ancak duvarda izleri belli olan bu kısmın yerine ahşap bir son cemaat yeri yapılmıştır. Camiinin de minaresi tamamen yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Bir halk rivayetine göre Süleyman Paşa camii de denilen Ali Paşa Camii, Rumelinin bazı yerlerinde rastlanan mahallî bir tipde inşa edilmiştir. Köşelerde kubteye geçiş çifte tromp ile sağlanmış ve dıştan basık kubbe üst üste bindirilmiş her ikisi de pencerele kasnaklar ile desteklenmiştir. Çok dar olan bu pencereler binanın dışına bir camiden çok bir kilise görünüşü vermektedir. Dış satırlar sıvalı ve badanalı olduğundan bu mimarinin eskilik derecesi anlaşılacakla beraber, XIX. yüzyıldaki bir tamir sırasında binanın dışının ve bilhassa kubbe kasnaklarının şimdiki biçimleri ile yenilendiklerine ihtimal verilebilir.

4. *Struga yolundaki mescid* : [Res. 17].

Tekke Camiini geçip, Struga caddesinde biraz ilerleyince sol tarafta, yamaçta harap ve kapalı bir mescid görülmektedir. Sık ağaçların arasında kaybolmuş bir halde olan bu mescidin adını öğrenmek kabil olmadı. Evliya Çelebi ve Fehim Bayraktareviç'in listelerindeki ibadet yerlerinden biri olduğu muhakkaktır. Bu eski eserin en ilgi çekici tarafı muhakkak ki etrafını saran yeşilliklerin arasından fıskıran küçük, ince fakat bir biblo kadar zarif minaresidir. Ayasofya'ninkinin tam eşi olan bu minare, Anadolu'da bilhassa Kastamonu dolaylarında çok rastlanan ahşap minare geleceğinin kâğir benzerlerinin tipik bir örneğidir. Eskidenberi ve hâlâ ahşap olarak yapılan bu şerefesiz, külâha kadar düz yükselen, eski bacaları andıran minarelerin, daha XV. yüzyıldan itibaren kâğir olarak taşdan veya taş ve tuğladan yapıldıklarını biliyoruz. Nitekim

bunun örneklerini evvelce İstanbul'da tesbit etmiştik¹⁹. Türk minare mimarisinin bu sevimli tipinin örneklerini Anadolu'ya çok uzak bir çevrede, Ohri'de iki ayrı camide bulmak Türk sanat tarihinin yayılışını takip bakımından hayli ilgi çekicidir.

5. *Struga yolundaki ikinci mescid* : [Res. 18].

Aynı yolun şhirden çıktığı kısmında yine sol tarafta harap kapalı bir mescid daha görülmektedir. Bir düzlüğün ortasında yükselen bu mescidin adını da öğrenmek kabil olmadı. Sorularımıza *Çingene Camii* şeklinde acayip bir cevap aldık. Fakat bunun, o çevrenin şimdi Çingene mahallesi olması yüzünden uydurulmuş bir ad olduğu aşîkârdır. F. Bayraktareviç'in makalesinde basılan bir fotoğrafda, Kuloğlu Camii adı altında, bu camie benzeyen bir bina dikkati çeker. Fakat ilk bakışta büyük benzerlik olmasına rağmen arada o kadar büyük farklar da vardır ki Struga yolundaki camiinin (veya mescidin) Bayraktareviç'in Kuloğlu Camii ile aynı olamayacağı anlaşılacaktır. Bayraktareviç bu resmi 1934 de çektiğine göre, arada binanın bir değişikliğe uğramış olması ve bugün tekrar harap bir hale girmesi düşünülebilir ise de biz bu ihtimali zayıf buluyoruz. Bu mescid kâğir bir yapı olup çok yeni, belki bir XIX. yüzyıl eseri tesiri bırakmaktadır. Sekiz köşeli (oktogonal) bir plâna göre yapılmış olması bilhassa dikkati çeker. İstanbul'da böyle sekiz köşeli birkaç cami tanımaktayız²⁰. Bu tipin bilhassa geçen yüzyılda

19. S. Eyice, *İstanbul'da bazı cami ve mescid minareleri*, "Türkiyat Mecmuası", X (1953) 247-268; ve bilhassa, S. Eyice, *İstanbul Minareleri I*, "Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri, I" (1963) res. 25, 74, 75, 77, 81, 139, 140, 163, 164.

20. İstanbul'da üçü de şehrin ana caddesi üzerinde sıralanan, Köprülü, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Amcazade Hüseyin Paşa Camilerinin sekiz köşeli bir plâna göre yapılmış oldukları görülmekle beraber, bunların üçü de esasını bir medresenin teşkil ettiği küçük bir manzumenin parçasıydılar ve müstakil cami mahiyetinde düşünülmemişlerdir (bunlar hak. bk. S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 38, no. 45; 50, no. 49; 78, no. 112). Halbuki geçen yüzyıl içlerinde böyle sekiz köşeli camilerin tercih edildiği görülmektedir. Nitekim, 1851 de yapılan Hırka-ı Şerif camiinden başka, daha ufak ölçüde olmak üzere, Mercan'da Âli Paşa, Sultanahmet'de Fuad Paşa, Karaköy'de Mustafa Paşa, Salıpazarı'nda

tatbik edildiği de böylece anlaşılmaktadır. Camiin bir cephesine bitişik uzun bir minaresi vardır.

6. Kuloğlu Camii : [Res. 19]

Yalnız F. Bayraktareviç'in yazısındaki resminden tanıdığımız bu camii göremedik. Bu fotodan anladığımızı göre²¹, Kuloğlu Camii de yukarıda 5. nolu olarak açıkladığımız eserin çok yakın bir benzeridir. Gine sekiz köşeli bir plâna göre yapılan bu binanın duvarlarının yukarı kısımlarında her cephede üçer tane olmak üzere küçük pencereler bulunmaktadır. Şerefeden yukarı kısmı o tarihlerde yıkık olan minarenin ise şerefe çıkmaları, önceki camiin minaresinden farklı olarak stalaktitlidir. Böylece Ohri'de oktagon biçiminde yapılmış iki ayrı küçük camiin bulunduğu anlaşılmaktadır.

1961'de Ohri'de *Hacı Hamza, Hacı Durgut, Hacı Kasım, Haydar Paşa* ve Struga yolunda *Emin Mahmud* Mescidlerinin bulunduğunu söylüyorlardı. Bunlar hakkında fazla bir bilgi edinemedik ve hatta bunların yukarıda isimsiz olarak tanıttığımız eserler ile bir ilgisi bulunup bulunmadığını da araştıramadık.

IV

TÜRBELER

Tekke Camiinin yanındaki tekmeden yukarıda bahsetmiş bulunuyoruz [Res. 14]. Ayasofyanın yanında olduğu Evliya Çelebi tarafından bildirilen Şehid Hazine-nar Türbesinden ise bugün hiçbir iz kalmamıştır. Ayasofyanın kible duvarının dışında bomboş bir düzlük vardır. Fakat yukarıda bahsi geçen İmaret Camiinin sol tarafında ilgi çekici bir türbe henüz durmaktadır.

Üzeri açık, payelere dayanan kemerli bir çevre duvarı ile açık türbe halinde yapılmış olan bu türbe L harfi biçimindedir [Res. 20-22]. Muhteşem iki ağacın gölgelediği bu türbenin, eski temeller üzerine çok yakın bir tarihte yapılmış olduğu açıkça belli olmaktadır. Fakat bu türbenin çok eski bir Türk geleneğini devam ettir-

diği muhakkaktır. Evvelâ Anadolu'da sonraları da Rumeli fethine katılan Gaziler için, feth edilen kasabaların hâkim noktalarında açık türbelerin yapıldıkları bilinir. Bunun örnekleri Batı Anadolu'da karşımıza çıktıktan başka, Rumelide de başka örnekler ile karşılaşılır²². Ohri'deki bu türbenin de, hiç değilse bir tanesinin aynı mahiyette olması ihtimali hatıra gelmektedir. Ancak geç devirlerde bu türbeler tanınmıyacak surette değiştirilmiştir. Kare biçimli, yan yana iki açık türbenin birleştirilmesi suretiyle meydana gelen bu L biçimindeki açık türbenin mimari bir vahdete sahip bulunmadığı²³ açıkça görülür. İçinde ise iki mezar yeri vardır. Bunlardan XV. yüzyıla ait bir taş, 1961'de kırılmış ve devrilmiş bir halde toprağa gömülmüş olarak duruyordu. Kopyası eskiden Bayraktareviç tarafından alınan arapça kitabesine göre H. 898 (= 1493) de vefat eden Sinan Çelebinin mezarı olduğu anlaşılmaktadır²⁴. Evliya Çelebi hâkim bir noktada olan Ohrizade Camii (ki Hünkâr Camii de denildiğini yazar) nin yanında Ohrizade ve Gazi Bey'in Türbeleri bulunduğunu bildirir. Bahis konusu cami, herhalde bugün İmaret Camii denilen harap cami olmalıdır. Fakat kitabesinden de anlaşıldığı gibi, yanındaki türbede iki mezar olmakla beraber bunlardan birinin taşı Sinan Çelebi'nin adını vermektedir. Bayraktareviç'in etraflı surette yaptığı araştırmalar bir sonuç vermemiş ve bu Sinan Çelebi'nin kim olduğu anlaşılamamıştır. Yalnız mahalli rivayet İmaret Camiinin bu Sinan Çelebi tarafından yaptırılarak Fatih'e hediye edildiği yolundadır ki böylece Evliya Çelebi'nin

Süheyl Bey camileri de sekiz köşeli olarak yapılmıştır. Bunların hepsi, eski camilerin yerinde kurulmuş yeni eserlerdir. Bunlardan ikisi (Karaköy ve Süheyl Bey camileri) 1956-1960'da İstanbul'un yeniden tanzimi (I) kargaşalığında ortadan kaldırılmıştır.

21. F. Bayraktareviç, *ay.yazı*, s. 113'deki resim.

22. Açık türbeler hakkında bk. S. Eyice, *Yunanistan'da Türk mimari eserleri*, II, "Türkiyat Mecmuası" XII (1955) 221; ve *ay.yaz. Kosova'da Meşhed-i Hüda-venidigâr*, "Tarih Dergisi" XII, sayı 16 (1962) 81.

23. K. Tomovsky, *Revue des türbés les plus remarquables en Macédoine* (sırpça ve fransızca özetli), "Sbornik (= Annuaire) de la Faculté Technique" (Skopje 1957/58) 107...

24. Bayraktareviç, *ay.yazı*, 117.

riyayeti ile az bir farkla birleşmektedir. Herhalde bu türbe bir Gazi için yapılmış ve yanına, belki aile adı Ohrizade olan bir Sinan Çelebi gömülmüştür. Taş, Bayraktareviç'in zannettiği gibi yeni olmayıp, tamamen XV. yüzyıl türk mezar taşları karakterindedir.

V

DİĞER ESERLER

1. *Hamamlar* :

Evliya Çelebi'nin iki hamamın adlarını verdiği (Ohrizade ve Gazi Hüseyin Paşa) bilinmektedir: Bugün çarşıda faal bir durumda büyük bir hamam vardır. Ali Paşa Camiinden göle doğru uzanan cadenin üzerinde bulunan bu hamamın dış mimarisinde kayda geçecek bir özellik görülememiştir. Diğer hamam ise, Struga yolunun üzerinde sağ tarafda ve yukarıda bahsi geçen 5 no.lu camiin karşısında bulunmaktadır. İtinatsız bir işçilikle yapılan bu binanın da kayda değer bir özelliği yoktur [Res. 23].

2. *Bir çeşme ve bir mekteb kitabesi*:

F. Bayraktareviç, Ohri'de bir çeşme (İhtisâb çeşmesi) ile bir mektep kitabesi görerek bunları çok etraflı bir şekilde yayınlamıştır. Çeşme kitabesi, yukarıda adı geçmiş olan Celâleddin Bey'in Ohri'ye su getirtmesi ile ilgilidir ve Bayraktareviç'in tesbit ettiğine göre Şair Süleyman Fehim (1789 - 1846) tarafından nazmolunmuştur²⁵. Çarşıda büyük çınar'ın yakınında olan bu çeşme H. 1237 (= 1821/22) de yapılmıştır²⁶ :

Hamdülillâh kıldı ihsan fazl-ile Bârî
Hüdâ
Kim müyesser oldu bu hayrâta ol sâhib
sehâ
Gün gibi âlemde meşhur ism-i pâki
sâhib-ül-hayr
Mîr Celâlüddin bin Âsaf vezir
Ahmed Paşa
Ol selîm-üt-tab'a Hak tevfikini kıldı refik
Fî sebîlillah eyledi şehri içine çok
çeşme icrâ
Bî nazîr oldu bu çeşme âb-ı sâfi selsebîl

Oldu bu hayrâta râzı Hazret-i Şâh-ı
Kerbelâ
Bulmadı âb-ı hayâtı rub-ı meskûnda
Skender
Buldu ancak tâlii ol zât-i pâkin Hızrâsâ
Olsun ikbâlû saadetle o zât-i muhterem
Rûy-i Arz oldukça sâkin sû-be-sû hem
câr-i mâ
Binde bir düşmez Fehimâ böyle târih-i
mücevher
"Âb-ı hayatla itdi hep şehri yeniden
hayy ü ihyâ"
sene 1237

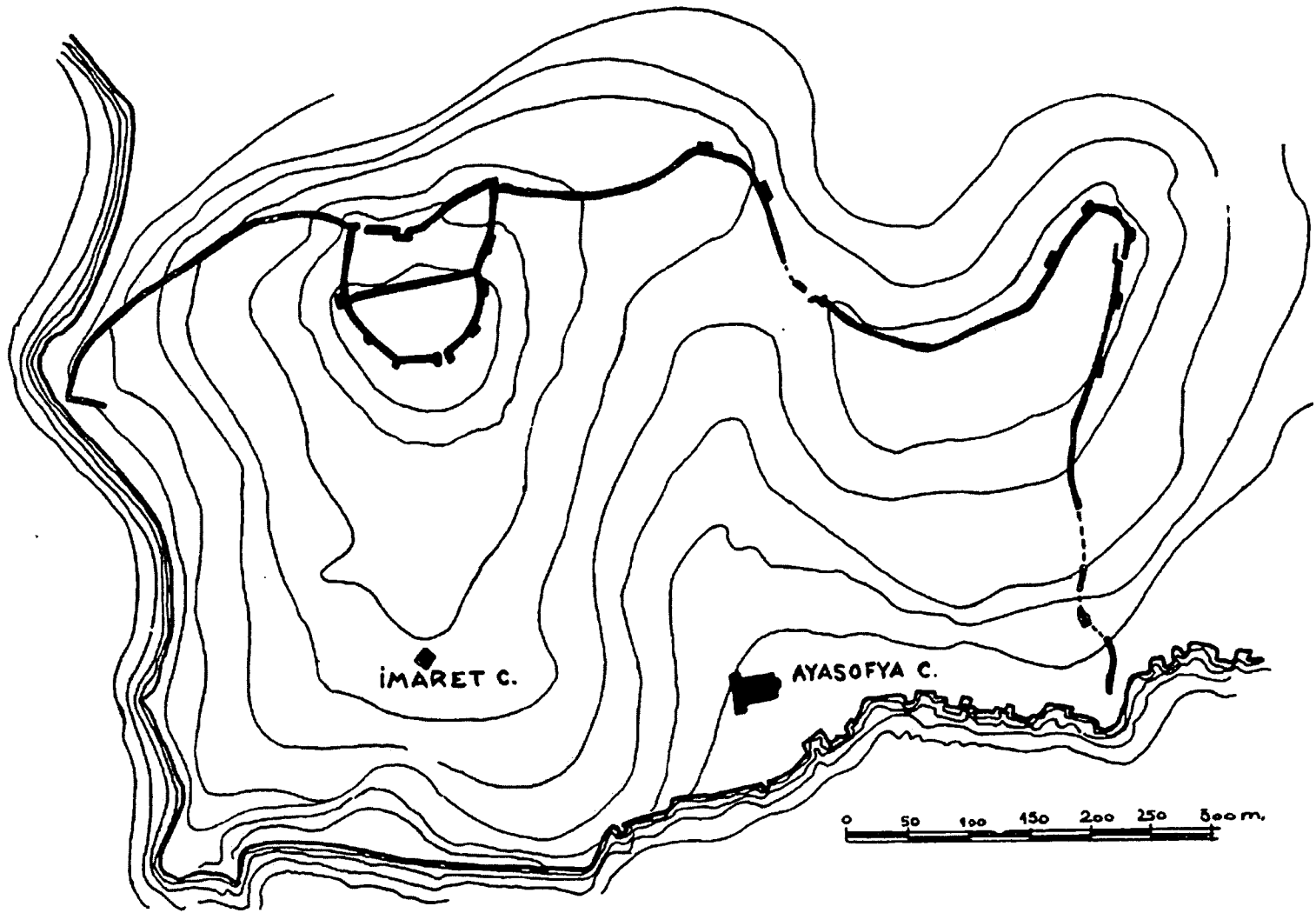
Diğer kitabe ise Ohri'de H. 1262 (= 1846) yılında Kaymakam Şerif Bey tarafından yaptırılan bir medreseye aittir²⁷ :

Kaim-mekaam-ı zül-kerem
ulvî-himem Hâtem şiyem
Bezl-eyledi vâfir direm
âlî - himem Şerif Bey
Nev medrese kıldı binâ
çok vakf vakf-etti ana
Ol ma'den-i cûd ü sehâ
âlî - himem Şerif Bey
Ol sâhib-ül hayrât emîr
bezl-eyledi mâl-i kesîr
Dershane yaptı lâ nazîr
âlî - himem Şerif Bey
Hayrât idüp ol nîk-nâm
makkûl idüp Rabbül-enâm
Bâ'de dü âlemde be-kâm
âlî - himem Şerif Bey

25. Süleyman Fehim hakkında bk. Mahmud Kemal (Inal), *Son asır Türk şairleri*, İstanbul 1930, I, 379-381, önceleri *Divan-ı Hümâyun* dairesinde *Umur-ı mühimme* odası ile Darbhane'de çalışan S. Fehim, sonra Rumeli'ye giderek burada uzun süre voyvodalık ve mütesellimlik hizmetlerinde bulunmuş, İstanbul'a döndüğünde Karagümrük'deki evine çekilerek isteyenlere farsça dersleri vermiştir, 15 Reb. evvel 1262 de ölmüş, divançesi Nüzhet Efendi tarafından aynı yıl bastırılmıştır. Bu divançeyi bulamadığımızdan bu suyu ve çeşme tarihinin de orada olup olmadığını kontrol edemedik.

26. Bayraktareviç, *ay.yazı*, 119-127, her iki kitabenin transkripsiyonlarını bu yazarın verdiği kopyalara göre yazdı. Fotoğraflar çok silik olduğundan kontrol imkânı olmadı. Hatta bu yüzden de tarih beyitlerindeki bazı tereddütleri çözebilme imkânını elde edemedik. Kitabede adı geçen Celâleddin Bey, *1308 Salnâme-si*, s. 83 den öğrenildiğine göre Tepedelenli Ali Paşa'nın kayınbiraderi olup, onun adına Ohri'yi idare etmiştir O sıralarda henüz, Ohri'ye nazır tepe üzerinde, Celâleddin Bey'in konağının harabeleri görülmeğe değer mahiyette idi.

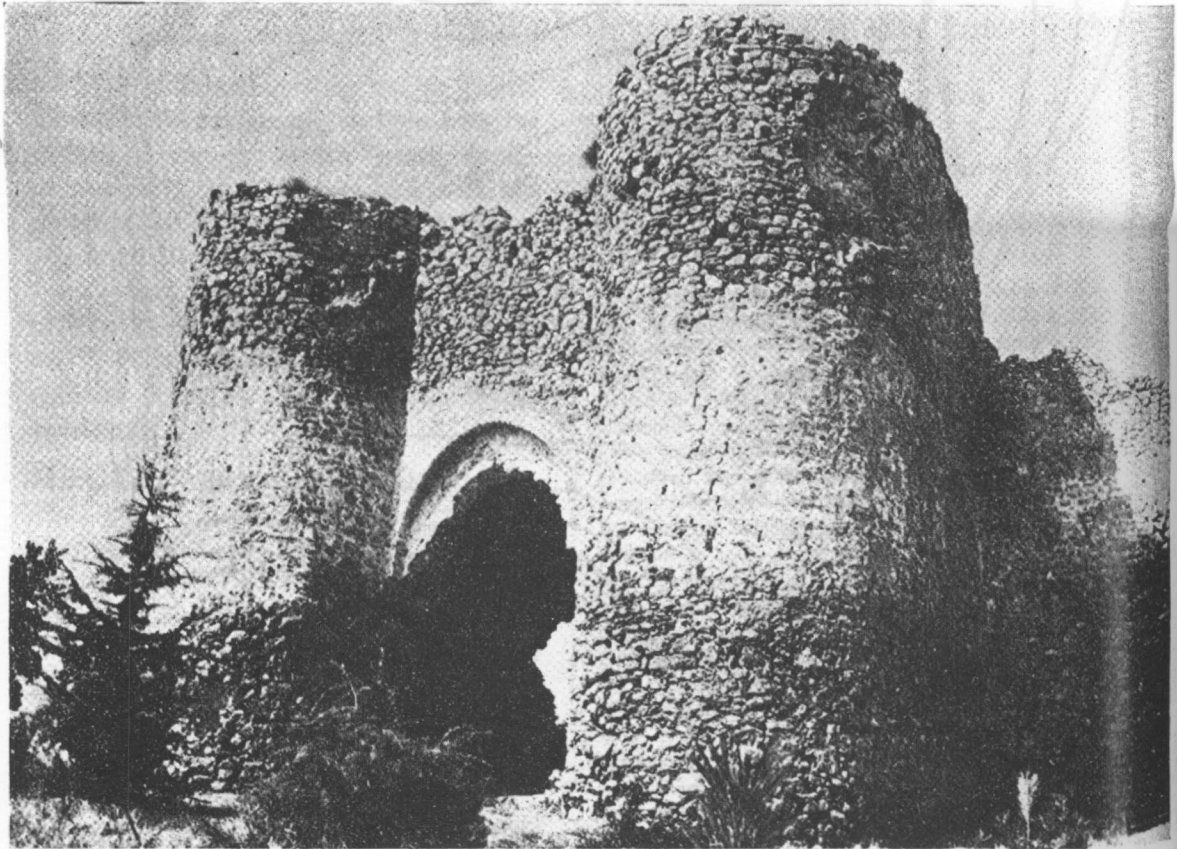
27. Bayraktareviç, *ay.yazı*, 128-132.

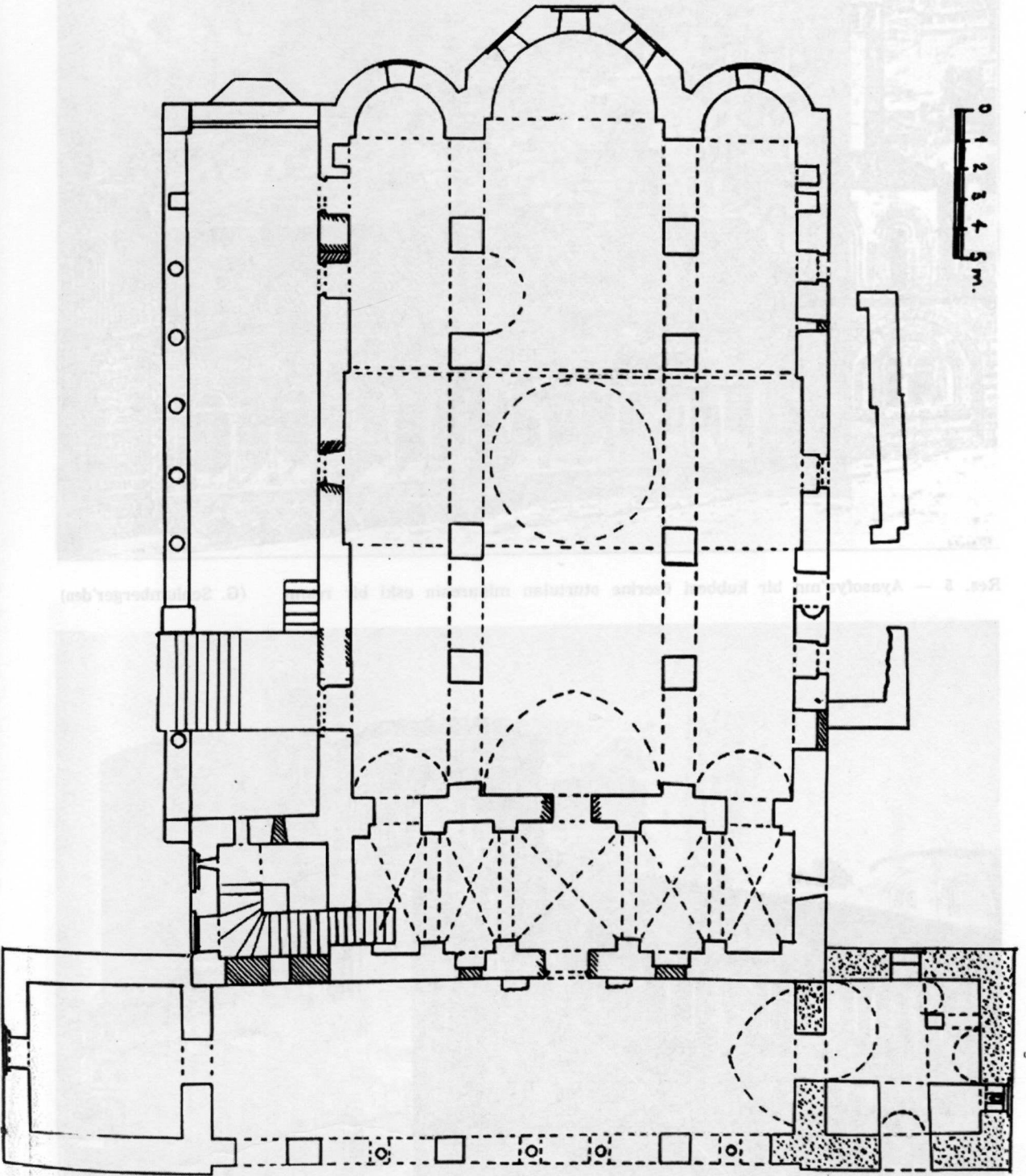
Res. 1 -- Ohri kalesinin bugünkü durumunu gösteren kroki

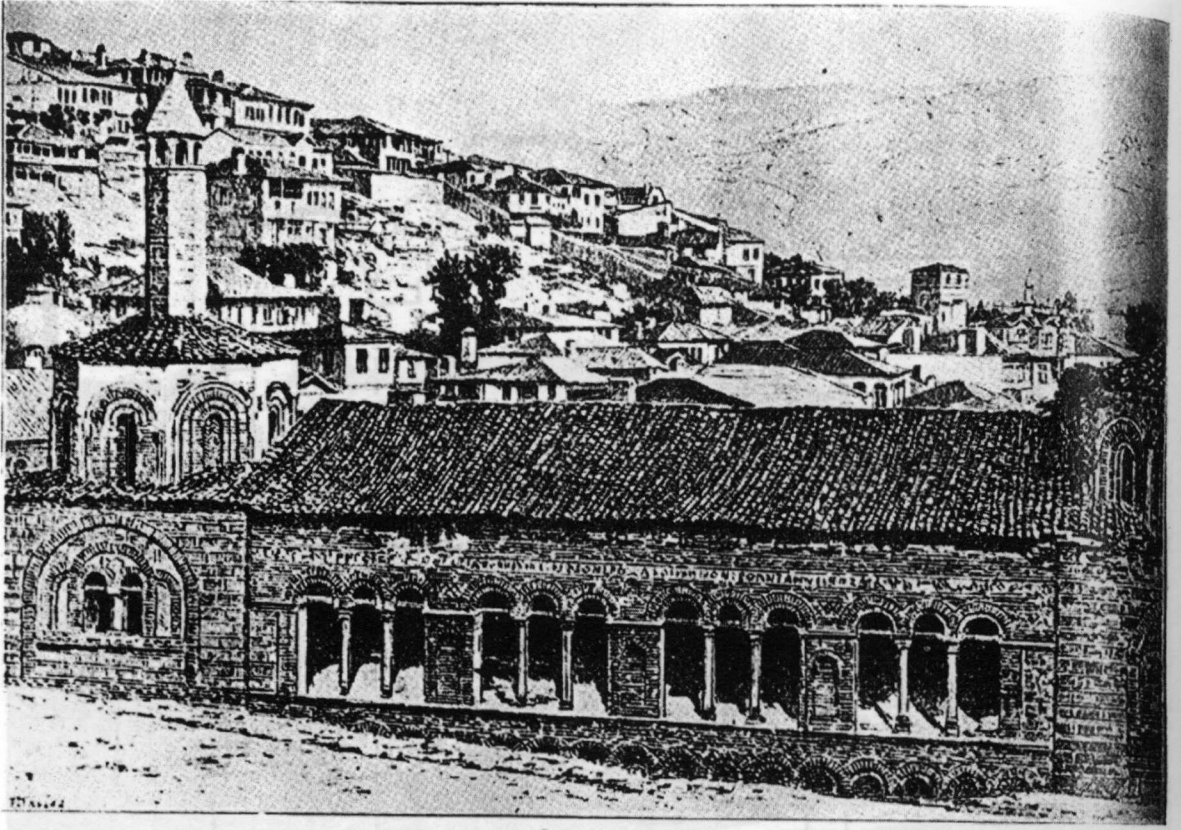
Res. 2 — Ohri kasabası ve içkalesi

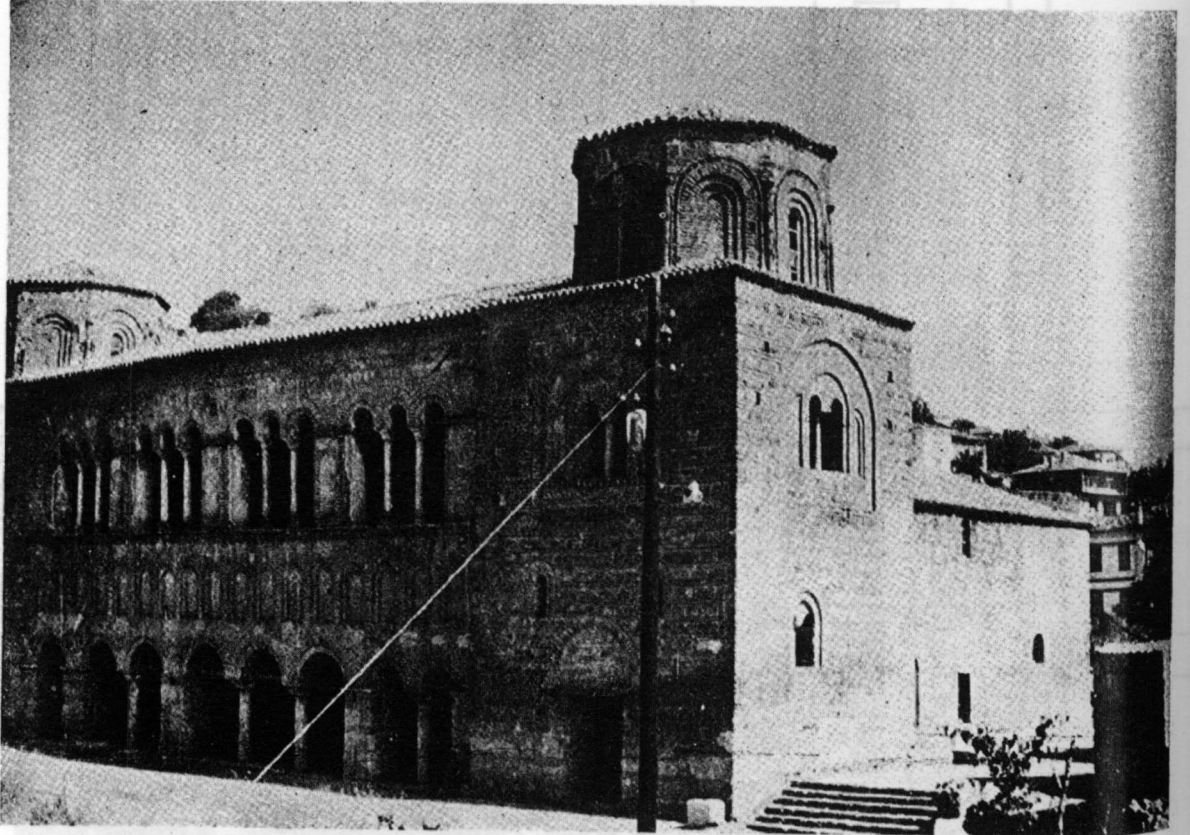
Res. 3 — Ohri içkalesi (Saraj) nin kapısı

Res. 4 — Ayasofya'nın plâni (Boşkoviç - Tomovski'den)

Res. 5 — Ayasofya'nın bir kubbesi üzerine oturtulan minarenin eski bir resmi (G. Schlumberger'den)

Res. 6 — Ayasofya'nın dıştan görünüşü

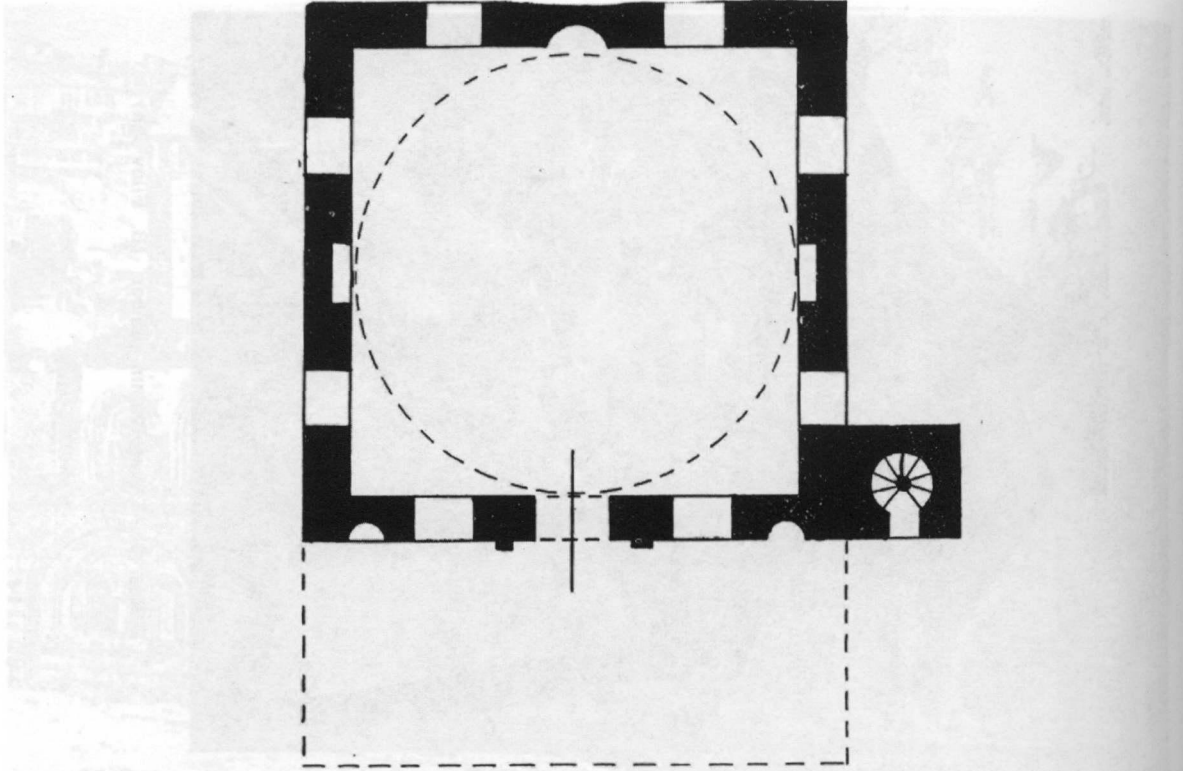
Res. 7 — Öteki İktisatî (Saray) nin kapısı

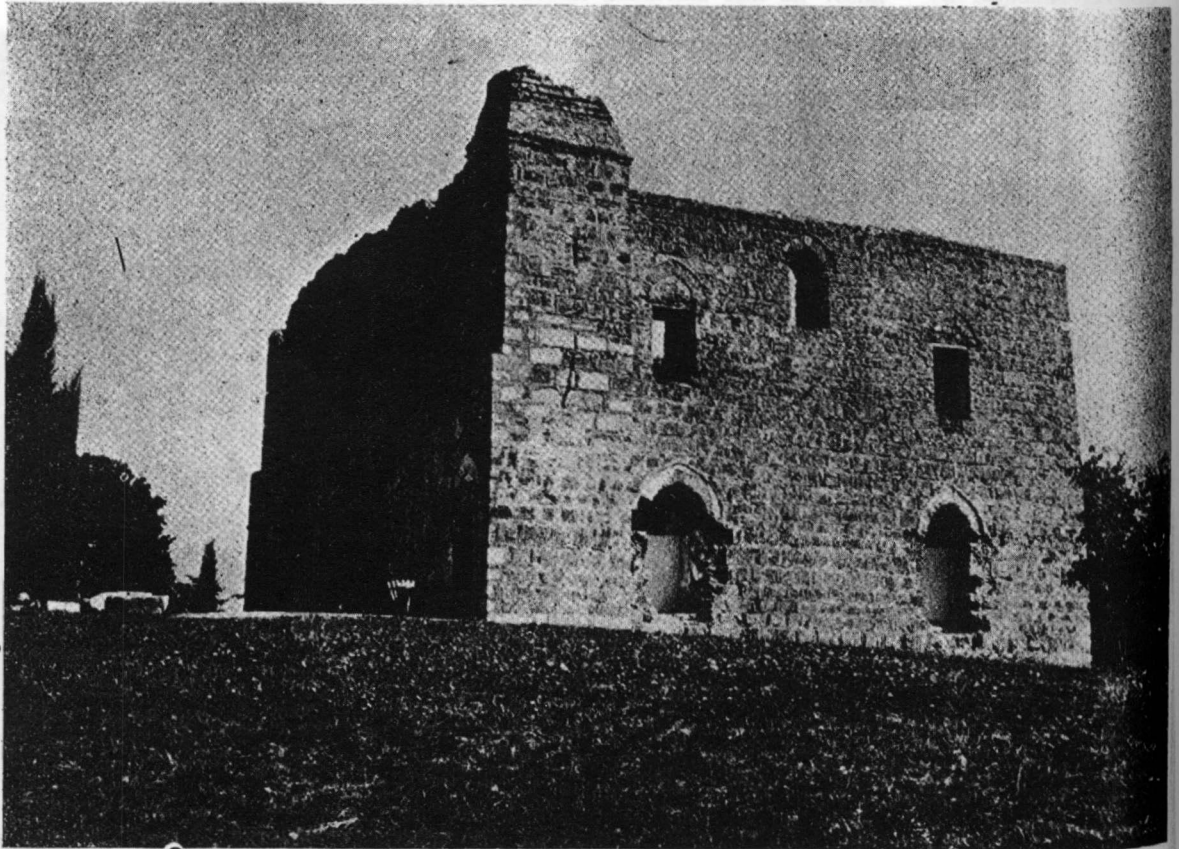
Res. 7 — Ayasofya'nın minberi

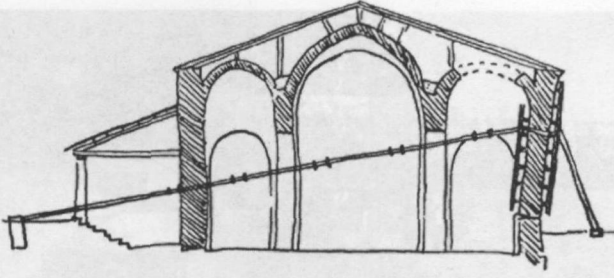
Res. 8 — Ayasofya'nın minberi (B. Filov'dan)

Res. 10 — İmaret Camii plân-krokisi

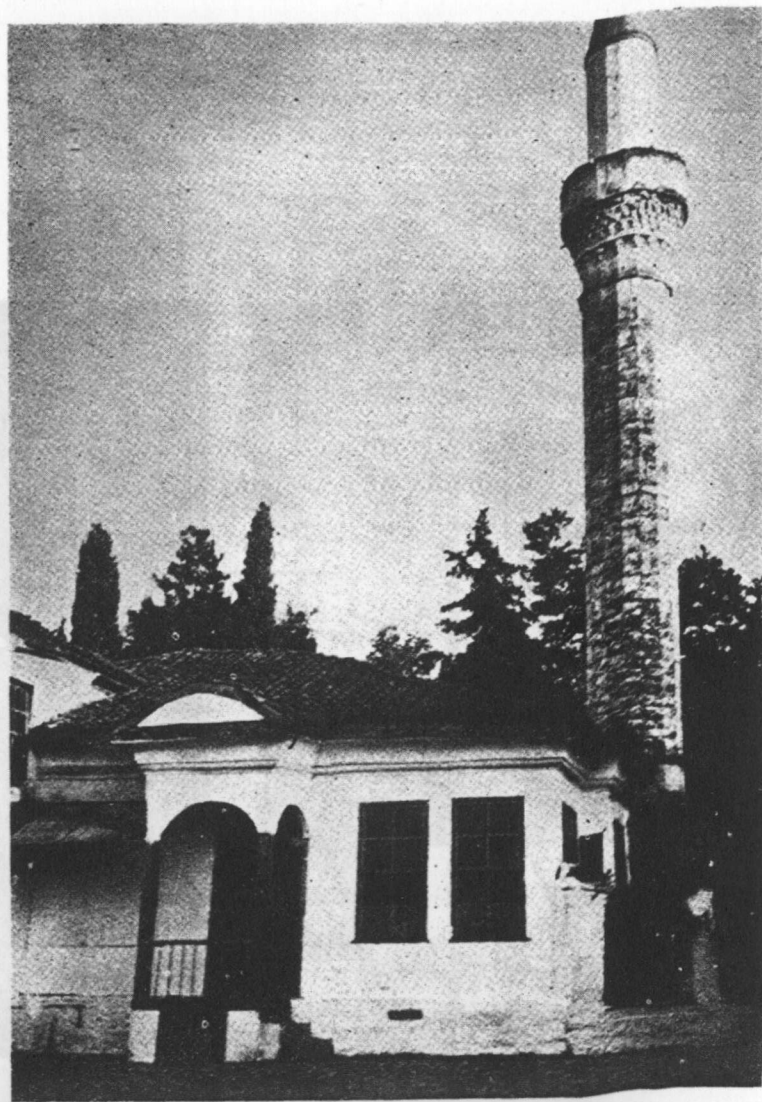
Res. 11 — İmaret Camii

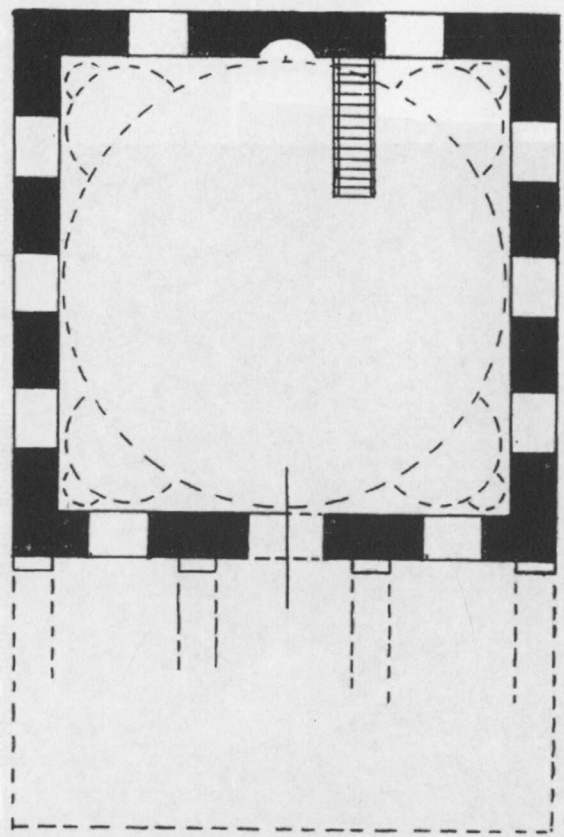
Res. 9 — Ayasofya'nın tamiri sırasında duvarları doğrultmak için kullanılan usûl

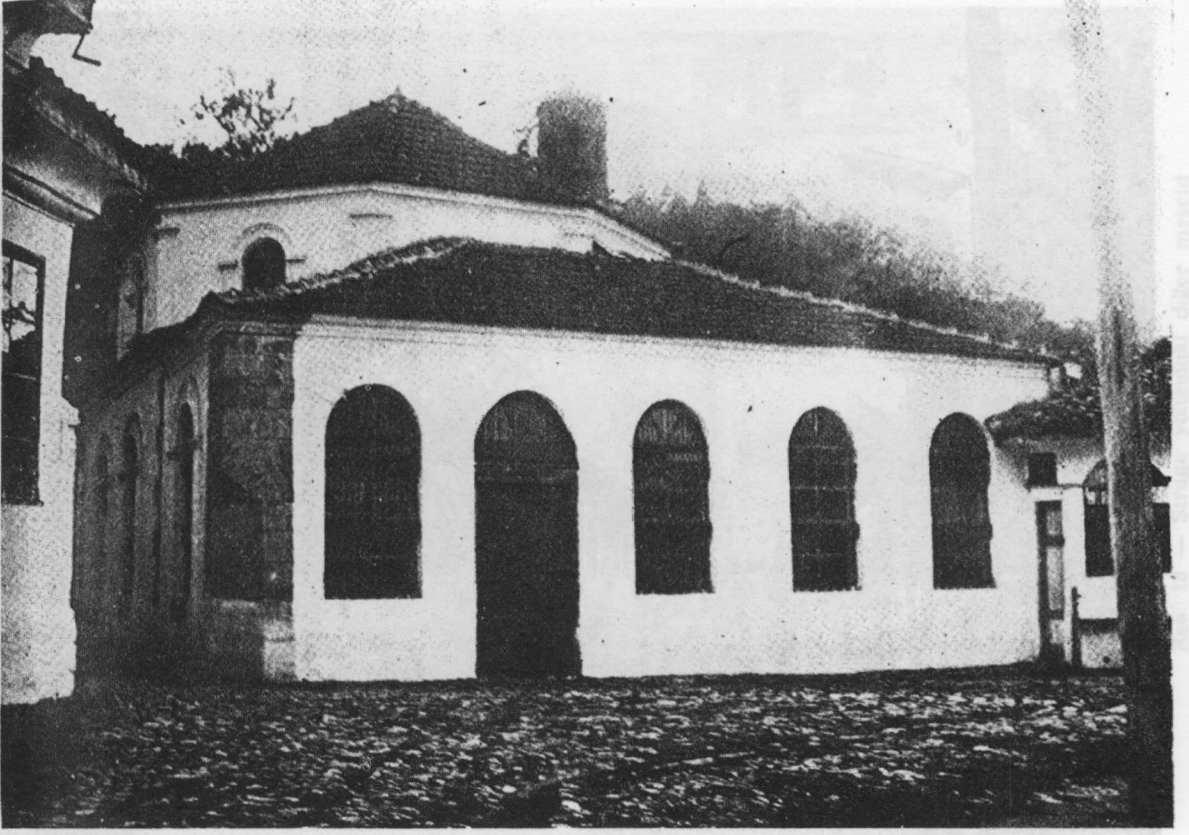
Res. 12 — İmaret camii içeriden görünüşü; ön plânda döşemenin altında bulunan eski kilise yıkıntıları görülmektedir

Res. 13 — Tekke camii.

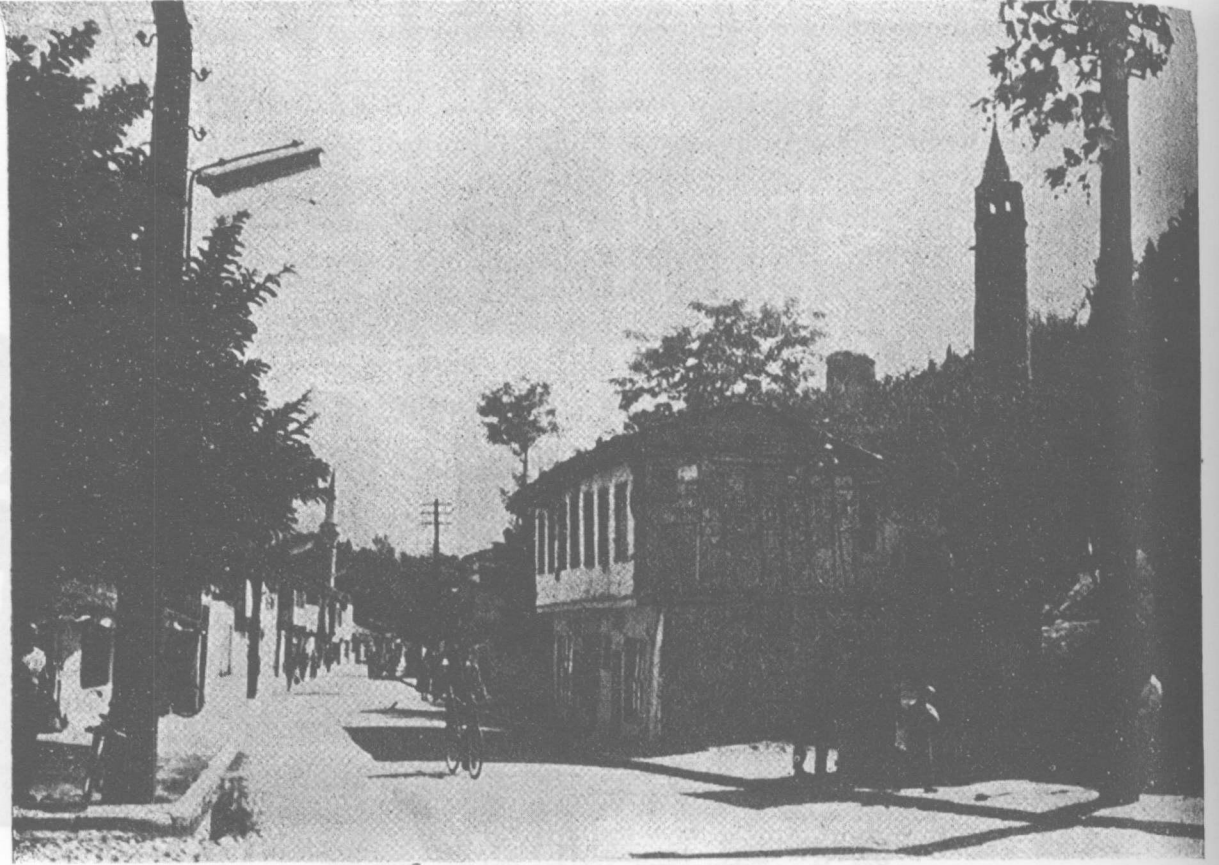
Res. 15 — Ali Paşa camii plân - krokisi.

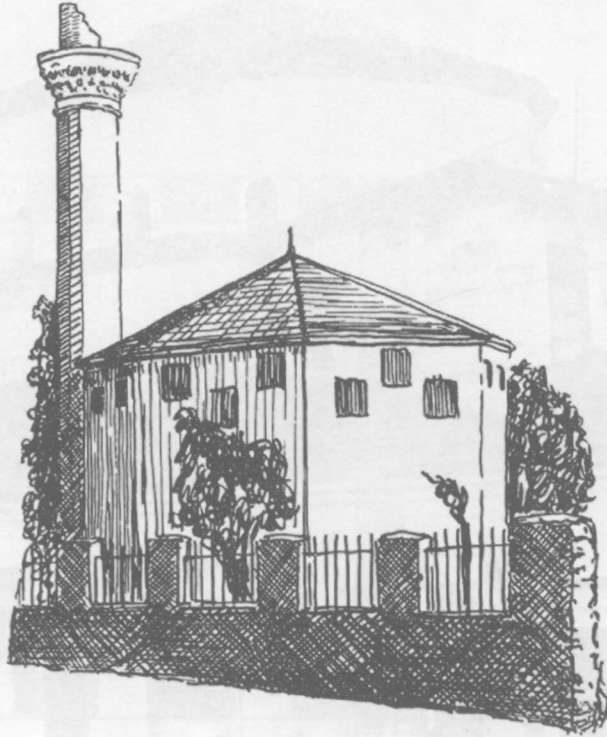
Res. 14 — Tekke camii, avludan türbenin görünüşü

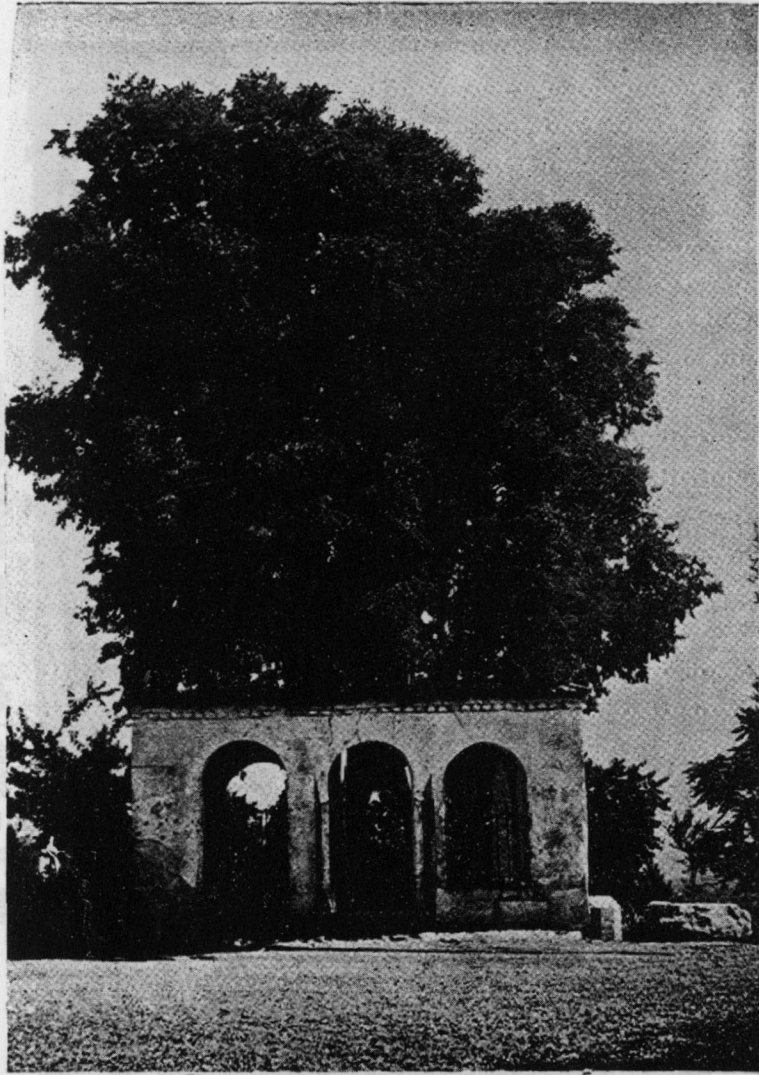
Res. 16 — Ali Paşa camii

Res. 17 — Struga yolundaki mescidin orijinal minaresi, (caddenin alt başında tekke camii'nin minaresi de farkedilmektedir)

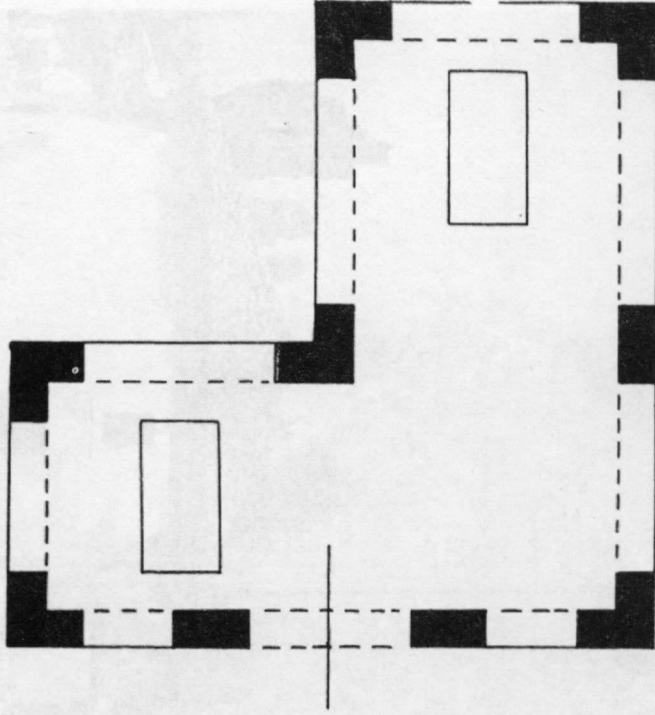
Res. 19 — Kuloğlu camii (F. Bayraktareviç'den)

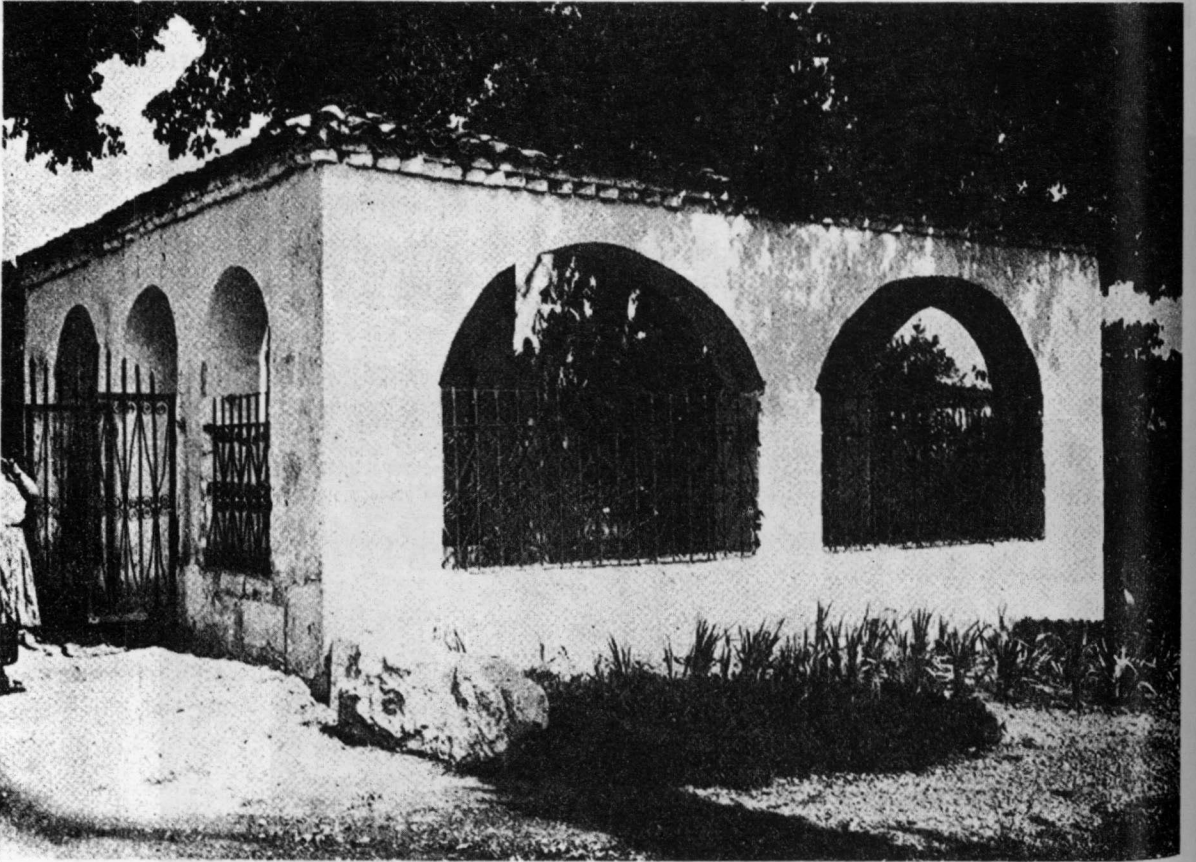
Res. 21 — Sinan Çelebi türbesi

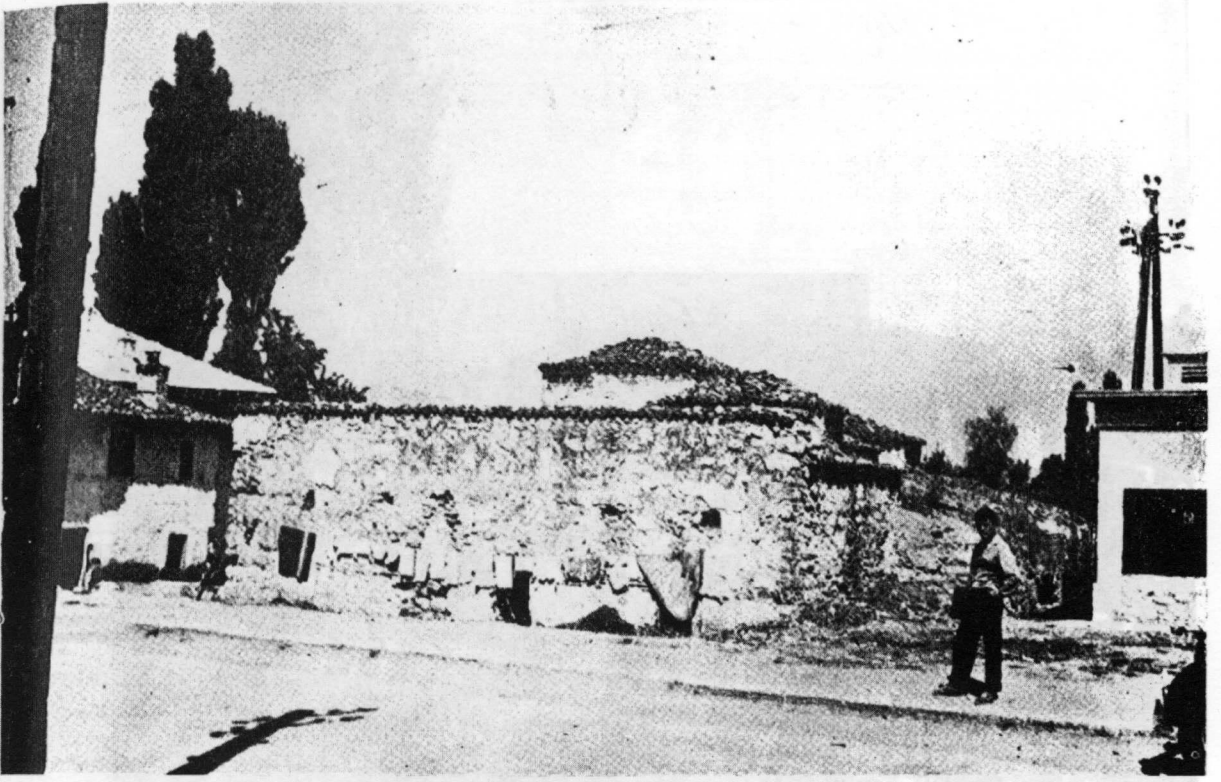
Res. 18 — Struga yolundaki diğer mescid

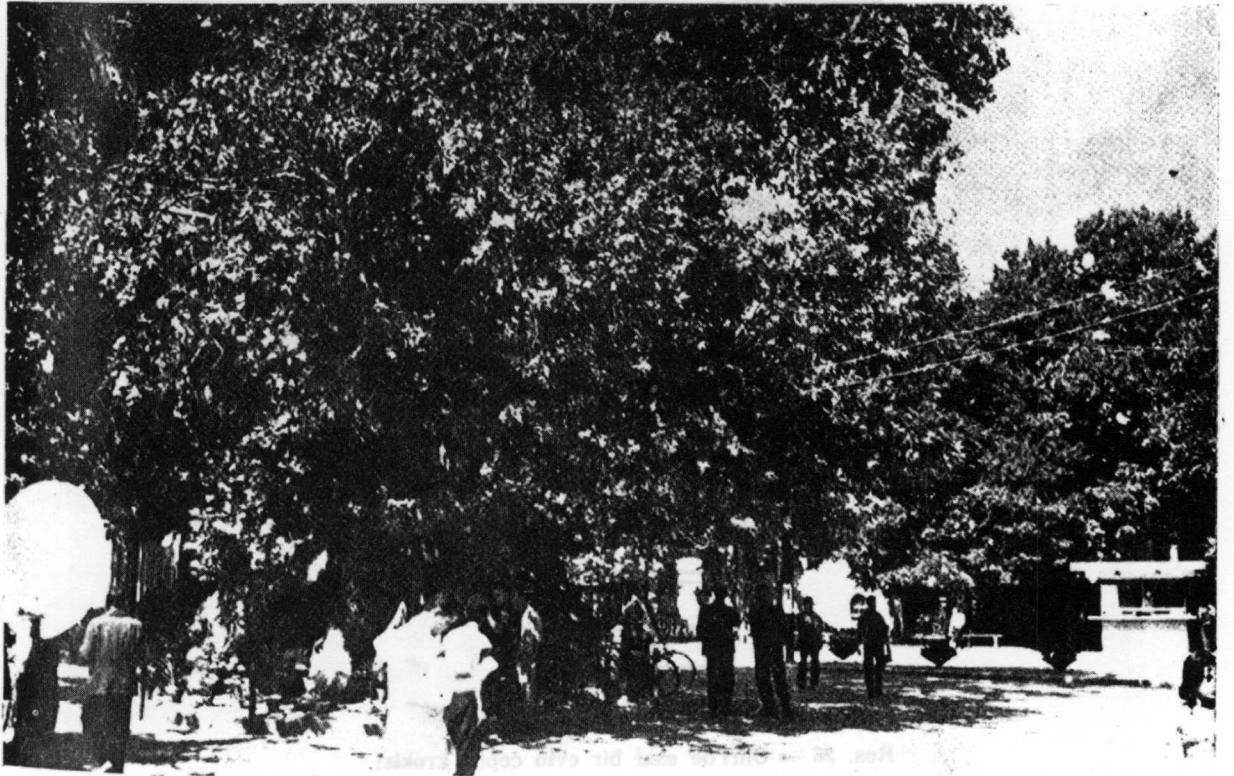
Res. 20 — İmaret camii yanındaki açık türbenin plân-krokisi

Res. 22 — Sinan Çelebi türbesi yandan görünüşü

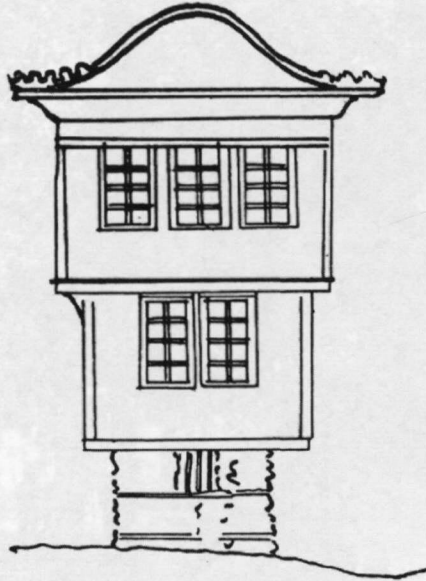
Res. 23 — Struga yolundaki hamam

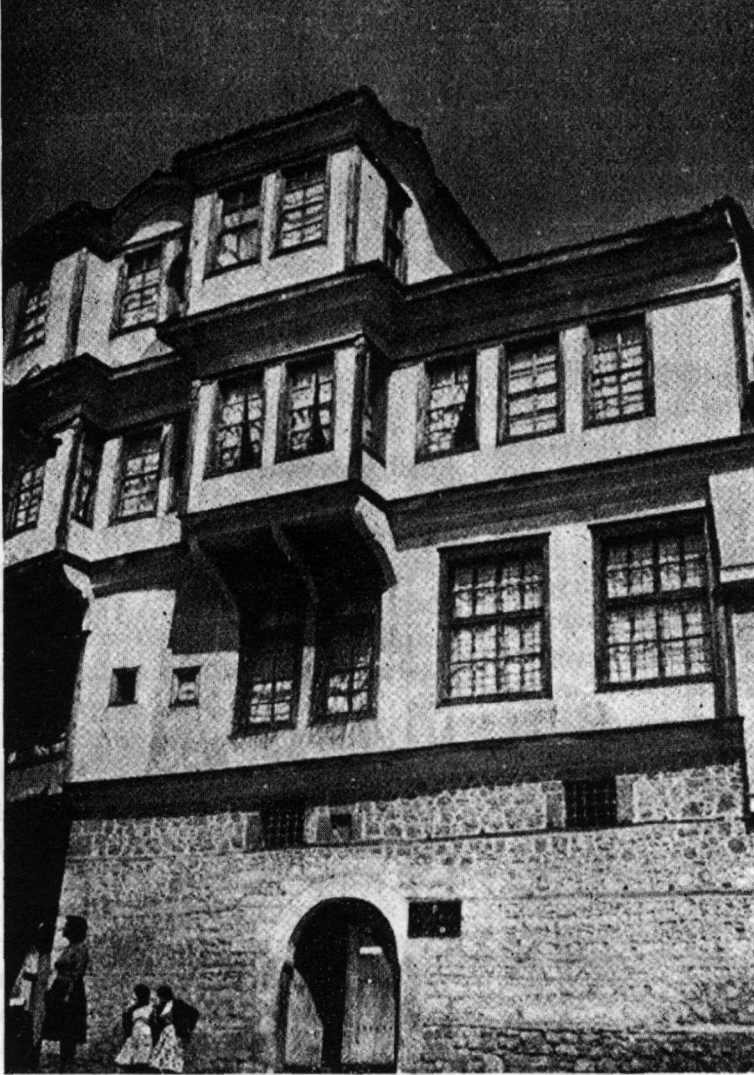
Res. 24 — Çarşı meydanındaki asırlık çınar

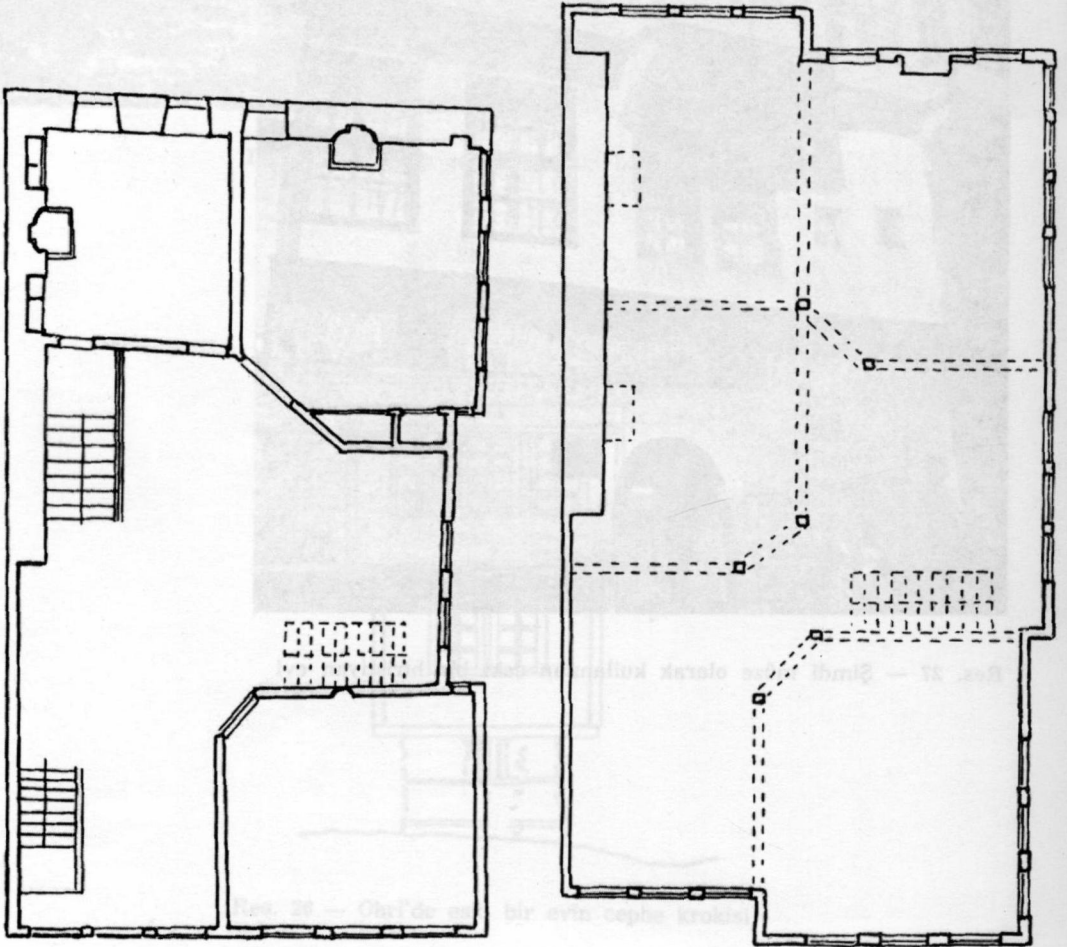
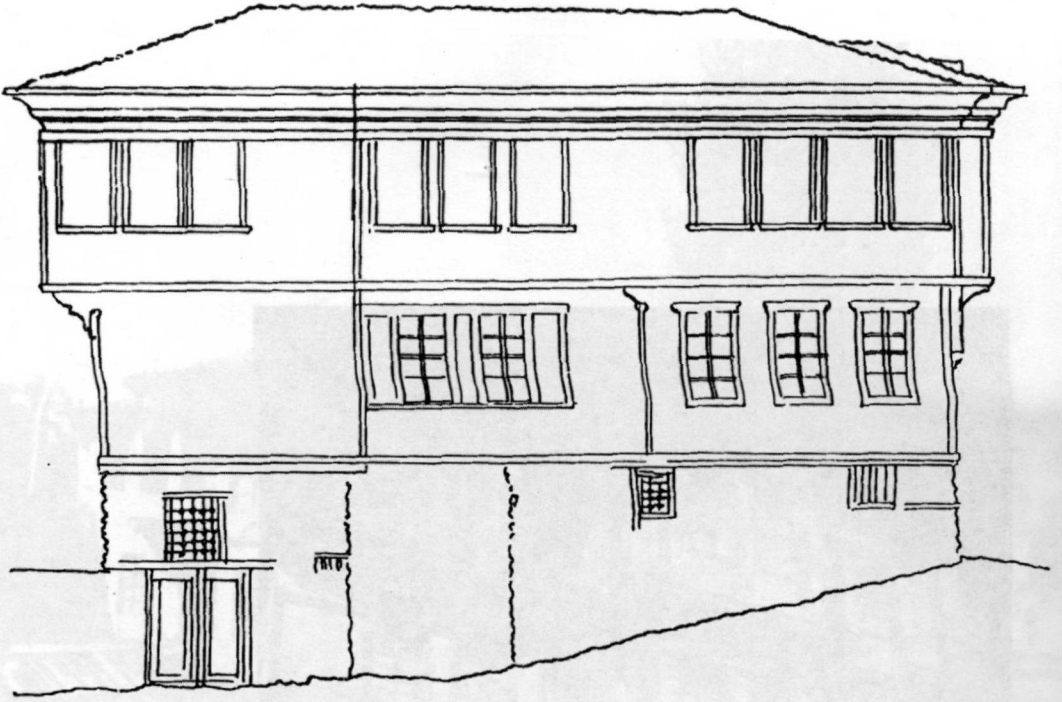
Res. 25 — Aşağı şehirdeki eski bir Türk evi

Res. 26 — Ohri'de eski bir evin cephe krokisi

Res. 27 — Şimdi müze olarak kullanılan eski bir hıristiyan evi

Res. 28 — Bir Ohri evinin cephesi ve iki katının plânı (Çepan'dan)

Ocağı sen âbâd bâd
 evlâd ile dilşâd bâd
 Hayrâtı ile adı yâd
 âlî - himem Şerif Bey
 Olsun muvaffak ba'd ez ân
 bûnın gibi hayr-i güzîn
 Yapsın o mîr-i kâm-bîn
 âlî - himem Şerif Bey
 Dershâne yaptı hûb bes
 görmedi misl (mislin) hiç kes
 Sâl-i cedîd-i feyz-res
 âlî - himem Şerif Bey
 Târihle müjde herkese
 râst ü çeb ü pîş ü pese
 Bünyâd idüb nev medrese
 âlî - himem Şerif Bey
 sene 1262

VI

EVLER

Yamaçta kurulan Ohri'nin yokuşlu bazen merdivenli dar sokaklarının iki tarafındaki evlerin belirli bir karakteri olduğu görülmektedir. Bunların birçoğu yıkılıp ortadan kaldırılmış olmakla beraber, kalanlarını, Ohri'nin bir turistik merkez olması için uğraşan devletin korumak yolunu tuttuğu dikkati çekmektedir. Bunların bir tanesi, en büyüklerinden biri, şimdi Ohri müzesi olarak kullanılmaktadır. Bu evlerin cephe ifadeleri, Rumeli ve Anadolu'nun birçok yerlerinde XIX. yüzyılda yapılan evlerden pek farklı değildir. Bir mimar, Boris Çepan tarafından, Ohri evleri incelenerek, bunların plân ve röleveleri toplu bir halde yayınlanmıştır²⁸. Fakat hayret edilecek taraf şudur ki, Ohri sivil mimarisini zorla Sırpılaştırmak için, bu mimar tamamen klâsik Türk ev mimarisi geleneğine uygun eski ve güzel bir evi, Ohrinin eski evleri hakkındaki araştırmasının içine almamıştır [Res. 25]. Eskiden Ohri türklerinin ve müslümanların, aşağıdaki düzlükde ve Sazlık denilen kısımda oturdukları bilinmektedir. Modern ve turistik Ohri'nin burada kurulması düşünüldüğünden buradaki evler tamamen ortadan kalkmıştır. Yeni yapılan muhteşem Palas Oteli'nin hemen yakınında nasılsa kalabilmiş çok harap bir halde eski bir Türk evi 1961 de durmak-

ta idi. Bir zemin katının üstünde, kısa konsol kirişlerle hafif bir çıkıntı teşkil eden tek kattan ibaret olan bu güzel evin dışarıya taşkın geniş bir saçağı vardır²⁹. Bizim gördüğümüz sırada yukarı katın tepe pencereleri alçı revzenleri ile henüz duruyordu. Arazi meyilli olduğundan çok katlı olarak yapılan kale içindeki XIX. yüzyıl evlerini B. Çepan, mahallî bir uslubun belirtileri olarak görmekte ve bunları Türk evlerinden ayırmak istemektedir. Halbuki, arazi şartları yüzünden veya diğer bazı sebeplerden bir dereceye kadar kendilerine has özellikler gösteren bu evlerin, bütün Türk âlemindeki evler ile müşterek oda tertipleri (ocak, dolap vs.) inkâr edilemez [Res. 26-28].

1913 yılı başında elimizden çıktığına göre, tam elli yıl önce Türk toprağı olmaktan çıkan Ohri'nin Türk devrine ait hâtıralarını şu eksik notlar ile bir parça da olsa derlemeğe çalışmış bulunuyoruz. Muhakkak ki burada beş yüz yıllık Türk idaresi sırasında daha birçok şey yapılmıştı. Bunların hiç değilse adlarını, kayıtlarını arşiv vesikalarında bulmak kabil olacaktır³⁰. Bugün artık halkı hayli değişen ve bilhassa çevresinde yükselen yepyeni modern binalar ile tam bir Batı sayfiye şehri görünüşü almağa başlayan Ohri'nin Türk devrine ait görebildiğimiz hatıralarını böylece belirtebildiğimizi ve ileride Rumeli'nin Türk devrine dair araştırmalar yapacaklara faydalı olabileceğimizi umuyorum. İstanbul, 8.12.1963.

28. B. Çepan, *Stara gradška arhitektura vo Ohrid*, Skopje tz.

29. M. Evren, *Türk evinde çıkma*, (İstanbul Teknik Üniversitesi yayınları), İstanbul 1959. Bu çalışmada bir kaç Ohri evinin rölövesi ile karşılaştırılır. Fakat bu rölövelerin orijinal mi, yoksa ikinci elden mi oldukları hakkında metinde herhangi bir açıklama yoktur.

30. T. Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa liudsı*, İstanbul 1952, 449-450 de II. Bayazıd devrinde bir Koca Hızır Bey'in Türk Trakyasında Keşan'daki çiftliğini, Ohri'de yaptırdığı zâviyeye vakfettiğine dair bir kayda ve vesikaya işaret olunmaktadır. Diğer taraftan Bayraktareviç, İmaret camii yanında yatan Sinan Çelebi'nin, halk tarafından damad olarak bilindiğini kaydetmektedir. Sultan II. Bayazıd'ın damadı, Ayşe Sultan Zevci Güveyi Sinan Paşa hatıra gelmekte ise de ikisi arasında bir münasebet olamayacağı tahmin edilir, kşl. Gökbilgin, *ay.esr.* 453 vd.

YAKUTIYE MEDRESESİ

İLHAN AKÇAY

Yakutiye Medresesi, bugün Erzurum'un Cumhuriyet Caddesinde, 19. asırda yapılmış Yakutiye kışlasının avlusunda kalmıştır. Anadolu'da tek katlı, eyvanlı medreselerin en büyüğü fakat sanat tarihi yönünden en az incelenmiş bir şaheserdir. Yerli ve yabancı kaynaklar bu yapı hakkında bizlere pek az bilgi vermektedir. Eski gravürlere Erzurum'daki minareler resmedilirken bu medresenin minaresinin de konulduğunu tahmin edebiliriz. (Resim 1,2) 1853-54 yıllarında Erzurum'a gelen Curzon¹ bize bu hususta bazı bilgiler vermektedir. Yaptığımız araştırmalara göre Erzurum'a gelen birçok yabancı gezginlerin arasında yalnız Curzon, eserin bir yerinde top dökümü yapıldığı için bu medreseden bahsederse de, fazla malûmat vermez; ancak içerisinin, döküm ameliyesi yüzünden pislik içinde kaldığını, duvar ve tavanlarının karardığını belirtir. Medresenin arka kısımdaki kapının 19. asır ortalarında açıldığını bu vesile ile tahmin edebiliriz.

Plânı dikdörtgen şeklindedir. Minaresi girişin sağ köşesinde bulunur, ve yapının görünümüne büyük bir özellik verir. Soldaki köşede de minare varken zamanla üst kısmı yıkılmıştır. Kapıdan üstü tonozlu antre kısmına girilir. Soldaki odadan dama, oradan da minareye çıkılır (Plân 1).

Medrese avlusu kubbeli ve dört eyvanlı tiptedir. Giriş kısmının tonozu içeride daha yüksek bir tonoz ile birleşir ve köşelerde gövdesi işlenmiş sütunceler bulunur (Resim 3).

Ortadaki stalâktitli kubbeyi daha doğrusu tonozu çevreleyen eyvanların arkasında medrese odaları vardır. Doğuya ba-

kan kısımda türbe bulunur. Güney kısımdaki eyvan yapının mescid kısmını teşkil eder.

Şimdi de Medresenin mühim kısımlarından bazı detayları incelyelim:

Portal : 13. asır yapı anlayışına göre medrese cephesinin en göz alıcı kısmından sayılır. Geometrik, stalâktitli ve palmet motifli bir profilasyon ile çerçevelenmiştir. (Resim 6-7). Kapı nişi sütunceleri çok süslüdür. Kapı nişi ve taç kapı kemerleri üstünde yazılar bulunur. Basık kemerli iç kapı çok sade yapılmıştır. Taç kapı köşelerindeki sütuncelerin, ortaya tesadüf eden iki katlı başlıkları benzerleri arasında son derece sanatkârane yapılmış olmakla temayüz eder. Buna benzer diğer güzel örnekleri Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin güney eyvanının köşelerinde görürüz. Fakat Yakutiye'de daha baroklaşmıştır. Daha evvelki asırlarda yapılmış portallerde bile az rastlanan şekilde, dar bir sahayı tezyin eden köşe sütunceleri burada bütün bir kapı boyunca göze rahatsızlık vermeden yükselir. (Resim 5, 24). Yan kısımlarda silmelerle ayrılan, sivri kemerler içinde aslan, palmet, kartal motifleri ve bunun üstünde dekoratif tezyinatlı (hemen hemen birbirinin aynı) panolar bulunur.

Kabartmalar : Taç kapının iki yanında birbirine benzeyen panolar içinde çok alâka çeken kabartmalar vardır. Sivri kemerli sağır niş içinde karşılıklı iki aslan ile aralarında arabesk süslü rozetten çıkan sekiz yapraklı hurma (ebediyeti

1. Curzon, Robert, Baron de la Zouche. Armenia, A year in Erzerom and on the frontiers of Russia, Turkey and Persia, s. 32 v.d. Ayrıca Erzurum'a ait çok değerli gravürler de bulunur.

temsil eden hayat ağacı) vardır. Hurma ağacının tam üstünde çift başlı kartal ve onun da üstüne hatayî üslupta palmet süslü bir rozet bulunur. Bütün bu kabartmalar sağır nişin içerisinde çok güzel ve ahenkli olarak yerleştirilmiş ve alâka çekici bir kompozisyon elde edilmiştir. Şüphesiz bu kabartmaları yapan sanatkâr kendisinden belki de bir nesil evvel yapılmış ve çok hayranlık uyandıran Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin tezyinatını gözönüne almıştır. Çifte Minare'nin portali cephesinde yılan veya ejder başlarıyla nihayetlenen palmet ve çift başlı kartal motifleriyle süslü tam dört adet kompozisyon görmekteyiz. Kuvvet, kudret timsali ve hükümdarların alâmeti kabul edilen kartal, hristiyan sembolü olan ve müslümanlarca da sevilerek kullanılan hayat ağacı, nihayet doğu milletlerinde resimleri duvar fresklerinden, tabak ve kitap resimlerine kadar giren ejder (yılan) motifleri medrese kapılarında tereddütsüz kullanılmıştır (Resim. 8, 9, 10).

Merkezdeki kapalı avluya hareket ve ışık veren kubbe, baştan başa stalâktitlerle süslü olup tepede bir pencere ile nihayete erer. Şimdiki harap haline rağmen tepede penceresinin vaktiyle diğer birçok benzerleri gibi kare şeklinde olduğunu tahmin ediyoruz. Bu tip kubbe, Erzurum Ulu Cami mihrabı önündeki ikinci kubbe son derece benzerlik göstermektedir. Yakutiye'yi yapan mimarın Erzurum ve diğer bölgelerdeki eski yapıların tesiri altında kaldığı tabiidir. Bu eşsiz kubbenin nasıl yaptırıldığını, veya hangi eserlerin tesiri altında kalındığını merak etmemek mümkün değildir. Erzurum Ulu Camiinin 12. asır Saltuk Oğulları tarafından inşa ettirildiği malûmdur. Fakat cami asırlar boyunca okadar değişikliklere uğramıştır ki, bugün hangi kısmının orijinal olduğu hâlâ münakaşa konusudur. Yalnız XIII. asra ait İshaklı Kervansarayının stalâktitli mescit kubbesi, Yakutiye'nin kubbesine (ki buna da stalâktitli tonoz demk daha uygun olacaktır) çok benzer, ancak Yakutiye'den daha bir asır evveline aittir².

Ulu Camiinin asırlar boyunca geçirdiği ilk onarımlardan biri 1640 yıllarında Ev-

liya Çelebi'nin Erzurum'da bulunduğu zamana rastlar. O sıralarda camide ahşap direkler bulunduğunu Çelebi eserinde bahsetmekteydi. Yani mihrap aksındaki kubbeler ve beden duvarları kârgir, diğer kısımları akşap direklere müstenit, ahşap tavanlı (Beşehir Eşrefoğlu Camii gibi) idi. Ulu Camiinin mihrap ve önündeki kubbe kısmının Saltuk devrinden kalma olduğu kabul edilirse (buranın Osmanlı devri izi taşımadığı bariz olarak bellidir). Yakutiye'nin kubbesinin (stalâktitli tonozunun) Ulu Camiinin stalâktitli tonozunun tesiri altında kalınarak yapıldığı neticesi çıkabilir. İhtiyat kaydiyle kabul edilmesi gereken bu kanaat bizi tatmin etmediği takdirde Erzurum'da yine Saltuk devrine ait İç Kale Mescidinin kubbesiyle mukayese yapabiliriz. Araştırmalara göre 12. asır eseri olan mescidin kubbesi ekseri Selçuk türbelerinin iç kubbeleri gibi yuvarlak olup, alt kısımları stalâktitlerle süsüldür. (Resim. 3, 4, 23). Yine Saltuk Oğulları devri eseri olarak kabul edilen fakat kitabesi bulunmayan İspir İç Kale Mescidi de yapılışı, plânı ve süslemeleri ile Selçuklulardan evvelki devri gösterdiğinden ve kubbe plânı da kare şeklinde, tonozu benzer nitelikte olduğundan, pek âlâ araştırmamız konusu medrese kubbesiyle bir bağ kurmamız kabil olacaktır. Yalnız İspir Mescidinin kubbesi birkaç yerden ışık alır ve süslemeleri de bordür gibi dolanır ve tonoz köşelerinde bulunur... Türk mimarî eserleri içinde stalâktitli kubbe olarak bir de Mevlâna Türbesi önündeki Karamanoğulları devrinde yapılmış (15. asır) kubbe varsa da harikulâde benzerliğine rağmen Yakutiye'den çok sonra yapılmıştır. Öyle ise elimizdeki pek az misallere ve Doğu Anadolu'nun, zelzele, yangın ve istilâlara ve kasden yok etme politikalarına rağmen, ayakta kalmış binalarına göre Yakutiye'nin kubbesini ancak bu birkaç eserin kubbeleriyle mukayese edebiliyoruz.

Bunlardan çıkardığımız sonuca göre Yakutiye Medresesindeki stalâktitli tonoz-

2. Adana Ulu Camiinin eski girişindeki stalâktitli kubbe de bu tip benzerleri içinde zikredilebilir. Ramazanoğulları devri eseri olup XVI. asır gibi daha geç tarihlerde inşa olunmuştur.

zu yapanların, etraflarındaki eski yapılar-
da mekân problemine bigâne kalmadık-
ları, aldıkları ilhamla yeni varyasyonlara
gittikleri anlaşılmaktadır³.

Odalar : Odalar giriş kapısı aksına
göre simetrik bir düzenle sıralanmıştır.
Kuzey ve güneyde, eyvanların iki yanla-
rında dörderden sekiz oda bulunur. Batı
kısmalarında dört, doğuda ise iki büyük
oda vardır. Bunlar birbiriyle simetrik,
karşılıklı olarak assimetrik durumdadır.
Odaların duvarları moloz taşla yapılmış,
bire tepe pençeresi ihtiva eden tonozlarla
örtülmüştür. Kapılarının lento üstleri tez-
yinatlıdır.

Kapıların tezyinatı Selçuk sanatı ö-
zelliğinin tipik nünunelerinden sayılır.
Uzaktan simetrik gözükken bu tezyinatın
detayları birbirine benzemez. Bunlar iç-
leri palmet motifleriyle süslü, ortadaki di-
ğerlerinden küçük üç rozet ile araların-
daki üçgen kısımlarından ibarettir. Yalnız
bazı kapılarda rozetler bombeli, bazıların-
da ise içerlektir. (Resim. 5, 6; 7, 22).

Eyvanlar : Dört eyvanın giriş kıs-
mındaki hariç, herbirinin köşeleri üzerle-
ri palmetli veya stalâktitli başlıkları havi
sütuncelerle süslüdür. Kuzey ve güney ey-
vanları küçük, portal aksına gelen eyvanı
büyüktür. Güney eyvanı mescittir. Mih-
rap nişindeki izlerden, evvelce bu kısmın
çini kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Du-
varlarda ise çepçevre yazı bordürü (vak-
fiye kitabesi) mevcuttur. Doğu eyvanının
tam ortasındaki stalâktitli türbe penceresi,
buraya değişik bir görünüm verir. Ey-
vanın köşelerinde iki sütuncenin yelpaze
şeklindeki palmet süslü gövdesi kabartma
olarak işlenmiştir. Diğer eyvanlardaki sü-
tunceler ise, altta palmetli gövde, üstünde
iki kat palmetli başlık ve sade alt firiz, ve
nihayet bir firiz altı ihtiva eder. Soldaki,
diğerin benzeri başlıklı sütuncede 13. asır
Avrupa Roman mimarisinde ve Anadolu
yapılarında çok görülen klasik zar şeklin-
de kaideler bulunur.

Kuzey eyvandaki sütunceler biribiri-
ne benzer. Kaide kesik zar şeklinde göv-
de palmet süslü, başlıklar, iki katlı yel-
paze biçimi palmetlidir.

Çifte Minareli Medrese'deki meyvalı
palmet ağacı, Yakutiye'de, hakikate daha
uygun tarzda, fakat yaprakları daha stili-
ze edilerek işlenmiş, çift başlı kartal figü-
rü ise adetâ klasikleşmiş olduğundan çok
az değişikliğe uğrayarak alınmıştır. Yı-
lanların yerini, yine kuvvet kudret alâme-
ti sayılan devrinin ismi ve teşbihlerinde
seve seve kullandıkları aslan kabartmaları
almıştır. Böylece kompozisyon Çifte Mi-
nareli Medrese'dekine nazaran daha fazla
mâna kazanmıştır. İlhanlı devri sanat e-
serlerindeki özelliği bu yapıda daha iyi an-
lamış bulunmaktayız.

Eğer Çifte Minareli'nin kabartmaları
yapılmamış olsaydı sanatkâr Yakutiye ka-
bartmalarını böyle kompozisyon içinde ve
olgun olarak işleyemeyecekti. Aslan - Kap-
lan - Pars Selçuklular devrinde bile, kuv-
vet, kudret alâmeti sayılıyordu. Hattâ Sel-
çuklu paralarında bile bu figür muvaffa-
kiyetle işlenmiş, İlhanlı devrinde de bu â-
det aynen muhafaza edilmiştir⁴. Çift
başlı kartal bu yapıda çok güzel stilize e-
dilmiştir. Vücut kısmı petek tezyinatına
benzer. Kuyruk ve kanatların sade ve ba-
sit çizgilerle gösterilmesine rağmen genel
olarak son derece olgun üsluptadır. Ana-
dolu'da 13. ve 14. asırlarda çok kullanılan
bu arma daha sonra birçok devletler tara-
fından kendilerine maledilmiş ve asırlar
boyunca ısrarla kullanılmıştır⁵.

Minare: Yapının belki de en entere-
san ve süslü kısmını teşkil eder. Medrese-
nin yapıldığı 14. asır başlarına kadar Sel-
çuklu yapılarında minarenin daha başka
örnekleri mevcuttu. Burada ise kübik pa-
buçlu, silindirik taş kaide üzerine tuğla
olarak yapılmıştır. Anadolu minarelerin-
de taş kaide olmakla beraber, burada gö-

3. "Saltuklu Devri Mimarisi" adlı doktora tezim-
de mukayeseli olarak bu eserlerin kubbe problemleri
incelenmiş, yapılar kitabesiz olduğundan detay tetkikleri
ve karşılaştırmalar yapılarak devirleri tayin edilmeğe ça-
lışılmıştır.

4. Meskûkâ-tı Kadime-i İslâmiye kataloğu. Kısm-ı
salis. s. 39-79, 141, 149. İstanbul.

5. Erzurum'daki bu armalar üzerinde yazılmış
diğer bir eser de, karşılaştırmalar yaparak teferruatlı bil-
gi veren B. Ögel'e ait olmakla beraber, burada Yakuti-
ye kabartmaları hiç ele alınmamıştır. Bk., Ögel, B.,
Erzurum anıtlarında eski Altay - Türk sanatının izleri.
Erzurum, 1947.

rüldüğü gibi silindirik gövde şeklinde de-ğildi. Kesme taştan itinalı bir işçilikle yapılan kaide, medresenin duvarı boyunca yükselir ve bir bilezikle son bulur. Bunun üzerinde mozayik çini tezyinatlı tuğla bir gövde yükselir. Sırlı tuğladan örgü motifi bezenmiş gövdedeki çini ve tuğla ile yapılmış mozayik süsler ilk bakışta simetrik gibi görünürse de detayların tetkikinden birbirine benzemediği anlaşılır. Selçuk tezyinatında bilhassa minare gövdelerinde bu assimetrik durum bariz olarak görülebilir. (Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin iki minaresinin detayları da birbirine benzemektedir.) Yakutiye'nin minaresini süsleyen geometrik dekorasyon birbirine geçmiş şeritler şeklinde şerefeye kadar yükselir. Şerefe ve üst kısımlarının nasıl olduğu hakkında bilgimiz ise ancak tahmini olarak 1700 yıllarına ait Tournefort Seyahatnamesine ait bir gravürle (Resim. 1) 1854 yıllarında şehre gelen Curzon'un yapmış olduğu gravürlere (Resim 2) dayanmaktadır. Minareler 13. asır Anadolu Medreselerinde taç kapı yanlarında bulunmasına rağmen bu yapıda tamamen aksine yapının köşelerine gelmiştir. Halbuki bundan hemen birkaç yıl sonra yapılan Erzurum Ahmediye Medresesi (1314 M.) minaresi ise yine klasik Selçuk minarelerinden ilham alınarak alt kısım 13. asır Konya Güdük Minare tipinde yapılmıştır. Yakutiye'deki gibi gövdesi mozayik çini-tuğla dekorlu kalın minarelere Türkistan ve İran'da rsatlıyorsak da kabartma örgü motifiyle tam benzerini bulamıyoruz. Bu kalın minareler taç kapının yanında olsaydı, yapı estetik güzellik bakımından belki çok şeyler kaybedecekti. Yakutiye'de minarelerin köşelere getirilmesini isteyen arzusu üzerine optik mecburiyet yüzünden gövdeleri kalın yapılmış olmalıdır. Kalın silindirik gövdeyi yeknesaklıktan kurtarmak ve yakın mesafelerden daha mütenasip göstermek için üzerine tuğla-çini mozayik tarzında o devre kadar pek görülmemiş bir tezyinat işlenmiş, insanın dikkati başka hususlara çekilmek istenmiştir.

Cephenin yalnız sağ köşesinde minare bulunmaktadır. Sol tarafta minare kaidesi gibi kısım bulunmakta ise de, üstü

sonradan yapıldığı belli olan konik taş bir külâhla örülmüştür. Bunun da eskiden minare olduğunu diğer medreselere bakarak çıkarmak mümkündür. İçi sonradan türbe olarak kullanılmıştır. (Resim. 14) Yapının doğusunda türbe bulunduğu göre, ilk yapıldığında bu kısmın türbe olmaması lâzımdı. Taştan, yuvarlak ve diğerine benzeyen bir kaidenin bulunuşunu şimdilik burada bir minare daha olduğunu gösteren yegâne delil kabul etmekteyiz. Kaidesi toprak zeminden aşağıda kalmış ve araştırmalar yapılmamış olması daha fazla tamamlayıcı bilgi edinmemize mânidir. Yakutiye'yi tek minareli olarak kabul etmenin, ön cephenin estetik ve ahengini çok bozduğunu söyleyebiliriz.

Mevcut minarëve sağ taraftaki odada bulunan taş merdivenden çıkılarak damdan girilir. İzlere göre minarenin şerefe kısmı mevcut gövdenin üst hizasında başlıyordu. (Bu minarenin kuzey kısmı hava tesirleriyle çok zarar görmüştür.) (Resim. 11, 13, 15, 16, 17, 18).

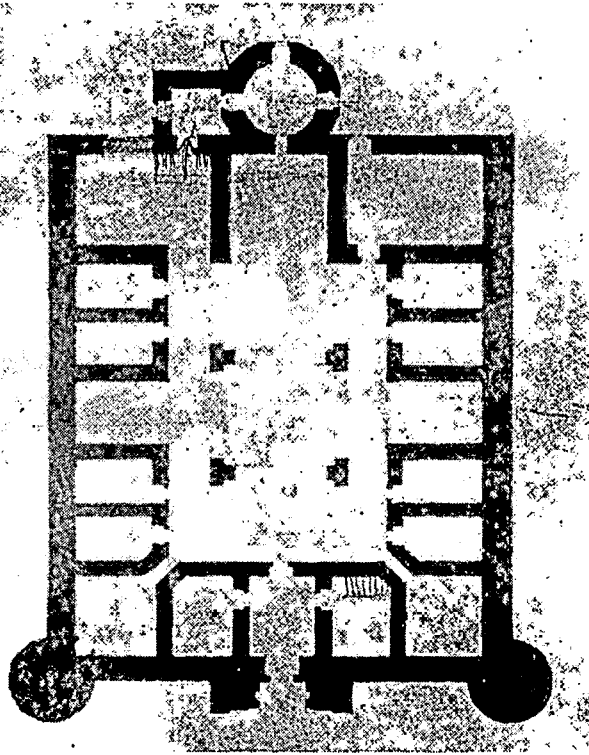
Türbe : Medresenin doğu yönündeki eyvanı, daha evvel meviut olan türbeye bitleştirilmek ve türbeyi medreseye bağlamak için bir ara oda inşa edilmek suretiyle yapılmıştır. Her hayır eserinde olduğu gibi medreseyi yaptırana ilgisi, mevcut ise de bunun araştırılması gereklidir. Kare plânlı bir kaide üzerinde 12 gen gövdelidir. Klâsik Selçuk türbelerinin bir örneğini teşkil eder. Alt kat cenazelikdir (Kripta). Üçer taş basamaklı merdivenle çıkılarak plânda görüldüğü gibi türbe odasına gelinir. Üstü stalaktitli kapıdan türbeye girilir; mihrabı sadedir. Gövde dıştan her yüzü kemer teşkil eden taş bordür ögelerle süslüdür. (Resim. 19-21) Stalaktitli üç pencere gövdenin yeknesaklığını giderir. Konik külâhın altında renkli taştan basit bir silme ve iki geometrik bordür sarar. Bu tarzda süslemeyi Erzurum türbelerinde çok görürüz. Külâhı yine Erzurum türbelerinde çok görülen ve kullanılan kırmızı Kamber taşındandır. Ayrıca külâhı taşları kemerli dilimlerle süslenmiştir ki, Çifte Minareli Medrese Kümbetinde de aynı özelliği görmekteyiz. Külâh içten kubbe şeklindedir.

Duvarlar kesme taş kaplama araları moloz taştır. Medrese yapısı ile türbe taş işçiliği arasında farklar bulunmaktadır ki, bu iki eserin ayrı ayrı yapıldığını gösterir delillerden birisidir.

Alt katta cenazelik kısmının kapısı giriş kapısının altına rastlar. Türbenin pencerelerinden birisi medresenin doğu eyvanına bakar. Medreseden türbeye geçişi temin eden kısım sonradan yapılmış olmalıdır. Türbenin firiz ve gövde süsle-

rinin dışta olduğu gibi bu kısımda da devam etmesi tahminimizi kuvvetlendirir. Türbe içindeki sanduka zamanımıza kadar gelememiştir. Kitabesi de mevcut değildir.

Medresenin İlhanlılar devrinde yapılmasına ve 14. asır özelliği taşımasına rağmen türbe 13. asır Selçuk sanatı özelliğindedir; hattâ İlhanlılar devrinde yapılmış olsa bile Selçuklu sanatkârlar tarafından kendi zevklerine uygun inşa edilmiştir.

Yakutiye Medresesi Plâni. Yusuf Akyurt'tan tadel edilerek.

KİTÂBE VE VAKFİYE

Taç Kapı üzerinde, kemer kısmında devrinin sülüsü ile yazılmış yazıların çoğu erimiş durumdadır.

Portalin basık kemerli, stalâktitli silmesi üzerinde bir satır halindeki arapça kitabesi:

- ١ — أمر بعمارة هذا المدفن في أيام دولة .
 ٢ — أولجايتا - لطان خلدائه . اكة من فواضل
 انام السلطان غازان .
 ٣ — وبلقان خاتون ا بارائه برهانها جمال الدين .
 ٤ — خواجه ياقوت الغاراني في سنة سنة عشر
 وسبعماية .

Tercümesi :

"Bu medfenin yapılmasını 716 H. (1316 M.) yılında Ulcayto Sultan'ın hükümdarlık günlerinde — Allah mülkünü ebedi kılsın — Sultan Gâzan ve Bolugan Hatun'un — Allah bürhanlarını tenviresin — Yüce ve güzel in'amlarından olan gelirleri (paraları) ile Cemal-ed-din Hoca Yakut-i Gâzâni emretti"⁶.

Medresenin güney eyvanında, mescid kısmı duvarı üzerinde iki satır halinde mermer üzerine sülüs kitabesinde ise vakfiyenin bir özetini taş üzerine yazılmış olarak görmekteyiz⁷ (Resim. 25) Medresenin vâkıfları eserin büyüklük ve azametine göre muhteşem sayılır.

Şimdiki Durum : Medrese kısmen 1879 M. de eski Yeniçeri Kışlası yerine Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan Yakutiye Kışlası'nın avlusu içinde kalmıştır. Zaten eski kaynaklardan da buranın askerî maksatlarla 19. asırdan itibaren kullanıldığı ve top dökümü yapıldığı için arkadaki doğu eyvanı ile doğu duvarlarının bazı kısımlarının ziyaa uğradığı anlaşılmaktadır. Zeminin dolması neticesinde yapı kışla avlusu zemininden takriben 1 m. kadar aşağıda kalmıştır. Ön Cephe soldaki minare kaidesi hariç oldukça iyi durumdadır. Sağdaki minarenin gövdesi şerefeye kadar mevcutsa da üstü yavaş yavaş harap olmaktadır. Öyle ki elli yıl evvel çekilmiş bir fotoğrafta şerefeye kadar olan kısmının hemen hemen tamamen sağlam olduğunu görmekteyiz. Taç kapı zamanımıza kadar sağlam şekilde gelmiştir. Yalnız üst kısımları ve kitabesinin bazı yerleri aşınmış; zaman zaman gördüğü kötü onarım izleri ile aşınan yerler kapatılmak istenmiştir. Soldaki yıkık minare kaidesinin üstü taştan konik bir külâh ile örtülerek gövdede küçük pencereler açılmıştır. Taç kapının kabartmaları zamanımıza kadar oldukça iyi bir şekilde gelebilmiştir. Öyle ki Anadolu'da kötü bir anlayış mahsulü olan resim, heykel ve kabartmaları tahrip etme zihniyetine ve Erzurum Çifte Minareli Medrese taç kapısı üzerindeki kabartmalarla, Yakutiye'nin iki kabartması insanın boyunun yetişi-

leceği bir yükseklikte olmasına rağmen zamanımıza kadar bozulmamıştır. Yalnız çifte başlı kartal kabartmasında başlardan biri kasden ve eski bir tarihte (belki de siyasî bir sebep yüzünden) bozularak belirsiz bir hale getirilmiştir. Halbuki Niğde, Sivas v.s. gibi Selçuk abidelerinin bol bulunduğu yerlerde taş üzerine kabartma tasvirler ya yok edilmiş, yahut ta tanınmayacak hale getirilmiştir. Medresenin yalnız doğu ve batı cepheleri açıktır. Beden duvarlarının harap olmasına rağmen eserin bütününe göre yine iyi durumda kalmış denilebilir. Taş kaplama kubbesi de devrimize kadar iyi vaziyette gelebilmiştir. İç kısımdaki kalın duvarlar oldukça sağlamdır. Medresenin işmüdiye kadar onarım geçirdiğine dair bir kayıt (şurada burada küçük onarım izleri hariç) veya yazıya rastlamak kabil olmamıştır.

SONSÖZ

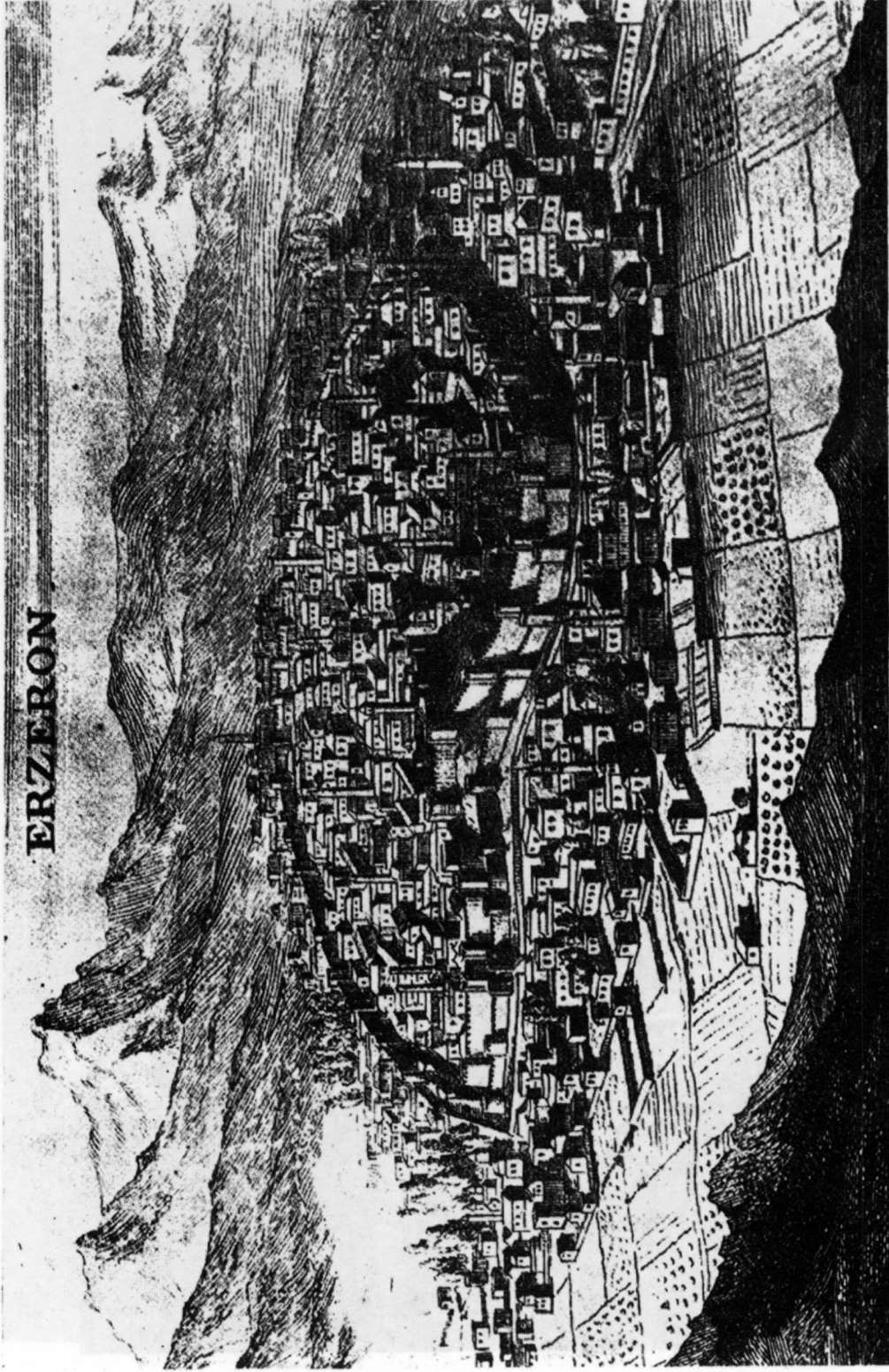
Türk sanatına ait Anadolu'da İlhanlı devleti hakimiyeti altında yapılan eserler üzerinde çok az araştırmalar yapılmıştır. Zaten Türk Sanat tarihi araştırmaları da çok yenidir. Yasak bölge olması sebebiyle serhat şehri Erzurum'da araştırmalardan az nasibini almış bulunmaktadır. Anadolu âbidelerinin pek çoğu hâlâ tetkik edilmeden durmaktadır. Yapıların mimarî değerlerinin belirtilmesi ve tezyini özelliklerinin değerlendirilmesi henüz başlangıç safhasındadır. Selçuk sanatının dekoratif özellikleri belirtilmeden Yakutiye Medresesindeki tezyinatın mukayeseli bir tetkikinin yapılmasına pek imkân bulunmamaktadır. Bu alanda çıkacak eserler araştırmalarımızın da yeni safhalara girmesini sağlayacaktır. Yakutiye gibi eşsiz bir eserin burada yalnız ilk incelenmesi yapılmış, ve ileride yeniden, belki de bambaşka açılardan ele alınması gereken bu mimari âbideye şimdilik sanat ve ilim meraklılarının dikkati çekilmek istenmiştir.

6. A. Ş. Beygü aynı eserinde s. 151 de kitabevi ve mealinin eksik olarak verir. Biz buradaki kitabe ve tercümesini I. H. Konyalı'nın tercümesinden aldık. *Aynı* esr. s. 306.

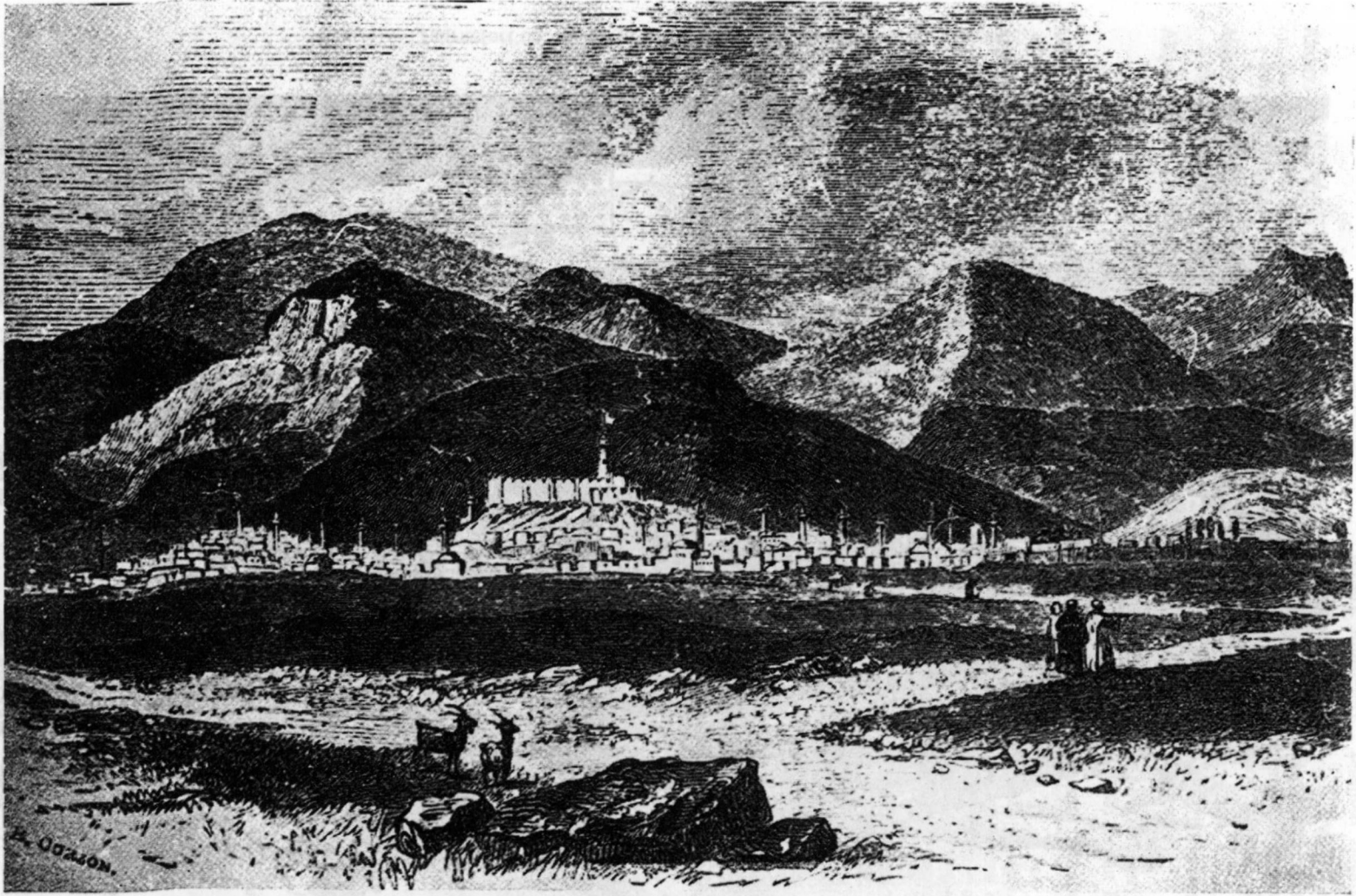
7. I. H. Konyalı eserinin 324. sayfasında bu vakfiye özetini ve tercümesini nakletmektedir.

KISA BİBLİYOGRAFYA

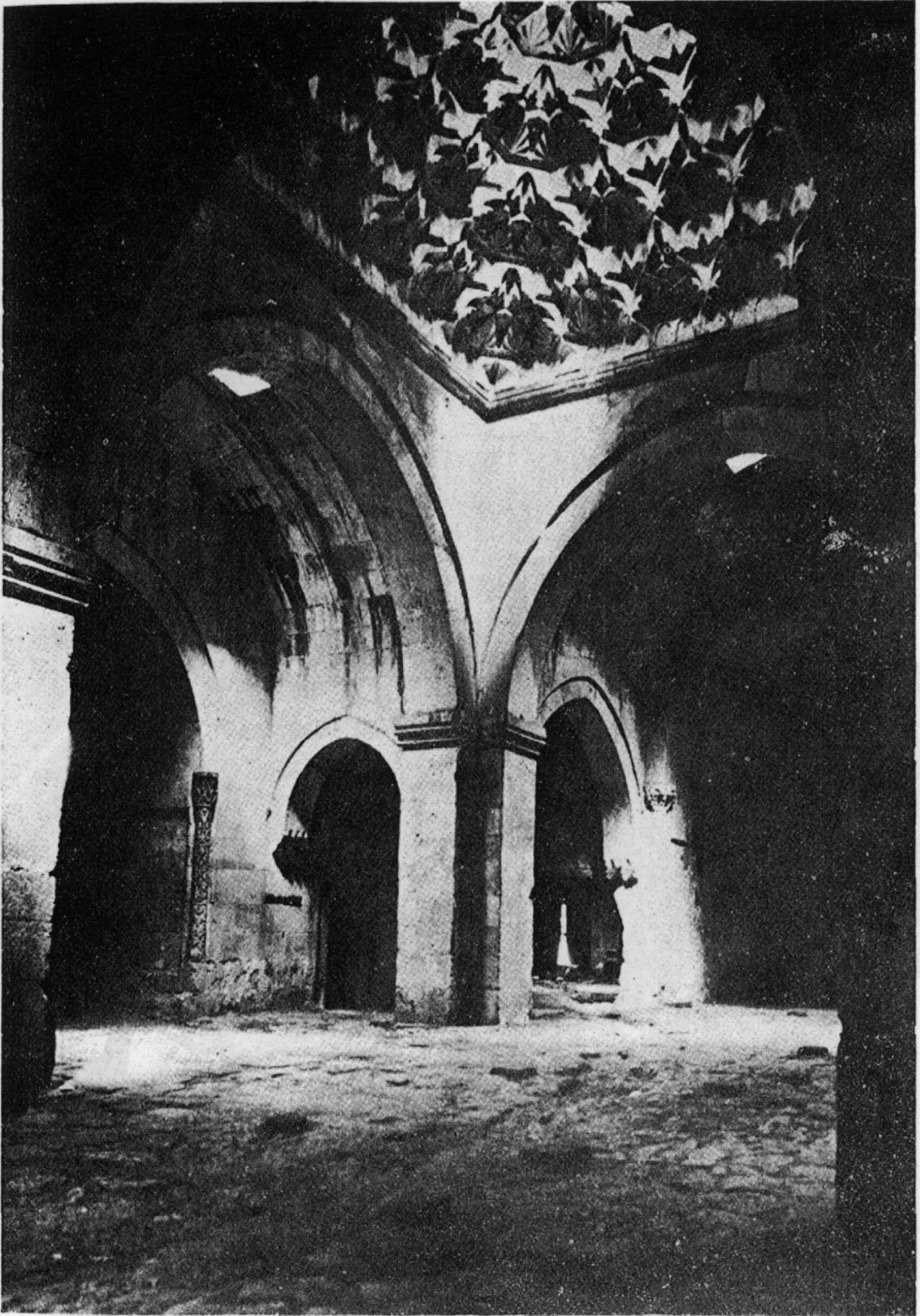
- Akçay, İlhan. Çifte Minareli Medrese, Erzurum. Hürsöz. Kasım 1961. Muhtelif makaleler halinde.
- Akçay, İlhan. Doğu Anadolu'da ilk minare tipleri. Selâmet. sayı 16 Haziran 1963.
- Akçay, İlhan. Erzurum hakkında yazılmış eserlerin bibliyografyası. Bibliographie der Erzurum Betreffenden Veröffentlichungen Teil 1. Ankara, 1961.
- Akçay, İlhan. Saltuk devri mimarisi. Doktora tezi. 1962.
- Akyurt, M. Yusuf. Erzurum şehri, Saltık, Selçuk, İlhani, Osmanlılar devri mebanî ve kitabeleri. Yazan ve kitabeleri tercüme eden M. Y. Akyurt. Foto. B. Bediz. Erzurum, 1942. Eser yazma halindedir. (Türk âbideleri cild 8).
- Aslanapa, Oktay. Ortaçağın en eski yatılı ilim ve kültür müesseseleri. Türk Kültürü. sayı: 12. Ekim, 1963.
- Beygü, Abdürrahim Şerif. Erzurum Tarihi, anıtları, kitabeleri. İstanbul Bozkurt B., 1936.
- Curzon, Robert, Baron de la Zouche. Armenia, A year in Erzeroum and on the frontiers of Russia, Turkey and Persia, London, 1854.
- Diez, E. — Oktay Aslanapa. Türk sanatı. İstanbul, 1955. Doğan Kardeş.
- Konyalı, İ. Hakkı. Âbide ve kitabeleriyle Erzurum tarihi. İstanbul 1960, Ercan B.
- M. Nusret. Tarihçe-i Erzurum. İstanbul, 1338 (1922), A. Şükrü B.
- Ögel, B. Erzurum anıtlarında eski Altay - Türk sanatının izleri — Les traces de l'art du style animal de l'Asie centrale ou d'Altai dans les ornements des monuments turcs d'Erzouroum. Erzurum, 1947, II B.
- Yınanç, M. Halil. Sinan-üd-din Yâkût. Tarih Yolunda Erzurum. Sayı 11-12, 1962.
- Yınanç, M. Halil. Yakutiye Medresesi. Tarih Yolunda Erzurum. Sayı 7-8, 1961.

Res. 1 — Tournafort'un 18. asrın başında şehre gelerek yaptığı gravür.

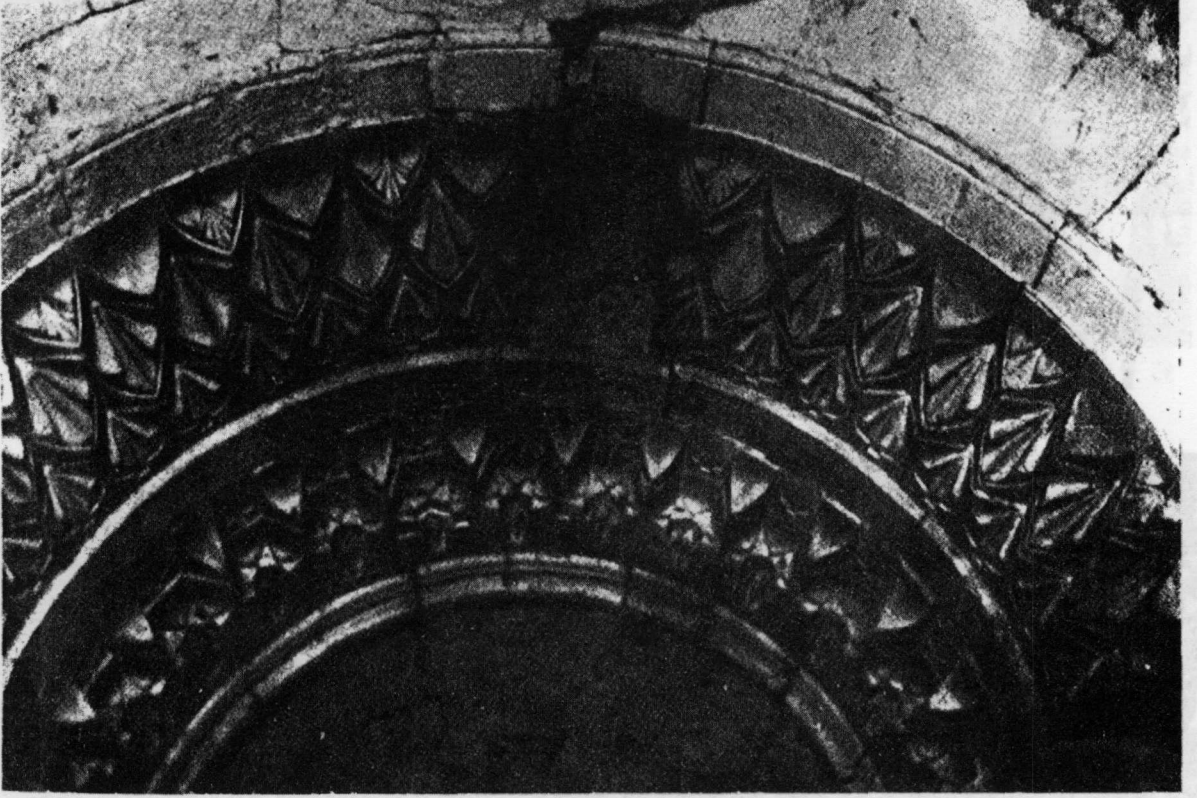
Res. 2 — Gurzon'un Erzurum gravürü. 1854 yılında yapılmıştır.

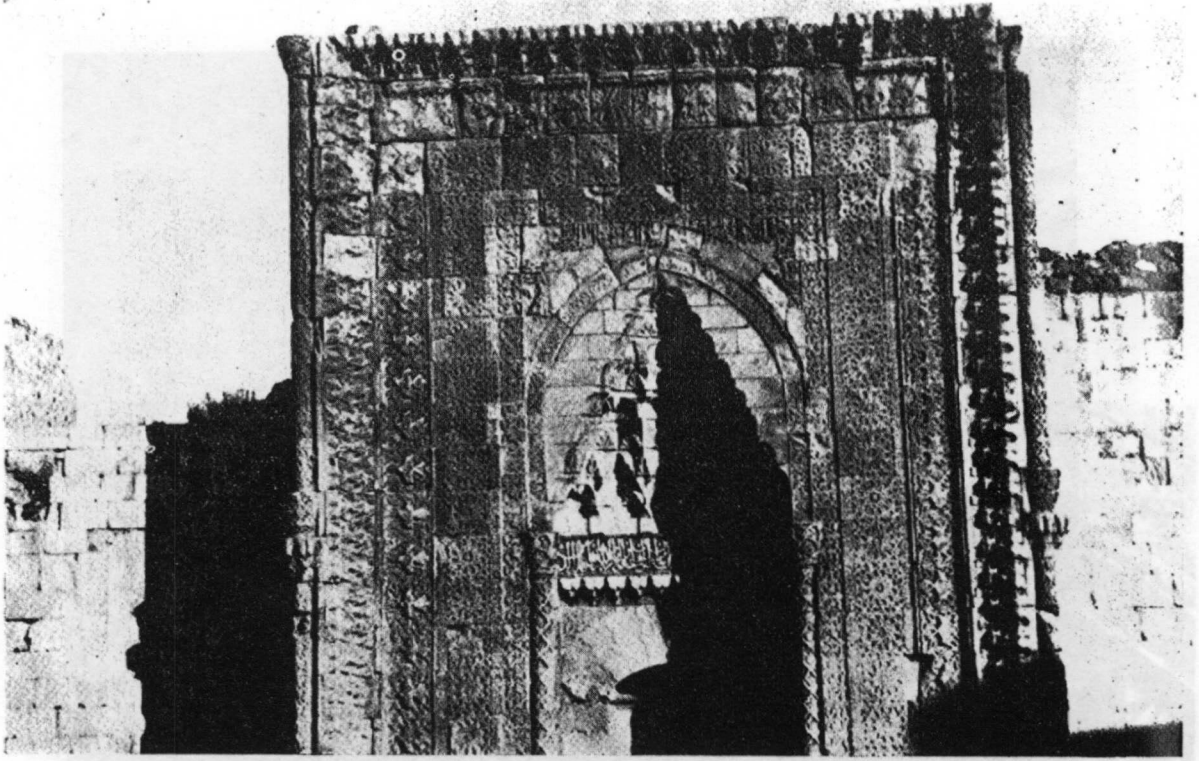
Res. 3. — Yakutiye'nin eyvanları

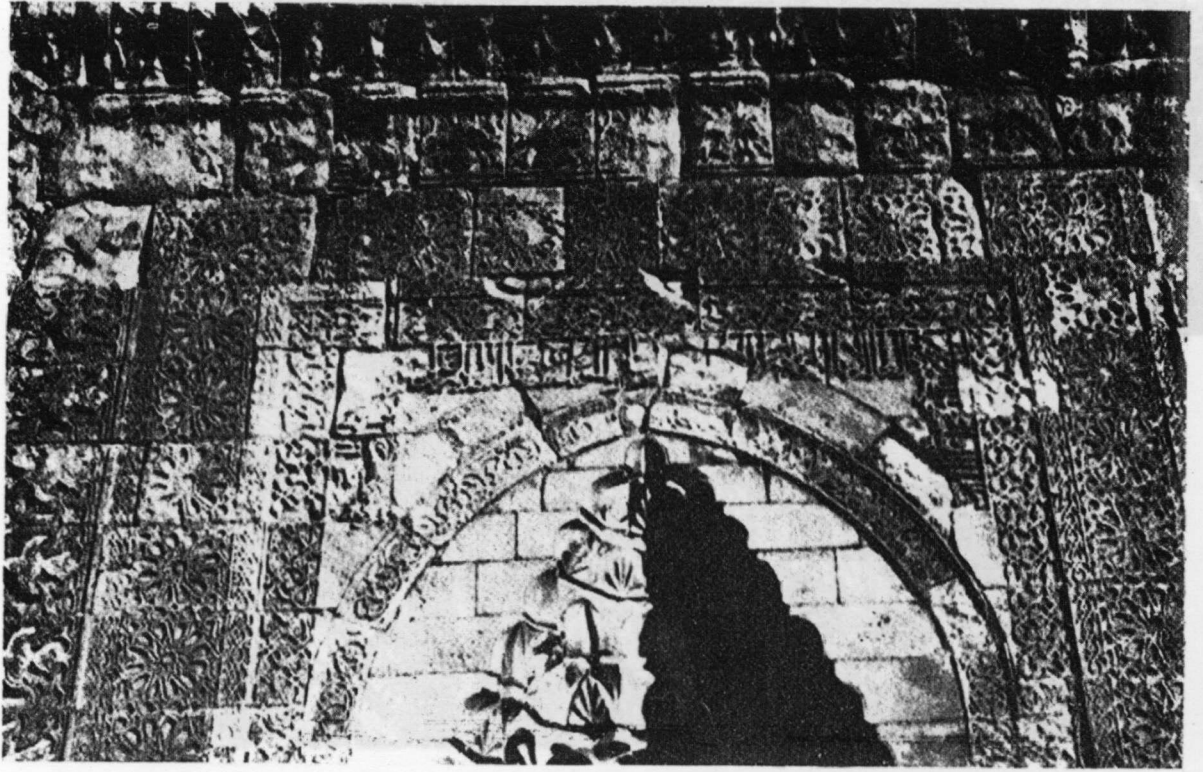
Res. 5 — Yakutiye Taç Kapısı Sütunçesi

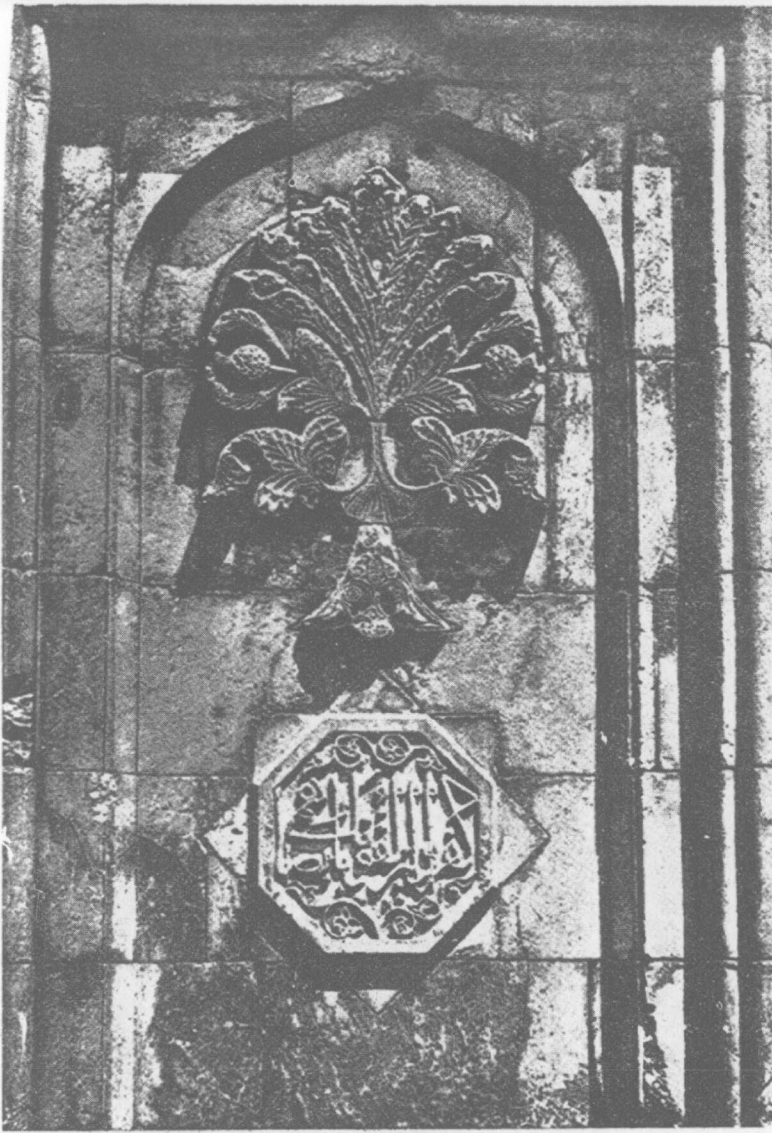
Res. 4 — Erzurum İç Kale Mescidi Kubbesi

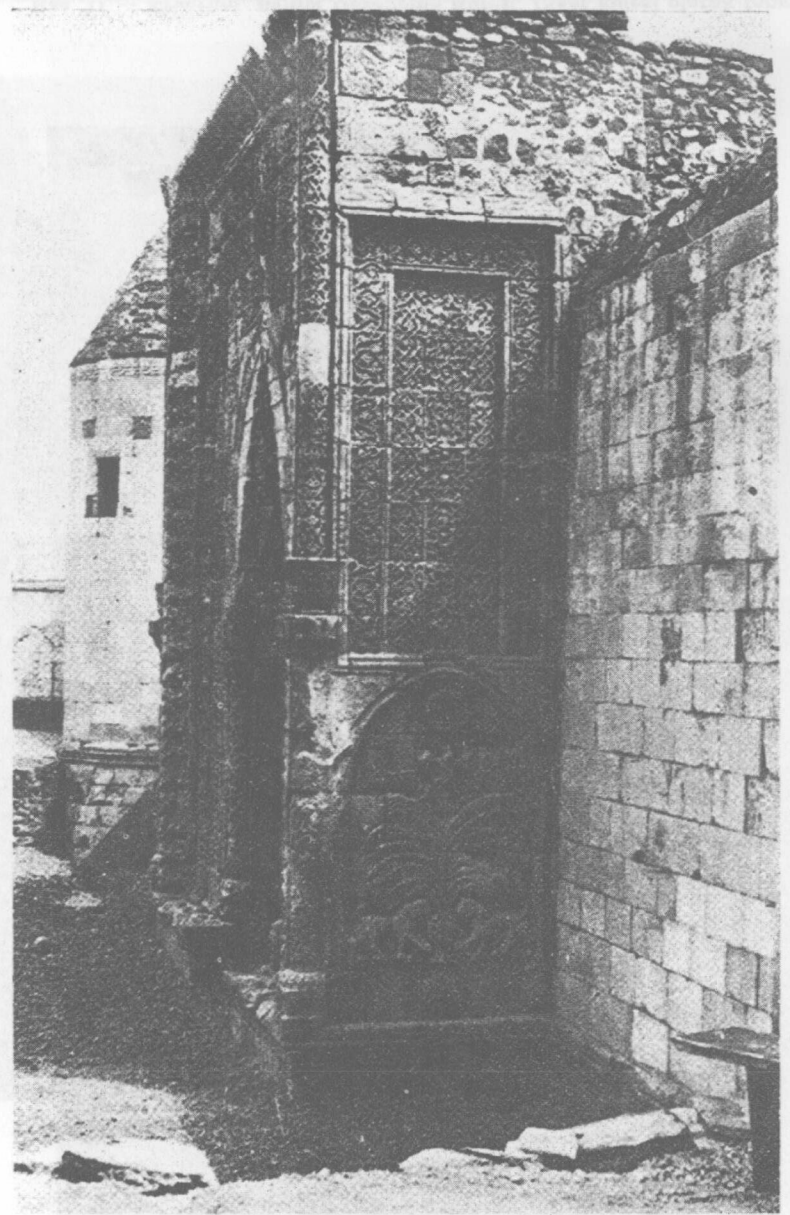
Res. 6 — Yakutiye Taç Kapısı

Res. 7 — Taç Kapı detayı

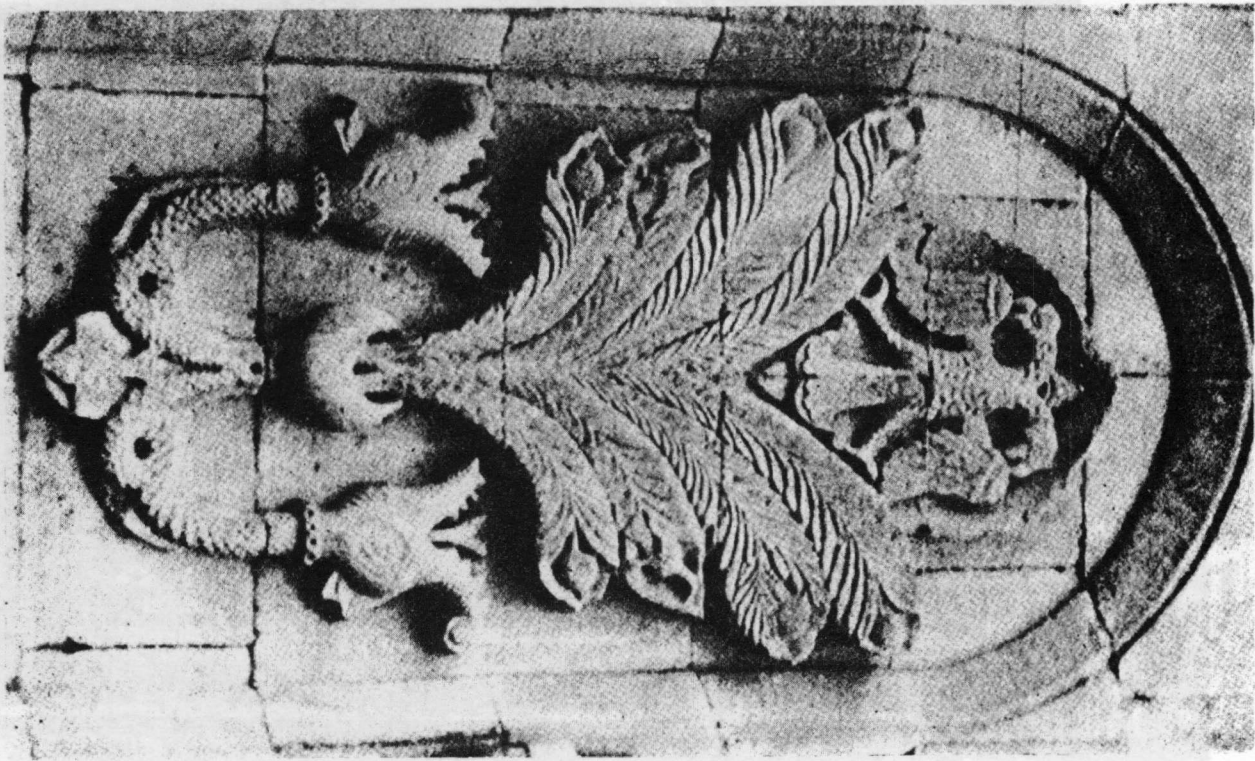

Res. 8 — Sivas Gök Medrese, Taç kapı detayı

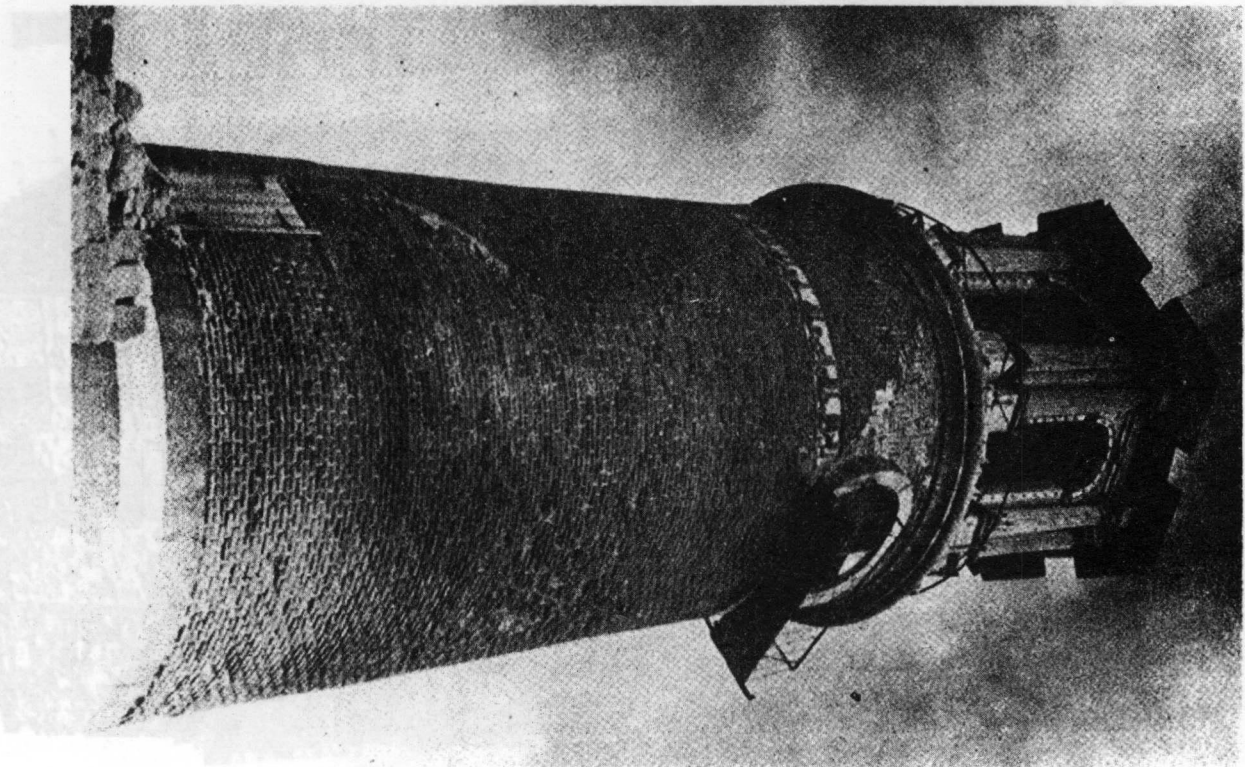
Res. 9 — Yakutiye, kabartmalar

Fig. 1 — The Kupa design

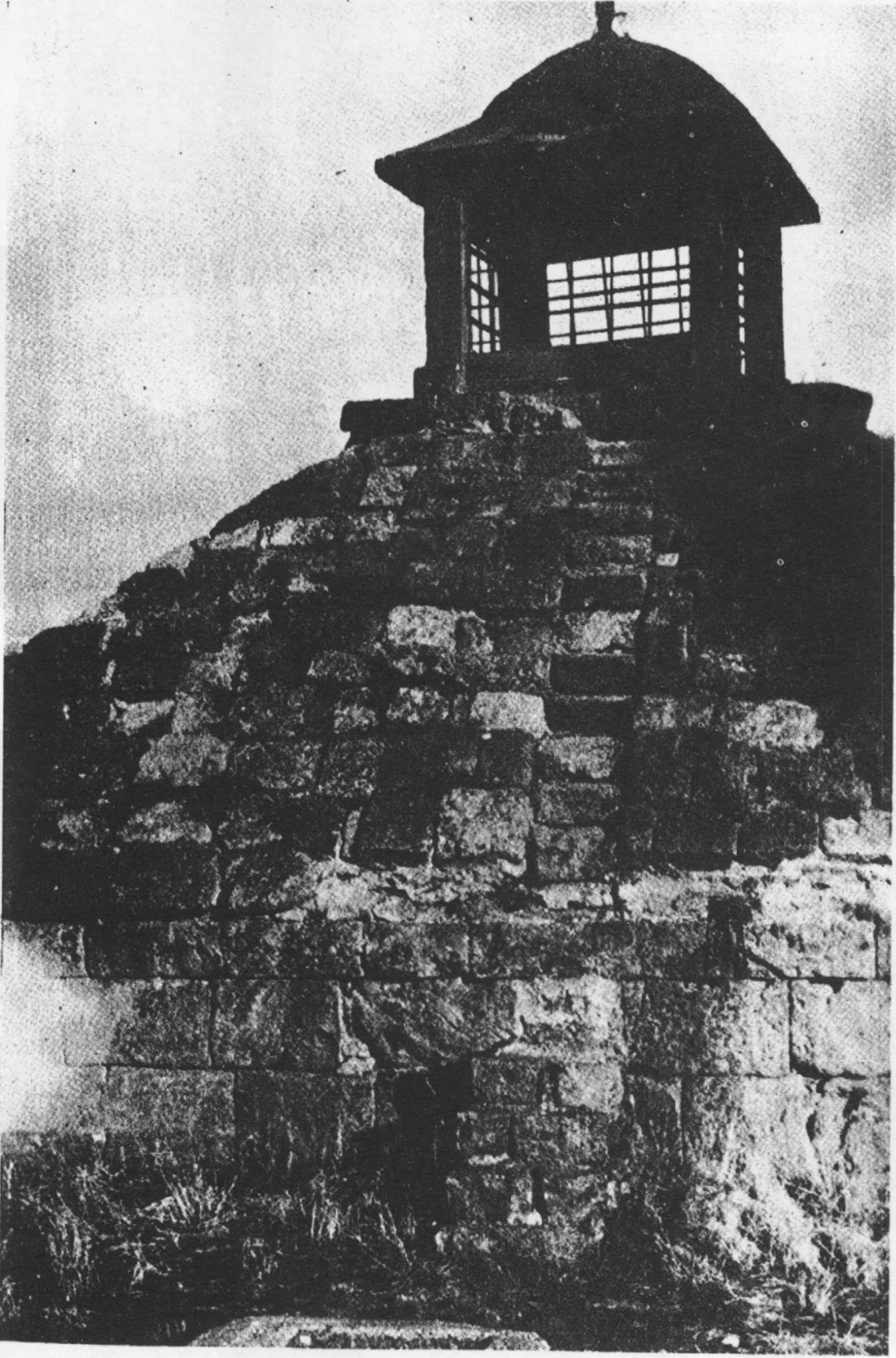

Res. 10 — Erzurum Çifte Minare, kabartmalar.

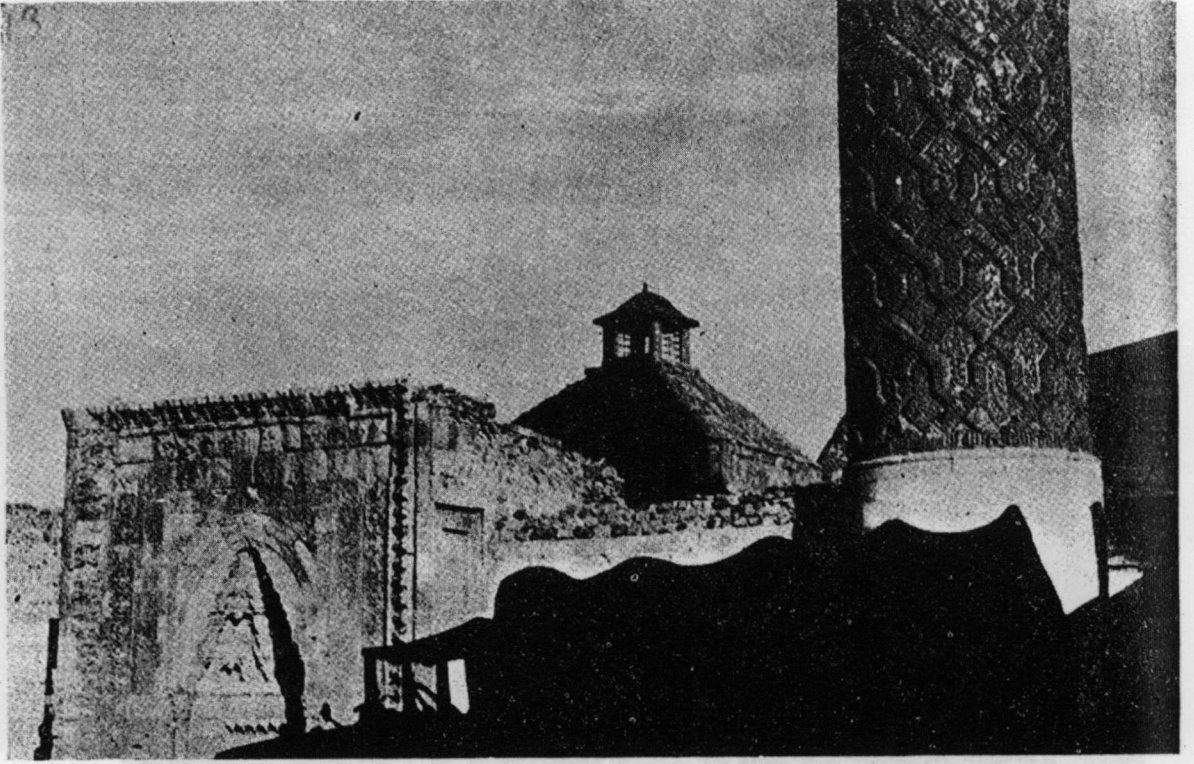
Fig. 2 — The Kupa design

Res. 11 — Erzurum, Saltuk Gözetleme Kulesi (Saat kulesi olarak tanınır).

Res. 12 — Yakutiye, Kubbesi dıştan.

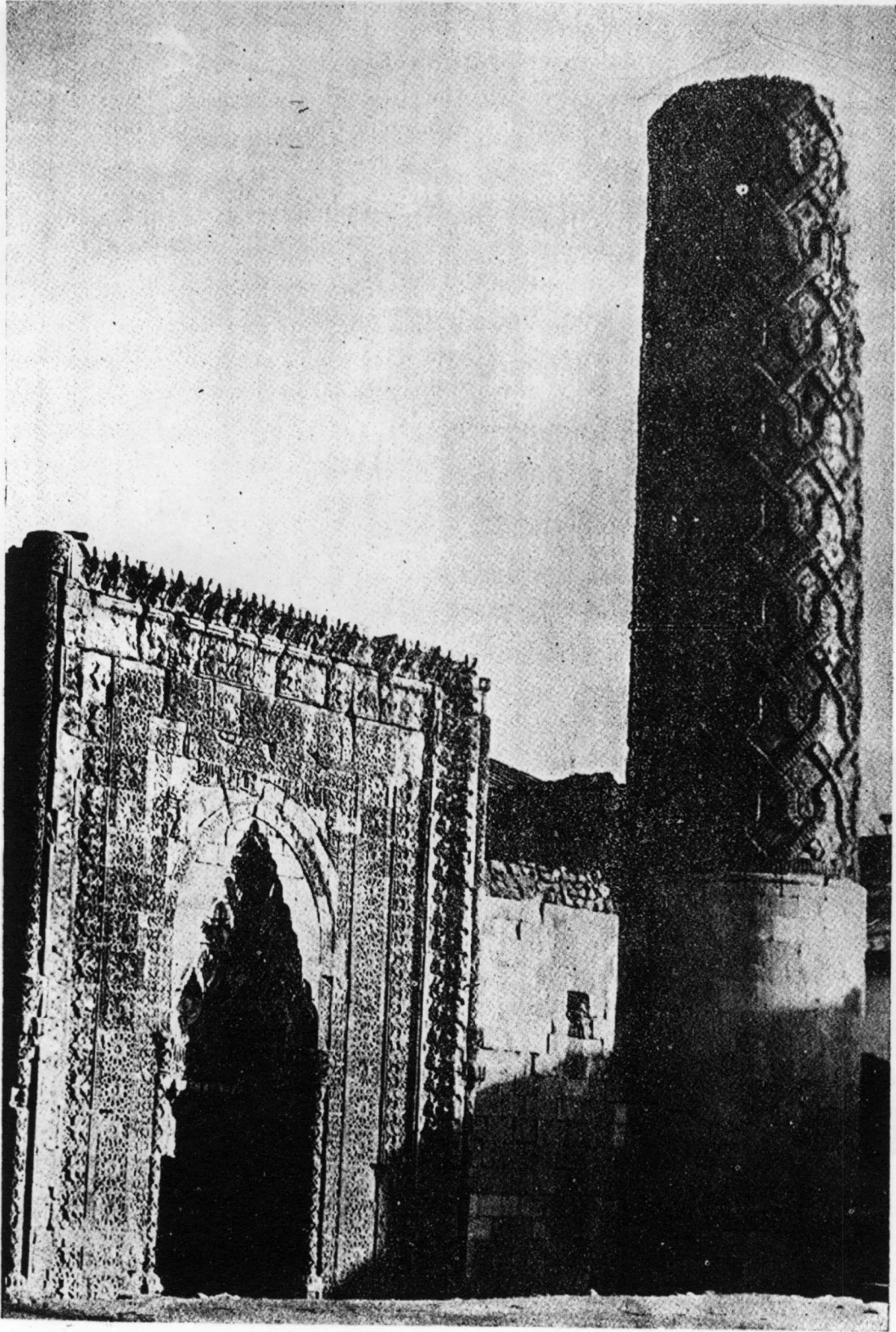

Res. 13 — Minare kaidesi

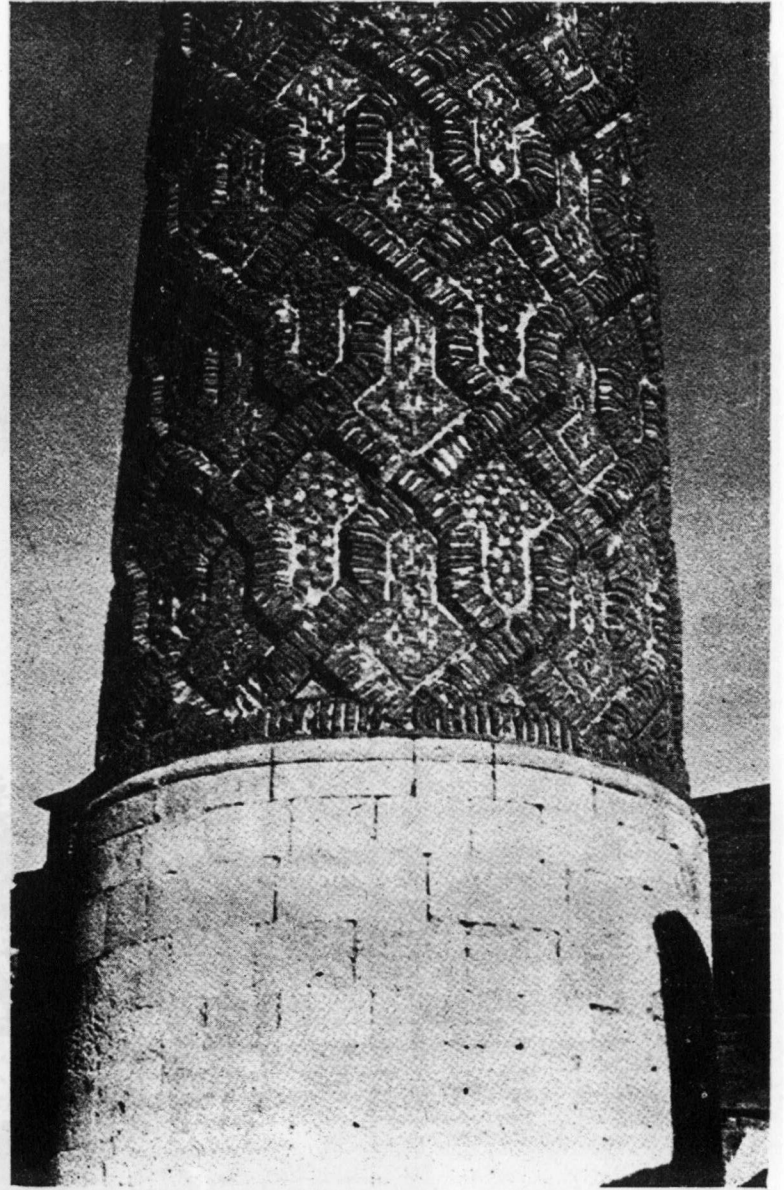

Res. 14 — Türbe olarak kullanılan soldaki minare kaidesi

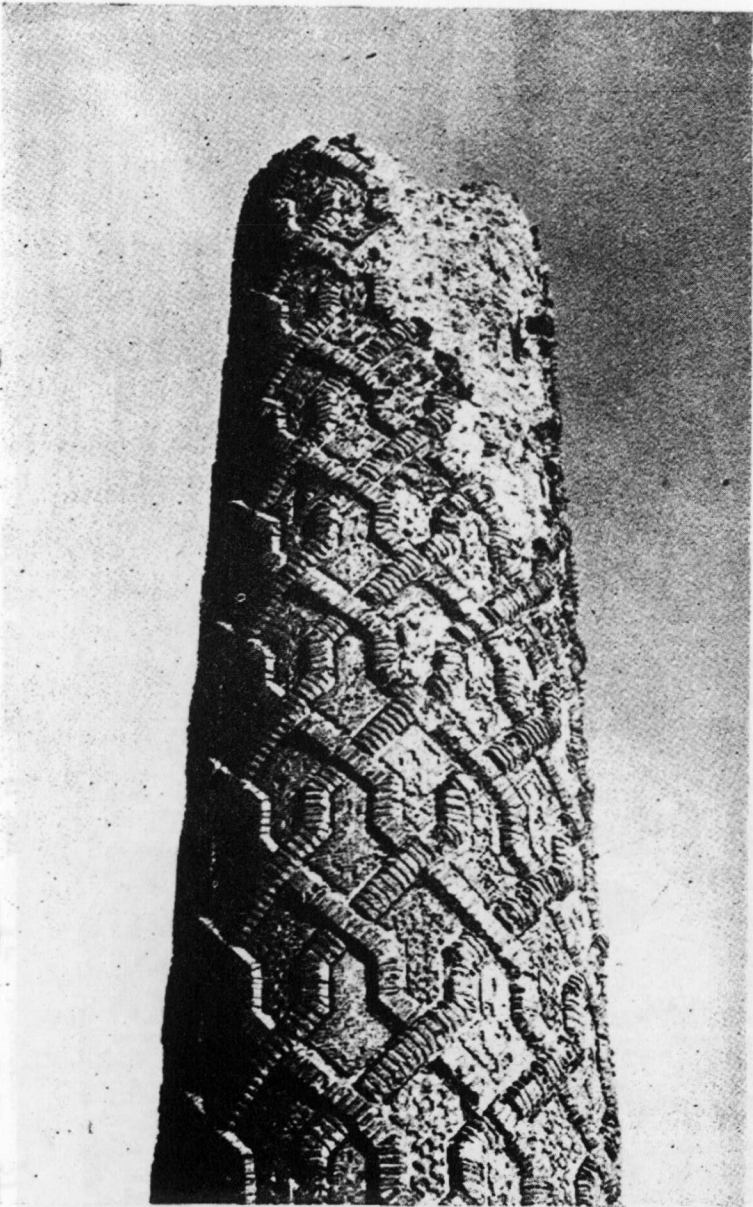
ANKARA
ŞUBESİ
ARŞİVİ
1932
Vakıflar Dergisi VI.
*

Res. 15 — Minareden detaylar

Res. 17 — Minareden detaylar

Res. 16 — Minareden detaylar

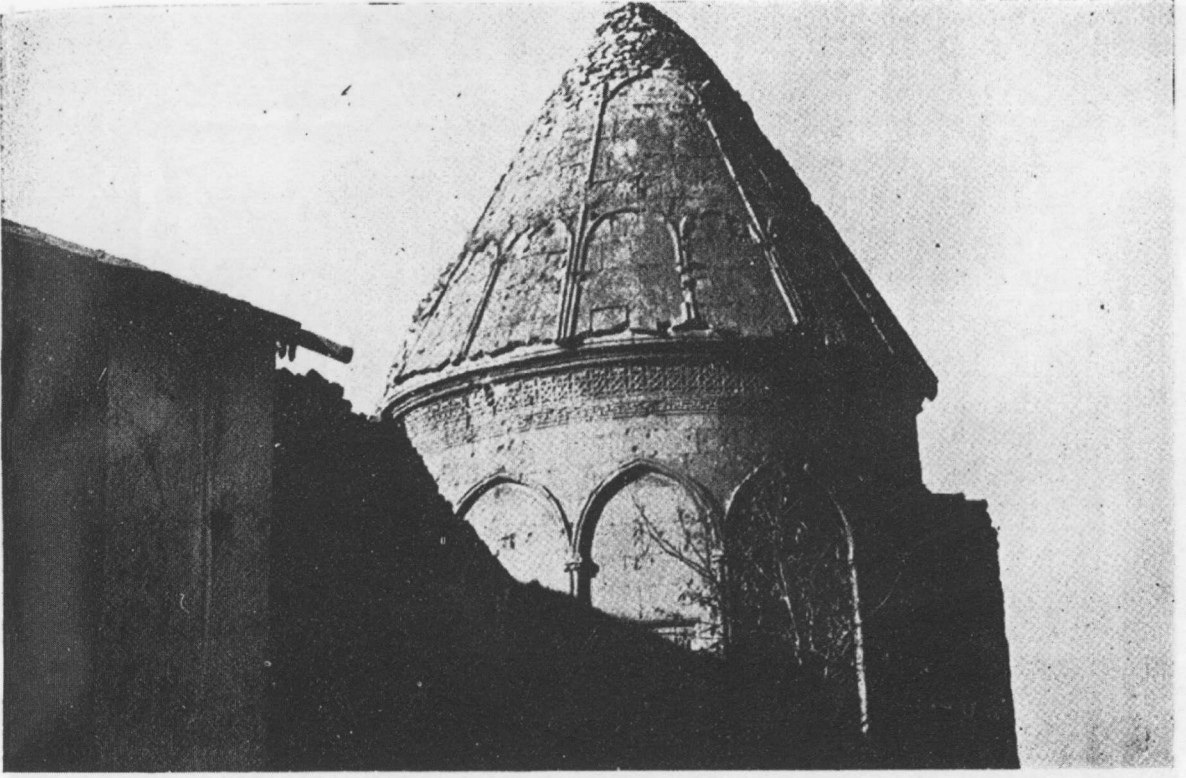
Res. 16 — Minareden detaylar
Res. 17 — Minareden detaylar
Tarihî ve Sanatî Araştırmalar Dergisi
Yıl 1, Sayı 1, 1974
Eskişehir

Res. 18 -- Minareden detaylar

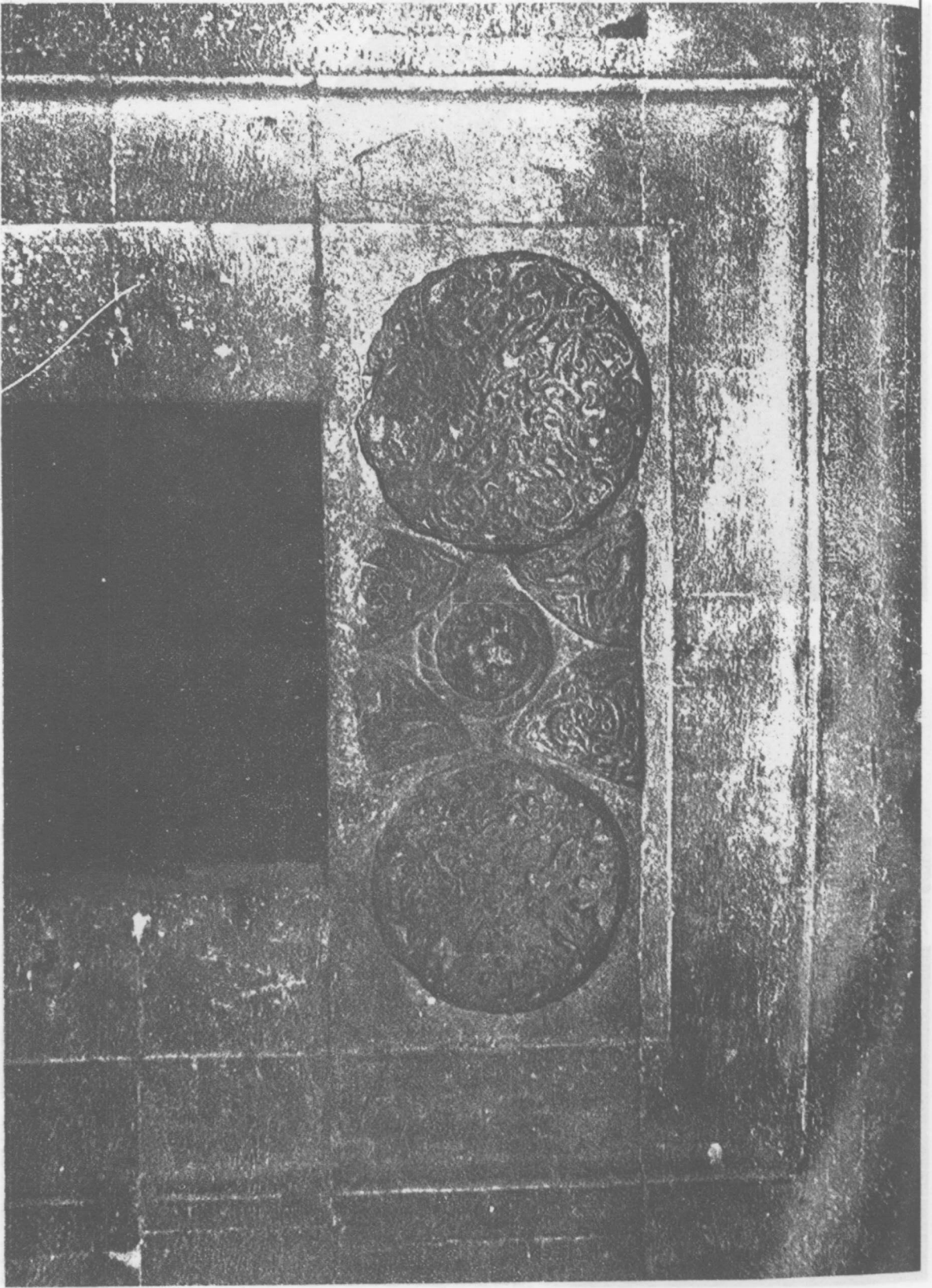
Res. 19 — Türbeden detaylar

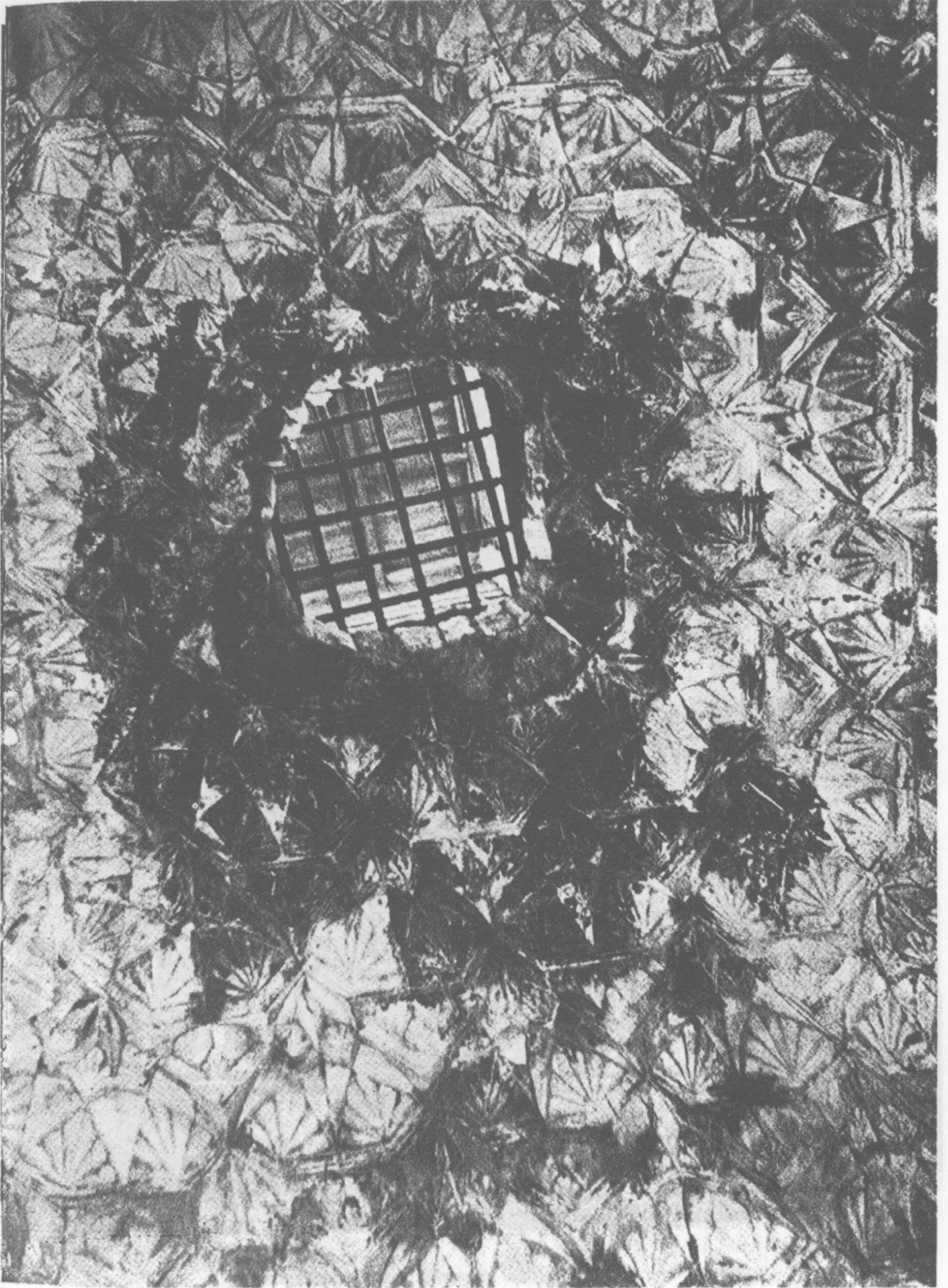
Res. 20 — Türbeden detaylar

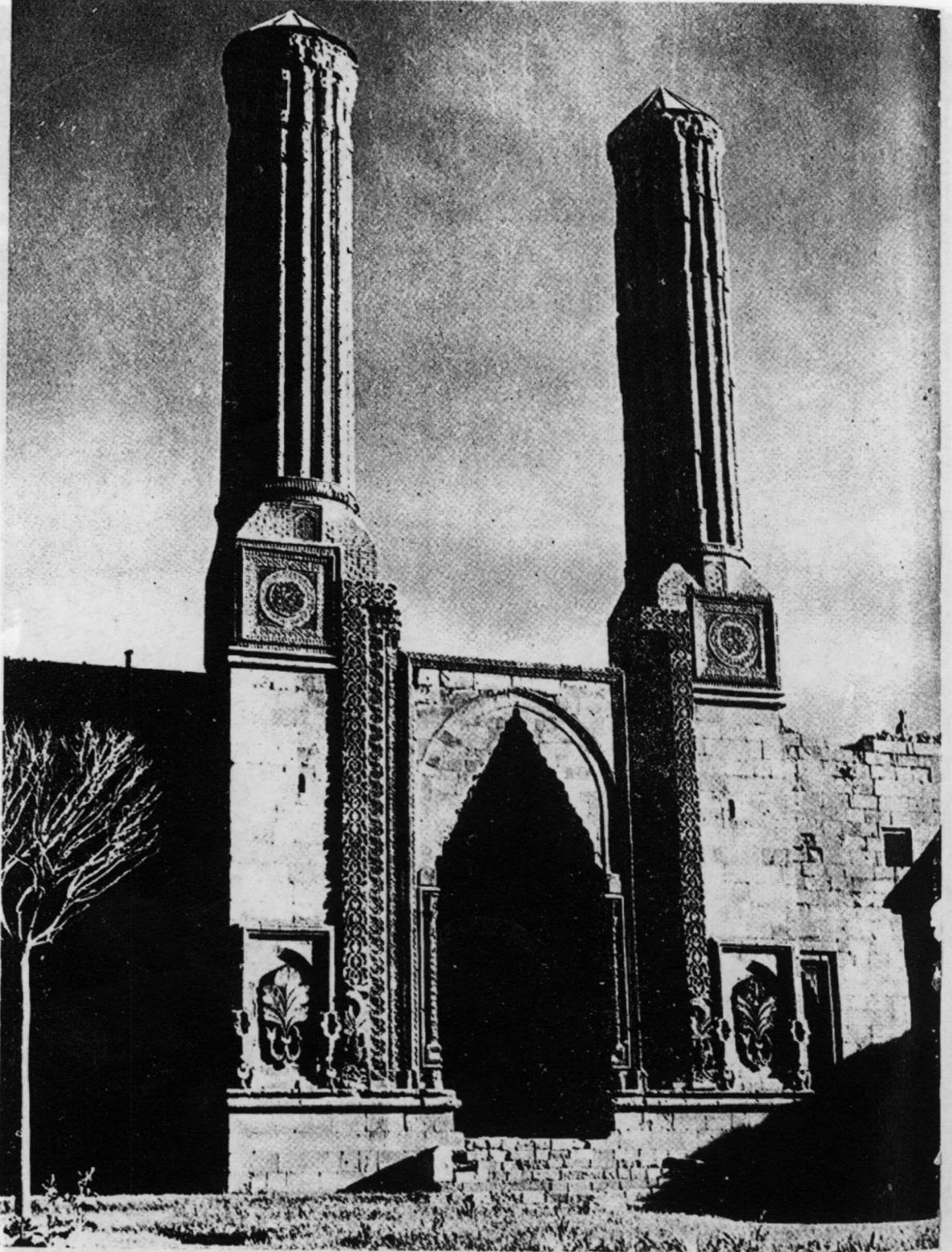
Res. 21 — Türbeden detaylar

Res. 22 — Medrese iç kısmı kapı üstü detayları

Res. 23 — Kubbe

Res. 24 — Erzurum Çifte Minareli Medrese. (Cephe)

Res. 22 — Mardin'deki Kümbet'in içi